

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

КЛАСИФІКАЦІЯ **СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ**

Монографія

За загальною редакцією Е. Б. Сімакової-Єфремян

Харків
ННЦ «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
2021

УДК 343.98
К47

*Рекомендовано до друку
секцією теоретичних, загальнометодичних, процесуальних та організаційних
питань судових експертиз Науково-консультативної та методичної ради
з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України
(протокол № 2 від 31.10.2019),
вченою радою Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
(протокол № 14 від 17.12.2021)*

Рецензенти:

Клюєв О. М., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;
Шепітько В. Ю., доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України, академік НАПрН України,
завідувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого;
Даньшин М. В., доктор юридичних наук, професор

Класифікація судових експертиз : монографія / Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. Л. Федоренко, Л. В. Свиридова та ін.; за заг. ред. Е. Б. Сімакової-Єфремян ; М-во юстиції України ; Нац. наук. центр «Ін-т суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса». — Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2021. — 568 с.
ISBN 978-617-8123-02-4

У монографії на рівні комплексного підходу досліджено класифікацію судових експертиз, рекомендовано шляхи вирішення проблем, що виникають під час розроблення класифікації судових експертиз. Окреслено чіткі межі окремих класів, родів, видів, підвидів судових експертиз і експертних спеціальностей та визначено основні критерії розмежування цих категорій.

Для судових експертів, працівників правоохоронних органів, судів, викладачів вищих навчальних закладів, здобувачів наукових ступенів (аспірантів, докторантів).

УДК 343.98

ISBN 978-617-8123-02-4

© Колектив авторів, 2021
© Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2021

Зміст

Передмова	7
Вступ	8
Розділ 1. Історичні та теоретико-правові аспекти класифікації судової експертизи	10
Розділ 2. Судова почеркознавча експертиза	73
Розділ 3. Судова лінгвістична експертиза писемного й усного мовлення	112
Розділ 4. Судово-технічна експертиза документів	146
Розділ 5. Експертиза зброї	159
Розділ 6. Судова трасологічна експертиза	181
Розділ 7. Вибухотехнічна експертиза	189
Розділ 8. Судові фототехнічна та портретна експертизи й експертиза голографічних зображень	199
Розділ 9. Судова експертиза відео- та звукозапису	205
Розділ 10. Судова експертиза матеріалів, речовин і виробів з них	218
Розділ 11. Судова біологічна експертиза	232
Розділ 12. Судова інженерно-транспортна експертиза	247
Розділ 13. Залізнично-транспортна експертиза	261
Розділ 14. Судові будівельно-технічна, оціночно-будівельна, земельно-технічна, оціночно-земельна експертизи, експертиза з питань землеустрою	305
Розділ 15. Судова дорожньо-технічна експертиза	336
Розділ 16. Судова електротехнічна експертиза	352
Розділ 17. Судова інженерно-екологічна експертиза	359
Розділ 18. Судові експертизи в галузі охорони праці, безпеки життєдіяльності, пожежно-технічна й гірничотехнічна експертизи	370
Розділ 19. Судові комп'ютерно-технічна та телекомунікаційна експертизи	378
Розділ 20. Судова економічна експертиза	386

Класифікація судових експертиз

Розділ 21. Судові товарознавча та транспортно-товарознавча експертизи.	413
Розділ 22. Судова експертиза з питань інтелектуальної власності	437
Розділ 23. Судова психологічна експертиза.	455
Розділ 24. Судова мистецтвознавча експертиза.	470
Розділ 25. Судова військова експертиза	483
Розділ 26. Нові й перспективні види судових експертиз	498
Розділ 27. Комплексна судова експертиза	524
Висновки.	550

Авторський колектив

Від ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»: д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки і техніки України Е. Б. Сімакова-Єфремян (*заг. ред.; розділи 1, 27, висновки*); В. Г. Абросимова (*розділ 2*); канд. біол. наук Т. Є. Балинян (*розділ 11*); О. І. Брендель (*розділ 9*); О. М. Герман (*розділ 7*); канд. юрид. наук О. Ю. Грошева (*розділ 11*); канд. біол. наук, с. н. с. Л. М. Дереча (*розділ 11*); Н. Я. Дідушок (*розділ 3*); В. О. Дмитрієв (*розділ 16*); канд. техн. наук, доц. А. О. Долуда (*розділ 24*); О. С. Донцова (*розділ 21*); Т. М. Єгорова (*розділ 23*); Н. О. Зубова (*розділи 4, 8*); канд. техн. наук, засл. будівельник України Р. Б. Каплін (*розділ 14*); канд. філол. наук Є. В. Ковкіна (*розділ 3*); канд. техн. наук О. В. Коломійцев (*розділ 5*); А. П. Копитько (*розділ 22*); д-р техн. наук, проф. І. П. Крайнов (*розділ 17*); Г. В. Лошманова (*розділи 4, 8*); канд. юрид. наук А. В. Лубенцов (*розділ 12*); О. О. Мешков (*розділ 18*); канд. юрид. наук, ст. дослідник О. О. Михальський (*розділ 21*); д-р техн. наук М. О. Можаяєв (*розділ 19*); О. А. Назарова (*розділ 9*); О. В. Наранович (*розділ 4*); Ю. О. Носатенко (*розділ 6*); О. С. Оболенцева-Красивська (*розділ 21.1*); С. А. Онопрієнко (*підрозділ 26.3*); д-р юрид. наук, проф. І. А. Петрова (*розділ 1*); О. С. Пукліч (*розділ 24*); канд. юрид. наук Д. В. Пучко (*розділи 14, 15*); канд. хім. наук В. А. Руднев (*розділ 10*); канд. техн. наук, доц. В. В. Сабадаш (*розділи 16, 17, 18*); канд. юрид. наук, ст. дослідник Л. В. Свиридова (*розділ 2*); канд. юрид. наук, ст. дослідник О. О. Свідерський (*розділ 12*); О. В. Селезньова (*розділ 19*); Н. В. Сила (*розділ 15*); В. В. Сомов (*розділ 7*); д-р юрид. наук, проф. Г. О. Спіцина (*розділ 1*); канд. екон. наук, ст. дослідник О. В. Хомутенко (*розділ 20*); канд. юрид. наук, ст. дослідник В. В. Хоша (*розділ 1, висновки*); В. Т. Чупрун (*розділ 25*); д-р вет. наук, проф. І. В. Яценко (*розділ 26.2*).

Від КНДІСЕ: д-р юрид. наук О. Г. Рувін (*розділи 5, 7, 25*); І. В. Білоус (*розділ 2*); Т. Д. Голікова (*розділ 10*); канд. юрид. наук М. П. Молибога (*розділ 4*); канд. філол. наук А. Л. Ованнісян (*розділ 9*); А. О. Полтавський (*розділи 5, 7*); канд. хім. наук О. О. Посільський (*розділи 1, 10*); Є. В. Тимко (*розділ 19*); М. А. Шишов (*розділ 14*).

Від ОНДІСЕ: Н. В. Гординська (розділи 13, 21); С. С. Степанкевич (розділ 14).

Від ЛНДІСЕ: С. А. Афанасьєв (розділ 21); канд. техн. наук Я. В. Болжес-ларський (розділ 13); канд. техн. наук П. М. Грицишин (розділ 13).

Від ДніпроНДІСЕ: Т. В. Алістратова (розділ 14); канд. екон. наук Н. О. Кушакова (розділ 20); Т. В. Ніколайчук (розділ 2); О. І. Юрець (розділ 14).

Від НДЦСЕ з питань інтелектуальної власності: д-р юрид. наук, проф. В. Л. Федоренко (розділ 22); канд. техн. наук О. Г. Адлер (розділ 22); д-р юрид. наук, проф., академік НІПрНУ О. В. Скрипнюк (розділ 22); канд. екон. наук Л. П. Тимощик (розділ 22).

Від Національного Центру Судових Експертиз Республіки Молдова: Н. Гуреу (розділи 1, 2); І. Лопатенко (розділ 1).

*Теорія без практики — мертва та безплідна,
практика без теорії — марна та згубна.
Пафнутій Чебишов*

Передмова

Колективна монографія «Класифікація судових експертиз», яку Ви зараз тримаєте в руках, є результатом трирічної праці науковців практично всіх науково-дослідних установ судових експертиз (далі — *НДУСЕ*) Міністерства юстиції України та Національного Центру Судових Експертиз Міністерства юстиції Республіки Молдова. Цю роботу здійснено відповідно до річних тематичних планів науково-дослідних робіт (далі — *НДР*) НДУСЕ Міністерства юстиції України на 2016—2018 рр. (провідна установа — Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», далі — *ННЦ ІСЕ*), керівник НДР — доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України Е. Б. Сімакова-Єфремян).

Колектив авторів висловлює щирі вдячність рецензентам: доктору юридичних наук, професору, директору ННЦ ІСЕ, заслуженому юристу України О. М. Клюєву; доктору юридичних наук, професору, академіку Національної академії правових наук України, завідувачу кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, заслуженому діячу науки і техніки України В. Ю. Шепітьку та доктору юридичних наук, професору, професору кафедри права Національної безпеки та правової роботи Військово-юридичного інституту Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого М. В. Даньшину.

Окрема вдячність — колишньому директору Центру судових експертиз Республіки Литва, нині — члену Верховного Суду Республіки Литва, доктору філософії у галузі права Габрієле Юодкайте-Гранскієне за допомогу у здобутті інформації з класифікації судових експертиз у країнах Балтії.

Колектив авторів сподівається, що репрезентована монографія стане впевненим кроком уперед у вдосконаленні теоретичних положень судової експертизи й буде корисною для судових експертів і працівників правоохоронних органів, суддів та інших фахівців у галузі теорії та практики судової експертизи.

Вступ

У пропонованій роботі здійснено науковий аналіз експертної практики, спеціальної літератури й нормативно-правових актів України та зарубіжних країн з метою розроблення критеріїв диференціювання судових експертиз за класами, родами, видами, підвидами й удосконалення класифікації судово-експертних досліджень, що сприятиме розвитку теорії, методології та практики судової експертизи.

Актуальність цієї НДР зумовлено провідним значенням класифікації в науковому пізнанні. Її реалізовано як у формі проведених досліджень, так і в напрямках наукових пошуків. Це зумовлює особливу роль тих розділів науки, які спеціалізуються на класифікації й систематизації об'єктів експертних досліджень, що знаходять своє відображення в об'єктному підході до класифікації. Крім того, у судовій експертології широко застосовують інші підходи до класифікації (за використовуваними в судовій експертизі методами, за предметом експертних досліджень та їхнім суб'єктом тощо). У зв'язку із цим у теорії судової експертизи значну увагу приділяють проблемам уніфікації, диференціювання, систематизування та класифікації спеціальних знань.

Нечіткість і неповнота класифікації судових експертиз на практиці іноді спричиняє обмеження кола питань, призначених для розв'язання експертами, або до неправильного інтерпретування таких питань.

Формування нових класів, родів і видів судових експертиз відбувається по-різному: новий вид або рід може виникати всередині вже наявного; після появи нових об'єктів дослідження і нових завдань; розвиток роду експертизи може сприяти утворенню нового класу. Поява нових видів і родів експертиз також пов'язана з виникненням нових проявів і форм злочинності. У цьому разі необхідність ефективного та швидкого пристосування судово-слідчої практики до нових кримінально-правових реалій зумовлює виникнення нових шляхів і способів застосування спеціальних знань у доказуванні.

Усе це призводить до зміни та трансформації вже розроблених класифікацій судових експертиз, що (зі свого боку) визначає актуальність теоретичного переосмислення підстав і принципів їхньої побудови.

Наукова класифікація судових експертиз має теоретичне, прикладне, а також процесуальне значення для теорії та практики судових експертиз.

Її використовують:

- для визначення подальших шляхів і можливостей наукових досліджень у межах загальної та окремих теорій судової експертизи;
- під час призначення судових експертиз із метою вибору необхідного роду (виду) судового експертного дослідження та судово-експертної установи (далі — СЕУ);
- під час оцінювання експертних висновків, проведення пов'язаних із нею статистичних та інших аналітичних заходів;
- під час утворення СЕУ (їх підрозділів);
- у процесі підготовки експертних кадрів і складання відповідних програм навчання експертів та ін.

Зміни у класифікації судових експертиз обов'язково позначаються на різних сферах судово-експертної та іншої процесуальної діяльності, велике значення яких для судочинства зумовлює необхідність детального дослідження й вивчення класифікацій, наявних у теорії та практиці судової експертизи.

Новизна роботи полягає у тому, що вперше за час існування СЕУ незалежної України на рівні комплексного підходу автори пропонують удосконалити класифікацію судових експертиз, рекомендують шляхи розв'язання проблем, що виникають під час розроблення класифікацій судових експертиз. Водночас окреслено чіткі межі окремих видів і підвидів судових експертиз та експертних спеціальностей і визначено основні критерії розмежування конкретних класів, родів, видів і підвидів судових експертиз. Роботу за цією темою, як зазначено вище, проведено вперше.

Розділ 1. Історичні та теоретико-правові аспекти класифікації судової експертизи

Аналізування наукових досліджень у галузі юридичних наук за роки незалежності України свідчить, що спостерігається невисокий коефіцієнт системних досліджень, наявна відсутність фундаментальних наукових робіт, системних монографій у галузі наукознавства та прикладних проблем класифікації судових експертиз¹.

З'ясовувати генезис і перспективи розвитку теорії судової експертизи, формувати модель судово-експертної діяльності (далі — *СЕД*) та сучасну класифікацію судових експертиз потрібно на історичному й системному підґрунті². Саме тому доцільним є аналізування основних наукових досліджень, пов'язаних з використанням спеціальних знань.

У частині України, що належала до складу Російської імперії, однією з перших робіт з теорії криміналістики та застосування спеціальних знань у слідчій діяльності вважають рекомендації з проведення допитів, обшуків і решти слідчих дій у роботі Івана Посошкова³, що вийшла друком 1724 р. Певні науковці вважають, що першою спробою формування теоретичних засад кримінального розслідування стало дослідження баденського юриста Людвіга фон Ягеманна, який видав роботу методичного характеру у двох томах під назвою «Довідник судових слідчих» (перший том вийшов друком 1838 р.⁴, другий — 1841-го⁵).

¹ Фелді О. В. Сучасний стан та шляхи розвитку української юридичної науки. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=648 (дата звернення: 01.07.2020).

² Шинкаренко І. Р., Спіцина Г. О. Історичні витоки та перспективи розвитку теорії та практики судової експертизи. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики*: зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річ. створення ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 10—11.10.2018). Харків, 2018. С. 20—22.

³ Посошков И. Т. Книга о скудости и богатстве и другие сочинения / ред. и коммент. Б. Б. Кафенгауза. Москва, 1951. 411 с.

⁴ Jagemann L. Handbuch der gerichtlichen Untersuchungskunde. Bd. 1. Frankfurt am Main, 1838—1841.

⁵ Ibidem. Bd. 2.

Значну увагу в «Довіднику судових слідчих» Л. фон Ягеманн приділив питанням застосування спеціальних знань під час розслідування злочинів. Хоча за часів Ягеманна природничі науки (за винятком медицини та хімії) не досягли того рівня, за якого їхні наукові результати можна було б ефективно використовувати в практиці розкриття злочинів, автор дослідив думку експертів — обізнаних осіб (пекарів, мисливців, шевців, граверів, писарів та ін.) — так званих емпіриків, а не осіб, що мали відповідну «наукову» освіту.

На думку Л. фон Ягеманна, таких «експертів» та їхні висновки потрібно обов'язково критично перевіряти. Він вважав, що постановка загальних питань експертові є неприйнятною, оскільки через це суддя випускає зі своїх рук керівництво розслідуванням: експерти ж мають відповідати лише на поставлені суддею конкретні запитання.

Зважаючи на предмет нашого дослідження, можна визначити зміст роботи Л. фон Ягеманна як передвісник формування криміналістики й теоретичних засад класифікації судових експертиз.

У Російської імперії іще в першій половині XIX ст. вийшла друком низка робіт, присвячених методиці розслідування та застосування спеціальних знань, зокрема: П. Раткевича «Зерцало правосудия, показывающее, каким образом во всяких случающихся, а наипаче сомнительных судных делах производит следствия, делать по оным определения, приговоры и заключения» (1805), невідомого автора «Руководство по следственной части» (1831), М. О. Орлова «Опыт краткого руководства для произведения следствий с показанием приличных узаконений» (1833), Я. І. Баршева «Основания уголовного судопроизводства, с применением к российскому уголовному судопроизводству» (1841), М. І. Калайдовича «Указания для производства уголовных следствий» (1849), Є. Ф. Колоколова «Правила и формы о производстве следствий, составленные по Своду законов» (1849).

Отже, підґрунтям формування на теренах українських земель теорії судової експертизи є дослідження Л. фон Ягеманна, Г. Г. А. Гросса ⁶, І. Т. Пошкова ⁷, М. О. Орлова, Я. І. Баршева ⁸, В. А. Ліновського ⁹ та ін.

⁶ Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. Москва, 2002. 1088 с.

⁷ Посошков И. Т. Указ. соч.

⁸ Баршев Я. И. Основания уголовного судопроизводства с применением к российскому уголовному судопроизводству / науч. ред. В. В. Крылов. Москва, 2001. 240 с.

⁹ Линовский В. А. Опыт исторических изысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России / научн. ред. В. В. Крылов. Москва : ЛексЭст, 2001. 240 с.

Слід погодитися з представниками сучасної української судово-експертної школи в тому, що сутність судової системи держави та місце в її структурі правоохоронних органів (зокрема, експертних установ) залежать від конкретної історичної доби розвитку українського суспільства, яка, безперечно, відбивається на формуванні моделі судочинства й теорії застосування спеціальних знань у кримінальному провадженні, тому формування системи судових експертиз та їхньої класифікації відбувається також відповідно до вимог певної історичної доби.

Аналізування наукових публікацій сучасного періоду визначення української школи судової експертизи щодо впливу науки на розвиток практичної діяльності й системи судових експертиз та експертних спеціальностей свідчить про закономірності інтегрування наукових знань різних галузей і формування інноваційних підходів для розв'язання наявних проблем практики використання судових експертиз у судочинстві.

Уважаємо, що розв'язання поставлених завдань у теорії судової експертизи як галузі юридичної науки перебуває у площині інтеграційного підходу до наукових знань і використання системного підходу до такої галузі державної діяльності, як судочинство. Такий підхід полягає в об'єднанні окремих складових процесу в єдину систему, що підтримує узгоджену й цілеспрямовану їхню взаємодію, забезпечуючи високу ефективність функціонування судової системи.

Щодо визначення місця судової експертизи в системі юридичних наук слід зважати на думку фундаторів виокремлення судової експертизи у самостійну галузь наукових знань: А. І. Вінберга (1955), Ю. М. Кубицького (1959), О. Р. Шляхова (1959), Р. С. Белкіна (1978), В. Г. Гончаренка (1987), В. С. Мітричева (1980), І. А. Алієва, Т. В. Аверьянкової (1989), Ф. Джавадова (1998), Н. І. Кліменко, М. Я. Сегая (2003), А. В. Іщенко (1995)¹⁰, С. Ф. Бичкової

¹⁰ Іщенко А. В. Методологические и организационные проблемы развития криминалистических научных исследований : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 1997. 36 с.

(1994), І. А. Петрової (2012) ¹¹, І. В. Пирога (2015) ¹², М. Г. Щербаковського (2016) ¹³, С. В. Євдокіменко (2017) ¹⁴, Е. Б. Сімакової-Єфремян (2017) ¹⁵ та ін.

Вивчення думки згаданих науковців дає змогу констатувати факт відсутності єдиної думки на зміст і місце судової експертизи (судової експертології, теорії судової експертизи). Вони визначають її у системі юридичних наук як самостійну юридичну науку, самостійну правову дисципліну в межах криміналістики або доказового права, частину науки — загальної експертології ¹⁶ та ін.

На сучасному етапі розвитку класифікація судової експертизи пов'язана з посиленням інтеграційних процесів, яким передувало диференціювання спеціальних знань, і наявністю в наукознавстві різноманітних класифікацій наук ¹⁷.

Класифікація — це система розподілу будь-яких однорідних предметів або понять за класами, відділами тощо за певними загальними ознаками.

В Академічному тлумачному словнику української мови наведено поняття «класифікація»: 1) дія за значенням класифікувати; 2) система розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками,

¹¹ Петрова І. А. Теоретико-правові та організаційно-методологічні засади регулювання судово-товарознавчих експертиз споживчих товарів : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2012. 40 с.

¹² Пиріг І. В. Теоретичні основи експертного забезпечення досудового розслідування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2015. 40 с.

¹³ Щербаковський М. Г. Теоретико-методологічні та праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2016. 40 с.

¹⁴ Євдокіменко С. В. Судово-економічна експертиза: теоретико-методологічні засади і практика реалізації : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 40 с.

¹⁵ Сімакова-Єфремян Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2017. 40 с.

¹⁶ Панов М. Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2 (33)—4 (34). С. 54—67.

¹⁷ Під час підготовки цього розділу використано результати досліджень із класифікації судової експертизи, відображені у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук — наукового керівника цієї роботи Е. Б. Сімакової-Єфремян. Див.: Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика : монографія. Харків, 2016. С. 63—97.

властивостями¹⁸. Отже, класифікацією називають систему розміщення предметів за класами на підставі схожості цих предметів у середині класу та їхньої відмінності від предметів решти класів.

Питанням сутності класифікації наук присвячено значну кількість робіт з наукознавства (Ф. Бекон¹⁹, Г. М. Добров²⁰, О. М. Земцов²¹, Б. М. Кедров²², О. Конт²³, В. М. Сагатовський²⁴, Л. С. Сичова²⁵, А. І. Уйомов²⁶, Є. І. Шамурін²⁷, В. О. Штофф²⁸ та ін.). Аналізування цих та інших робіт свідчить, що вельми актуальним є питання співвідношення між фундаментальними і прикладними науками, адже завдяки науково-технічному прогресу виникають нові науки, які вимагають свого місця в системі класифікаційної ієрархії, побудови навчальних дисциплін тощо.

У пізнанні об'єктів і явищ людство виробляє різноманітні принципи й підходи до класифікації наук, що вивчають закономірності утворення

¹⁸ Див.: Словник української мови: в 11 т. Т. 4 / АН УкрРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ, 1973. С. 175. URL: <http://sum.in.ua/s/klasifikacija> (дата звернення: 01.07.2020).

¹⁹ Бекон Ф. Сочинения: в 2 т. Т. 1. Москва, 1977. С. 156—157.

²⁰ Добров Г. М., Коренной А. А. Наука: информация и управление. Москва, 1977. 236 с.

²¹ Земцов А. Н. О классификации наук по их состоянию и взаимовлиянию в конце XX века. *Научно-образовательное объединение «Земля и Вселенная»*. 1994. URL: http://yas.narod.ru/art_zemtsov02.htm (дата звернення: 01.07.2020).

²² Кедров Б. М. Классификация наук: в 3 кн. Кн. I. Москва, 1961. 472 с.; Кн. II. Москва : Мысль, 1965. 544 с. ; Его же. Предмет и взаимосвязь естественных наук. Москва, 1962. 411 с.

²³ Конт О. Курс позитивной философии. *Родоначальники позитивизма*. 1912. Вып. 4. С. 1—46, 49—53, 61—63, 71—74, 80—83.

²⁴ Сагатовский В. Н. Системный подход к классификации ценностей. *Научные исследования и человеческие потребности*. Москва, 1979. С. 220—221 ; Его же. Системная деятельность и ее философское осмысление. *Системные исследования* : ежегод. 1980. Москва, 1981. С. 24—51.

²⁵ Сычёва Л. С. Современные процессы формирования наук. Опыт эмпирического исследования. Новосибирск, 1984. С. 103—120.

²⁶ Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем. Москва, 1978. 272 с. ; Его же. Некоторые тенденции в развитии естественных наук и принципы их классификации. *Вопросы философии*. 1961. № 8. С. 66—75.

²⁷ Шамурин Е. И. Очерки по истории библиотечно-библиографической классификации. Москва, 1955—1959. Т. 1. 400 с. ; Т. 2. 563 с.

²⁸ Штофф В. А. Введение в методологию научного познания : учеб. пособ. Ленинград, 1972. С. 15—16.

й розвитку зазначених об'єктів і явищ. При цьому спостерігається певна закономірність: основою диференціювання наук завжди є предмет їхнього вивчення. Саме за предметом можна відрізнити одну науку від решти. Проте, науки визначають не тільки за предметом — на їхню класифікацію впливають також їхні об'єкт, завдання, методи (засоби) дослідження, співвідношення наукових дисциплін та ін.

На нашу думку, найправильнішою класифікацією наук є така, що набула статусу традиційної: суспільні, природничі та технічні. Виходячи зі ступеня спільності предмета, завдань, об'єкта й методів його вивчення, складові цих категорій можуть мати інтеграційний (синтетичний) характер.

Динаміку розвитку інтеграції в судовій експертизі можна простежити за її класифікаціями, які науковці розробляли в різні періоди. Так, узагальнюючи накопичений на початку XX ст. емпіричний матеріал, пов'язаний із судово-технічним дослідженням документів, Є. Ф. Буринський виокремив такі види графічної експертизи:

- відновлення вискоблених письмен;
- відновлення витравлених письмен;
- прочитання закритих письмен;
- визначення часу написання (порівняно);
- прочитання письмен, що стерлися або вицвіли;
- виокремлення вставок і виправлень у рукописах;
- порівняння чорнил за складом;
- порівняння сортів паперу;
- порівняння штемпелів, відбитків, шрифтів;
- визначення способу нанесення письмен на папір ²⁹.

Якщо порівняти перелік Є. Ф. Буринського зі складовими сучасних класифікацій судово-технічної експертизи документів, можна констатувати, що багато з розв'язуваних нині завдань він виокремив понад 100 років тому. Для нас дуже важливим є синтетичний принцип формування засад судової експертизи, що випливає з класифікації Є. Ф. Буринського: у ній чітко простежується інтегрування знань різних галузей наук в експертизу документів (наприклад, використання в процесі дослідження документів методів хімічного аналізу складу чорнила, складу паперу та ін.).

1962 р. О. Р. Шляхов запропонував таку класифікацію криміналістичних експертиз: *судово-почеркознавчу, судово-технічну експертизу документів,*

²⁹ Буринский Е. Ф. Судебная экспертиза документов, производство ее и пользование ею: пособие для гг. судей, судеб. следователей, лиц прокурор. надзора, поверенных, защитников, судеб. врачей и граф. экспертов. Санкт-Петербург, 1903. 352 с.

судово-трасологічну (експертиза слідів рук, ніг і взуття, слідів зубів людини, слідів знарядь злочину, слідів транспортних засобів), *судово-балістичну* (визначення конкретного примірника зброї за стріляними кулями та гільзами, ідентифікація боєприпасів (дробу, пижів, пороху), визначення відстані, напрямку й часу пострілу, визначення придатності зброї до стрільби та можливості пострілу без натискання на спусковий гачок); *ідентифікація особи за ознаками зовнішності на фотознімках; відтворення знищених рельєфних зображень на металевих предметах; дослідження скла; дослідження тканин; визначення природи речовин, їх диференціювання та ідентифікація* ³⁰.

Л. Ю. Ароцкер (1966) запропонував таку класифікацію криміналістичних експертиз:

- 1) криміналістичне дослідження документів:
 - криміналістична експертиза почерку (почеркознавча експертиза);
 - техніко-криміналістична експертиза документів;
- 2) трасологічна експертиза:
 - механоскопічна трасологічна експертиза;
 - гомеоскопічна трасологічна експертиза;
 - криміналістична експертиза слідів тварин;
 - транспортно-трасологічна експертиза (криміналістична експертиза слідів транспорту);
 - трасологічна експертиза з ідентифікація цілого за частинами;
- 3) криміналістична експертиза зброї та боєприпасів;
- 4) криміналістичне дослідження особи за зовнішніми ознаками ³¹.

1974 р. Г. Л. Грановський розширив і уточнив класифікацію трасологічних досліджень: *гомеоскопія* (ідентифікація за слідами рук, ідентифікація за слідами ніг, ідентифікація за слідами зубів); *неідентифікаційні гомеоскопічні дослідження, механоскопія* (ідентифікація знаряддя, ідентифікація механізмів, ідентифікація цілого за частинами); *неідентифікаційні (діагностичні) механоскопічні дослідження, дослідження слідів тварин* ³².

Пізніше О. Р. Шляхов запропонував принцип розроблення класифікації судових експертиз за такими підставами: предметом, об'єктом і методом, називаючи таку підставу «багатовимірною». У зв'язку з цим усі експертизи він

³⁰ Шляхов А. Р. Организация и производство криминалистической экспертизы в СССР. *Теория и практика криминалистической экспертизы*. 1962. Сб. 9—10. С. 3—446.

³¹ Ароцкер Л. Е. Сущность криминалистической экспертизы. *Криминалистическая экспертиза*. 1966. Вып. 1. С. 53—54.

³² Грановский Г. Л. Основы трасологии: Особенная часть. Москва, 1974. 240 с.

розподілив на класи, роди, види та підвиди. Зокрема, він виокремив дев'ять класів судових експертиз: *криміналістичні, інженерно-транспортні, економічні, біологічні, інженерно-технічні, інженерно-технологічні, сільсько-господарські, екологічні, медичні та психофізіологічні*. У кожному класі так само виокремив роди (наприклад, у класі криміналістичних — 20 родів³³). Р. С. Белкін підтримав цю позицію, додавши до підстав класифікації четвертий елемент — характер спеціальних знань, що відіграють домінуючу роль під час розв'язання завдань певного виду експертизи³⁴. Ця підстава для нас є доволі важливою, оскільки відіграє провідну роль під час класифікації саме комплексних судово-експертних досліджень.

Із плином часу в процесі науково-технічного прогресу, розвитку наук та інтеграції їх досягнень у судову експертизу виникають нові завдання судової експертизи, що породжують необхідність розроблення нових методів дослідження та застосування нових інструментальних засобів розв'язання цих завдань. Це також впливає на процеси формування класифікації судових експертиз, тому що коло об'єктів і, відповідно, досліджень збільшується. Ю. Г. Корухов, ґрунтуючися на тих самих підставах класифікації, що й О. Р. Шляхов, пропонує розподілити судові експертизи на десять класів, додавши новий (що тільки формується) клас мистецтвознавчих експертиз.

Класифікація судових експертиз за Ю. Г. Коруховим

1. Криміналістичні.

- 1.1. Судово-балістична експертиза.
- 1.2. Трасологічна експертиза.
- 1.3. Судово-почеркознавча експертиза.
- 1.4. Техніко-криміналістична експертиза документів.
- 1.5. Судово-портретна експертиза.
- 1.6. Авторознавча експертиза.
- 1.7. Відеофоноскопична експертиза.
- 1.8. Фототехнічна експертиза.
- 1.9. Вибухово-технічна експертиза.
- 1.10. Експертиза відтворення знищених номерних знаків та інших рельєфних маркувань.
- 1.11. Криміналістична експертиза матеріалів, речовин і виробів: експертиза лакофарбових матеріалів і покриттів; експертиза об'єктів

³³ Шляхов А. Р. Классификация судебной экспертизы. *Общее учение о методах судебной экспертизы* : сб. науч. тр. Москва, 1977. Вып. 28. С. 8—11, 16.

³⁴ Белкин Р. С. Курс криминалистики. 3-е изд., доп. Москва, 2001. Т. 1. С. 464—465.

- волокнистої природи; експертиза нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів; експертиза скла, кераміки та виробів із них; експертиза металів, сплавів і виробів із них; експертиза пластмас, гуми та виробів із них; експертиза наркотичних засобів і сильнодіючих препаратів; експертиза спиртовмісних рідин; експертиза харчових продуктів; експертиза об'єктів невідомої природи.
2. Судові медична та психофізіологічна експертизи.
 - 2.1. Судово-медичні експертизи: судово-медичне дослідження трупів; судово-медичне освідування, судово-медичний огляд живих осіб; судово-біологічне дослідження речових доказів (крові, волосся, виділень рідин організму тощо).
 - 2.2. Судово-психіатрична експертиза.
 - 2.3. Судово-психологічна експертиза.
 - 2.4. Комплексна судова психолого-психіатрична експертиза.
 3. Судові інженерно-технічні експертизи.
 - 3.1. Пожежно-технічна експертиза.
 - 3.2. Судова експертиза з техніки безпеки праці.
 - 3.3. Судова будівельна інженерно-технічна експертиза.
 - 3.4. Судова комп'ютерно-технічна експертиза.
 4. Судові інженерно-транспортні експертизи.
 - 4.1. Судово-автотехнічна експертиза.
 - 4.2. Судова залізнично-технічна експертиза.
 - 4.3. Судова авіаційно-технічна експертиза.
 - 4.4. Судова воднотранспортно-технічна експертиза.
 5. Інженерно-технологічні експертизи.
 - 5.1. Вибухотехнічні експертизи (судово-техногенні).
 - 5.2. Товарознавчі експертизи: експертиза продовольчих товарів і експертиза промислових товарів.
 6. Судово-економічні експертизи.
 - 6.1. Судово-бухгалтерська.
 - 6.2. Фінансово-економічна.
 - 6.3. Інженерно-економічна експертиза (ціноутворення).
 7. Судово-біологічні експертизи.
 - 7.1. Судово-ботанічна експертиза.
 - 7.2. Судово-зоологічна експертиза.
 8. Судово-екологічні експертизи.
 9. Судові сільськогосподарські експертизи.
 - 9.1. Судова агротехнічна експертиза.

9.2. Судова агробіологічна експертиза.

9.3. Судова зооветеринарна експертиза.

10. Судово-мистецтвознавча експертиза³⁵.

Як бачимо, у класифікації, підставою якої є напрями спеціальних знань, що використовуються під час дослідження різних об'єктів, з'являється комплексна психолого-психіатрична експертиза — як окрема категорія класифікації, хоча в подібних одиницях розподілу присутні як психіатрична, так і психологічна експертизи. Чи є такий підхід до розподілу понять правильним? Адже, застосовуючи такий підхід, можна було навести ще десятки категорій комплексних судових експертиз у різних сполученнях (наприклад, комплексна судова ботанічна та товарознавча експертиза, комплексна судова трасологічна та металознавча експертиза тощо). Однак, автор класифікації не пішов цим шляхом, розуміючи, що розроблена на таких підставах класифікація буде настільки громіздкою, що стане незрозумілою. Це означає, що для складання класифікації комплексних судово-експертних досліджень необхідно застосовувати інший підхід, а саме: комплексні судові експертизи необхідно класифікувати окремо.

О. В. Жгенти пропонує класифікувати судові експертизи, зважаючи на можливості скорочення їх ієрархічної градації з чотирьох до трьох рівнів: клас, вид, підвид та називає шість класів: *криміналістичні, біолого-медичні, економічні, інженерно-технічні, сільськогосподарські, судово-транспортні експертизи*³⁶. Така мінімізація, на нашу думку, є не зовсім доречною, оскільки призводить до «втрати» певних класів експертиз, які не можна втиснути в жодну із запропонованих ним одиниць (наприклад, судові мистецтвознавча, екологічна експертизи та ін.).

О. Р. Россинська у своїх ранніх роботах так класифікує криміналістичні судові експертизи: *почеркознавча, техніко-криміналістична експертиза документів, авторознавча, трасологічна* (дактилоскопічна; слідів ніг і взуття; слідів зубів, губ і нігтів; слідів знарядь та інструментів, замкальних механізмів і сигнальних пристроїв; транспортно-трасологічна; маркувальних

³⁵ Корухов Ю. Г. Современные возможности судебных экспертиз / Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования : учебник ; Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, А. И. Бородулин, В. Н. Григорьев, В. А. Жбанков, Ю. Г. Корухов, В. А. Михайлов, И. Л. Николаева, В. И. Отряхин ; под. ред.: Т. В. Аверьяновой, Р. С. Белкина. Москва, 1997. С. 160—200.

³⁶ Жгенти О. В. Классификация судебных экспертиз, её роль и значение. *Общетеоретические вопросы судебной экспертизы* : сб. науч. тр. Москва, 1982. С. 16.

позначень); *фототехнічна, портретна, фоноскопична, балістична, холодної зброї*³⁷. Згодом вона зауважила, що криміналістичні експертизи постійно змінюються з погляду застосованих методів. Так, методи дослідження зображень використовують також у трасологічній експертизі поряд із методами електронної мікроскопії.

Отже, у результаті ускладнення та комплексності методів судової експертизи стає все складніше виокремлювати з-поміж них «власне» криміналістичні. Водночас розвиток криміналістичної науки, її загальної та окремих теорій розширюють межі застосування криміналістичних знань, що існували раніше³⁸. Такі окремі теорії, як теорія криміналістичної ідентифікації та теорія криміналістичної діагностики, є загально обґрунтованим знанням не тільки для так званих традиційних криміналістичних, а й для більшості інших видів і родів судових експертиз³⁹. Загальними є також криміналістичні рекомендації щодо збирання речових доказів (об'єктів судових експертиз, їхнього фіксування та вилучення⁴⁰).

Ураховуючи наведене, О. Р. Россинська відзначає синтетичну природу криміналістичної науки, яка зумовлює ту обставину, що криміналістика формує критерії допустимості використання певного методу доказування, умови застосування методів, можливості дослідження об'єктів, але не створює методик експертного дослідження.

Криміналістика (криміналістична техніка) у сучасних умовах уже не постає як єдина базова наука для традиційних криміналістичних експертиз. Водночас криміналістика стає однією з базових наук загалом для всіх судових експертиз. Оскільки комплексування та взаємопроникнення знань прибирає межі між криміналістичними та некриміналістичними експертизами, сприяє інтеграції різних родів і видів судових експертиз, закономірним є висновок про єдину природу судових експертиз. Отже, зникає принципова відмінність між традиційними криміналістичними й іншими судовими експертизами, що автоматично припиняє багаторічну дискусію з цієї теми.

На думку дослідниці, належність судових експертиз до криміналістичних відіграє негативну роль, оскільки в їхню основу покладено саме

³⁷ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе: практич. пособ. Москва, 1996. С. 138—144.

³⁸ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. Москва, 2008. С. 138.

³⁹ Див., наприклад: Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений: науч.-практ. пособ. Москва, 1998. 210 с.

⁴⁰ Див., наприклад: Лысов Н. Н. Фиксация доказательств в уголовном процессе. Н. Новгород, 1998. 273 с.

криміналістичні знання. Підставою розподілу судових експертиз на роди та види вона вважає характер досліджуваних об'єктів у сукупності з розв'язуваними завданнями. У класи об'єднують роди судових експертиз, що належать до однієї чи близьких галузей спеціальних знань, які до того ж використовують подібний інструментарій ⁴¹.

З огляду на це О. Р. Россинська пропонує таку класифікацію судових експертиз, в основу якої (як критерії розмежування) покладено об'єкти та розв'язувані завдання для наявних судових експертиз, та спеціальні знання для тих класів, родів, видів, що формуються, а саме:

- судові трасологічні експертизи;
- судова експертиза знищених маркувальних позначень;
- судові експертизи документів;
- судові мовленнєвознавчі експертизи;
- судова фототехнічна експертиза;
- судова портретна експертиза;
- судові експертизи зброї і слідів її застосування;
- судові експертизи речовин і матеріалів;
- судово-грунтознавчі експертизи;
- судово-біологічні експертизи;
- судові експертизи харчових продуктів і напоїв;
- судово-медичні експертизи;
- судово-психіатричні експертизи;
- судово-психологічні експертизи;
- судово-економічні експертизи;
- судові інженерно-технічні, інженерно-технологічні й інженерно-транспортні експертизи;
- судові комп'ютерно-технічні експертизи;
- судові екологічні експертизи;
- судові сільськогосподарські експертизи;
- судові мистецтвознавчі експертизи;
- інші судові експертизи ⁴².

Позитивно оцінюючи обґрунтовану гносеологічну спрямованість підстав для розподілу судових експертиз О. Р. Россинської, ми вбачаємо деякі суперечності, що випливають із запропонованої нею класифікації. *По-перше*, відмова від класу традиційних криміналістичних експертиз не розв'язала проблеми класифікації, оскільки безперечним є факт існування певних родів (видів, підвидів) судової експертизи, що об'єднані базовою наукою

⁴¹ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском

⁴² Там же.

криміналістикою та розробленими нею (загальною й окремими) криміналістичними теоріями. Хоча у світлі взаємопроникнення знань кордони між криміналістичними та некриміналістичними експертизами стираються, необхідно виходити із превалювання складових предмета, об'єкта, завдань, методів і галузей спеціальних знань, які використовують для проведення конкретних досліджень. Тобто, якщо питома вага зазначених складових має криміналістичний характер, то можна упевнено стверджувати, що ця експертиза є криміналістичною.

По-друге, не зовсім виправданим вважаємо винесення за межі судової трасологічної експертизи знищених маркувальних позначень. Назва «судова експертиза документів» не відбиває її сутності: з одного боку, це категорії технічного, почеркознавчого, авторознавчого, лінгвістичного дослідження, а з іншого — категорії судово-економічного дослідження документів фінансового обліку та звітності, що суттєво різняться між собою за сферами спеціальних знань, де їх застосовують.

У цій класифікації також вбачається певне змішування за об'єктом досліджень речовин та матеріалів і харчових продуктів та напоїв, оскільки останні можуть бути дослідженими або в межах експертизи матеріалів і речовин (сіль, сода, цукор, крохмаль тощо) або під час проведення судово-біологічних експертиз (справжня кава, чай, ікра риби тощо). Крім того, не зовсім виправданим, на нашу думку, є поєднання в одну класифікаційну групу інженерно-технічних, інженерно-технологічних та інженерно-транспортних експертиз, адже вони є різними за базовими спеціальними знаннями, які застосовують для розв'язання різних завдань цих категорій експертиз.

На думку Н. П. Майліс, усі судові експертизи можна розподілити на 12 класів: *криміналістичні; медичні та психофізіологічні; інженерно-технічні; інженерно-транспортні; інженерно-технологічні; економічні; біологічні; ґрунтознавчі; сільськогосподарські; харчових продуктів; екологічні; мистецтвознавчі* ⁴³. За результатами аналізу цієї класифікації слід погодитися із правильністю підстав щодо виокремлення класів інженерно-технічної й інженерно-технологічної експертиз. Проте, на нашу думку, виокремлення класу інженерно-транспортної експертизи є не зовсім обґрунтованим, оскільки остання є родом інженерно-технічних експертиз, що сформувався на базі інженерно-технічних знань транспортної техніки. Крім того, наведена класифікація є неповною через відсутність у ній судово-психіатричної, судово-психологічної, судово-одорологічної та інших класів експертиз, що сформовані як окремі класифікаційні одиниці й існують уже доволі довго.

⁴³ Майліс Н. П. Руководство по трасологической экспертизе. Москва, 2011. С. 24.

Ураховуючи думку О. Р. Россинської на види судової комп'ютерно-технічної експертизи ⁴⁴, чинний на той час Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта виключно працівникам науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України ⁴⁵, затверджений Міністерством юстиції України (далі — *Мін'юст України*), а також власні висновки, В. М. Шерстюк запропонувала нову класифікацію судових експертиз ⁴⁶.

Класифікація судових експертиз за В. М. Шерстюк

1. *Криміналістичні*: почеркознавча експертиза (дослідження почерку й підписів); авторознавча експертиза (дослідження писемної мови, дослідження усної мови); технічна експертиза документів (дослідження реквізитів документів, дослідження матеріалів документів, дослідження друкарських форм); балістична експертиза (дослідження вогнепальної зброї, дослідження боєприпасів і слідів пострілу); експертиза холодної зброї; вибухово-технічна експертиза (дослідження вибухових пристроїв, слідів і обставин вибуху); трасологічна (гомеоскопічна; слідів тварин; механоскопічна; слідів транспортних засобів, визначення цілого за частинами), до неї приєднується експертиза вузлів; портретна експертиза; фоно- та відеографічна (дослідження матеріалів і засобів фіксування зображень і розповсюдження в них сигналів).
2. *Матеріалів, речовин і виробів*: лакофарбових матеріалів і покриттів, волокнистих матеріалів і виробів з них; полімерних матеріалів, пластмас і виробів з них; нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів; скла, кераміки та виробів з них; наркотичних, сильнодіючих і отруйних речовин; спиртовмісних сумішей; металів і сплавів; наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі; продуктів вибуху та пострілу).

⁴⁴ Россинская Е. Р., Усов А. И. Судебная компьютерно-техническая экспертиза: виды и задачи. Москва, 2001. 416 с.

⁴⁵ Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта виключно працівникам науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : дод. 7 до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затв. наказом Мін'юсту України від 09.12.2014 р. № 2083/5 (утрат. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1597-14> (дата звернення: 02.07.2020).

⁴⁶ Шерстюк В. Н. Классификация судебных экспертиз. *Теория та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 2002. Вип. 2. С. 88—94.

3. *Біологічні*: об'єктів рослинного походження, об'єктів тваринного походження.
4. *Ґрунтознавча*: дослідження ґрунтів. До неї приєднується мінералогічна (гемологічна) експертиза.
5. *Екологічна*.
6. *Інженерні*.
 - 6.1. Інженерно-технічні: будівельно-технічна (дослідження об'єктів нерухомості, будівельно-технічних матеріалів, конструкцій і відповідних документів; розподіл земель і визначення порядку користування земельними ділянками); комп'ютерно-технічна, зокрема апаратно-комп'ютерна, програмно-комп'ютерна, інформаційно-комп'ютерна, комп'ютерно-мережева; побутової техніки; дослідження спеціальних засобів.
 - 6.2. Інженерно-транспортні.
 - 6.2.1. Наземного транспорту: автотехнічна (обставин дорожньо-транспортної події; технічного стану доріг, дорожнього облаштування і зовнішніх умов; технічного стану транспортних засобів; частин, механізмів і деталей транспортних засобів); залізнична (обставин залізнично-транспортної події; технічного стану рухомого складу залізничного транспорту; інженерного обладнання верхньої будови колії), трубопровідна (обставин події на трубопроводному транспорті; технічного стану трубопроводів, компресорних станцій і систем керування ними).
 - 6.2.2. Водного транспорту: морського транспорту (обставин морської транспортної події; технічного стану кораблів, суден та інших плавзасобів; частин, механізмів і деталей кораблів, суден та інших плавзасобів; технічного стану портових споруд, обладнання й засобів забезпечення безпеки судноплавства); річкового транспорту (обставин річкової транспортної події; технічного стану кораблів, суден та інших плавзасобів; частин, механізмів і деталей кораблів, суден та інших плавзасобів; технічного стану портових споруд, обладнання й засобів забезпечення безпеки судноплавства).
 - 6.2.3. Повітряного транспорту: авіаційно-технічна (обставин авіаподій; технічного стану авіатранспортних засобів; частин, механізмів і деталей авіатранспортних засобів; аеродромних споруд, обладнання й засобів забезпечення безпеки польотів).

- 6.3. Інженерно-технологічні: дослідження відповідності дій фізичних і юридичних осіб вимогам норм охорони праці та безпеки життєдіяльності; обставин виникнення й поширення пожеж та дотримання вимог пожежної безпеки; вибухово-технологічна.
7. *Економічні*: дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку та звітності; дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій; дослідження документів фінансово-кредитних операцій; економічні дослідження, пов'язані з використанням прав на об'єкти інтелектуальної власності.
8. *Товарознавчі*.
- 8.1. Товарів народного споживання: дослідження якості промислових товарів та їх оцінка⁴⁷; дослідження якості продовольчих товарів і їх оцінка.
- 8.2. Транспортно-товарознавчі: оцінка автотранспорту, розміру збитку, завданого власнику транспортного засобу; оцінка судноплавних засобів, розміру збитку, завданого власнику такого засобу; оцінка літальних апаратів, розміру збитку, завданого власнику літального апарату.
- 8.3. Комп'ютерно-товарознавчі: дослідження якості апаратно-комп'ютерних засобів та їх оцінка; дослідження програмного забезпечення з метою його оцінки.
- 8.4. З оцінки нерухомості, бізнесу, майнових і немайнових прав: будівельних об'єктів і споруд; державного майна, майна з часткою державної власності; недержавної власності (майна під час утворення статутного фонду господарського товариства, майна під час продажу на аукціоні та для конкурсу; часток, паїв під час виходу із закритого акціонерного товариства; майна, яке пропонується як застава; майна під час страхування; майна для обкладання податком під час купівлі-продажу; майна під час ліквідації, банкрутства; пакета акцій акціонерного товариства, спільного підприємства; об'єктів незавершеного будівництва; майна в умовах оренди; цілісних майнових комплексів).

⁴⁷ За правилами української мови прикметник «оціночний» є калькою з російської, а іменник «оцінка» доцільно застосовувати тільки на означення результату процесу, позначення якості знань і поведінки учнів або думки, міркування про якість, характер когось (чогось). В українській мові слід послуговуватися прикметником «оцінний» та дієсловом «оцінювати» («оцінити») відповідно. Проте, зважаючи на стаłe застосування в чинних нормативно-правових актах, що регулюють СЕД, згаданих помилкових слівформ, ми змушені оперувати у цій праці саме ними.

- 8.5. Дослідження якості та оцінка сировини, машин і обладнання, зокрема: виробничо-промислового обладнання; сільськогосподарського обладнання; торговельно-побутового обладнання; науково-дослідного обладнання; культурно-просвітницького обладнання.
 - 8.6. З оцінки земель: сільськогосподарського призначення; житлової та громадської забудови; природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; оздоровчого призначення; рекреаційного призначення; земель історико-культурного призначення; лісового фонду; водного фонду; промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення; запасу.
 9. *З охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності:* об'єктів авторського права; суміжних прав; дослідження, пов'язані з: охороною прав на винаходи, корисні моделі, раціоналізаторські пропозиції; охороною прав на промислові зразки; охороною прав на сорти рослин і породи тварин; охороною прав на знаки для товарів і послуг, фірмові найменування, зазначення походження товарів; охороною прав на топографію інтегральних мікросхем; охороною прав на конфіденційну інформацію; використанням об'єктів інтелектуальної власності в рекламі.
 10. *Мистецтвознавча.*
 11. *Психологічна:* особистісно-психологічних рис характеру; емоціональних реакцій і станів; закономірностей ходу психологічних процесів, рівня розвитку та індивідуальних якостей.
 12. *Психіатрична:* психічного стану особи.
 13. *Фармацевтична.*
 14. *Медична:* дослідження трупа, дослідження живих осіб і речових доказів.
- Оскільки ця класифікація є найповнішою з усіх, розглянутих вище, на підставі аналізу її структурних компонентів висловимо свої міркування щодо деяких положень, які, на нашу думку, мають дискусійний характер. Ідеться про виокремлення в переліку криміналістичної авторознавчої експертизи в аспекті дослідження усної мови, оскільки водночас автор класифікації виокремлює в цьому ж переліку фоно- та відеографічну експертизу та її підвид — дослідження фізичних параметрів усного мовлення диктора. На нашу думку, спостерігається змішування критеріїв розподілу.

Не зовсім точним вважаємо також застосування термінів «писемна мова» та «усна мова» в роді авторознавчої експертизи — правильнішим, на нашу думку, було б використання поняття «мовлення». З урахуванням того, що на момент складання цієї класифікації активного поширення під час

виготовлення документів зажила комп'ютерна техніка, то вбачається брак відповідного виду судової експертизи.

Щодо виокремлення як окремої класифікаційної одиниці експертизи холодної зброї, то припускаємо, що автор класифікації не визначив її як таку, що належить до роду трасологічних, на підставі застосування під час досліджень холодної зброї не тільки традиційних, прийнятих у судовій трасології, а й фізичних методів (наприклад, визначення твердості сплаву, з якого виготовлено клинок, за шкалою Роквелла та ін.). Тобто виокремлення її як класифікаційної одиниці є результатом впливу інтеграційних процесів на формування окремого виду в класі криміналістичних експертиз. Принаймні, якщо й виокремлювати експертизу холодної зброї, то логічно робити це щодо всієї зброї.

Водночас автор класифікації до балістичної експертизи ввів дослідження слідів пострілу, яке проводять на базі застосування хімічних і фізичних методів дослідження. Не зовсім зрозумілими для нас є й підстави для приєднання гемологічної експертизи до ґрунтознавчої, оскільки поряд із розумінням того факту, що зерна мінералів є складовою частиною ґрунтів, усе ж таки гемологія — це наука, що вивчає коштовне та виробне каміння: його фізичні властивості, особливості хімічного складу, декоративну та художню цінність, мінерагенію родовищ, а також технологію обробки ⁴⁸. Виходячи з наведеного, предмет гемологічної експертизи має суттєві ознаки для відмежування її від ґрунтознавчої. Саме тому рішенням Президії Науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи (далі — *НКМРЗПСЕ*) при Мін'юсті України 2018 р. судову гемологічну експертизу введено до Переліку видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України ⁴⁹ (далі — *Перелік*), що затверджується Мін'юстом України.

⁴⁸ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ—Ірпінь : Перун, 2002. С. 177.

⁴⁹ Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : дод. 5 до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення: 03.07.2020).

Розглядаючи розподіл судових експертиз за галузями знань, М. Г. Щербаковський у ранніх роботах наводить як класифікацію Перелік⁵⁰, а в пізніших констатує, що класифікація судових експертиз за спеціальним об'єктом, який вимагає застосування певних, зумовлених спеціальними знаннями, методів (методик) дослідження та загалом визначає умови розв'язання поставленого перед експертом завдання, дає змогу (не порушуючи системності пропонуванних родів, видів експертиз) дотримати наукових вимог (одна підстава поділу; конкретний предмет або явище повинні перебувати тільки в колі одного видового поняття і не належати до кола іншого), а також за необхідності доповнювати класифікацію новими експертизами в разі появи принципово нових об'єктів дослідження або додавати їх до вже наявної класифікації.

Він виходить із того, що саме спеціальний об'єкт є системоутворювальним елементом, який вимагає використання відповідних методів та інтегрує розв'язання експертних завдань⁵¹. Ми погоджуємося із цією позицією в аспекті класифікації комплексних судово-експертних досліджень, під час якої саме своєрідний (комплексний) об'єкт дослідження (названий М. Г. Щербаковським спеціальним щодо окремих видів судових експертиз) відіграє важливу роль.

Таким об'єктом, наприклад, у комплексному судовому медичному, транспортно-трасологічному дослідженні, що проводять із метою розв'язання питання про наявність факту контактування певного транспортного засобу із пішоходом, постає контактано-взаємодіючий комплекс «транспортний засіб — пішохід — дорога», що існував тільки під час ДТП, та елементи якого в подальшому досліджують судові експерти відповідних спеціальностей для розв'язання інтеграційного завдання.

Існують також інші класифікації судової експертизи, що здебільшого містять структурні елементи як подібні (збіжні) проаналізованим, так і відмінні від них. Так, Ю. Б. Суворов запропонував автотоварознавчі експертизи класифікувати як «пограничні» із товарознавчими та інженерно-транспортними, а дорожньо-транспортні поділяє на ситуалогічні (обставин ДТП), техніко-діагностичні (технічного стану транспортних засобів), автодорожні (доріг і дорожніх умов), транспортно-трасологічні,

⁵⁰ Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : учеб.-практ. пособие. Харьков, 2005. С. 48—52.

⁵¹ Щербаковский М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків, 2015. С. 125.

інженерно-психофізичні ⁵². Не акцентуючи уваги на певній спірності деяких підстав, що їх покладено в основу наведеної систематики (її автор визнає рівноцінними за ієрархією планово-економічні та бухгалтерські експертизи; єдиний ряд дорожньо-транспортних експертиз взагалі диференціює за різнорівневими підставами тощо), зосередимося на синтетичному характері багатьох із одиниць класифікації, що свідчить про комплексність їхньої природи.

Л. І. Савченко диференціює експертизи за такими видами: *криміналістичні* (графічнознавчі, авторознавчі, техніко-криміналістичні експертизи документів, трасологічні, балістичні, фототехнічні інші); *економічні* (планово-економічні, фінансово-економічні, бухгалтерські); *товарознавчі* (продовольчих, непродовольчих товарів, автотоварознавчі); *технічні* (автотехнічні, будівельні, агротехнічні, пожежні, комп'ютерної техніки та програмних продуктів інші); *технологічні* (технології виробництва, матеріалознавства, зоотехнічні інші); *спеціальні* (екологічні, біологічні, медичні, психіатричні, психологічні, ветеринарні та ін.) ⁵³. Майже аналогічну класифікацію запропонувала Г. Г. Мумінова-Савіна ⁵⁴.

М. Т. Білуха з 1992 р. розробляє класифікацію ⁵⁵, якою послуговуються деякі інші автори ⁵⁶. Ця класифікація має такий вигляд: *криміналістичні* (графічнознавчі, авторознавчі, трасологічні тощо); *економічні* (планово-економічні, фінансово-економічні, бухгалтерські тощо); *товарознавчі* (продовольчих, непродовольчих товарів); *технічні* (автотransпортні, будівельні, агротехнічні, пожежні); *технологічні* (технології виробництва, матеріалознавства тощо); *спеціальні* (екологічні, біологічні, психіатричні, ветеринарні); *інші* (наркотичних речовин, фарб, ліків, пального тощо).

Критично оцінюючи схожі між собою класифікації та відзначаючи дискусійний характер багатьох їхніх елементів (наприклад, невизначеність підстав для виокремлення так званих спеціальних, або графічнознавчих судових

⁵² Суворов Ю. Б. Судебная дорожно-транспортная экспертиза. Судебно-экспертная оценка действий водителя и других лиц, ответственных за обеспечение безопасности дорожного движения на участках ДТП : учеб. пособ. Москва, 2003. 208 с.

⁵³ Судово-бухгалтерська експертиза : опор. конспект лекцій / уклад. Л. І. Савченко. Київ, 2001. 166 с.

⁵⁴ Мумінова-Савіна Г. Г. Судово-бухгалтерська експертиза економічних правопорушень (опорний конспект) : навч. посіб. Київ, 2004. 304 с.

⁵⁵ Білуха М. Т. Судово-бухгалтерська експертиза : підручник. Київ, 1992. 279 с.

⁵⁶ Див., наприклад: Рудницький С. В., Бруханський Р. Ф., Фомин П. Я. Судово-бухгалтерська експертиза економічних правопорушень (опорний конспект) : навч. посіб. Київ, 2004. 304 с.

експертиз, належність матеріалознавчих досліджень до технологічних судових експертиз тощо), бачимо, що й ці класифікації зазнали суттєвого впливу інтеграційних процесів на формування їхніх складових.

2005 р. фахівці Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Мін'юсту України (далі — *КНДІСЕ*) та Академії адвокатури України запропонували дворівневу класифікацію за видами (в окремих випадках — підвидами) судових експертиз. Під час її розроблення здебільшого використовували підходи, аналогічні зазначеним (нумерація наша) без урахування класу судових експертиз.

Класифікація судових експертиз, запропонована фахівцями КНДІСЕ

1. Почеркознавча експертиза.
2. Судово-лінгвістична експертиза.
3. Техніко-криміналістична експертиза документів.
4. Трасологічна експертиза.
 - 4.1. Дактилоскопічна експертиза.
 - 4.2. Експертиза слідів ніг і взуття.
 - 4.3. Експертиза слідів знарядь злочину та інструментів.
 - 4.4. Експертиза транспортних засобів і утворених ними слідів.
 - 4.5. Експертиза слідів зубів.
 - 4.6. Визначення цілого за частинами.
 - 4.7. Експертиза інших слідів.
5. Судово-балістична експертиза.
6. Експертиза холодної зброї.
7. Ототожнення особи за ознаками зовнішності.
8. Фототехнічна експертиза.
9. Експертиза матеріалів та засобів відеозвукозапису.
10. Експертиза комп'ютерів, носіїв і технологій.
11. Експертиза голограм.
12. Експертиза випадків з транспортними засобами спеціального призначення.
13. Судово-медична експертиза.
 - 13.1. Експертиза трупів.
 - 13.2. Експертиза живих осіб.
 - 13.3. Експертиза речових доказів.
 - 13.4. Генотипоскопічна експертиза.
 - 13.5. Експертиза за матеріалами справи.
14. Судово-психіатрична експертиза.

15. Судово-психологічна експертиза.
16. Судово-економічна експертиза.
 - 16.1. Судово-бухгалтерська експертиза.
 - 16.2. Судова фінансово-кредитна експертиза.
 - 16.3. Судова фінансово-економічна експертиза.
17. Товарознавча експертиза.
18. Автотоварознавча експертиза.
19. Технічна експертиза.
 - 19.1. Технічна експертиза загального характеру.
 - 19.2. Пожежно-технічна експертиза.
 - 19.3. Будівельно-технічна експертиза.
 - 19.4. Агротехнічна експертиза.
 - 19.5. Технічна експертиза вибухів.
 - 19.6. Електротехнічна експертиза.
20. Технологічна експертиза.
21. Експертиза матеріалів і речовин.
 - 21.1. Експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів.
 - 21.2. Експертиза металів і сплавів.
 - 21.3. Експертиза лаків, фарб і покриттів.
 - 21.4. Експертиза нафтопродуктів та пально-мастильних матеріалів.
 - 21.5. Експертиза скла та кераміки.
 - 21.6. Експертиза волокон, волокнистих матеріалів та виробів з них.
 - 21.7. Експертиза пластмас і полімерів.
 - 21.8. Експертиза рідин, що містять спирт.
 - 21.9. Експертиза парфумерно-косметичних виробів.
22. Фармацевтична та фармакологічна експертизи.
23. Експертиза харчових продуктів.
24. Ґрунтознавча експертиза.
25. Судово-гемологічна експертиза.
26. Судово-біологічна експертиза.
27. Ветеринарна експертиза.
28. Екологічна експертиза.
29. Одорологічна експертиза.
30. Експертиза об'єктів інтелектуальної власності.
31. Мистецтвознавча експертиза⁵⁷.

⁵⁷ Див.: Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ, 2004. С. 64—376.

За певної спірності підстав для формування окремих структурних компонентів наведеної класифікації (наприклад, поняття «експертизи інших слідів» у трасологічній експертизі є занадто широким за значенням, через що викликає заперечення такий підвид, як «технічна експертиза загального характеру», не зовсім виправданим є також виокремлення «експертизи випадків з транспортними засобами спеціального призначення» тощо) вона також демонструє утворення нових видів досліджень на основі взаємопроникнення знань із різних галузей науки й техніки.

Якщо проаналізувати підстави, за якими виокремлюють складові наведених класифікацій відповідно до часу їхнього розроблення, то можна побачити, що кількість одиниць у їхніх структурних елементах постійно зростає, тобто з плином часу з'являються нові види експертних досліджень. Причому протягом останніх десятиліть спостерігається така тенденція: експертизи, які ще 20—30 років тому виникли як нові види, сьогодні вже здобули статус традиційних. Це стосується судових авторознавчої, відео- та звукозапису, вибухово-технічної, психологічної, інженерно-технічної з безпеки життєдіяльності та охорони праці, будівельно-технічної, інженерно-транспортної, товарознавчої, комп'ютерно-технічної, економічної, ботанічної, зоологічної, ґрунтознавчої, екологічної, мистецтвознавчої тощо.

Аналіз наведених класифікацій демонструє вплив науково-технічного прогресу на СЕД, зокрема, взаємозв'язок загальних інтеграційних процесів у науці на стан розвитку практики судової експертизи, де ці процеси набувають усе більшої реалізації у формі нових видів судових експертиз, і подальшого розвитку загальної теорії судової експертизи. Інтеграція знань різних галузей науки в судову експертизу будується на базі розроблення методології розв'язання її завдань, застосування методів, що використовуються природничими й технічними науками.

Головну роль у побудові та використанні будь-яких класифікацій (зокрема, у судовій експертизі) відіграють принципи класифікації. Як відомо, принцип (від лат. *principium* — початок, основа) — це основна умова, що визначає ґносеологічну спрямованість наукових досліджень, розглядаючи їх як один із різновидів єдиного за ґносеологічною сутністю процесу наукового пізнання об'єктивного світу⁵⁸.

Принципи класифікації вже розглянуто в криміналістичній літературі. Так, П. Б. Куцоніс запропонував як головні принципи *об'єктивність, зв'язок,*

⁵⁸ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частная теории. Москва, 1987. 272 с.

*розвиток, історизм, урахування практики*⁵⁹. Т. В. Авер'янова називає *розвиток, структурність і взаємозв'язок класифікацій* основними принципами їхньої побудови⁶⁰. На думку Т. Е. Сухової, визначення принципів класифікації, що має своєю підставою інтеграцію знань, повинне мати, насамперед, системний характер. Це дасть змогу уникнути об'єднання в одну групу таких різнорівневих і різнохарактерних принципів, як загальнонаукові принципи, принципи системного підходу, логічні правила розподілу обсягу поняття та власне принципи судової експертизи⁶¹.

Зважаючи на наведені підстави щодо розроблення класифікацій, доцільним є (виокремлюючи основні принципи побудови й існування класифікацій, заснованих на інтеграції знань) диференціювати їх за групами. Перша група принципів, що має назву наукові, пов'язана із загальними принципами науки — об'єктивністю, історизмом і системністю. **Принцип об'єктивності** полягає в незалежності, деполітизації, десуб'єктивізації науки. Щодо інтеграції в судовій експертизі принцип об'єктивності означає, що перед нею мають стояти реальні завдання, пов'язані із реальним станом судової експертизи та потребами експертної практики. Мета інтеграції не може бути пов'язана із суб'єктивними чинниками, а саме: не мають права на існування інтеграційні одиниці у класифікаціях судової експертизи через суб'єктивно зумовлені «модні» чи популістські тенденції, не підтверджені результатами глибоких наукових досліджень. Згадаємо висловлювання Р. С. Белкіна щодо появи в криміналістичній науці небезпечної тенденції, коли у монографіях, статтях, дисертаційних дослідженнях автори доволі часто декларували виникнення, формування окремих теорій криміналістики. Це стало вже своєрідним «знаком якості»: чого вартує дослідження, якщо його автор не сформулював нової теорії⁶². Таких тенденцій слід остерігатися під час розроблення теоретичних положень судової експертизи загалом та класифікацій судової експертизи на базі інтеграції наукових знань зокрема. Якщо під час висунення підстав для виокремлення

⁵⁹ Куцонис П. Б. Проблемы построения и использования криминалистических классификаций в методике расследования преступлений : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1990. 264 с.

⁶⁰ Аверьянова Т. В. Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы научных методов судебной экспертизы. Москва, 1994. 123 с.

⁶¹ Сухова Т. Э. Интеграция знаний как фактор развития теории и практики судебной экспертизы : дис. ... канд. юрид. наук. Тула, 2001. 174 с.

⁶² Див.: Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. Москва, 2001. С. 219.

певної одиниці класифікації її автори не керуються принципом об'єктивності, то така класифікаційна одиниця не є обґрунтованою з погляду її науковості, а отже, і не має права на існування.

Принцип історизму є загальнометодологічним, застосовуваним у всіх галузях науки. Він є відображенням реалізації законів діалектики щодо розгляду предмета пізнання під кутом зору його виникнення та розвитку в часі. Тобто ми повинні розуміти, що без аналізу історії виникнення та розвитку інтеграційних процесів у конкретній сфері застосування спеціальних знань неможливим є створення певної одиниці класифікації. Цей принцип не слід змішувати з історичним методом пізнання — більш широким поняттям, у якому відбиваються і певні погляди на досліджувані процеси та явища, і певні методи їхнього пізнання.

Що стосується **принципу системності**, то раніше ми вже розглядали його детально. Зараз відзначимо, що він означає такий підхід до предмета пізнання, за якого судова експертиза загалом, окремі її класи, роди, види й підвиди та експертні спеціальності, за якими присвоюють кваліфікацію судовому експерту, досліджувані ним об'єкти розглядають як елементи, тобто як взаємопов'язані частини цілого.

Цей принцип дає змогу розглядати в єдиній системі наукові знання, відбиває дії загального закону науки — безперервності накопичення наукового знання. Реалізація цього принципу забезпечує поступальний розвиток науки, оскільки дає змогу визначати зв'язки наявних знань із новими чи прогнозованими (очікуваними), сприяє дії законів розвитку науки⁶³. Системний підхід взагалі застосовують як основний принцип у наукових дослідженнях⁶⁴ (зокрема, у криміналістиці⁶⁵ як науці про розслідування злочинів). Доволі важливим для реалізації розглянутого системного підходу є розуміння принципу цілісності системи, відповідно до якого будь-яке досліджуване поняття

⁶³ Белкин Р. С. Курс криминалистики. 3-е изд., доп. Москва, 2001. Т. 1. С. 238—240; Методология истории : учеб. пособ. для студ-в вузов / А. Н. Нечухрин, В. Н. Сидорцов, О. М. Шутова и др. / под ред. А. Н. Алпеева и др. Минск, 1996. С. 143.

⁶⁴ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частная теории. Москва, 1987. С. 129—130; Жбанков В. А. Принципы системного подхода в криминалистике и практической деятельности органов внутренних дел при собирании, исследовании, оценке и использовании доказательств. Москва, 1997. С. 13—18; Самыгин Л. Д. Расследование преступлений как система деятельности. Москва, 1989. С. 10.

⁶⁵ Длугач Т. Б. Проблема целого и части. *Вопросы философии*. 1965. № 7. С. 234—241; Юдин Б. Г. Понятие целостности в структуре научного знания. *Там же*. 1970. № 12. С. 24—38.

є таким цілим, що складається з частин, але воно не зводиться до суми цих частин⁶⁶. Тому систему судової експертизи можна досліджувати через систему понять, що створюють її понятійний апарат.

Однак, система судової експертизи не є сумою цих понять — це більш складне системне утворення. Кожне поняття загальної теорії судової експертизи, відбиваючи ознаки конкретного предмета або явища, якісно відрізняється від будь-якого іншого поняття загальної теорії судової експертизи, що відбиває, зі свого боку, ознаки будь-якого іншого предмета або явища.

Друга група принципів побудови класифікації на базі інтеграції знань стосується правил розподілу обсягу поняття. Ці правила слід визнавати як принципи побудови будь-якої класифікації, оскільки пізнавальне значення матиме тільки логічно побудована класифікація. М. О. Селіванов наголошував, що суворе дотримання правил розподілу понять є однією з основ логічно витриманої методології⁶⁷. У літературі традиційно наводять чотири правила розподілу обсягу поняття.

1. Розподіл має бути розмірним, тобто повинні бути перераховані всі види діленого поняття.
2. Розподіл слід робити тільки за однією підставою, тобто в процесі розподілу обрана ознака повинна залишатися тією самою й не підмінюватися іншою.
3. Частини розподілу не повинні містити одне одного, тобто конкретний предмет або явище повинні знаходитися тільки в обсязі одного видового поняття та не належати до кола іншого.
4. Розподіл має бути безперервним, тобто під час розподілу слід переходити до найближчих видів, не пропускаючи їх⁶⁸.

Отже, класифікаційна система як результат розподілу певного поняття різнитиметься від класифікаційної системи іншого поняття. Кожна класифікація, що має підставою інтеграцію знань, побудована за однією класифікаційною ознакою, виступатиме самостійним цілісним утворенням щодо інших класифікацій того самого поняття, але побудованих за іншими підставами. Розчленування системи призводить до виокремлення поняття її елемента, тобто неподільної одиниці, властивість і функції якої залежать від її місця в межах

⁶⁶ Белкин Р. С. Курс криминалистики. С. 379.

⁶⁷ Селиванов Н. А. О методологии криминалистической техники. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1969. Вып. 6. С. 65.

⁶⁸ Див., напр.: Кондаков Н. И. Логический словарь. Москва, 1975. С. 247—248 ; Гетманова А. Д. Логика. Москва, 1986. С. 52 ; Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика. Москва, 1995. С. 56—57.

цілого ⁶⁹. В. О. Жбанков, розглядаючи криміналістичну систему, наголошує, що елементом може бути названа тільки така частина системи, що характеризується відносною відособленістю, самостійністю й виконує певне призначення або низку призначень щодо системи ⁷⁰. Однак, він не роз'яснює, у чому це призначення виявляється.

У класифікації, заснованій на інтеграції знань, елементами, на нашу думку, є супідрядні поняття, отримані в результаті розподілу родового поняття. Ми поділяємо думку О. Ю. Головіна, відповідно до якої самостійність, відокремленість кожного із супідрядних понять обумовлюється тим, що кожне з них визначає ознаки особливого роду предметів, явищ, що не збігаються з ознаками, зумовленими іншим супідрядним поняттям, хоча ті й ті визначено єдиною підставою розподілу головного (родового) поняття. В інтеграційній класифікаційній системі кількість елементів може складати два й більше, адже будь-яка класифікація має містити одночасно не менше двох системних критеріїв. Інакше вона не має сенсу, оскільки будь-який континуум можна розділити на будь-яке довільне число елементів. Тобто будь-яка класифікація має вказувати на зв'язок між двома чи кількома параметрами ⁷¹. Водночас кожне супідрядне поняття може бути піддане розподілу за певною підставою, отже, розглянуте як самостійна класифікаційна система ⁷².

Принцип зв'язку є також одним із головних у комплексних дослідженнях. Він є невід'ємною частиною будь-якого системного дослідження й означає, що елементами однієї класифікаційної системи можуть бути тільки пов'язані певним чином поняття.

Наведені принципи завжди присутні в процесі розроблення класифікацій. Які спеціальні принципи відрізняють розроблення від функціонування класифікацій у судовій експертизі? На думку Т. Е. Сухової, найважливішим принципом побудови та функціонування класифікацій, заснованих на інтеграції знань, є їхня спрямованість на подальше пізнання закономірностей, досліджуваних загальною теорією судової експертизи, систематизації знань у сфері судової експертизи, а також на забезпечення можливості їх

⁶⁹ Головин А. Ю. Теория и практика классификационных исследований в криминалистической науке. Тула, 2000. С. 28—45.

⁷⁰ Жбанков В. А. Принципы системного подхода в криминалистике и в практической деятельности органов внутренних дел при собирании, исследовании, оценке и использовании доказательств : учеб. пособ. Москва, 1977. С. 14.

⁷¹ Див.: Марьянович А. Т. Эратология, или Как избежать наиболее неприятных ошибок при подготовке диссертации. Москва, 2001. С. 53.

⁷² Головин А. Ю. Там же.

використання в практичній діяльності експертних установ. Вона вважає, що цей принцип містить такі елементи: *принцип врахування практики, принцип істинності класифікаційної ознаки, принцип всебічності класифікаційних досліджень*. Ґрунтуючись на зазначеному та на лексичному значенні терміну «класифікація» ⁷³, вона стверджує, що його можна використовувати для визначення:

- логічної операції розподілу обсягу певного поняття судової експертизи;
- різновиду систематизації наукового знання загальної теорії судової експертизи;
- побудови класифікаційної системи понять судової експертизи ⁷⁴.

Погоджуючись із цими твердженнями, маємо зазначити, що згадувані принципи характерні для створення будь-якої класифікації в системі судової експертизи, а не тільки засновані на інтегруванні знань. Аналізуючи наведене, можна дійти висновку, що головною ознакою судової експертизи є наявність інтеграції знань у будь-яких її проявах. Тобто судова експертиза чітко відображає інтеграційні процеси, що відбуваються в усіх галузях науки й техніки.

Класифікують завжди за певною підставою, тобто ознакою, що зумовлена головним поняттям, яке дає змогу з множини вичленувати певний об'єкт.

На нашу думку, найважливішим принципом побудови та функціонування класифікацій у судовій експертизі є їхня спрямованість на розвиток теорії судової експертизи, удосконалення систематизації знань у галузі судової експертизи, а також на забезпечення можливості їх використання в практичній діяльності СЕУ. Як найважливіший окремий принцип ми вже називали вдосконалення систематизації понятійного апарата судової експертизи.

Судово-експертну класифікацію слід визначити як інтеграційну систему, що становить цілісне утворення, кожен рівень елементів якого перебуває в нерозривних, взаємозумовлених зв'язках між собою.

Під час побудови класифікації зважатимемо на думку Т. В. Авер'янової, відповідно до якої класифікація має три етапи:

- обрання множини досліджуваних об'єктів;
- указівка й точне визначення ознак, за якими робитиметься порівняння;

⁷³ Ожегов С. И. Словарь русского языка ; под ред. чл.-кор. АН СССР Н. Ю. Шведовой. 22-е изд., стер. Москва, 1990. С. 238.

⁷⁴ Сухова Т. Э. Указ. соч.. С. 51—52.

- спосіб розмежування об'єктів (алгоритм їх виокремлення в класи ⁷⁵).

Існує інша точка зору на процедуру класифікації, згідно з якою П. Б. Куноніс виокремлює такі її етапи:

- виокремлення простору класифікації;
- обирання підстав класифікації;
- побудова класифікації ⁷⁶.

Розглянемо із зазначених позицій питання напрямів інтеграції знань у судовій експертизі та вплив інтеграції знань на формування окремих її видів та експертних спеціальностей.

Станом на час підготовки до друку цієї роботи в системі експертних установ Мін'юсту України класифікацію судових експертиз за класами, родами, видами та підвидами офіційно зафіксовано в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень (далі — *Інструкція*) та Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (далі — *Науково-методичні рекомендації*) ⁷⁷. Класифікацію за видами судових експертиз та експертними спеціальностями нормативно зафіксовано у відповідному Переліку. На нашу думку, у процесі розвитку судової експертизи з урахуванням активності інтеграції, необхідності впровадження єдиного підходу в найменуваннях спеціальностей експертів різних відомств потрібне уточнення та внесення деяких змін до цього Переліку, що є додатком до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів (далі — *Положення про ЦЕКК*).

Наприклад, першими в задуваній класифікації названо судові почеркознавчу та лінгвістичну експертизи, причому остання перебуває на стадії формування: найчастіше її призначають у зв'язку зі зростанням кількості кримінальних проваджень щодо закликів до зміни кордонів України й інших протиправних дій, позовів про захист честі, гідності, ділової репутації, необхідністю тлумачення окремих текстів, слів і словосполучень, спірних положень договорів, угод, необхідністю визначення смислового змісту та/чи експресивно-емоційної характеристики граматичних форм тощо.

⁷⁵ Аверьянова Т. В. Указ. соч. С. 32.

⁷⁶ Кунонис П. Б. Проблемы построения и использования криминалистических классификаций в методике расследования преступлений : дис. ... канд. юрид. наук. С. 20—22.

⁷⁷ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.07.2020).

Об'єктами лінгвістичної експертизи є продукти мовленнєвої діяльності (від слова до тексту). Зі свого боку, лінгвістична експертиза диференціюється на лінгвістичні дослідження усного та писемного мовлення. У класифікаційній родовій одиниці «Експертиза відео-, звукозапису» поміж видів досліджень присутня спеціальність «Лінгвістичне дослідження усного мовлення». Це дублювання порушує один із головних принципів класифікації, відповідно до якого члени розподілу одного рівня не повинні дублювати один одного, тобто конкретний предмет або явище мають перебувати тільки в колі одного видового поняття і не належати до кола іншого видового поняття. Зважаючи на викладене, а також на збільшення потреби в проведенні лінгвістичних експертиз, їхньому розвитку, вважаємо за необхідне внести змін до Переліку, виключивши наявність одного виду досліджень у різних родових одиницях.

Ураховуючи, що крім використання друкарських форм у наш час існує значна кількість інших засобів друку, за пропозиціями фахівців установ судових експертиз обґрунтовано внесено зміни до назви відповідної спеціальності в категорії технічної експертизи документів «Дослідження друкарських форм та інших засобів виготовлення документів».

У Переліку є спеціальність «Дослідження слідів людини та слідів тварини», водночас практикують дослідження вузлів і петель, ручних швів і подібних об'єктів, які є результатами рухових навичок людини, що не можна назвати слідами людини в прямому сенсі. Вважаємо за необхідне викласти назву спеціальності у такий спосіб: «Дослідження слідів людини, результатів її рухових навичок, слідів тварини».

Зважаючи на вплив інтеграційних процесів на розвиток дактилоскопічних досліджень, станом на сьогодні ми не можемо стверджувати, що цей вид досліджень базується тільки на традиційних криміналістичних засобах. Саме тут ми можемо побачити активне впровадження методів аналізу зображень, розпізнавання образів та інших інформаційних методів дослідження. Тому через це та у зв'язку зі своєрідністю об'єктів дактилоскопії вважаємо, що в Переліку обґрунтовано виокремлено спеціальність «Дактилоскопічні дослідження».

Уже не одне десятиліття існує спеціальність «Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів і залишених ними слідів, ідентифікація цілого за частинами». Зважаючи на традиційний попит на дослідження замикальних і контрольних пристроїв (замків, пломб), було б доцільним назву спеціальності доповнити й викласти її у такий спосіб: «Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів, залишених ними слідів, замикальних і контрольних засобів, ідентифікація цілого за частинами». Крім того, на нашу думку, потребує

виокремлення також спеціальність «Дослідження пошкоджень виробів і матеріалів», адже експертиза пошкоджень взуття, одягу, побутової техніки тощо має великий попит і не вкладається в елементи наявної класифікації.

У зв'язку з тим, що побудова Переліку заснована на об'єктному підході, можна вважати правомірним виокремлення родового поняття класифікації — «Експертиза зброї», яка, зі свого боку, диференційована на такі види: балістичне дослідження вогнепальної зброї та бойових припасів до неї; балістичне дослідження слідів зброї, слідів пострілу та ситуаційних обставин пострілу; дослідження холодної зброї; дослідження зброї з некінетичним принципом ураження; дослідження гранатометів та ствольної артилерійської зброї; дослідження ракетно-реактивної зброї.

Водночас не можна залишити поза увагою той факт, що для розв'язання кола завдань із дослідження гранатометів і ствольної артилерійської зброї необхідні висококваліфіковані фахівці в галузі ракетно-артилерійського озброєння, які мають значний стаж роботи в ракетно-артилерійських підрозділах Збройних сил України.

В більшості експертних установ Мін'юсту України, Міністерства внутрішніх справ (далі — *МВС*) та Служби Безпеки України (далі — *СБУ*) такі спеціалісти наразі відсутні. Відсутнє також і спеціалізоване обладнання для визначення технічного стану таких об'єктів. Крім того, розрахунки параметрів траєкторії високошвидкісних маневрувальних об'єктів виходять за межі підготовки спеціалістів у галузі судової балістики. Зазначене свідчить про необхідність застосування комплексного підходу до розв'язання завдань із досліджень цих об'єктів шляхом проведення комплексних експертиз. Визначення належності окремих елементів конструкції як бойових частин засобів ракетно-артилерійського озброєння на цьому етапі без залучення фахівців у галузі ракетно-артилерійських озброєнь і створення відповідної матеріально-технічної бази неможливе — як через значний перелік цих засобів, так і засекреченість зразків, що перебувають на озброєнні.

У Переліку правильно розподілено дві спеціальності: «Криміналістичне дослідження транспортних засобів» (цю назву, на нашу думку, можна доповнити ще й слідами транспортних засобів, оскільки останні часто опиняються у сфері експертних досліджень, коли транспортний засіб ще не виявлено) та «Дослідження ідентифікаційних номерів і рельєфних знаків». Адже номерами та рельєфними знаками маркують не тільки агрегати транспортних засобів, а й зброю, ювелірні вироби тощо.

У різних редакціях Переліку у видах фототехнічної та портретної експертизи існувала спеціальність «Ідентифікація особи за ознаками зовнішності

по фотознімках». Практика продемонструвала, що у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу все частіше до сфери експертного дослідження з метою ідентифікації особи потрапляють аналогові та цифрові відеозаписи. У зв'язку з цим у Переліку поняття об'єкта цього виду досліджень викладено узагальнено — як «матеріальні зображення» зовнішності людини.

Проте, ми вважаємо, що, виходячи із сутності поняття «матеріальне зображення», коло таких об'єктів доволі широке — це і малюнки, і живописні полотна (портрети), і фотороботи тощо, які не можуть бути об'єктами портретної експертизи, оскільки містять суб'єктивні уявлення художника, укладача фоторобота про зовнішність певної особи. Пропонуємо викласти назву спеціальності у такий спосіб: «Ідентифікація особи за ознаками зовнішності за фотознімками, кіно- та відеоматеріалами».

Заборона незаконного обігу прекурсорів викликала необхідність доповнення й відповідної спеціальності з експертизи матеріалів, речовин і виробів, яку викладено в такій редакції: «Дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів». Однак, значна кількість сильнодіючих і отруйних речовин, що опиняються у сфері експертних досліджень, знайшла своє відображення в іншій назві відповідної спеціальності. Сильнодіючі та отруйні речовини є поширеними об'єктами судової експертизи (наприклад, тавегіл, тарен, солутан, трамадол, тетракаїн та інші фармацевтичні препарати).

Згідно з наказом Міністерства охорони здоров'я України (далі — *МОЗ України*) від 17.08.2007 р. № 490 «Про затвердження Переліків отруйних і сильнодіючих лікарських засобів»⁷⁸, вони не належать ані до наркотичних, ані до психотропних речовин, ані до їхніх аналогів і прекурсорів. У зв'язку з цим наявність окремої спеціальності «Дослідження сильнодіючих і отруйних речовин» є виправданою. Однак, до отруйних належать не тільки лікарські засоби: ця категорія містить також отрути для гризунів, пестициди й інші агрохімікати, відходи промисловості тощо.

Зважаючи на те, що Постановою КМУ від 03.09.2014 р. № 405 «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких Постанов Кабінету Міністрів України»⁷⁹ скасовано Постанову КМУ від 20.06.1995 р. № 440

⁷⁸ Про затвердження Переліків отруйних і сильнодіючих лікарських засобів : наказ МОЗ України від 17.08.2007 р. № 490 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1007-07> (дата звернення: 06.07.2020).

⁷⁹ Про визнання такими, що втратили чинність, деяких Постанов Кабінету Міністрів України : Постанова КМУ від 03.09.2014 р. № 405. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405-2014-p> (дата звернення: 06.07.2020).

«Про затвердження Порядку одержання дозволу на виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізацію отруйних речовин, у тому числі продуктів біотехнології та інших біологічних агентів»⁸⁰, якою було затверджено Перелік отруйних речовин, у тому числі продуктів біотехнології та інших біологічних агентів, виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізація яких здійснюються за наявності дозволу, експерти на практиці спіткала проблема належності таких об'єктів до відповідної категорії речовин, що не є лікарськими препаратами. Ця обставина викликала пропозиції представників окремих експертних установ виключити зазначену спеціальність із Переліку. Ми не погоджуємося з таким підходом, оскільки під час його реалізації буде порушено принцип розподілу поняття, відповідно до якого розподіл має бути розмірним, тобто повинні бути перераховані всі види діленого поняття. Крім того, розподіл має бути безперервним, тобто в процесі розподілу слід переходити по черзі до найближчих видів, не пропускаючи їх.

Певні дискусійні положення, на нашу думку, містить виокремлення спеціальності «Дослідження харчових продуктів». Як свідчить експертна практика, дослідження харчових продуктів можуть бути проведені комплексно в рамках експертних спеціальностей «Дослідження об'єктів рослинного походження», якщо продукт має рослинну природу, «Дослідження об'єктів тваринного походження», якщо він має тваринне походження, а якщо необхідно встановити вартість — у межах товарознавчої експертизи зі спеціальності «Визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів». Якщо продукт не має рослинного або тваринного походження (наприклад, різного роду фальсифікати, штучна ікра тощо), то для визначення природи сировини можна залучити відповідних фахівців у галузі експертизи матеріалів, речовин і виробів. Наведене свідчить на користь організації комплексних досліджень під час проведення судової експертизи харчових продуктів.

Позитивно можна оцінити наявність у Переліку спеціальності «Дослідження технічної експлуатації електроустаткування», оскільки електротехнічні дослідження є доволі поширеними, однак слід звернути увагу на те, що

⁸⁰ Про затвердження Порядку одержання дозволу на виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізацію отруйних речовин, у тому числі продуктів біотехнології та інших біологічних агентів : Постанова КМУ від 20.06.1995 р. № 440 (утрат. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440-95-п> (дата звернення: 06.07.2020).

експерти проводять у певних випадках комплексні дослідження із залученням відповідних фахівців у галузі виробництва та ремонту електропобутової техніки.

На нашу думку, потребують досконалого вивчення та розв'язання питання, що стосуються експертизи, пов'язаної з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності, й найменувань відповідних спеціальностей. Намагання науковців удосконалити класифікацію цих експертиз більш дрібним диференціюванням за видами досліджень не вирішили проблеми, а лише її поглибили. Так, не зовсім логічним, на нашу думку, є виокремлення на більш широкому рівні спеціальності з досліджень, пов'язаних із літературними та художніми творами, а на більш вузькому — розширення кола цих досліджень за рахунок інших. Не можуть також належати до досліджень, пов'язаних з літературними та художніми творами, ті, які стосуються до комп'ютерних програм і компіляцій даних (баз даних), оскільки зрозуміло, що комп'ютерні програми та бази даних не є літературними або художніми творами.

Це далеко не всі неузгодженості в класифікації експертиз об'єктів інтелектуальної власності, що потребують наукового аналізу та, на підставі цього, правильного розв'язання. Заплановані заходи в цьому напрямі реалізують науковці установ судових експертиз Мін'юсту України, розробляючи відповідні теми наукових робіт. З одного боку, наукові пошуки спрямовані на вироблення загальних положень судової експертизи цього класу (її методологічних основ, понятійного апарату; шляхів удосконалення основних напрямів розвитку тощо), з іншого — на розроблення методичної бази з дослідження окремих видів об'єктів цієї експертизи (винаходів та корисних моделей, раціоналізаторських пропозицій, об'єктів авторських і суміжних прав та ін.).

Кориснішим для розвитку теорії судової експертизи є такий підхід до класифікації судових експертиз, коли їх диференціюють не тільки за видами та експертними спеціальностями, а й за класами та родами: клас → рід → вид → підвид експертизи → експертна спеціальність. З урахуванням сучасного стану інтеграційних процесів, що відбуваються в судовій експертизі, виокремлення класів є умовним і, на нашу думку, корисним лише в теоретичному аспекті для виокремлення під час класифікації ширших груп об'єктів класифікації, що на наступному рівні розподілу диференціюються як субпідрядні поняття.

Найскладнішим під час розроблення класифікації судових експертиз є створення субпідрядної системи комплексних експертиз. Ця складність пов'язана з тим, що інтеграційним є не тільки об'єкт комплексної експертизи, а також її предмет, завдання, суб'єкт і сукупність методів (тобто спеціальні

знання), що їх застосовують для розв'язання завдань комплексної експертизи шляхом їх комплексування. Без інтеграції спеціальних знань виконання комплексної експертизи (отже — і пізнання об'єкта) унеможливилюється.

Саме тому не тільки комплексний об'єкт визначає підстави для класифікації комплексних судово-експертних досліджень, а й суб'єкт (тобто розподіл першого рівня має відбуватися на підставі виокремлення того суб'єкта (судового експерта), якому належить провідна роль у розв'язанні завдань комплексних судово-експертних досліджень).

Із метою виокремлення підходів до вибору критеріїв розмежування класів, родів, видів і підвидів судової експертизи стисло розглянемо процеси диференціювання й уніфікації судової експертизи у зарубіжних країнах.

Із другої половини XIX ст. слідчі дедалі частіше почали звертатися по допомогу до спеціалістів. Причому в особливо складних випадках до участі в розслідуванні залучали відомих учених (наприклад, М. І. Пирогова, Д. І. Менделєєва та ін.).

Наприкінці XIX ст. зроблено перші спроби узагальнити знання в галузі досліджень вогнепальної зброї. 1873 р. у Франції вийшла друком інструкція для медиків, фармацевтів, хіміків, експертів і адвокатів «Судова хімія: відкриття отрут, дослідження вогнепальної зброї, аналіз попелу, підробка документів, монет, сплавів, продуктів харчування і визначення плям» Альфреда Наке⁸¹. 1879 р. лікар М. Щеглов оприлюднив роботу, присвячену судово-медичному дослідженню вогнепальних поранень, у якій поряд із медичними питаннями розглянув відомі на той час види вогнепальної зброї, типи снарядів, процеси, що відбуваються під час пострілу, особливу увагу приділивши виявленню ознак, що можна покласти в основу експертного дослідження зброї.

Наступні відкриття в науці й техніці значно вплинули на подальший розвиток судових експертиз матеріалів, речовин і виробів. На початку XX ст. створено установи й служби, призначені суто для проведення судових експертиз.

Першу криміналістичну лабораторію було створено 1910 р. в Ліоні (Франція) одним із засновників криміналістики — Едмоном Локаром. Згодом подібні кабінети науково-судової експертизи відкрито в Санкт-Петербурзі

⁸¹ Неретина Н. С. От научных лабораторий к судебно-криминалистическим. Развитие судебной экспертизы в XVIII—XIX вв. *Актуальные проблемы российского права*. 2015. № 2 (51). С. 158—164.

(1912), Москві, Києві, Одесі (1913). У Канаді 1914 р. створено першу судово-медичну лабораторію на Північноамериканському континенті ⁸².

Зі створенням подібних структур значно активізувався процес формування судово-експертних галузей знань як спеціалізованої наукової бази експертних досліджень. Зростанню рівня проведення судових експертиз сприяло впровадження методів хімії, фізики, дактилоскопії, використання новітніх технічних засобів і приладів. Накопичення досвіду проведення судових експертиз, подальше формування експертних методик, вдосконалення інструментальної бази, активне впровадження новітніх розробок для надання допомоги правосуддю у з'ясуванні істини вивели інститути судових експертиз на новий виток розвитку ⁸³.

Оприлюднення методик дослідження, обмін досвідом і знаннями, систематизація експертних досліджень сприяє узагальненню експертної практики за окремими напрямками експертних досліджень.

Стан розвитку судової експертизи в Європі. У першій половині XX ст. (переважно в 1930-х рр.) активізувався розвиток немедичної судової експертизи. Передусім він був пов'язаний із розвитком криміналістичних напрямів (таких, як дактилоскопія та інші галузі трасології). Водночас почалося застосування мікроскопічної техніки для виявлення залишків матеріалу на одязі людини, що знаходить відображення в експертизі матеріалів, речовин і виробів ⁸⁴. Тоді ж набув поширення тест для виявлення продуктів пострілу, хоча його надійність та результативність викликала певні сумніви.

До 1950-х рр. судова експертиза характеризувалася доволі повільним темпом підготовки спеціалістів і використанням у практиці незначної кількості засобів і методів, запозичених із західноєвропейських дисциплін ⁸⁵. До кінця 1980-х рр. на судову експертизу у країнах Центральної Європи впливала радянська ідеологія, що помітно у тогочасному трактуванні основних категорій (предмета, системи, методів, завдань судової експертизи, її зв'язку з іншими галузями наукового знання).

⁸² Encyclopedia of Forensic Sciences / Editor-in-Chiefs: J. Siegel, P. Saukko. Academic Press; 2nd Edition. 2013. 2250 p.

⁸³ Криміналістична техніка : навч. посіб. : книга перша / кол. авторів ; за ред. А. В. Кофанова. Київ, 2006. 456 с. ; Pandey G., Thamavaram M., Rawtani D. et al. Multifarious applications of atomic force microscopy in forensic science investigations. *Forensic Science International*. 2017. V. 273. P. 53—63.

⁸⁴ Комаринец Б. М. Судебно-баллистическая экспертиза : учеб.-метод. пособ. Москва, 1974. Вып. 1. 166 с.

⁸⁵ Біленчук П. Д., Кофанов А. В., Сулява О. Ф. Балістика: криміналістичне зброєзнавство : підручник / за ред. проф. П. Д. Біленчука. Київ, 2003. 384 с.

Станом на сьогодні експертизи матеріалів, речовин і виробів містять дослідження переважно слідових кількостей речовин: скла, фарби, будівельних матеріалів, пластмас, пожежного сміття (на наявності акселерантів), речовин подразнювальної дії. Крім того, до одного з важливих й поширених напрямів роботи належить дослідження наркотичних речовин.

Із метою покращання стану європейської судової експертизи й обговорення найважливіших її питань створено одну з найбільших міжнародних судово-експертних організацій — Європейську мережу CEY (*European Network of Forensic Science Institutes, ENFSI*)⁸⁶. Офіційно організацію *ENFSI* було оформлено 20.10.1995 р. в Нідерландах. В *ENFSI* беруть участь 33 країни. У системі *ENFSI* створено робочі групи експертів (*Working Groups*), які співпрацюють за 17 напрямками експертної діяльності, а саме:

- сліди тварин, рослин і ґрунту;
- цифрові зображення;
- ДНК;
- документи;
- наркотики;
- вибухові речовини;
- відбитки пальців;
- вогнепальна зброя / *GSR (Gunshot residue)*;
- розслідування пожеж і вибухів;
- судово-інформаційні технології;
- лінгвістика та аудіоаналіз;
- почерк;
- мітки;
- фарба і скло;
- аналіз ДТП;
- місце злочину;
- текстиль та волосся.

Стан розвитку судової експертизи в арабських країнах. Особливістю практичної реалізації криміналістичних знань у таких країнах як ОАЕ, Кувейт, Саудівська Аравія, Бахрейн, Алжир та Йорданія є застосування криміналістичної техніки в установах поліції⁸⁷. Судових експертів для роботи у цих установах готують у вищих навчальних закладах (зокрема, в Арабському університеті судово-експертних наук Наїф; *Naif Arab University for*

⁸⁶ Європейська мережа судово-експертних установ : офіційний сайт. URL: <http://enfsi.eu> (дата звернення: 06.07.2020).

⁸⁷ Неретина Н. С. Указ. соч.

Forensic Sciences). Серед особливостей навчання слід відзначити наявність окремої кафедри судової хімії.

Структура підготовки судових експертів-хіміків в арабських країнах суттєво відрізняється від вітчизняними. Так, на кафедрі судової хімії фахівців готують за такими експертними напрямками, як токсикологія, дослідження вибухів і пожеж, фарб і чорнил. На кафедрі судової біології (поміж інших) проводять підготовку експертів за напрямками генних досліджень і досліджень волосся.

Судову експертизу в інших вищих навчальних закладах виокремлено як самостійну дисципліну (це стосується не тільки правових засад проведення експертиз, а й застосування спеціальних знань).

Слід зазначити, що особливу увагу в роботі лабораторій цих країн приділяють акредитації за *ISO 17025*. Окрім того, що експертні установи є членами міжнародної асоціації CEU, 2013 р. було засновано Арабську судово-експертну мережу.

Стан розвитку судової експертизи в США. За даними електронних видань ⁸⁸ відомо, що із судових експертиз в США, аналогічних вітчизняному напрямку судової експертизи матеріалів, речовин і виробів, можна виокремити такі:

- дослідження загальної хімії (містять дослідження наркотичних засобів та їхніх слідових залишків, фарб, змашувальних матеріалів, речовин невідомої природи);
- дослідження вибухівки;
- металознавчі дослідження;
- дослідження скла.

Для англо-американської правової системи, до якої належать (поряд з Англією та США) Північна Ірландія, Канада, Австралія, Нова Зеландія, а також колишні колонії Британської імперії (усього 49 країн), характерне правове регулювання питань судової експертизи, особливістю яких є максимальна відповідність наявній практиці, високий рівень матеріально-технічного забезпечення і значна кількість державних і приватних грантів на проведення досліджень у галузі судової експертизи. Класифікації судових експертиз із поділом на класи, роди, види і підвиди практично не зустрічається; замість цього запроваджено списки судово-експертних дисциплін (*forensic disciplines*).

Більш детальну класифікацію судових експертиз використовують у системі сертифікації судових експертів. Так, у Міжнародній асоціації з ідентифікації, що переважно об'єднує судових експертів США, Канади і Великої Британії, прийнято таку класифікацію видів судових експертиз:

⁸⁸ Encyclopedia of Forensic Sciences

- дослідження слідів крові;
- дослідження місця злочину;
- дослідження слідів взуття та шин транспортних засобів;
- судове портретознавство та ідентифікація за останками кісток;
- дослідження латентних слідів рук;
- дослідження десятипальцевих відбитків пальців;
- судово-експертна фотографія;
- судова балістика;
- судова одонтологія;
- дослідження за допомогою поліграфу;
- дослідження документів.

Станом на сьогодні існує кілька шляхів для класифікації судових експертиз. Один із них запровадила Американська академія судових експертів (*American Academy of Forensic Sciences, AAFS*): він умовно базується на предметі дослідження⁸⁹. Ця академія є найближчою американським криміналістам, адже не існує офіційної організаційної структури, яка б чітко розмежувала, що належить (не належить) до категорії криміналістики⁹⁰. Ця організація налічує 10 таких секцій:

- криміналістика (*Criminalistics*);
- прикладні науки (*Engineering Sciences*);
- юриспруденція (*Jurisprudence*);
- одонтологія (стоматологія) (*Odontology*);
- патологія/біологія (*Pathology/Biology*);
- фізична антропологія (*Physical Anthropology*);
- психіатрія і біхевіоризм (наука про поведінку) (*Psychiatry & Behavioral Science*);
- дослідження документів (*Questioned Documents*);
- токсикологія (*Toxicology*);
- загальна секція (*General*) — десятий розділ утворює категорію для всіх тих, що не потрапили до попередніх секцій.

Найбільшою є секція криміналістики, де найвідоміші дактилоскопія, дослідження вогнепальної зброї, трасологія. Криміналістична хімія також належить до секції криміналістики.

У США традиційні криміналістичні лабораторії судових експертиз згруповано під назвою криміналістика (*criminalistics*). Однак, у Канаді цю

⁸⁹ Skelton R. R. A Survey of the Forensic Sciences. LuLu Press, 2011. 649 pp.

⁹⁰ The American Academy of Forensic Sciences : Official website. URL: <https://www.aafs.org> (дата звернення: 06.07.2020).

назву широко не застосовують: там різні галузі судової експертизи визначають окремо (судова біологія (переважно ДНК-аналіз), судова хімія, судові природничі науки (дослідження вогнепальної зброї, дослідження відбитків, аналіз крові) та аналіз наркотичних речовин).

Стан розвитку судової експертизи у Великій Британії. У британському законодавстві відсутні положення, що регламентують класифікацію судових експертиз. Однак, проаналізувавши законодавство цієї держави, можна виокремити різні аспекти поділу судово-експертних досліджень (за об'єктами дослідження, за ініціатором призначення експертизи, а також за способом дослідження такого доказу, як акт експертизи в суді).

Класифікацію судових експертиз за об'єктом дослідження наведено на офіційному сайті Уряду Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. У Правилах регулювання судово-експертної діяльності (*The Forensic Science Regulator*; далі — *Правила*)⁹¹ наявну класифікацію за об'єктами дослідження представлено з метою систематизації доказів, здобутих у результаті СЕД:

- мікротрасологічна експертиза слідів злочину (*Trace Evidence*);
- біологічна експертиза (*Biological Materials*);
- трасологічна експертиза (*Marks*);
- експертиза наркотичних речовин (*Drugs*);
- огляд місця події (*Scene of Crime*);
- цифрова експертиза (*Digital Evidence*);
- експертиза документів (*Documents*);
- балістика (*Ballistics*);
- судова патологія (*Forensic Pathology*).

У Правилах наведено спеціальності, які застосовують у межах традиційних судово-наукових лабораторій Великої Британії, однак за потреби суд чи сторона процесу може призначити експертизу в будь-якій галузі науки.

Класифікацію експертиз здійснюють також за ініціаторами призначення: експертизи, які проводять за ініціативи сторони захисту чи сторони обвинувачення (*non judicial science*) та експертизи, призначені судом (*judicial science*). За обсягом часу, витраченого на проведення експертизи, у Великій Британії існує диференціювання на стандартні експертизи й експресекспертизи. За стандартними експертними дослідженнями складають повний акт експертизи. Його використовують сторони на всіх етапах слідства,

⁹¹ Forensic Science Regulator highlights threats to criminal justice : Published 25.02.2020. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/forensic-science-regulator> (дата звернення: 06.07.2020).

крім того, експерт повинен скласти також стислий варіант акта експертизи (*restricted witness statement*). За результатами експресекспертизи складають лише стислий варіант акта експертизи, який долучають до матеріалів кримінальної справи.

Обирання виду експертизи залежить від складності та розуміння учасниками процесу її сутності. Експертний висновок можна використати як доказ у кримінальному процесі, якщо особа, яка проводила експертизу, зобов'язується у разі необхідності особисто бути присутньою як експерт-свідок у судовому засіданні.

Якщо дослідження та висновки не викликатимуть запитань у судді, то призначають експресекспертизу. Крім того, різниця між зазначеними видами експертиз не лише в їхньому змісті, а й у вартості (вона у Великій Британії є доволі високою, її оплачують безпосередньо учасники процесу ⁹²).

Стан розвитку судової експертизи в Австралії та Новій Зеландії. В Австралії та Новій Зеландії існують кілька національних агенцій, які розглядають питання судової експертизи. Одне з них — Управління лабораторій судових експертиз Австралії та Нової Зеландії (*The Senior Managers of Australian and New Zealand Forensic Laboratories, SMANZFL*), яке координує роботу криміналістичних лабораторій у цих країнах. Організація має велику кількість груп спеціалістів, які опікуються науковим та технічним забезпеченням питань судової експертизи ⁹³. При *SMANZFL* створено консультативні групи спеціалістів та науково-робочі групи з таких спеціальностей:

- біологія (*Biology*);
- хімічна судова експертиза (*Chemical Criminalistics*);
- дослідження документів (*Document Examination*);
- електронні докази (*Electronic Evidence*);
- польові дослідження й ідентифікація (*Field and Identification Science*);
- заборонені наркотики (*Illicit Drugs*);
- медичні науки (*Medical Sciences*).

⁹² Wilson R. United Kingdom: disclosure and Expert Evidence in Scotland. UK Register of Expert Witnesses: Experts under Scottish Law, 2007. ; The Criminal Procedure (Amendment № 2). URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukxi/2018/847/contents/made> (дата звернення: 06.07.2020) ; Criminal Justice Act 1988. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/33/contents> (дата звернення: 06.07.2020) ; Ubelaker D. H. The Global Practice of Forensic Science (Forensic Science in Focus). Wiley-Blackwell; 1 edition. 2015. 400 pp.

⁹³ Ubelaker D. H. The Global Practice of Forensic Science (Forensic Science in Focus). Wiley-Blackwell; 1 edition. 2015. 400 pp.

Види експертних спеціальностей (судових експертиз) у країнах Південної Америки. Криміналістичні напрями в країнах Південної Америки переважно концентруються в Національних інститутах судових експертиз, хоча існують криміналістичні лабораторії, які безпосередньо підпорядковані прокуратурі та поліції. Значну увагу приділяють судово-медичній експертизі, де важливе місце належить ДНК-аналізу, судовій біології (дослідження крові, волосся тощо), судовій токсикології, дослідженню наркотичних речовин і дослідженню документів ⁹⁴.

Наприклад, у Мексиці судова експертиза поділяється на такі різновиди:

- дослідження відбитків пальців;
- дослідження документів;
- балістика;
- дослідження дорожньо-транспортних пригод;
- дослідження місця злочину;
- судова хімія;
- токсикологія;
- дослідження пожеж, вибухів і руйнування будинків;
- готовність до стихійних лих;
- судова генетика;
- вузько спеціалізовані дослідження, для яких запрошують кваліфікованих фахівців з інших установ (ентомологія, психіатрія, комп'ютерні науки тощо).

Види експертних спеціальностей (судових експертиз) у країнах Азії.

У Китаї судова експертиза містить три основні категорії: судова медицина (*forensic medicine*), дослідження речових доказів (*physical evidence*) та дослідження аудіо- й відеоматеріалів (*audio and visual materials*), що поділені на 11 підкласів.

Судова медицина поділяється на клінічну судову медицину, судово-медичну патологію, судову біологію, судову токсикологію і судову психіатрію.

Дослідження речових доказів містить такі групи:

- дослідження документів (*Questioned Document Examination*);
- трасологічні дослідження (*Trace Evidence*);
- мікроскопічні дослідження (*Microscopic Evidence*).
- дослідження аудіо- та відеоматеріалів містить розділи: аудіовізуальні матеріали, комп'ютерно-технічна експертиза й електронні докази.

⁹⁴ Ibidem.

Із 2016 р. додано ще одну категорію — ідентифікація шкоди навколишньому середовищу (*Environmental Damage Identification*)⁹⁵.

За даними національного криміналістичного центру Республіки Південна Корея⁹⁶, дослідження проводять з таких дисциплін:

- дослідження ДНК (*Forensic DNA*);
- судова токсикологія (*Forensic Toxicology*);
- судова хімія (*Forensic Chemistry*);
- дослідження порушень безпеки (*Forensic Safety*);
- цифровий аналіз (*Digital Analysis*);
- дослідження дорожньо-транспортних пригод (*Traffic Accident Analysis*);
- судова психологія (*Forensic Psychology*);
- судова медицина (*Forensic Medicine*).

В Індії в більшості лабораторій судових експертиз дослідження проводять за такими напрямками⁹⁷:

- балістика і дослідження вибухових речовин;
- біологія/ДНК-аналіз;
- хімія;
- комп'ютерні дослідження;
- токсикологія;
- криміналістика / інструментальний аналіз;
- дослідження відбитків пальців та слідів;
- психологія / детектор брехні;
- дослідження документів;
- фізичні дослідження;
- фото / наукова підтримка досліджень;
- серологічний відділ.

Детальніше зосередимо увагу на інформації, отриманої з країн Балтії⁹⁸ та Республіки Молдова.

⁹⁵ Wang Xu, Xu Wang, He-Juan Jiao, Hai-Biao Zhu, He Yuan. Development of China's forensic science in statistics: 2005—2016. *J. Forensic Science and Medicine*. 2018. V. 4. № 1. P. 59—62.

⁹⁶ Yang Y., Xie B., Yan J. Application of Next-generation Sequencing Technology in Forensic Science. *Genomics, Proteomics & Bioinformatics*. 2014. V. 12. P. 190—197.

⁹⁷ Ubelaker D. H. Ibidem.

⁹⁸ Авторський колектив висловлює щирі вдячність Габрієле Юодкайте-Гранскієне (колишньому директору Центру судових експертиз Республіки Литва, станом на сьогодні — члену Верховного Суду Республіки Литва) за надані матеріали з класифікації судових експертиз у країнах Балтії.

Результати класифікації судових експертиз у країнах Балтії вміщено в таблицю 1.1.

Аналіз класифікації, прийнятої у країнах Балтії, свідчить, що загалом система судових експертиз та експертних досліджень у цих країнах збігається за більшістю положень із системою класифікації в Україні (виокремлення здійснюють за ознакою об'єкта).

Водночас спостерігаються й певні розбіжності та особливості. Так, під час диференціювання експертизи волокнистих матеріалів у Литовській Республіці використано методний підхід, тобто виокремлено спеціальність за використанням методом — дослідження волокон за допомогою методу інфрачервоного Фур'є-перетворення (*FTIR*).

У Латвійській Республіці дослідження волокнистих матеріалів і продукції зведено в одну спеціальність із дослідженням волосся тварин. Зрозуміло, що маються на увазі волокна, виготовлені з вовни тварин, тому, на нашу думку, можна не акцентувати увагу на природі волокна у найменуванні спеціальності.

Слід зауважити, що в країнах Балтії виокремлено судово-експертну антропологію (остеологічну експертизу) та деонтологічну експертизу як роди судово-медичної, що в Україні, безумовно, проводяться, але в затверджених переліках відсутні. У судово-біологічній експертизі як класі в країнах Балтії окремої існує також спеціальність із визначення планктонних діатоміт (*diatoms*) у біологічних об'єктах та у водних басейнах, що, найімовірніше, пов'язано із близькістю згаданих територій до водних басейнів морів та інших водойм. Діатомовий аналіз в судово-експертній практиці України хоча й проводиться, але така практика не стала підставою для виокремлення спеціальності.

Класифікація експертиз в установах судових експертиз Міністерств юстиції країн Балтії

(Литва, Естонія та Латвія)

Уніфікована			Литва	Естонія	Латвія
Код	Тип	Код			
01	Бухгалтерського обліку та фінансова	0100	Усі види		11.02 Бухгалтерська експертиза
		0101	Банківська		
		0102	Бухгалтерського обліку та фінансова	Бухгалтерського обліку	
		0103	Оцінки власності	Експертиза оцінки нерухомості	
02	Спиртних напоїв та продуктів харчування	0200	Усі види		
		0201	Спиртних напоїв	Експертиза спирту	15.10. Дослідження спирту та алкоголю

Класифікація судових експертиз

Розділ 1. Історичні та теоретико-правові аспекти класифікації...

Уніфікована			Литва	Естонія	Латвія
Код	Тип	Код			
		0202	Спирто-виробного обладнання	Експертиза спирту	15.10. Дослідження спирту та алкоголю
		0203	Продуктів харчування		
03	Балістична	0301	Боеприпасів та вогнепальної зброї	Вогнепальна експертиза	Діагностичні дослідження зброї та боеприпасів
		0303	Вогнепальних залишків	Експертиза вогнепальних залишків	Хімічні дослідження слідів пострілу
		0304	Ідентифікаційна	Вогнепальна експертиза	05.01. Ідентифікація зброї, дослідження слідів і умов пострілу
		0305	Обставини та умови пострілу	Вогнепальна експертиза	05.01. Ідентифікація зброї, дослідження умов і слідів пострілу
04	Біологічна та ботанічна				
		0401	Біологічна	35. Експертиза рослинних та тваринних об'єктів	06.02. Дослідження волосся тварин

Класифікація судових експертиз

Продовження табл. 1.1.

Уніфікована			Литва	Естонія	Латвія
Код	Тип	Код			
		0402	Ботанічна	35. Експертиза рослинних та тваринних об'єктів	07.01. Вивчення об'єктів рослинності
05	Зразків крові				27.05. Трасологічна експертиза слідів крові
06	Дослідження об'єктів авторського права	0600		1. Експертиза об'єктів авторського права (фонограми і аудіовізуальні твори)	
07	Опрацювання зображень	0700			
		0701	Цифрових зображень	3. Дослідження зображень	Експертиза зображень
		0702	Експертиза портрету	4. Експертиза портрету	12.01. Ідентифікація особистості за допомогою зовнішніх ознак
08	ДНК та серологія	0800			
		0801	ДНК людини	52. Дослідження ДНК	06.03. Визначення генотипу ДНК біологічного матеріалу людини

Розділ 1. Історичні та теоретико-правові аспекти класифікації...

Уніфікована			Литва	Естонія	Латвія
Код	Тип	Код			
		0802	Серологія	53. Серологічне дослідження	24.03. Виявлення людського біологічного матеріалу та серологічного дослідження
09	Документи та матеріали	0900	Усі види	Експертиза документів	
		0901	Спільних документів	5. Експертиза реквізитів документів. 6. Експертиза друкованого тексту та засобів друкування	09.01. Документотехнічна експертиза
		0902	Грошових купюр	7. Експертиза грошових купюр	
		0903	Матеріалів документів (хімічні дослідження)	Експертиза паперових матеріалів	15.01. Вивчення матеріалу документів
10	Наркотиків	1000		32. Експертиза наркотиків та психотропних речовин	Експертиза наркотичних речовин

Класифікація судових експертиз

Продовження табл. 1.1.

Уніфікована			Литва	Естонія	Латвія
Код	Тип	Код			
11	Експертиза вибухових речовин і піротехнічних виробів	1100 Усі види			
		1101 Вибухів (технічна)	28. Експертиза вибухових речовин та експертиза слідів вибуху (технічна)	Дослідження вибуху та вибухонебезпечних об'єктів	23.01. Технічні дослідження вибуху
		1102 Хімічні сліди вибухових речовин	28. Експертиза слідів вибуху та вибухових речовин	Експертиза вибухових речовин	15.07. Хімічні дослідження піротехнічних виробів, вибухових речовин та продуктів вибуху
12	Інженерна	1201 Експертиза технічної будівельної діяльності	44. Будівельно-технічна експлуатаційна експертиза. 45. Експертиза енергоефективності будівель. 46. Експертиза просторового будівництва		

Уніфікована			Литва	Естонія	Латвія
Код	Тип	Код			
		1202	Експертиза транспортних засобів та технічна експертиза руху		
13	Волокна	1300	33. Експертиза волокнистих матеріалів. 34. Дослідження волокон за допомогою методу інфрачервоного Фур'є-перетворення (FTIR)	Експертиза волокон	Дослідження волокнистих матеріалів і продукції, дослідження волосся тварин
14	Відбитки пальців	1400	Усі види	Експертиза відбитків пальців	
		1401	Ідентифікаційна	Ідентифікаційна	08.01. Дактилоскопічна ідентифікація
		1402	Візуалізація	Виявлення папілярних відбитків	08.02. Візуалізація папілярних відбитків
15	Пожежна (технічна)	1500	19. Пожежна експертиза	Пожежна експертиза	28.01. Технічні дослідження пожеж

Класифікація судових експертиз

Продовження табл. 1.1.

Уніфікована			Литва	Естонія	Латвія
Код	Тип	Код			
16	Судово-медична експертиза	1600	Усі види	Судово-медична експертиза	24.01. Судово-медичні дослідження живих людей і померлих
		1601	Дослідження трупів	Судово-медична експертиза померлих	
		1602	Деонтологічна експертиза		
		1603	Судово-експертна антропологія	Судова антропологічна експертиза	
		1604	Дослідження живих людей	Судова експертиза людини	
		1605	Медична криміналістика	Медична криміналістична експертиза (судово-антропологічна)	
		1606	Визначення планктонних діатомів в біологічних об'єктах, та у воді з басейнів	Експертиза з виявлення діатомових планктонних біологічних об'єктів	

Уніфікована			Литва	Естонія	Латвія
Код	Тип	Код			
		1607	Визначення концентрації металу у біологічних об'єктах	Визначення концентрації металу у біологічних об'єктах	
17	Судово-експертна психіатрія	1700	Усі види	61. Судово-психіатрична експертиза	25.01. Дослідження психічного стану осіб
		1701	Дослідження дорослих	Судово-психіатрична експертиза дорослих	
		1702	Дослідження дітей та підлітків	63. Судово-психіатрична експертиза дітей та підлітків	
18	Судово-експертні психологічні дослідження	1800	Усі види	62. Судово-психологічна експертиза	Дослідження психологічного стану людей
		1801	Дорослих	Судово-експертні психологічні дослідження дорослих	
		1802	Дітей та дорослих	64. Судово-психологічна експертиза дітей та підлітків	

Класифікація судових експертиз

Продовження табл. 1.1.

Уніфікована			Литва	Естонія	Латвія
Код	Тип	Код			
19	Дослідження скла та кераміки	1900	Усі види	Дослідження скла та кераміки	15.12. Дослідження скла, кераміки та виробів із них
		1901	Дослідження кераміки		
		1902	Дослідження скла	Експертиза скла	
20	Дослідження почерку	2000	9. Експертиза почерку	Експертиза почерку	22.01. Графічні дослідження почерку та дослідження підписів
21	Інформаційні технології	2101	Усі види	Експертиза інформаційних технологій (комп'ютерна)	
		2102	Мобільних пристроїв	Експертиза інформаційних технологій	14.01. Дослідження інформаційних технологій
		2103	Дослідження персональних комп'ютерів та електронних пристроїв	Експертиза інформаційних технологій	14.01. Дослідження інформаційних технологій

Розділ 1. Історичні та теоретико-правові аспекти класифікації...

Уніфікована			Литва	Естонія	Латвія
Код	Тип	Код			
22	Лінгвістична експертиза	2200	10. Лінгвістична (авторства) експертиза		Лінгвістичні дослідження пісменного мовлення
23	Дослідження міток	2300	Усі види		
		2301	Гомеоскопія	17. Трасологічні дослідження	27.01. Дослідження слідів гомеоскопічних, взуття, одягу, транспортних засобів
		2302	Механоскопія	17. Трасологічні дослідження	27.01. Дослідження механоскопічних слідів
24	Дослідження металів	2400	Усі види		
		2401	Металів та сплавів	24. Експертиза Металів	Дослідження металів та сплавів
		2402	Металографія	27. Металографічна експертиза	
25	Невогнепальна зброя	2500	Дослідження невогнепальної зброї	Дослідження міток	04.01. Дослідження пневматичних пістолетів
26	Одорологія	2600			20.01. Одорологічні дослідження

Продовження табл. 1.1.

Уніфікована			Литва	Естонія	Латвія
Код	Тип	Код			
27	Нафта і горючі речовини	2700	37. Експертиза нафтопродуктів	Експертиза горючих рідин	15.05. Дослідження нафтопродуктів і горючих рідких речовин
28	Фарба і полімери	2800	Усі види		15.02. Дослідження покриттів, фарби та полімерних покриттів
		2801	Фарби і покриття	Лакофарбова експертиза	15.02. Дослідження покриттів, фарби та полімерних покриттів
		2802	Полімери		
29	Поліграф	2900	30. Експертиза пластмаси		21.01. Експертиза за допомогою поліграфа
30	ДТП	3000	Усі	Експертиза дорожнього руху	
		3001	Відновлення обставин	Дорожньо-технічна експертиза	
		3002	Технічні умови	Автотехнічна експертиза	03.01. Дослідження технічного стану транспорту

Уніфікована				Литва	Естонія	Латвія
Код	Тип	Код				
		3003	Транспортна трасологія	43. Транспортна трасологічна експертиза	Трасологічна експертиза руху	03.02. Дослідження механізму зіткнення під час ДТП
31	Експертиза засобів самозахисту та спецзасобів	3100	Усі види			Діагностичні дослідження зброї, спеціальних засобів самозахисту та боєприпасів до них
		3101	Експертиза технічних засобів самозахисту			
		3102	Експертиза хімічних засобів самозахисту			
32	Ґрунтознавча	3200		26. Експертиза ґрунту		02.01. Дослідження ґрунту
33	Мови та аудіо	3300	Усі види		Експертиза голосу	

Продовження табл. 1.1.

Уніфікована			Литва	Естонія	Латвія
Код	Тип	Код			
		3301	Акустичні характеристики	8. Експертиза (фоноскопічна) мови, голосу, звукових сигналів і реєструвальних засобів	Дослідження звукозапису та звукозаписувальних пристроїв та ідентифікація осіб за акустичними параметрами голосу
		3302	Мовні характеристики	8. Експертиза (фоноскопічна) мови, голосу, звукових сигналів і реєструвальних засобів	Ідентифікація особи за допомогою мовленнєвих лінгвістичних характеристик
34	Токсикологічна	3400	Усі види	Токсикологічна	
		3401	Досліди з біологічним матеріалом	Токсикологічна експертиза	16.01. Хімічні та токсикологічні дослідження наркотичних засобів, психотропних і токсичних речовин, алкоголю та їх аналогів і визначення заміщень

Розділ 1. Історичні та теоретико-правові аспекти класифікації...

Уніфікована			Литва	Естонія	Латвія
Код	Тип	Код			
		3402	Медична оцінка	Медична токсикологічна експертиза	17.01. Дослідження впливу алкоголю, наркотиків, психотропних і токсичних речовин на осіб, хворих на наркоманію
35	Ідентифікація транспортних засобів	3500	31. Реконструктивна експертиза за допомогою виявлених ознак	Автотехнічна експертиза	13.01. Дослідження знаків рельєфної ідентифікації
36	Інші				
		3601	Випаленого лісу	20. Дослідження обугленої деревини	
		3602	Горючості матеріалу	21. Експертиза горючості будівельного матеріалу та інших продуктів	

Класифікація судових експертиз

Завершення табл. 1.1.

Уніфікована			Литва	Естонія	Латвія
Код	Тип	Код			
		3603	Пожежної безпеки	22. Експертиза будівництва, будівельних матеріалів, засобів та проектів щодо дотримання правил протипожежного захисту	
		3604	Експертиза управління земельними ресурсами	47. Експертиза земельних робіт	
		3605	Безпека праці	23. Експертиза безпеки праці	
		3606	Оцінка пошкоджень будівель		

Одиницею класифікації у зазначених країнах є також спеціальність із визначення концентрації металу в біологічних об'єктах. Більш детально, порівняно із затвердженим в Україні Переліком, започатковано в країнах Балтії й розподіл судової психологічної експертизи за спеціальностями: психологічні дослідження дорослих та психологічні дослідження дітей і підлітків.

Заслуговує на увагу виокремлення судових трасологічних експертиз за розділами науки судової трасології на гомеоскопічні та механоскопічні; виокремлення спеціальностей з дослідження невогнепальної зброї. У Латвійській Республіці введено експертизу засобів самозахисту та спецзасобів — поряд з дослідженням зброї в межах спеціальності з дослідження спеціальних засобів самозахисту та боєприпасів до них. Виокремлено також експертизу хімічних засобів самозахисту.

Привертає увагу той факт, що судову експертизу із застосуванням поліграфа виокремили тільки в Латвії, а в Литві й Естонії такого виду (роду) судової експертизи не існує. Зважаючи на спірність питань щодо предмета досліджень за допомогою поліграфа, така позиція останніх двох країн, на нашу думку, є виправданою.

Як «ексклюзивні» види експертизи, порівняно з українською класифікацією, у країнах Балтії виокремлено експертизу випаленого лісу (спеціальність — дослідження обвугленої деревини); експертизу горючості матеріалів (дослідження горючості будівельних матеріалів та інших продуктів); експертизу земельних робіт; експертизу управління земельними ресурсами, а в межах експертизи пожежної безпеки — експертизу будівництва, будівельних матеріалів, засобів та проектів щодо дотримання правил протипожежного захисту.

СЄД у Республіці Молдові врегульовано Законом Республіки Молдова від 14.04.2016 р. № 68 «Про судову експертизу і статус судового експерта» (далі — *Закон РМ*), процесуальним законодавством, іншими нормативними актами, а також міжнародними договорами про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах, стороною яких є Республіка Молдова. Відповідно до ст. 27 Закону РМ «Класифікація судових експертиз» судові експертизи в країні класифіковано за такими критеріями:

- послідовності виробництва експертиз;
- обсягом досліджень;
- кількості експертів, які брали участь у проведенні досліджень;
- галузь науки (наукові дисципліни), знання з яких використовують для проведення експертизи.

На момент підготовки цієї роботи в Національному центрі судових експертиз при Міністерстві юстиції Республіки Молдова (далі — *Центр РМ*) здійснюють такі експертизи: *почеркознавчу; технічну експертизу документів; балістичну; трасологічну; дактилоскопічну; експертизу холодної зброї; експертизу з виявлення знищених знаків на предметах; портретну; вибухотехнічну; будівельну (дослідження об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій та інших документів); експертизу оцінки та розподілу домоволодінь; будівельних об'єктів та обладнання (оцінка об'єктів нерухомості, розподіл нерухомості й визначення порядку користування земельними ділянками); пожежно-технічну експертизу; експертизу механічних, електротехнічних і газових установок; експертизу технологічних вибухів; експертизу процесу горіння, самозаймання та інших спеціальних фізико-хімічних процесів; експертизу із застосуванням рентгенівських методів дослідження; експертизу із застосуванням спектральних методів дослідження; експертизу техніки безпеки праці; експертизу механізму утворення джерел запалювання, пов'язаних з проявами електричної енергії; експертизу механізму утворення джерел запалювання, пов'язаних з проявами механічної енергії, експлуатацією установок вогневої дії, вибуху газу; експертизу електротехнічних установок; експертизу осередку пожежі, шляхів і часу поширення горіння, товарознавчу, автотоварознавчу; експертизу лакофарбових матеріалів і покриттів; експертизу волокнистих матеріалів, які зазнали термічного впливу; експертизу полімерів і пластмас; експертизу синтетичних наркотичних і психотропних речовин; експертизу скла, кераміки та виробів з них; експертизу наркотичних і психотропних речовин рослинного походження; експертизу наркотичних і психотропних речовин синтетичного походження, експертизу спеціальних хімічних речовин; дослідження порохів і слідів їхнього згоряння; бухгалтерську експертизу; економічну експертизу; фінансово-банківську експертизу; дослідження обставин ДТП; транспортно-трасологічну експертизу; дослідження деталей транспортних засобів; експертизу ґрунтів та ін.*

Наведені роди та види судових експертиз перебувають на різних рівнях їхнього розвитку. Деякі з них існують десятиліттями, інші тільки почали створюватися; треті розглядаються в перспективі загального розвитку Центру РМ. Слід також зауважити динамічність процесу появи нових родів експертиз, трансформацію видів експертиз у самостійні роди тощо. У найближчому майбутньому Центр РМ планує навчати фахівців у галузі біологічної експертизи (дослідження об'єктів рослинного і тваринного походження), експертизи нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів.

Станом на сьогодні проведення експертизи доручають лише особі, зареєстрованій у Державному реєстрі атестованих судових експертів; раніше експертом міг бути будь-який фахівець, який мав відповідні знання.

Сучасний стан злочинності, зростання кількості скоєних злочинів, негативні тенденції якісної зміни здійснюваних злочинцями діянь, серед яких особливого значення набувають підвищення рівня професіоналізму, використання нових знарядь і способів злочинної діяльності, застосування зі злочинною метою останніх досягнень науки й техніки, впливає на вдосконалення класифікації судових експертиз.

Оскільки системний підхід, як і метод системної класифікації, має на меті здобути синергетичний ефект у результаті впровадження наукових досліджень, виникає об'єктивна необхідність у подальшому розвитку теоретико-методологічних підходів до розроблення новітніх ефективних систем, що продиктовано потребами практики розкриття та розслідування злочинів.

Класифікація судових експертиз має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Класифікувати експертизи — це означає розподілити їх на структурні елементи, визначити зв'язок і відмінність окремих класів, родів, видів та підвидів експертиз. Від правильного визначення роду й виду судової експертизи та її можливостей залежить безпомилкове призначення експертизи, вибір експертної установи та експерта, а відтак — і належне використання експертизи у процесі судочинства⁹⁹.

Класифікація судових експертиз — це сформована наукою та практикою система уявлень про галузь експертного знання. Наука виявляє об'єктивні критерії, які дають змогу виокремити наукові знання, що їх застосовують у судочинстві як спеціальні. Практика визначає структурні елементи, які сприяють реалізації наукових знань в експертній діяльності.

Як ми вже наголошували, існують різні підстави для класифікації судових експертиз, зокрема організаційно-процесуальні, науково-методичні та інші,— залежно від того, які теоретичні чи практичні завдання потрібно розв'язати та хто береться їх розв'язувати. Найпоширенішою в науці є позиція, відповідно до якої класифікацію судових експертиз здійснюють за двома основними аспектами: організаційно-процесуальним, а також у сукупності на таких підставах, як предмет, об'єкт, метод і галузь спеціальних знань.

Класифікація за характером спеціальних знань має чотири рівні: класи, роди, види, підвиди.

⁹⁹ Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій : навч. посіб. для студ-в юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ, 2007. С. 115.

Клас експертиз становлять експертні дослідження, об'єднанні спільністю спеціальних знань, що слугують джерелом формування теоретичних і методичних основ судових експертиз, та об'єктів, які фахівці досліджують на базі цих знань.

Рід експертиз — множина експертиз певного класу, об'єднана загальним для них предметом, об'єктом, методикою експертного дослідження та відповідною галуззю науки про судову експертизу.

Вид експертиз — підмножина експертиз певного роду, яка відрізняється специфічністю предмета дослідження (експертних завдань) у загальному для роду об'єкті, особливими методиками та завданнями дослідження.

Підвиди експертиз — складові виду, що відрізняються завданнями, характерними для предмета цього виду експертизи, і комплексами методів дослідження окремих об'єктів ¹⁰⁰.

У наступних розділах роботи розроблено наукові положення щодо класифікації основних видів судових експертиз та експертних досліджень. При цьому автори відповідних розділів ставили за мету окреслити чіткі межі між окремими видами, підвидами судових експертиз і експертними спеціальностями та визначити основні критерії для розмежування конкретних класів, родів, видів, підвидів судових експертиз.

Наведені положення розроблено на базі узагальнення історичних аспектів диференціювання й уніфікації спеціальних знань, сучасної інформації щодо класифікації судових експертиз в Україні та деяких зарубіжних країнах; визначення кола проблем, що виникають у правозастосовній та експертній практиці, пов'язаних зі складанням класифікацій судових експертиз за різними підставами; розроблення критеріїв диференціювання судових експертиз за класами, родами, видами, підвидами; аналізу відомчих класифікацій судових експертиз, переліків відповідних експертних спеціальностей та розроблення пропозицій щодо їх удосконалення, аналізу ступеня впливу наукової класифікації судових експертиз на організацію підготовки експертних кадрів і формулювання пропозицій щодо удосконалення класифікації судової експертизи.

¹⁰⁰ Орлова В. Ф. Теория судебно-почерковедческой идентификации. *Труды ВНИИСЭ*. 1973. Вып. 6. С. 117—118.

Розділ 2. Судова почеркознавча експертиза

Судово-почеркознавча експертиза належить до криміналістичних експертиз, адже розв'язання завдань цієї експертизи забезпечено розділом науки криміналістики — судовим почеркознавством, що є системою знань про закономірності почерку (відображення писемно-рухових навичок людини), та розробляє методи й методики його дослідження.

Специфікою судового почеркознавства є об'єкт дослідження — почерк, пов'язаний зі здійсненням однієї з найбільш складних навичок людини — навички письма. Почеркознавчі дослідження для визначення певних обставин проводять кілька століть і вони є одними з найстаріших криміналістичних досліджень.

Станом на сьогодні судове почеркознавство є високорозвиненою предметною галуззю теорії судової експертизи та криміналістики. Але для того, щоб теоретичні положення виконували свою методологічну функцію та слугували базою для найефективніших шляхів подальшого розвитку судово-почеркознавчої експертизи, а також із метою визначення кола спеціальних знань експерта-почеркознавця та їх відмежування від спеціальних знань в інших експертних галузях, необхідно враховувати історичні аспекти формування та визначення судового почеркознавства. Тому важливо розглянути основні дослідження й досягнення відомих учених (як зарубіжних, так і вітчизняних) у зазначеній галузі знань. Питанням розвитку судового почеркознавства приділяли увагу багато криміналістів. Найвагомішими працями у цьому напрямі є наукові дослідження І. Ф. Крилова ¹⁰¹, В. Ф. Орлової ¹⁰²,

¹⁰¹ Крылов И. Ф. Криминалистическая экспертиза в России и в СССР в историческом развитии : дис. ... д-ра юрид. наук. Ленинград, 1966 ; Его же. В мире криминалистики. Ленинград, 1980. 279 с.

¹⁰² Орлова В. Ф. Указ. соч. С. 7—140 ; Её же. Судебно-почерковедческая диагностика : учеб. пособ. Москва, 2006. 160 с.

українського криміналіста Іщенка В. А.¹⁰³ та ін., тому зміст цього розділу базується здебільшого на матеріалах, викладених у роботах згаданих авторів.

Говорячи про розвиток почеркознавства, необхідно мати на увазі, що експертиза письма безпосередньо пов'язана з виникненням та поширенням писемності й має тривалу історію свого розвитку.

Ще у Давньому Римі за часів правління імператора Юстиніана судові суперечки щодо автентичності документів розв'язували за допомогою експертизи письма — визначення схожості чи несхожості почерків. У XVI ст. у Парижі виникла Корпорація майстрів-письмоводів з дослідження підписів, яка згодом здобула від короля Генріха IV патент на право проведення експертиз. 1727 р. Корпорацію було перейменовано в Академію (вона існувала до 1792 р.)¹⁰⁴.

У криміналістичному почеркознавстві зазвичай виокремлюють чотири напрями: каліграфічний, прикметоописовий, графологічний та графометричний. Прийнято вважати, що першим напрямом у дослідженні письма стала каліграфічна експертиза. Каліграфічні дослідження почерку з метою ідентифікації виконавця рукопису здійснювали особи, які вміли каліграфічно та грамотно писати (учителі, дяки, секретарі, художники та ін.), які визначали зовнішню подібність чи розбіжність в однойменних літерах, що вважали сталими й незмінними графічними зображеннями. Літери досліджували поза контекстом, без урахування їх розміщення у слові та незалежно від умов письма та психологічного стану виконавця, що часто спричиняло експертні помилки.

Каліграфічне дослідження почерку набуло поширення у Росії у XVII—XVIII ст. За російським Зводом законів звіряти почерки мали право люди, які знали «таємницю» писемності. Головна якість, що визначала експерта, — уміння красиво писати. Слід зазначити, що тривалий час висновок експертів-каліграфів був вирішальним у суперечці щодо виконавця певного документа.

Каліграфія відігравала важливу роль під час звіряння почерків. Вивчення прийомів вироблення почерку, засобів накреслення літер і знаків, знання правил правопису складали частину того фундаменту, на якому ґрунтувалося звіряння. Подібних знань для наукової експертизи аж ніяк не було достатньо, проте, і таких знань експерти-каліграфи здебільшого не мали. Є. Ф. Буринський наводить приклади з діяльності власника друкарні, якого суди часто

¹⁰³ Іщенко В. А. Становлення і розвиток почеркознавства : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 234 с.

¹⁰⁴ Абрамова В. Москва, Свобода Є. Ю. Альбом схем із судово-почеркознавчої експертизи. Київ, 2003.

залучали для проведення каліграфічних експертиз. Оскільки він був людиною недосвідченою в питаннях почеркознавства, він міг щодо того самого документа надати цілком протилежні висновки. Для того щоб попередити подібні випадки, він зрештою почав під час кожної нової експертизи спочатку дізнаватися про те, який висновок за цією справою він давав раніше ¹⁰⁵.

Відсутність наукового підґрунтя позбавляла каліграфічну експертизу переконливості. Наукового авторитету вона не мала ані у практичних працівників, ані поміж учених.

Незважаючи на зазначене, каліграфічна експертиза панувала в судах протягом багатьох століть. У неї були окремі успіхи, але значно більше було невдач. Відзначаючи цю обставину, Є. Ф. Буринський влучно зауважив, що якби в судах було заведено розв'язувати справи про підробки документів за допомогою розкладання гранд-пасьянсу, то і тоді, звісно, траплялися б випадки успіху ¹⁰⁶.

Історія судового почеркознавства нерозривно пов'язана з ім'ям Є. Ф. Буринського. Йому належить авторство терміна «почеркознавство». Він був першим криміналістом, який почав розробляти основи судово-почеркознавчої експертизи з позицій природничих наук. Під почерком Є. Ф. Буринський розумів складну функцію багатьох перемінних, між якими перше місце посідають анатомічні та фізіологічні особливості особи, яка пише.

Поряд із каліграфічними дослідженнями почерку поширеними були графологічні ¹⁰⁷. Італійський графолог Камілло Бальді 1662 р. оприлюднив свій трактат, присвячений розпізнаванню за письмом характеру та якостей особи, яка пише, тобто розглянув можливість використання ознак почерку для психологічної характеристики особи виконавця.

Наприкінці XIX ст. центр графології перемістився до Німеччини. Розвиток цього напрямку в Німеччині пов'язаний із В. Лангенбрухом, Г. Буссе, Г. Мейером, В. Прейером, Л. Клягесом. Їхня діяльність сприяла появі графометрії, яку розглядають як різновид опису ознак, прагнення до створення наукових підвалин судового почеркознавства, постійний пошук у цьому напрямі.

Графометрію як метод порівняльного дослідження почерку пов'язують також з ім'ям Е. Локара ¹⁰⁸, який підтримував думку А. Бертільйона, і зазначав, що почерк є слідом, який залишається від сукупності рухів усього

¹⁰⁵ Буринский Е. Ф. Указ. соч. Москва, 2002. С. 149—152.

¹⁰⁶ Там же.

¹⁰⁷ Орлова В. Ф. Указ. соч. С. 21—50.

¹⁰⁸ Там же.

тіла людини, зумовлених змінними і незмінними причинами. Упровадження розмірних характеристик в експертизу письмових документів означало їхнє наукове дослідження, перехід від якісного до кількісного (пізнати — означає виміряти).

Водночас, цей напрям почеркознавчих досліджень завжди піддавали нищівній критиці. Вважали, що методи цієї псевдонаукової школи, які ставлять властивості та характерні ознаки почерку в безпосередню залежність від індивідуальних особливостей характеру та психології певної особи, не мають жодної наукової цінності, тому застосування їх у судовій експертизі слід рішуче відкинути. Здобутками графологів дотепер користуються медики для діагностування різноманітних захворювань, які вражають центральну нервову систему та впливають на рухову систему людини, а також психологи для складання психологічних портретів особистості.

Сутність прикметоописового напрямку в судовому почеркознавстві полягала в екстраполяції на почерк методу впізнання особи шляхом опису зовнішніх прикмет. Автором цієї ідеї був французький криміналіст А. Бертільйон ¹⁰⁹.

Ознаки почерку він звів у систему, що містила такі основні групи: ознаки, що охоплюють форми літер, форми їхніх складових частин; розмір почерку загалом, розмір окремих літер, частин та елементів літер; положення літер (стислість, послідовність виконання літер, відстань між рядками); нахил (кут або нахил почерку); напруження (проміжки між окремими елементами, літерами та словами); спосіб зв'язності почерку; примхливість почерку; спрощеність почерку тощо. Погляди А. Бертільйона розвивали окремі представники прикметоописової школи (С. Оттоленгі, А. Рейс, Г. Шнейкерт, А. Осборн, К. Вентцель та ін.) ¹¹⁰. Так, німецький криміналіст Г. Шнейкерт був автором низки робіт у галузі дослідження почерку. Важливо наголосити, що він зважав на динамічність почерку (як об'єкта ідентифікаційного дослідження), яка залежить від свідомих і несвідомих (фізичних, психічних, епізодичних і постійних) причин. Через це він наполягав на врахуванні зміни почерку під час дослідження.

Г. Шнейкерт пропонував класифікувати ознаки почерку на первинні та вторинні, вважаючи першими ті, що зустрічаються часто, а другими — такі, що зустрічаються рідко. Якісні оцінні критерії ідентифікаційної значущості ознак почерку, сформульовані Г. Шнейкертом, розвивав К. Вентцель.

¹⁰⁹ Орлова В. Ф. Указ. соч. С. 21—50.

¹¹⁰ Там же.

Ще далі від початкового уявлення про прикметоописання був американський криміналіст А. Осборн. Якщо Г. Шнейкерт майже не намагався використовувати відомості природничих наук і апелював іноді лише до графології, то в А. Осборна, навпаки, спостерігалось саме таке прагнення. Він розглядав почерк як слід руху, доступний різним впливам. В основі його він бачив автоматизм, звички. У зв'язку з тим, що на той час у США були поширені дослідження в галузі психології навчання письма, тому аналізували біомеханіку письма, А. Осборн намагався розглянути деякі елементи механізму письма у природних умовах та під час підроблення документів. Багато уваги він приділяв характеристиці саме рухів особи, яка пише, причинам та ступеню стійкості ознак почерку. На відміну від Г. Шнейкерта, він поділяв ознаки почерку на загальні й окремі.

Отже, початок теорії судового почеркознавства, що увійшов в історію судової експертизи письма як прикметоописовий напрям, являв систему емпіричних поглядів на почерк, його природу, ідентифікаційні властивості.

Основним змістом судового почеркознавства тривалий час була теорія судово-почеркознавчої ідентифікації. Тому розглядання положень і проблем цієї теорії нерозривно пов'язано зі зверненням до робіт зарубіжних криміналістів у цій галузі знань загалом.

У розвитку судового почеркознавства за кордоном доволі чітко проглядаються два напрями, представлені фундаментальними роботами криміналістів О. Хілтона (США) та Л. Міхеля (Німеччина). Основна розбіжність між цими школами полягає у тому, що О. Хілтон розглядав судове почеркознавство як складову криміналістичного документознавства, у якому поєднано всі положення та проблеми як почеркознавчого, так і технічного дослідження документів. Натомість Л. Міхель вважав судове почеркознавство самостійною галуззю предметних знань, відмінну від суміжних судово-експертних дисциплін.

Не приділяючи значної уваги науковим засадам, О. Хілтон здебільшого присвятив свої дослідження практичній стороні експертної ідентифікації виконавця рукопису за літерним і цифровим письмом, звичайному та підписному почерку. Практичні проблеми, що він розв'язував, мали доволі загальний характер, співзвучний проблемам вітчизняного судового почеркознавства. Так, розглядаючи дослідження підписів як особливої гілки судового почеркознавства, автор відокремлював дослідження справжніх підписів; справжніх підписів, виконаних у незвичайних умовах; несправжніх (підроблених) підписів, виконаних з наслідуванням справжнього чи без такого. О. Хілтон розглядав можливості визначення виконавця несправжніх підписів. Актуальною проблемою вчений вважав дослідження підписів, виконаних іншою

особою шляхом ведення руки, а також ініціалів та позначок неписьменних осіб. Незважаючи на значний обсяг фактичного матеріалу, дуже корисного для експертної практики, наукового обґрунтування властивостей почерку, що дають змогу використати цей феномен як об'єкт ідентифікаційного дослідження, у його роботах не містилося.

На противагу О. Хілтону, Л. Міхель розглядав судове почеркознавство як самостійну судову предметну дисципліну (поряд із судовою медициною та судовою психологією). Він відзначав важливість юридичного аспекту цієї дисципліни, проте, складовою криміналістики її не вважав. Водночас, судове почеркознавство він відмежовував від графології на підставі різниці предмета дослідження, але вважав таким, що межує з психологією.

Наукові основи судового почеркознавства та судово-почеркознавчої ідентифікації значною мірою він будував на підставі робіт графологів (здебільшого німецької школи). Він розглядав проблеми індивідуальності почерку та його формування, стійкості та варіативності, мінливості почерку залежно від зовнішніх і внутрішніх причин, особливу увагу приділяючи навмисно зміненому почерку та видам його змін.

Л. Міхель також багато уваги приділяв питанням ідентифікаційного дослідження підписів (справжніх, несправжніх і виконаних з наслідуванням). Аналогічно тому, як це має місце у вітчизняному судовому почеркознавстві, дослідження підписів, виконаних з наслідуванням, він розглядав з урахуванням його видів («за оригіналом», «напам'ять» та «довільне»).

Окремо він розглядав несправжні підписи, виконані без наслідування, та можливості ідентифікації виконавців несправжніх підписів. Також він виокремлював деякі документи як самостійні об'єкти судово-почеркознавчої експертизи (зокрема, заповіти).

Роботи інших зарубіжних криміналістів містять результати експериментальних досліджень, практичних спостережень і вивчення закономірностей навчання письма. Тематика їх дуже різноманітна та пов'язана з проблемами, що виникають у судовій та експертній практиці. Багато досліджень, що ґрунтуються на використанні математичних методів, інструментальної та комп'ютерної техніки. Водночас у них відсутні цільові системні розробки, що проводять великі авторські колективи ¹¹¹.

Виникнення теорії судово-почеркознавчої ідентифікації в криміналістиці пов'язане з прикметоописовою концепцією. Криміналісти докладно розглядали та критично аналізували думку щодо почерку прихильників прикметоописового напрямку.

¹¹¹ Орлова В. Ф. Указ. соч. С. 131—134.

Із розвитком криміналістичної почеркознавчої експертизи формувалася й уточнювалася класифікація завдань, що її розв'язують експерти-почеркознавці.

Упродовж минулого століття створено науково обґрунтовану базу судового почеркознавства; вагомий внесок у розроблення цієї галузі зробили видатні почеркознавці України. Слід зазначити, що впровадження елементів вимірювання в дослідження почерку здійснювали в Київському кабінеті науково-судової експертизи, який очолював С. М. Потапов ¹¹². На з'їзді керівників кабінетів науково-судової експертизи, що відбувся 1915 р., С. М. Потапов виступив із доповіддю про розроблений ним спосіб дослідження почерку, в основу якого було покладено порівняння співвідношень між штрихами за лініями, утвореними верхніми та нижніми закінченнями в їх однакових комбінаціях.

Період 1920—1930-х рр.— це етап накопичення емпіричної бази знань і досвіду. Період розвитку та визначення наукових підвалин судового почеркознавства в радянські часи професор В. Ф. Орлова поділяє на чотири етапи: накопичення знань та досвіду; започаткування теоретичних основ; експериментальні дослідження та початок математизації, визначення та розвиток теоретичних і методичних основ судово-почеркознавчої експертизи ¹¹³.

Етап накопичення знань та досвіду розпочинається у 1920-ті рр., коли вийшли друком перші роботи з криміналістики, і завершується в середині 1930-х рр. з оприлюдненням самостійних досліджень із судового почеркознавства. Проблеми судового почеркознавства обговорювали у статтях, посібниках і підручниках з криміналістики. У перших роботах зазнав критики каліграфічний напрям у судовому почеркознавстві.

Етап визначення теоретичних основ охоплює майже 20-річний період — із середини 1930-х рр. до середини 1950-х рр. Він тісно пов'язаний з іменами відомих радянських (зокрема, українських) криміналістів С. М. Потапова, А. І. Вінберга, О. У. Зіцера, М. В. Терзієва, О. А. Хмирова, С. І. Тихенка, О. А. Єлісєєва, Б. М. Комаринця, Б. І. Шевченка та ін. Теоретичні положення, висунуті криміналістами у той період, відображали формування наукових основ судового почеркознавства та методики судово-почеркознавчої експертизи.

Тогочасні криміналісти прагнули змінити уявлення про почеркознавчу експертизу як про щось легке та доступне чи не кожній письмений

¹¹² Славетні сторінки історії, 1913—2013: до 100-літ. ювілею КНДІСЕ/О. Г. Рувін, Т. Д. Голікова, В. В. Федчишина. Київ, 2013. С. 27—28.

¹¹³ Орлова В. Ф. Указ. соч. С. 59—122.

особистості. Але всупереч поширеній думці криміналіст С. М. Потапов, звертаючи увагу на важливість опанування співробітниками органів дізнання методу дослідження почерку, вважав цей вид дослідження найважчим та найменш доступним молодосвідченим спеціалістам в галузі почеркознавства.

Видатному криміналістові А. І. Вінбергу належить низка робіт у галузі судово-почеркознавчої експертизи (зокрема, перша радянська монографія, присвячена криміналістичній експертизі письма¹¹⁴). А. І. Вінберг як об'єкт ідентифікаційного експертного дослідження розглядав не почерк, а писемність — загалом у єдності його почеркової та змістовної сторін. Змістовну сторону письма автор вбачав в особливостях змістовного компонента документа, намагався розробити питання вивчення стилю, орфографії, описок у дослідженні документів, правильно орієнтуючи криміналістів на розроблення та широке застосування в експертних дослідженнях ознак писемного мовлення. Цим було покладено початок розвитку судової експертизи письма загалом як комплексного об'єкта, що ґрунтувалася на дослідженні писемного мовлення та почерку. Пізніше позицію А. І. Вінберга поділяли й розвивали інші криміналісти.

А. І. Вінберг доволі точно сформулював положення наукових основ експертизи письма на тогочасному рівні розвитку наук природничого профілю (здебільшого фізіології вищої нервової діяльності людини за вченням І. П. Павлова): письмо — складний процес, що містить фізіологічні, психологічні, анатомічні й інші компоненти; основою процесу письма, що має свідомий характер, є навичка, утворена як результат вправ. Вправи проходять за свідомого ставлення до того, що людина пише, і до тих вимог, що висуваються до неї під час навчання.

У роботах, присвячених теорії криміналістичної експертизи письма й науковим основам, методології та методиці ідентифікаційної експертизи загалом, А. І. Вінберг позначив шляхи подальшого розвитку судового почеркознавства. Так, він роз'язав питання про роль природничих і технічних наук у криміналістичній експертизі, що не позбавляє останню самостійності, але водночас визначає необхідність тісного наукового співробітництва криміналістів з іншими спеціалістами (фізіологами та психологами).

А. І. Вінбергові належать перші суттєві результати в розробленні методики експертизи почерку. У монографії він розглядає послідовність та зміст роботи експерта, виокремлює підготовчі дії експерта (ознайомлення

¹¹⁴ Вінберг А. И. Криминалистическая экспертиза письма: учёные записки. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. Вып. 3. С. 29—31.

з матеріалами, що надійшли, огляд документів). Процес порівняльного експертного дослідження, на його думку, містить не безпосереднє зіставлення об'єктів дослідження, а порівняння результатів окремого вивчення кожного з об'єктів. Ці методичні положення сформульовано як загальну методику ідентифікаційної експертизи, що їх А. І. Вінберг розробив у подальших роботах, присвячених теоретичному обґрунтуванню криміналістичної експертизи.

Погляди А. І. Вінберга сприяли подальшому розвитку судового почерковознавства на вищому науковому рівні з використанням низки наук природничого профілю ¹¹⁵.

Отже, у зазначений період уперше в історії криміналістики сформульовано основні положення наукової теорії судово-почерковознавчої експертизи. Вони ґрунтувалися на даних передової вітчизняної науки (фізіології, психології та ін.) та були цілісною системою знань про письмо та почерк як об'єкти ідентифікаційного дослідження. Стилю їх можна сформулювати так:

- письмо і почерк — це явища навичкового характеру, механізм письма має умовно-рефлекторну природу. Як об'єкт криміналістичної ідентифікації виступає письмо загалом в єдності його змістової та технічної сторін. Превалює почерк внаслідок його значної інформативності для індивідуалізації особи;
- індивідуальність та стійкість почерку є його основними ідентифікаційними властивостями, що формуються під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних чинників. Формування індивідуального почерку визначено своєрідністю спільного впливу на процес письма різноманітних причин. Основою стійкості почерку є фізіологічний механізм (динамічний стереотип). Стійкість почерку є динамічною та відносною, оскільки сформований почерк варіює та змінюється під впливом різних чинників;
- методика дослідження письма та почерку ґрунтується на вивченні певним чином систематизованих ознак, що відображають особливості писемного мовлення й техніки письма (передусім — особливості рухів особи, яка пише). Існує певна стадійність дослідження з урахуванням специфіки почеркових об'єктів ¹¹⁶.

У цей період зріс авторитет судово-почерковознавчої експертизи. Якщо раніше існувала недовіра до цього складного виду дослідження, висловлювалися думки щодо доцільності ймовірних висновків експертів-почерковознавців,

¹¹⁵ Орлова В. Ф. Указ. соч. С. 69—72.

¹¹⁶ Там же. С. 81—82.

то тепер криміналісти почали впевненіше виступати за можливість давати категоричну відповідь на питання, що ставлять перед ними, про тотожність або відсутність тотожності виконавця документа (речового доказу).

Українські криміналісти не лише успадкували розробки криміналістів радянських часів, а й продовжують їх розвивати й удосконалювати. Коло питань, що розв'язують експерти-почеркознавці, постійно розширюється, чому сприяють теоретичні й експериментальні дослідження у галузі судового почеркознавства.

Слід зазначити, що криміналісти України у 1950—1970-ті рр. зробили значний внесок у розвиток почеркознавства та судово-почеркознавчої експертизи (роботи Л. Ю. Ароцкера ¹¹⁷, В. Г. Грузкової, І. М. Можар, Г. Б. Бродської, С. А. Ципенюк, М. Я. Сегая, В. Ф. Берзіна, О. Д. Топольського, Б. А. Штерн, І. Я. Фрідмана, З. О. Ковальчук, З. С. Меленевської, Т. М. Федоренко ¹¹⁸ та ін.). Ці роботи присвячено зміні ознак почерку під впливом незвичних умов (яку досліджували, зокрема, Л. Ю. Ароцкер, Є. П. Коновалов, Г. Б. Бродська, І. М. Можар, Г. В. Рожкова та ін.).

Роботи М. Я. Сегая, З. С. Меленевської, З. О. Ковальчук, І. Я. Фрідмана присвячено теоретичним і загально методичним питанням судового почеркознавства. В. Г. Грузкової — питанням дослідження цифрового письма, С. А. Ципенюк — дослідженням рукописних текстів, виконаних друкованими літерами.

Основними напрямками наукової роботи В. В. Липовського у 1960—1990-ті рр. було створення загальної методики почеркознавчого дослідження підписів, а також окремих методик дослідження підписів, нанесених за допомогою технічних прийомів, та підписів, виконаних від імені осіб похилого і старечого віку.

Теоретичні та методичні положення, сформульовані у другій половині ХХ ст., значно поглибили знання про почерк і закономірності писемно-рухового процесу. Багаторічний досвід проведення судово-почеркознавчих експертиз, значні наукові й експериментальні дослідження дали змогу

¹¹⁷ Ароцкер Л. Е., Вул С. М., Бродская А. Б., Гордеева Г. Н., Грузкова В. Г. Неидентификационные исследования в почерковедческой экспертизе ; отв. ред. Л. Е. Ароцкер. Киев, 1972. 96 с.

¹¹⁸ Ароцкер Л. Е., Богачкина Г. Р., Доброславская Е. Е., Кузина В. М., Манцвотова А. И., Орлова В. Ф., Трубникова В. Е., Шахтарина Н. И., Шляхов А. Р., Эдзубов Л. Г. Судебно-почерковедческая экспертиза : пособ. для экспертов-почерковедов и судебно-следственных работников / редкол.: Е. Д. Добровольская, А. И. Манцвотова, В. Ф. Орлова. Москва, 1971. 304 с.

криміналістам визначити предмет і систему судового почерковознавства, його наукові засади, розробити загальну методику дослідження почеркових об'єктів.

Результати теоретичних та експериментальних досліджень у цей період слугували базою для створення теорії судово-почерковознавчої ідентифікації, основні положення якої викладено в монографії В. Ф. Орлової¹¹⁹.

Розроблянню методики розв'язання діагностичних завдань судово-почерковознавчої експертизи присвячено наукові праці Г. А. Купріянової, яка запропонувала класифікацію чинників, що заважають, які можуть впливати на процес письма, описала структуру процесу розв'язання діагностичних завдань, виокремила симптомокомплекси почеркових ознак, характерних для різних груп чинників, що заважають¹²⁰.

Період 1980-х — початку 1990-х рр. характеризується формуванням засад математичного моделювання та початком автоматизації у галузі судово-почерковознавчої експертизи. На базі ймовірно-статистичних і модельних методів розроблено окремі методики, що передбачають використання кількісних показників оцінювання виявлених почеркових ознак, а також створено відповідні комп'ютерні програми.

Експериментальні дослідження спрямовані на оптимізацію й удосконалення наявної методики ідентифікаційного дослідження почерку; подальше розроблення окремих методик експертного дослідження різних видів почеркових об'єктів (наприклад, підписів від імені осіб похилого та старечого віку); подальше розроблення кількісних методів дослідження, заснованих на ймовірнісному моделюванні, особливо під час дослідження малооб'ємних почеркових об'єктів (підписів і стислих записів); використання інструментальних засобів та електронно-обчислювальної техніки з метою об'єктивізації, розширення можливостей і автоматизації експертних досліджень (див., наприклад, дисертацію А. М. Компанійця, 1974)¹²¹.

Основними напрямками розвитку судового почерковознавства в сучасний період є діяльнісний підхід і дослідження структури розв'язання ідентифікаційних завдань з метою оптимізації методики експертизи. Важливе місце посідають дослідження закономірностей процесу розв'язання експертних завдань. Якщо раніше наукові розробки спрямовували безпосередньо на

¹¹⁹ Орлова В. Ф. Указ. соч. 336 с.

¹²⁰ Куприянова А. А. Методические рекомендации решения судебно-почерковедческих диагностических задач. Минск, 1982. 654 с.

¹²¹ Компаниец А. М. Применение электронно-вычислительных машин в почерковедении: дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1974. 179 с.

об'єкт, тобто на почерк, і методи експертного дослідження ґрунтувалися на знаннях почеркових закономірностей, то нині увагу криміналістів привертає «внутрішня» суб'єктивна сторона експертної діяльності. Об'єктом дослідження стає сама діяльність експерта. Такі дослідження допомагають оптимізувати роботу експерта-почеркознавця.

Проте, тривалий час основним змістом судового почеркознавства була теорія судово-почеркознавчої ідентифікації.

Станом на сьогодні у судово-почеркознавчій експертизі існує три класи завдань: ідентифікаційні, діагностичні та класифікаційні ¹²².

Ідентифікаційні завдання становлять основний обсяг під час проведення почеркознавчих досліджень і передбачають визначення таких фактів: наявність або відсутність тотожності конкретного виконавця рукописного тексту, запису, підпису; виконання тією самою особою (або різними особами) кількох текстів або записів, окремих фрагментів тексту, тексту та стислого запису (зокрема, дописки), у деяких випадках, коли підпис має переважно літерну транскрипцію,— тексту (запису) та підпису.

Розв'язання діагностичних завдань спрямоване на визначення умов, у яких виконано досліджуваний почерковий об'єкт. Слід зазначити, що для почерку характерні такі ідентифікаційні властивості: індивідуальність, стійкість, вибіркова мінливість і варіативність. В останній відображено механізм пристосування того, хто пише, до різних обставин, що негативно впливають на процес письма. Водночас, під час певного ступеня впливу на того, хто пише, певного чиннику, що заважає, звичайні властивості почерку змінюються, що відображається в рукописі у вигляді діагностичних ознак. Їх комплекс може надати експерту підстави не тільки для визначення факту незвичайності письма, а й для розв'язання інших діагностичних завдань щодо характеру незвичайності (постійна або тимчасова), виду чинників, що заважають (природні або штучні), їхньої групи (внутрішні або зовнішні), а в деяких окремих випадках — конкретного чиннику, що заважає, який вплинув на процес письма. Кожне з цих завдань може бути поставлене перед експертом щодо будь-якого почеркового об'єкта поряд з ідентифікаційним або окремо. Можливість розв'язання цих завдань залежить від ступеня прояву діагностичних ознак у досліджуваному почерковому об'єкті, наявності або відсутності відповідного порівняльного матеріалу, його якості, даних про

¹²² Бондар М. Е., Ковальчук З. О., Сукманова Т. О. Судово-почеркознавча експертиза: становлення, можливості, перспективи розвитку. *Судова експертиза*. 2014. № 1. С. 19—29.

особистість передбачуваного виконавця й обставини нанесення почеркового об'єкта.

Класифікаційні завдання пов'язані з визначенням належності певного почерку до групи почерків, притаманних особам певної статі, віку або типу почерків відповідно до прийнятої наукової класифікації (високо- чи мало-вироблені, із досконалою або недосконалою системою рухів). У межах класифікаційного завдання можуть бути поставлені питання про схожість почерків (підписів) або придатність почеркового об'єкта для ідентифікаційного дослідження та ін.¹²³

Наведене диференціювання завдань почерковознавчої експертизи є дещо умовним, оскільки на практиці доволі складно визначити конкретний клас певного експертного завдання. Наприклад, почерковознавче дослідження передбачає можливість надання експертом категоричного негативного ідентифікаційного висновку лише на підставі суттєвої розбіжності ступеня виробленості рухів (або ступеня досконалості системи рухів) у досліджуваному почерковому об'єкті та зразках почерку (підпису) особи, що перевіряється (коли цей ступінь набагато вищий у виконавця досліджуваного почеркового об'єкта, ніж у особи, зразки якої надано).

Означене дає змогу експертові констатувати належність особи, яка виконала досліджуваний графічний об'єкт, та особи, яка виконала зразки почерку та/або підпису, до різних класифікаційних (за ступенем виробленості або досконалості системи рухів) груп. Тому можна зазначити, що ідентифікаційне завдання розв'язують на рівні класифікаційного, що є проміжним для звичайного повного процесу порівняльного дослідження, а в наведеному випадку стає завершальним.

Криміналісти України зробили значний внесок у розвиток судово-почерковознавчої експертизи. На базі СЕУ Мін'юсту України розроблено низку окремих методик, призначених для розв'язання діагностичних та ідентифікаційних завдань щодо змінених почеркових об'єктів. 2007 р. в Україні видано навчально-методичний посібник із питань судово-почерковознавчої експертизи¹²⁴.

У сфері автоматизації судово-почерковознавчої експертизи Україна пішла шляхом створення та використання експертних систем, тобто таких обчислювальних систем, що застосовують знання фахівців про конкретну вузько

¹²³ Бондар М. Е., Ковальчук З. О., Сукманова Т. О. Зазнач. твір.

¹²⁴ Меленевська З. С., Свобода Є. Ю., Шаботенко А. І. Судово-почерковознавча експертиза : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. І. П. Красюка. Київ, 2007. 280 с.

спеціалізовану предметну галузь і які в межах цієї галузі здатні «приймати рішення» на рівні експерта-професіонала¹²⁵.

Засновником експертних систем у судовому почеркознавстві був видатний криміналіст В. В. Липовський. Саме він (разом із програмістом І. Л. Косолаповим) 1994 р. вперше у країнах Співдружності Незалежних Держав на базі КНДІСЕ розробив експертну систему *OLDMAN*, що давала змогу в діалоговому режимі повно й усебічно аналізувати підписів від імені осіб похилого та старечого віку з метою визначення характеру чинників, що заважають, що впливали на виконавця підпису.

Упродовж 1997—2001 рр. співробітники СЕУ Мін'юсту України для дослідження підписів, виконаних у незвичайних умовах, розробили експертну систему *Dia*, до якої складовою увійшла база даних експертної системи *OLDMAN*. Експертна система *Dia* за сутністю та функціями є окремою методикою судово-почеркознавчої експертизи, що сполучає якісні та кількісні методи дослідження і має на меті розв'язання діагностичного експертного завдання — визначення характеру чинників, що заважають (природних або штучних), які впливали на виконавця підпису в процесі виконання цього підпису.

Ця експертна система представлена у вигляді програмного продукту, під час створення якого використовували відомості з науково-методичної літератури, матеріали експертної практики й експериментальних досліджень, а також досвід експертів-почеркознавців, їхні спеціальні знання, що знайшли відображення у числових показниках експертних оцінок діагностичних почеркових ознак.

2010 р. на базі КНДІСЕ було розроблено експертну систему «*VESNA*» із визначення конкретної причини, що заважає, яка впливала на виконавця підпису, нанесеного у незвичайних умовах.

Принципи розроблення зазначених експертних систем можуть бути використані для створення інших аналогічних програм, спрямованих на розв'язання складних завдань судово-почеркознавчої експертизи.

¹²⁵ Див.: Бондарь М. Е., Сукманова Т. А. Опыт создания и использования экспертных систем в судебно-почерковедческой экспертизе. *Актуальные проблемы теории и практики судебной экспертизы* : докл. и сообщ. на междунар. конф. «Восток—Запад: партнерство в судебной экспертизе» (Н. Новгород, 06—10.09.2004). С. 54—57 ; Бондарь М. Е., Сукманова Т. А. О возможности установления условий выполнения подписей с помощью экспертных систем. *Криминалистика и судебная экспертиза* : межвед. науч.-метод. сб. Минюста Украины. 2006. Вып. 53. С. 26—32.

Отже, сучасне судове почеркознавство є високорозвиненою предметною галуззю теорії судової експертизи та криміналістики. Для неї характерний подальший активний розвиток теоретичних засад судового почеркознавства, експериментальних розробок, узагальнень практики, удосконалення наявних методик і створення нових, ефективніших методів експертного дослідження почерку.

Значну увагу також приділено дослідженню невеликих почеркових об'єктів та діагностичним дослідженням почеркових об'єктів, виконаних у незвичайних умовах. Професор В. Ф. Орлова розробила теоретичні засади судово-почеркознавчої діагностики, які викладено у відповідному посібнику ¹²⁶.

Розвитку фундаментальних основ судового почеркознавства також сприяли дослідження М. В. Бобовкіна, присвячені проблемам психофізіології та патології механізму письма ¹²⁷.

Судове почеркознавство ґрунтується на потужній теоретичній і методичній базі. Відомі криміналісти-почеркознавці (Л. Ю. Ароцкер, Н. В. Дутова, Н. П. Мауріна, В. Ф. Орлова, Ю. М. Погібко та ін.) під предметом певної галузі судової експертизи розуміють розв'язання сукупності завдань або питань, що належать до цієї експертної галузі. Саме у такому розумінні викладено поняття предмета судово-почеркознавчої експертизи у словнику основних термінів теорії та практики судово-почеркознавчої експертизи ¹²⁸. Отже, поняття предмета судової експертизи безпосередньо пов'язане з поняттям експертного завдання.

Загальна методика цього роду криміналістичної експертизи містить процедури та схеми розв'язання ідентифікаційних, діагностичних і класифікаційних завдань, а також положення, що належать до почеркових об'єктів (рукописних текстів, рукописних записів, підписів), особливостей їх формування та функціонування, їх властивостей та ознак. Також до складу загальної методики почеркознавчої експертизи належать методи, розроблені для розв'язання типових та окремих завдань щодо певних об'єктів дослідження залежно від їх виду, обсягу графічного матеріалу, ступеня виробленості, умов виконання та ін.

¹²⁶ Орлова В. Ф. Судебно-почерковедческая диагностика.

¹²⁷ Див.: Бобовкин М. В. Криминалистические проблемы психофизиологии и патологии механизма письма: монография. Волгоград, 2004. 392 с. ; Его же. Теория и практика судебно-диагностической экспертизы письма лиц, находящихся в психопатологическом состоянии: монография. Волгоград, 2005. 336 с.

¹²⁸ Словарь основных терминов теории и практики судебно-почерковедческой экспертизы / под ред. В. Ф. Орловой. Москва, 1981. С. 53.

Водночас, незважаючи на значні досягнення у галузі судового почеркознавства, не всі конкретні завдання можуть розв'язати експерти. У деяких експертних ситуаціях почеркознавці з певних причин надають висновок у вигляді «НМ» («неможливо») або взагалі відмовляються від розв'язання питання.

Суттєві сторони поняття «об'єкт судової експертизи»:

- матеріальна природа об'єкта судово-експертного дослідження;
- інформаційна роль об'єкта судової експертизи у визначенні певних фактичних даних;
- зв'язок з'ясованих фактів з подією, яку розслідують або розглядають¹²⁹.

Підпис через обмежений обсяг графічного матеріалу, що міститься в ньому, завжди був та залишається одним із найскладніших об'єктів почеркознавчого дослідження. Щодо незначних і простих підписів (що містять 1—2 літери простої будови або 1—2 безлітерних штрихи), то такі об'єкти здебільшого взагалі є неінформативними, тому експерти визнають їх непридатними для почеркознавчого дослідження. Під час дослідження малоінформативних підписів, а також незначних рукописних записів (1—2 слова) нерідко надають висновок у вигляді «НМ». В експертній практиці трапляються помилкові висновки (наприклад, коли висновки первинної та повторної експертиз протилежні, то один із висновків є помилковим).

Вельми складними для дослідження почерковими об'єктами є також підписи та рукописні записи, виконані у незвичайних умовах тобто під впливом на процес письма конкретних обставин (чинників, що заважають): вікових змін організму, захворювань, пов'язаних із порушенням письмово-рухових функцій, обмеження зорового контролю, незручної пози, алкогольного або наркотичного сп'яніння та ін. Також трапляються випадки виконання підписів і незначних рукописних записів з наслідуванням підпису певної особи із застосуванням технічних прийомів або виконанням підпису зі зміною ознак власного підписного почерку.

Отже, під час розв'язання експертних завдань щодо дослідження змінених почеркових об'єктів характерним є суміщення цілей ідентифікаційного та діагностичного дослідження. Складність (іноді — навіть неможливість) розв'язання завдань обумовлена відносно малим обсягом графічної інформації у цих об'єктах, зміною почеркових ознак виконавця під впливом чинників, що заважають. Актуальною є розроблення комплексних методик із

¹²⁹ Основы судебной экспертизы : метод. пособ. для эксперт., следоват. и судей.

Ч. 1. Курс общей теории / под ред. Ю. Г. Корухова. Москва, 1997. 431 с. С. 85.

залученням спеціальних знань суміжних галузей судової експертизи (зокрема, судово-технічного дослідження документів).

Також одним із важливих напрямів наукових досліджень щодо розв'язання класифікаційних завдань є розроблення нових і вдосконалення наявних методик судово-почерковознавчої експертизи. Це пов'язано з можливістю розв'язання завдань щодо статі й віку виконавця рукописного тексту. Однак, методики визначення статі виконавця підпису взагалі відсутні в розпорядженні СЕУ Мін'юсту України.

У судово-почерковознавчій експертизі, що традиційно є самостійним родом у межах класу криміналістичних експертиз, станом на сьогодні існує чітка система завдань, що розв'язують у цій експертній галузі, об'єктів дослідження та експертних методик, призначених для розв'язання експертних завдань.

Елементами цієї експертизи є певні види експертиз, що різняться за спільністю об'єкта (виду рукопису), класом завдань, що їх розв'язують, та методикою дослідження¹³⁰. Підвид судово-почерковознавчої експертизи — це складова її виду, що різниться не тільки за спільністю завдань, що їх розв'язують, та видом рукопису, а й за обсягом почеркового об'єкта, умовами його виконання та іншими чинниками, що впливають на процес письма, а також за окремими методиками дослідження.¹³¹

Виходячи з розмаїття галузей знань, що застосовують під час виконання експертиз, прийнято виокремлювати чотири рівні судових експертиз: клас (тип), рід, вид, різновид (підвид). **Клас** судової експертизи утворюють експертні дослідження, що об'єднані спільністю знань і є джерелом формування теоретичних і методичних основ судових експертиз, та об'єктів, досліджуваних на підставі цих знань (наприклад, клас криміналістичних експертиз, клас судово-медичних і психіатричних експертиз та ін.). **Рід** експертизи виокремлюють за предметом, об'єктом і методикам експертного дослідження (наприклад, у криміналістичних експертизах виокремлюють, зокрема, почерковознавчі). **Вид** експертизи — складова роду, що різниться за специфікою предмета щодо загальних для роду об'єктів і методик (наприклад, у судово-почерковознавчій експертизі об'єкти дослідження поділяють на рукописний текст, незначний рукописний запис та підпис¹³²).

¹³⁰ Словарь основных терминов теории и практики судебно-почерковедческой экспертизы / отв. ред. В. Ф. Орловой. С. 10.

¹³¹ Там же. С. 50—51.

¹³² Неретина Н. О. Категории класса, рода и вида в теории судебных экспертиз. *Судебная экспертиза* : мат-лы междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 15—16.01.2014). С. 174—177.

Як зазначала В. Ф. Орлова, родовим об'єктом судово-почеркознавчої експертизи є складна система «людина — почерк — рукопис». Її взаємопов'язаними елементами є людина (джерело інформації про властивості почерку), почерк (джерело інформації про людину та її характеристики і водночас носій цієї інформації, закодований в параметрах письмово-рухового функціонально-динамічного комплексу (далі — *ПР ФДК*, або *ФДК*)) і рукопис (матеріальний носій інформації про почерк і опосередковано — про людину). Предметом знань про родовий об'єкт в судовому почеркознавстві є закономірності, що визначають інформативність почерку як джерела та носія інформації про людину (виконавця рукопису), якій цей почерк належить, і умови його виконання. Однак, залежно від розв'язуваного завдання коло зазначених закономірностей різняться (залежно від того, чи йдеться про властивості особистості, що визначаються опосередковано через почерк, або про властивості власне почерку, що відображаються у виконуваних особою рукописах ¹³³).

Під час проведення почеркознавчих досліджень спеціалісти останнім часом усе частіше стикаються із необхідністю розв'язання завдань комплексного характеру. Ці завдання також належать до складних, під час їх розв'язання використовують спеціальні знання, що належать до різних галузей знань (наприклад, почеркознавчої експертизи та судово-технічної експертизи документів).

Зокрема, комплексний підхід до розв'язання експертних завдань відносно навмисно змінених підписів використовують тоді, коли особа намагається надати власному підпису вигляд несправжнього шляхом його виконання з перерисовкою на просвіт або з використанням якихось інших технічних прийомів, під час наведення його штрихів чи дорисовок у штрихах іншою барвною речовиною, нанесення у місці його розташування втиснених незабарвлених штрихів або штрихів копіювального паперу, та ін.

Класифікація судових експертиз в організаційно-процесуальному аспекті в *Російській Федерації* (РФ) базується на положеннях нормативно-правових актів, що регулюють зазначені питання (наприклад, норми Кримінально-процесуального кодексу (далі — *КПК*) РФ, Цивільно-процесуального кодексу (далі — *ЦПК*) РФ, Федерального закону про державну судово-експертну діяльність (далі — *ФЗ про ДСЕД*) РФ та ін.). Її проводять на таких підставах: за обсягом досліджень (основні й додаткові експертизи), послідовністю проведення (первинні й повторні експертизи — ст. 207 КПК РФ і ст. 20 ФЗ про ДСЕД РФ) і чисельністю та складом експертів (одноосібні, комісійні та комплексні — ст. 200, 201 КПК РФ і ст. 21—23 ФЗ про ДСЕД РФ).

¹³³ Орлова В. Ф. Судебно-почерковедческая диагностика.

Процесуальне законодавство *Республіки Казахстан* (далі — *РК*) містить різні організаційно-процесуальні підстави класифікації судових експертиз: за послідовністю проведення — первинні, додаткові та повторні (ст. 240, 241 і 255 КПК РК; ст. 91 і 98 ЦПК РК; п. 1, 10 і 11 ст. 611 Кодексу про адміністративні правопорушення (далі — КпАП) РК); за кількістю експертів — одноосібні та комісійні (ст. 249 КПК РК, ст. 94 ЦПК РК, п. 5 і 6 ст. 611 КпАП); за обсягом спеціальних знань — комплексні (ст. 250 КПК РК і ст. 95 ЦПК РК, п. 7 ст. 611 КоАП); за місцем проведення — у СЕУ, поза СЕУ та в суді (ст. 245, 246 КПК РК, ст. 93 ЦПК РК, п. 4 ст. 611 КпАП). Аналогічні підстави містить ст. 8 Закону РК «Про судову експертизу».

У РФ виокремлюють 12 класів (родів) експертиз (криміналістичні; медичні та психофізіологічні; інженерно-технічні; інженерно-транспортні; інженерно-технологічні; економічні; біологічні; ґрунтознавчі; сільськогосподарські; харчових продуктів; екологічні; мистецтвознавчі). Зокрема, клас криміналістичних експертиз містить три роди експертиз: А — традиційні криміналістичні, формування яких належить переважно до періоду виникнення та визначення судових експертиз; Б — експертизи, що сформувалися протягом останніх десятиліть ХХ ст.; В — різні види досліджень матеріалів, речовин, виробів, які виокремлено в самостійний рід (так званий матеріалознавчий¹³⁴).

Так само *Республіка Білорусь* ввела в дію Перелік видів (підвидів) судових експертиз (постанова Держкомітету судових експертиз від 29.02.2016 р. № 13), згідно з яким до одного з 13 видів належить судово-почерковознавча експертиза.

У Республіці Вірменія проводять судові експертизи за 24 видами, відповідно до Переліку родів, видів, підвидів усіх експертиз (наказ Мін'юсту Республіки Вірменія від 28.03.2000 р. № 151).

Відповідно до постанови Уряду Молдови від 12.09.2006 р. № 1052, додатку № 1 (зі змін. та допов.), виокремлено 26 видів судових експертиз, зокрема почерковознавчу.

Докладніше розглянемо це питання на прикладі законодавства України. Згідно з п. 1.2 Інструкції:

«Основними видами (підвидами) експертизи є:

¹³⁴ Федеральный закон о государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации от 01.06.2003 г. № 73-ФЗ (с изм. и доп.). URL: <http://legalacts.ru/doc/federalnyi-zakon-ot-31052001-n-73-fz-o> (дата звернення 10.07.2020).

1.2.1. Криміналістична: почеркознавча, <...>¹³⁵.

У Переліку зазначено види й підвиди судових експертиз, серед яких «1. Почеркознавча та лінгвістична», а також види експертних спеціальностей, поміж яких «1.1. Дослідження почерку і підписів»¹³⁶.

Отже, у згаданих країнах судові експертизи за процесуальними ознаками розподіляються на такі категорії: первинну, додаткову, повторну, комісійну та комплексну судові експертизи.

У п/п. 1.2.13 розділу I Інструкції зазначено, що:

«1.2.13. Згідно з процесуальним законодавством України експертами виконуються первинні, додаткові, повторні, комісійні та комплексні експертизи.

*Первинною*¹³⁷ є експертиза, коли об'єкт досліджується вперше.

Додатковою є експертиза, якщо для вирішення питань щодо об'єкта, який досліджувався під час проведення первинної експертизи, необхідно провести додаткові дослідження або дослідити додаткові матеріали (зразки для порівняльного дослідження, вихідні дані тощо), які не були надані експертові під час проведення первинної експертизи.

Повторною є експертиза, під час проведення якої досліджуються ті самі об'єкти і вирішуються ті самі питання, що й при проведенні первинної (попередніх) експертизи (експертиз)».

Слід зазначити, що можливість призначення повторної експертизи передбачено Цивільним процесуальним кодексом України¹³⁸ (ст. 113), Господарським процесуальним кодексом України¹³⁹ (ст. 107) і Кодексом адміністративного судочинства України¹⁴⁰ (ст. 111), проте, така дефініція, як повторна

¹³⁵ Інструкція URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 10.07.2020).

¹³⁶ Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#n7> (дата звернення: 10.07.2020).

¹³⁷ Тут і далі в цитатах курсив наш. — *Автори*.

¹³⁸ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 40—41, 42. Ст. 492.

¹³⁹ Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 6. Ст. 56.

¹⁴⁰ Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005. № 35—36, 37. Ст. 446.

експертиза, відсутня в Кримінальному процесуальному кодексі України¹⁴¹. Водночас слід зазначити, що цим Кодексом (п. 1 ч. 2 ст. 332) передбачено, що суд має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи у разі надання йому кількох висновків експертів, що суперечать один одному, а допит експертів не дав змоги усунути виявлені суперечності. За своєю сутністю така експертиза матиме характер повторної.

Комісійною є експертиза, яку проводять двоє чи більше експертів, які мають кваліфікацію судового експерта за однією експертною спеціалізацією (є фахівцями в одній галузі знань). Комісією експертів може утворювати орган (особа), який (яка) призначив (-ла) експертизу (залучив (-ла) експерта), або керівник експертної установи¹⁴².

Підстави для її призначення викладено в Цивільному процесуальному кодексі України (ст. 111), Господарському процесуальному кодексі України (ст. 105) і Кодексі адміністративного судочинства України (ст. 109).

Комплексною є експертиза, яку проводять із застосуванням спеціальних знань різних галузей науки, техніки або інших спеціальних знань (різних напрямів у межах однієї галузі знань) для розв'язання одного спільного (інтеграційного) завдання (питання). До проведення таких експертиз за потреби залучають працівників експертних установ і фахівців, які не працюють у державних спеціалізованих експертних установах.

Експертна практика свідчить, що комплексну експертизу можна проводити одноосібно (якщо особа має знання в різних галузях, необхідних для розв'язання питання), однак Цивільним процесуальним кодексом України (ст. 112), Господарським процесуальним кодексом України (ст. 106) і Кодексом адміністративного судочинства України (ст. 110) передбачено, що проведення комплексної експертизи доручають не менше ніж двом експертам — фахівцям у різних галузях знань.

Вважаємо за доцільне усунути певні прогалини в КПК України, доповнивши його нормами про первинну, додаткову, повторну, комісійну та комплексну експертизи, оскільки зазначені поняття закріпилися в цивільному, господарському й адміністративному судочинстві України, інших нормативно-правових актах. Крім того, можливість призначення повторної судової

¹⁴¹ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 9—10, 11—12, 13. Ст. 88.

¹⁴² Інструкція URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 13.07.2020).

експертизи (відповідно до ст. 4 Закону України «Про судову експертизу»¹⁴³) є гарантією правильності висновку судової експертизи.

Необхідно також внести відповідні зміни в чинне законодавство України, передбачивши можливість проведення комплексних експертиз одноосібно (якщо особа володіє знаннями в різних галузях, необхідних для розв'язання питання).

Як було зазначено вище, клас так званих традиційних криміналістичних експертиз містить в наш час роди експертиз, далекі один від одного з погляду спеціальних знань (наприклад, портретна, почеркознавча та балістична експертизи, що об'єднані в один клас криміналістичних). Водночас поняття криміналістичних експертиз носить дискусійний характер. Належність судової експертизи до певного роду визначають спеціальні знання залежно від досліджуваних об'єктів і розв'язуваних завдань. Проте, існує низка родів судових експертиз, що досліджують подібні об'єкти та розв'язують однотипні завдання. За характером спеціальних знань, які застосовують, судові експертизи різноманітні, оскільки питання, що виникають під час судочинства, можуть ставитися до будь-якій сфері людської діяльності. У загальній теорії судової експертизи підстави класифікації судових експертиз протягом тривалого часу були, є та й залишаються предметом наукових дискусій.

Розроблення класифікації має відбуватися відповідно до правил поділу понять:

- обсяг членів класифікації, разом узятих, має дорівнювати обсягу класифікації загалом (співмірність поділу);
- в одній класифікації необхідно застосовувати ту саму основу (поділ має відбуватися на одній основі);
- члени класифікації повинні взаємно виключати один одного, тобто жоден з них не повинен належати до кола іншого класу;
- поділ на підкласи має бути безперервним, тобто необхідно переходити до найближчих класів, не перескакуючи через них;
- ознака, за якою класифікують, повинна бути точною та виразною (ясною), щоб її не можна було розуміти по-іншому (виразність основи поділу)¹⁴⁴.

Будь-яка класифікація має містити водночас не менше ніж два системні критерії. В іншому разі вона не має сенсу, оскільки будь-який нерозривний

¹⁴³ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-ХІІ (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 28. Ст. 232.

¹⁴⁴ Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі : навч.-довід. посіб. Харків, 2004. С. 165—166.

Розділ 2. Судова почерковознавча експертиза

процес можна розподілити на три, п'ять або будь-яку іншу довільну кількість елементів. У принципі будь-яка класифікація повинна вказувати на зв'язок між двома або кількома параметрами.

О. Р. Шляхов зазначає, що судова експертиза загалом і криміналістична експертиза зокрема можуть бути поділені на галузі знань за сукупністю трьох її суттєвих ознак: предмета, об'єкта та методики експертного дослідження. Лише у сукупності вони утворюють окрему галузь спеціальних знань, самостійний вид експертизи. Тобто класифікація судових експертиз проводиться на тримірній підставі: предметно-об'єктивно-методній характеристиці судових експертиз. Цю пропозицію О. Р. Шляхова підтримав та доповнив Р. С. Белкін, який зазначає, що до трьох названих ознак, які відрізняють один вид експертизи від іншого, слід додати четвертий — характер спеціальних знань, що відіграють провідну роль у розв'язанні завдань певного виду експертизи ¹⁴⁵. Для відмежування кожного роду судової експертизи необхідно окреслити предмет, об'єкт, методи дослідження, вид спеціальних знань, якими має володіти експерт цієї судово-експертної галузі. Зазначені ознаки слід розглядати в сукупності, оскільки жодна з них, узята окремо, не дає змоги зрозуміти сутність судової експертизи, а також відмежувати один її рід (вид) від іншого.

З'ясування предмета судової експертизи важливе тому, що кожна наука (окрема галузь знання) має тільки свій предмет, що не може бути спільним з іншими науками (галузями знання, діяльності), оскільки його визначено потребами саме цієї науки (галузі знання, діяльності).

На нашу думку, підставами розподілу судових експертиз на роди й види є характер досліджуваних об'єктів у сукупності з розв'язуваними завданнями.

Об'єктами судової експертизи є матеріальні й матеріалізовані джерела інформації, що містять фактичні дані про обставини події, визначені процесуальним законодавством, закріплені в матеріалах справи та надані експерту органом (особою), який призначив (-ла) експертизу, для дослідження з метою розв'язання поставлених питань і визначення фактів, що належать до предмета судової експертизи. Із метою дослідження кожного виду об'єктів судової експертизи розроблено окрему методику експертного дослідження, тобто систему науково обґрунтованих методів, прийомів і технічних засобів (приладів, апаратури, устаткування), упорядкованих і спрямованих на вивчення специфічних об'єктів та розв'язання питань, що стосуються предмета судової експертизи.

¹⁴⁵ Шляхов А. Р. Судебная экспертиза: организация и проведение. Москва, 1979. 168 с.

Зазначимо, що наведені вище положення мають відношення до усіх класів, родів, видів та підвидів судових експертиз.

Особливе місце тут належить судово-почеркознавчій експертизі, що традиційно потребує поширених і складних наукових досліджень у криміналістичній техніці. Її специфіку в сучасному світі визначає значне збільшення потреби у розв'язанні експертних завдань, пов'язаних із забезпеченням розкриття, розслідування злочинів і судового розгляду кримінальних проваджень.

Упродовж розвитку почеркознавчої експертизи як галузі криміналістичної експертизи науковці формували й уточнювали класифікацію завдань, що їх розв'язують експерти-почеркознавці.

Поділ експертних завдань на групи викликано необхідністю розв'язання в практичній експертній діяльності питань не тільки зі визначення наявності або відсутності тотожності, а й цілого комплексу інших питань, що дає змогу розв'язати низку завдань, які здобули назву неідентифікаційних.

Судове почеркознавство спочатку формувалося як теорія судово-почеркознавчої ідентифікації. Ідентифікаційні завдання складають основний обсяг під час проведення судово-почеркознавчих досліджень. Під час розв'язання ідентифікаційних завдань в об'єктах (ідентифікованому, що ототожнюється, та ідентифікувальному, за допомогою якого проводять ототожнення) виявляють загальні (групові) та окремі ознаки, зіставляють їх і на основі збігу сукупності окремих ознак визначають індивідуально-конкретну тотожність.

Неідентифікаційні (діагностичні) дослідження тривалий час мали допоміжний і субпідрядний характер. Такий стан речей спричинено тим, що предмет судово-почеркознавчих діагностичних знань не було визначено, ці знання не було сформульовано у вигляді вчення або теорії. У діагностичних завданнях (на відміну від ідентифікаційних) об'єкти дослідження є динамічними за своєю сутністю. Динаміку об'єктів можна умовно розподілити на внутрішню (стан об'єкта, обумовлений його внутрішніми змінами) та зовнішню (вплив на об'єкт іншого об'єкта, зовнішніх обставин, часу та ін.).

Судове почеркознавство та теорія судово-почеркознавчої діагностики співвідносяться як ціле та його частина. Водночас, виокремити в судовому почеркознавстві цю частину, так само, як і теорію судово-почеркознавчої ідентифікації, можна тільки тоді, коли підійти до неї з ґносеологічних, методологічних позицій. Усе судове почеркознавство розподіляти на окремі теорії діагностики й ідентифікації за почерком недоцільно. На відміну від діагностичних завдань, класифікаційні завдання утворюють особливу групу, які за метою та об'єктами відрізняються від ідентифікаційних і є різновидом

діагностичних. Що стосується ситуалогічних завдань, то їх доволі складно відокремити від діагностичних.

Тому цілісність структури класифікаційної системи судових експертиз (особливо на рівні роду, виду, підвиду) забезпечується взаємозв'язком таких елементів, як предмет, об'єкт, методи дослідження, спеціальні знання.

На думку Л. Ю. Ароцкера, класифікація криміналістичних експертиз можна представити як криміналістичне дослідження документів (криміналістичну експертизу почерку або почеркознавчу експертизу). О. Р. Россинська також вважає почеркознавчу експертизу належною до криміналістичних ¹⁴⁶.

Поміж науковців існує ще одна класифікація судових експертиз, відповідно до якої виокремлюють традиційні (формування яких належить до періоду виникнення та визначення судових експертиз), нетрадиційні (що сформувалися в останні десятиліття XX ст.) та матеріалознавчі (різні види дослідження матеріалів, речовин і виробів). Відповідно до цієї класифікації почеркознавча експертиза належить до традиційних видів експертиз ¹⁴⁷. Зауважимо, що, на нашу думку, така класифікація хоч і має певну інформаційну цінність, проте, містить порушення правил розподілу понять (а саме — правила, згідно з яким в одній класифікації необхідно застосовувати єдину основу).

Сьогодні основним завданням почеркознавчої експертизи є ідентифікація виконавця рукописного тексту, обмежених за обсягом рукописних записів (літерних та цифрових) і підпису та деякі неідентифікаційні (діагностичні) завдання. Ідентифікаційні завдання розподіляють з урахуванням систематизації об'єктів дослідження, умов їх виконання, подібності (або її відсутності) почерків виконавця рукопису та передбачуваних осіб, наявності або відсутності ознак почерку передбачуваних осіб та ін.

У судовому почеркознавстві систематизовано почеркові об'єкти: за видом рукопису; за його складом (транскрипції), обсягом та інформативністю; за умовами виконання. За видом рукопису розподіляють на тексти й підписи. Текст — це вид рукопису, змістовну сторону якого зафіксовано за допомогою літерних і/або цифрових знаків. Підпис — вид рукопису, що відображає прізвище (іноді ініціали, ім'я та по батькові) особи у вигляді літер і/або умовних письмових знаків і обов'язково є посвідчувальним знаком певної особи.

¹⁴⁶ Грошевий Ю. М., Коновалова В. О., Шепітько В. Ю., Цимбал М. Л. та ін. Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі: навч.-довід. посіб. Харків, 2004. С. 166—167.

¹⁴⁷ Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій: навч. посіб. для студ-в юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ, 2007. С. 119—120.

Залежно від характеру завдань і методів дослідження почеркознавчі експертизи розподіляють на:

- ідентифікаційні (визначення індивідуальної totoжності);
- класифікаційні (належність об'єкта дослідження до певної, визначеної наукою, категорії — групи, виду, роду);
- діагностичні (визначення стану об'єкта, його властивостей, можливості виконання об'єктом певної дії та ін.);
- ситуаційні (пов'язані із визначенням певної ситуації чи обстановки під час виконання почеркового об'єкта).

Судові почеркознавчі експертизи можна розподіляти також за складом об'єкта (текст і незначний рукописний запис можуть мати літерний, цифровий склад або змішаний (літери та цифри); підпис може бути літерною, безлітерною або змішаною транскрипцією); за обсягом (текст великого, середнього або малого обсягу; незначний запис; підпис, що може бути неінформативним, малоінформативним чи інформативним); за умовами виконання (рукописи, виконані у звичайних умовах; рукописи, виконані в незвичайних умовах, не пов'язані з наміром змінити свій почерк; рукописи, виконані у незвичайний спосіб, пов'язаний зі зміною свого почерку).

Крім того, існує узагальнене розуміння предмета діагностики, до змісту якого належить як визначення властивостей і стану об'єкта, так і умов його функціонування. Водночас у класі діагностичних завдань пропонується розрізняти класифікаційно-діагностичні, власне діагностичні та причинно-динамічні.

У судовому почеркознавстві до першої підгрупи належать дослідження властивостей особистості (визначення соціально-демографічних і психологічних характеристик), до другої та третьої — визначення умов виконання рукопису.

У межах власне діагностичних досліджень, спрямованих на визначення умов виконання рукопису, що розглядають як підвид судово-почеркознавчих діагностичних досліджень, виокремлюють дослідження групи умов і характеру обставин. На відміну від діагностики внутрішнього стану того, хто пише, ці дослідження можна вважати *ситуаційно-діагностичними*.

Діагностичні завдання утворюють певну ієрархічну систему, що пов'язана з визначенням факту наявності або відсутності незвичності письма, а за наявності цієї незвичності її природи (природня, тобто не пов'язана з навмисною зміною почерку, і штучна, тобто пов'язана з навмисною зміною почерку); виду/характеру (постійна, тимчасова); групи природної незвичності (внутрішні, зовнішні чинники, що заважають); конкретних причин

природної незвичності; видів штучної незвичності (спотворення почерку з метою маскування, наслідування іншого почерку); конкретних способів спотворення почерку та наслідування.

Кожне з визначених завдань може бути самостійним, тобто міститися в питанні (завданні), поставленому на розв'язання експертизи, і проміжним.

Найчастіше слідство й суд цікавить визначення фактів: навмисної зміни почерку з метою маскування, наслідування, виконання рукопису в незвичному стані (сп'яніння), виконання рукопису в незвичній обстановці (незвичній позі, у темряві та ін.).

Як було зазначено вище, О. Р. Шляхов пропонує диференціацію судових почеркознавчих експертиз за об'єктом дослідження:

- рукописів (текстів);
- підписів;
- цифрових зображень, у яких виявляється своєрідність почерку виконавця ¹⁴⁸.

Кожен зі згаданих видів автор розподілив на підвиди з урахуванням специфіки предмета, об'єкта та методик дослідження. Із метою розкриття предмета експертизи за кожним видом і підвидом учений виокремив типові завдання, які розв'язує експерт.

Підвиди судово-почеркознавчої експертизи (за О. Р. Шляховим):

- дослідження рукописів, виконаних у звичних умовах;
- дослідження текстів, виконаних навмисно зміненим почерком (зокрема, виконаного шляхом наслідування шрифту, лівою рукою та ін.);
- дослідження записів, виконаних із наслідуванням почерку іншої особи;
- дослідження рукописів, виконаних у незвичайному стані (після перенесеної травми, хвороби та ін.), у незвичних для особи виконавця зовнішніх умовах письма.

У всіх випадках у результаті дослідження розв'язують питання про виконавця рукопису, але до такого рішення експерти доходять різним шляхом із врахуванням своєрідності систем ідентифікаційних ознак почерку. Поряд із завданнями ототожнення експертам доводиться визначати спосіб виконання рукописів, незвичайність умов та ін. (тобто розв'язувати неідентифікаційні завдання). Під час провадження судово-почеркознавчої експертизи можна розв'язувати також питання профілактичного характеру.

У рукописах (у межах першого виду експертизи) диференціюють за почерком статі й віку виконавця.

¹⁴⁸ Шляхов А. Р. Указ. соч. С. 18—19.

Розподіл на підвиди можна здійснювати також за цифровим письмом. Що стосується експертиз підписів, наголошує О. Р. Шляхов, то в літературі називають такі її різновиди:

- дослідження підписів, виконаних у звичних умовах та стані виконавця;
- дослідження підписів з навмисним спотворенням з метою наступної відмови від них (автопідробки);
- дослідження підписів, виконаних із наслідуванням «на око», із попереднім тренуванням та ін.

Експертизи підписів завжди починають із вивчення та виявлення ознак технічної підробки (попереднього копіювання на просвіт; використання копіювального паперу; оптичних пристроїв та ін.). Тому виокремлюють також техніко-криміналістичні дослідження підписів ¹⁴⁹.

У судовій експертології розроблено класифікацію судової почеркознавчої експертизи залежно від завдань.

Дослідження текстів (записів)

1. Дослідження записів, виконаних у звичних умовах.

Завдання:

- визначити виконавця тексту великого та середнього обсягу або виключити ймовірного виконавця тексту;
- з'ясувати виконавця тексту малого обсягу або виключити ймовірного виконавця тексту малого обсягу;
- виключити виконавця за умови схожості почерків, що порівнюються;
- визначити стаття за почерком високого ступеня виробленості;
- з'ясувати стаття;
- визначити вік за мало- та середньовиробленим почерком.

2. Дослідження записів, виконаних навмисно зміненим почерком.

Завдання:

- з'ясувати виконавця тексту, виконаного навмисно зміненим почерком (зважаючи на спосіб зміни);
- визначити виконавця тексту великого та середнього обсягу або виключити ймовірного виконавця тексту великого/середнього обсягу;
- з'ясувати виконавця тексту малого обсягу або виключити ймовірного виконавця тексту малого обсягу;
- виключити виконавця за умови схожості почерків.

3. Дослідження записів, виконаних із наслідуванням почерку іншої особи.

¹⁴⁹ Шляхов А. Р. Указ. соч. С. 18—19.

Завдання:

- визначити факт виконання тексту з наслідуванням почерку певної особи;
- виключити можливість виконання тексту особою, почерк якої наслідували;
- з'ясувати виконавця тексту, виконаного з наслідуванням;
- виключити виконавця тексту, виконаного з наслідуванням;
- те саме за умови схожості почерків.

4. Дослідження записів, виконаних з наслідуванням друкованому шрифту.

Завдання:

- визначити спосіб (стиль) виконання тексту з наслідуванням друкованому шрифту;
- з'ясувати виконавця тексту великого або середнього обсягу;
- виключити ймовірного виконавця тексту великого або середнього обсягу;
- визначити виконавця тексту малого обсягу;
- виключити ймовірного виконавця тексту малого обсягу;
- те саме за умови схожості почерків.

5. Дослідження записів, виконаних лівою рукою.

Завдання:

- з'ясувати факт незвичного виконання текстів лівою рукою;
- визначити виконавця тексту;
- виключити ймовірного виконавця тексту;
- виключити ймовірного виконавця за умови схожості почерків.

6. Дослідження записів, виконаних у незвичному стані того, хто пише.

Завдання:

- з'ясувати факт виконання текстів у незвичному стані (конкретизація причин не завжди можлива);
- визначити виконавця тексту;
- виключити ймовірного виконавця тексту;
- те саме за умови схожості почерків.

7. Дослідження записів, виконаних у незвичних умовах письма.

Завдання:

- з'ясувати факт виконання текстів у незвичних (зовнішніх) умовах (конкретизація умов не завжди можлива);
- визначити виконавця тексту;
- виключити ймовірного виконавця тексту;
- те саме за умови схожості почерків.

8. Інші неідентифікаційні дослідження для визначення статі, віку, захворювань, професійної групи та ін.

Дослідження підписів (підписна експертиза)

1. Дослідження підписів, виконаних у звичних умовах й у звичному стані того, хто пише.

Завдання:

- визначити/виключити факт виконання підпису особою, від імені якої його виконано;
- з'ясувати виконавця підпису, виконаного не тією особою, від імені якої його виконано, або виключити ймовірного виконавця підпису, виконаного не тією особою, від імені якої його виконано.

2. Дослідження підписів, виконаних навмисно зміненим почерком (автопідробок).

Завдання:

- визначити факт автопідробки (тобто навмисної зміни підпису);
- з'ясувати факт виконання підписів особою, від імені якої його виконано.

3. Дослідження підписів, виконаних у незвичних умовах або/та у незвичному стані.

Завдання:

- визначити факт виконання підписів у незвичних умовах і стані (конкретизація причин не завжди можлива);
- з'ясувати факт виконання підпису особою, від імені якої його виконано.

4. Дослідження підписів, виконаних із наслідуванням («на око», із попереднім тренуванням).

Завдання:

- визначити факт наслідування «на око» або з попереднім тренуванням;
- виключити факт виконання підпису особою, від імені якої його виконано;
- з'ясувати виконавця підпису, виконаного з наслідуванням.

5. Інші дослідження.

Завдання:

- визначити факт виконання кількох підписів однією особою;
- з'ясувати факт виконання різних підписів різними особами.

6. Дослідження підписів від імені вигаданих осіб.

Завдання:

- визначити виконавця;
- виключити ймовірного виконавця;
- з'ясувати факт виконання підписів з навмисною зміною, лівою рукою та ін.

Дослідження цифрових записів

1. Дослідження цифрових записів за їх звичного виконання.
2. Дослідження навмисно змінених записів.
3. Дослідження цифрових записів, виконаних шляхом наслідування друкованого шрифту.
4. Дослідження цифрових записів, виконаних лівою рукою.
5. Дослідження цифрових записів, виконаних у незвичному стані.
6. Дослідження цифрових записів, виконаних у незвичних для того, хто пише, умовах.
7. Дослідження цифрових записів, виконаних з наслідуванням почерку іншої особи.
8. Інші дослідження ¹⁵⁰.

М. В. Салтевський за об'єктом дослідження розрізняє такі види письма:

- почерк,
- підписи,
- змінені почерки та підписи,
- стилізоване (письмо друкованими літерами) і цифрове письмо ¹⁵¹.

На думку Ю. М. Погібко, основою систематизації слугує поступова конкретизація об'єкту.

Вона виокремила види, підвиди, групи об'єктів, схарактеризувала конкретні об'єкти. Відповідно до зазначеної систематизації об'єктів у межах судово-почеркознавчої експертизи можна виокремити види, підвиди та групи.

Види судово-почеркознавчої експертизи (за Ю. М. Погібко)

- Дослідження текстів (літерних та цифрових).
- Дослідження підписів.
- Дослідження незначних записів.

Підвиди

1. Дослідження текстів та незначних рукописних записів (за складом):
 - дослідження рукописів літерного складу;
 - дослідження рукописів цифрового складу;

¹⁵⁰ Шляхов А. Р. Классификация судебных экспертиз С. 12—17.

¹⁵¹ Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ, 2000. 588 с.

- дослідження рукописів змішаного складу (літерного та цифрового).
2. Дослідження підписів (за складом):
- дослідження підписів, виконаних в літерній транскрипції;
 - дослідження безлітерних або штрихових підписів;
 - дослідження змішаних підписів (що містять літери та безлітерні елементи).

Групи:

1. Дослідження текстів та незначних рукописних записів:
- а) за обсягом та умовами виконання:
- дослідження текстів літерних (цифрових, змішаних) великого (середнього, малого) обсягу, виконаних у звичних умовах;
 - дослідження текстів літерних (цифрових, змішаних) великого (середнього, малого) обсягу, виконаних у незвичних умовах, без навмисної зміни;
 - дослідження текстів літерних (цифрових, змішаних) великого (середнього, малого) обсягу, виконаних у незвичних умовах, пов'язаних із навмисною зміною;
- б) з урахуванням найзагальніших характеристик (ступеня виробленості, будови) почерку та конкретних умов виконання:
- дослідження текстів літерних (цифрових, змішаних) великого (середнього, малого) обсягу, виконаних почерком високого (вище за середній, середнього, нижче за середній, низького) ступеня виробленості, простої (спрощеної, ускладненої, змішаної) будови, у незвичних умовах, не пов'язаних із навмисними змінами (незвична поза, незвичний матеріал письма, незвичний прилад для письма та ін.);
 - дослідження текстів літерних (цифрових, змішаних) великого (середнього, малого) обсягу, виконаних почерком високого (вище за середній, середнього, нижче за середній, низького) ступеня виробленості, простої (спрощеної, ускладненої, змішаної) будови, у незвичних умовах, пов'язаних із навмисними змінами (із наслідуванням печатного шрифту, наслідуванням прописам, зі зміною нахилу та ін.).
2. Дослідження незначних записів (літерних, цифрових, змішаних) за обсягом (залежно від конкретної кількості літерних і цифрових знаків, що в ньому містяться); за умовами виконання; з урахуванням найзагальніших характеристик почерку та конкретних умов виконання (може бути поділено на групи аналогічно до текстів).
3. Дослідження підписів різних за транскрипцією та обсягом за умовами виконання та з урахуванням найзагальніших характеристик почерку та

конкретних умов виконання (може бути поділено на групи аналогічно до текстів).

Ю. М. Погібко проведено систематизацію завдань судово-почерковознавчої експертизи. Найсуттєвішим, як зазначає автор, є поділ завдань за ступенем схожості, ступенем складності, типовості в експертній практиці. Систематизацію за ступенем схожості побудовано на основі основних елементів, що містять завдання (мету й умови).

Мету судово-почерковознавчої експертизи було систематизовано у такий спосіб:

- ідентифікаційна: визначення конкретного виконавця досліджуваного рукопису або розв'язання питання про виконання кількох рукописів або його фрагментів однією або різними особами;
- діагностична, пов'язана зі визначенням умов виконання досліджуваного рукопису;
- класифікаційна, пов'язана зі визначенням групи осіб, до якої належить виконавець досліджуваного рукопису (за статтю та віком) ¹⁵².

Зазначене дає змогу розподілити завдання судово-почерковознавчої експертизи на ідентифікаційні, діагностичні та класифікаційні.

Зауважимо, що класифікаційна побудова, яка базується на розробках О. Р. Шляхова, сьогодні є загальноприйнятою, але останніми роками піддається переосмисленню та глибокому аналізу.

Процес формування й подальшого виокремлення нових класів є природним, оскільки процес виникнення нових знань неминуче призводить до змін наявної у цей час класифікації судових експертиз. Зокрема, розв'язання експертних завдань у межах однієї галузі знань сьогодні вже не завжди забезпечує належний і якісний рівень експертного дослідження. Як відзначає Н. П. Майліс, процес диференціювання досяг такого рівня в деяких наукових напрямках, що систематизація знань у них потребує переходу до інтеграції. Тільки інтеграція наукових знань дасть змогу (завдяки синтезу) створити науку, що в єдності та взаємозв'язку складатиме єдине й нерозривне ціле.

Отже, створення нових наукових напрямів є закономірним процесом. Період кількісного накопичення фактів та закономірностей розвитку кожної науки досяг такого рівня, коли настають якісні зміни, що претендують на нове самостійне наукове знання. Ці нові напрями можна зарахувати до розряду «гібридних наук» (як запропонував професор Р. С. Белкін), що містять синтетичні, інтегральні та комплексні науки. Багато з цих конструктивних

¹⁵² Судебно-почерковедческая экспертиза. Общая часть (метод. пособ. для экспертов) / отв. ред. В. Ф. Орлова. Москва, 1988. Вып. 1. С. 111—124.

пропозицій уже реалізовано на практиці, що значно розширило межі експертиз і підвищило їхню якість.

Відповідно до позиції Т. В. Авер'янової, процеси інтеграції та диференціювання, а також визначення та формування загальної теорії судової експертизи, визначення її природи сприяли зміні уявлень про класифікацію судових експертиз. Синтетична природа загальної теорії судової експертизи дає змогу позбутися ярликів, які ми чіпляємо на різні види й роди експертиз, та розглядати будь-який вид або рід експертизи просто як судову експертизу.

На думку О. Р. Россинської, усі судові експертизи перебувають на різних стадіях формування, тому не можна говорити про єдиний підхід до їх розподілу за класами, родами та видами. На основі цього автор вважає, що підставами поділу судових експертиз на роди та види є характер досліджуваних об'єктів у сукупності із завданнями, які вони розв'язують.

Водночас, у класи об'єднують роди судових експертиз, що належать до однієї або близької галузі спеціальних знань, та використовують подібний інструментарій. Відповідно до цього (на думку вченого) основною одиницею класифікації є рід експертиз, пов'язаний із певними завданнями й об'єктами дослідження. Саме рід є найважливішою ланкою в класифікації судових експертиз, але не можна недооцінювати значення класів, оскільки у правильно побудованих наукових класифікаціях найбільшою одиницею є клас (він не може бути категорією, що змінюється). Навпаки, найбільша класифікаційна одиниця (якою є клас) є найстабільнішою та незмінною категорією. Тільки в цьому разі класифікація розвиватиметься за законами науки за рахунок формування в цих класах родів і найдинамічніших категорій — видів і підвидів ¹⁵³.

Слід зазначити, що останнім часом між українськими вченими-криміналістами точиться дискусія навколо питання необхідності виокремлення класів судових експертиз під час їх класифікації ¹⁵⁴.

На нашу думку, відсутність науково обґрунтованих, логічних класифікацій ускладнює не тільки теоретичні дослідження, але й викликає труднощі під час використання отриманих результатів у практичній діяльності. Періодичне підбиття підсумків наукових досліджень і визначення перспектив передбачає систематизацію накопичених знань, розроблення орієнтовних

¹⁵³ Бурвиков Н. В. Развитие классификационных построений в судебной экспертизе. URL: <http://forum.fse.ms/topic/4707> (дата звернення: 14.07.2020).

¹⁵⁴ Сімакова-Єфремян Е. Б., Дереча Л. М. Системні побудови в науковій і судово-експертній діяльності. *Ароцкерівські читання* : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річ. від дня народж. видат. вченого-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25.05.2017). Харків, 2017. С. 54—56.

Розділ 2. Судова почерковознавча експертиза

організаційно-методичних напрямів, поміж яких важлива роль належить науковим класифікаціям. Для детальнішої класифікації окремих видів (підвидів) судово-почерковознавчої експертизи необхідне подальше диференціювання її об'єктів, розроблення окремих методик дослідження почеркових об'єктів.

Програма підготовки судових експертів за експертною спеціальністю 1.1 «Дослідження почерку і підписів» є уніфікованою за структурою та змістом. Ця програма містить перелік навчальних тем і питань (розподілених за відповідними розділами), перелік рекомендованої літератури (зазначеної за абеткою), а також тривалість підготовки експерта. Програма містить загальну та спеціальну частини. Її сформовано з урахуванням необхідності опанування експертами теорії судового почерковознавства й почерковознавчої ідентифікації, загальних та окремих почерковознавчих методик, практичних навичок проведення ідентифікаційних і діагностичних досліджень.

Одним із найважливіших напрямів розвитку СЕД є розповсюдження нових методів традиційних методик і розроблення нових методик з метою забезпечення ними експертних установ.

Удосконалення СЕД в Україні пов'язано з перебудовою системи підготовки експертних кадрів. Нині, на підставі Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів¹⁵⁵ підготовку (стажування) працівників НДІСЕ, що мають намір здобути та/або підтвердити кваліфікацію судового експерта, здійснюють за програмами підготовки з відповідних експертних спеціальностей, що затверджує голова Центральної експертно-кваліфікаційної комісії (далі — *ЦЕКК*) при Міністерстві юстиції України. Вони передбачають проведення лекційних і практичних занять, підготовку проектів висновків та проведення їх рецензування¹⁵⁶.

Мінімальний обсяг часу на опанування програм підготовки (стажування) становить: у разі присвоєння кваліфікації судового експерта — 40 академічних годин, у разі першого підтвердження кваліфікації судового експерта — 32 академічні години; у разі наступних підтверджень кваліфікації судового експерта — 24 академічні години за відповідними програмами № 1—3.

Згідно із затвердженими програмами підготовки судових експертів за експертною спеціальністю 1.1 «Дослідження почерку та підписів» передбачено вивчення наведених далі тем.

¹⁵⁵ Положення про ЦЕКК URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#n7> (дата звернення: 14.07.2020).

¹⁵⁶ Перелік видів судових експертиз URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення: 14.07.2020).

**Теми для опанування під час підготовки судових експертів
за експертною спеціальністю 1.1**

«Дослідження почерку та підписів»

- Формування, розвиток та сучасний стан судового почеркознавства.
- Теоретичні та методичні засади судово-почеркознавчої експертизи.
- Систематизація ознак почерку.
- Поняття методики почеркознавчої експертизи та загальні принципи її побудови.
- Процесуальні та методичні положення призначення та проведення судово-почеркознавчої експертизи. Оформлення результатів дослідження.
- Ідентифікаційне дослідження рукописних текстів, виконаних у звичайних умовах.
- Дослідження рукописних текстів, виконаних у незвичайних умовах.
- Методики розв'язання судово-почеркознавчих класифікаційних завдань щодо визначення статі та віку виконавця тексту.
- Дослідження підписів, виконаних у звичайних умовах (без діагностичних ознак).
- Дослідження підписів, виконаних у незвичайних умовах (під впливом чинників, що заважають: природних або штучних, зовнішніх або внутрішніх, тимчасових або відносно постійних).
- Комплексне дослідження у розв'язанні судово-почеркознавчих завдань.

Затвердженими програмами передбачено, що в разі присвоєння кваліфікації судового експерта вперше, особа, яка проходить підготовку, має опанувати (в обсязі 40 академічних годин) спеціальними знаннями в галузі судового почеркознавства за згаданими темами. Цю програму розроблено відповідно до наукової класифікації судової почеркознавчої експертизи; вона передбачає вивчення загальних теоретичних положень і процесуальних підстав проведення судової почеркознавчої експертизи, особливостей проведення ідентифікаційних, діагностичних, класифікаційних досліджень рукописів, проведення комплексних досліджень у розв'язанні судово-почеркознавчих завдань, але поряд з цим має низку положень, що потребують удосконалення їхньої практичної реалізації всіма спеціалізованими установами.

Для вдосконалення процесу підготовки судових експертів за напрямом судової почеркознавчої експертизи керівник установи має створити такі умови, що сприяли б якісному процесу проведення підготовки експертів, зокрема:

- організувати проведення лекційних занять із застосуванням інтерактивних матеріалів (презентацій) із відповідним обладнанням;
- визначити контроль за всіма етапами підготовки;
- забезпечити проведення підготовки фахівців під керівництвом досвідчених судових експертів, які мають практичний досвід експертної діяльності в галузі судового почеркознавства понад 10 років.

Вважаємо за доцільне детально розробити методичні рекомендації з підготовки судових експертів за експертною спеціальністю 1.1 «Дослідження почерку та підписів», що відповідали б науковій класифікації судової почерковознавчої експертизи. Під час розроблення відповідних методичних рекомендацій необхідно враховувати теоретичні положення судово-почерковознавчої ідентифікації та діагностики, а також особливості методик дослідження рукописів залежно від їх компонентного складу, умов виконання, сучасний стан та можливості застосування методик розв'язання судово-почерковознавчих класифікаційних завдань.

Програма підготовки має передбачати вивчення літератури з судово-почерковознавчої експертизи (рекомендовано починати із опанування таких понять, як предмет судового почеркознавства та судово-почерковознавча експертиза, почерк як об'єкт експертизи, природа почерку, а також закономірності формування його індивідуальності та стійкості, історія розвитку й роль фундаментальних і спеціальних наук у розробленні основ судового почеркознавства¹⁵⁷). У подальшому слід розглянути завдання, які розв'язує судово-почерковознавча експертиза, та їхню класифікацію. Мається на увазі розподіл на ідентифікаційні, діагностичні та класифікаційні, що (зі свого боку) залежать від виду почеркового об'єкту (текст, підпис або цифровий запис), обсягу тексту (великий, середній, малий або незначний запис), умов виконання (звичайні або незвичні) та ін.

Наступним етапом підготовки є ознайомлення з літературою, що відображає сучасний стан розвитку методичної бази судово-почерковознавчої експертизи, її диференціювання на загальну й особливу частини, види методик (традиційних і нетрадиційних), а також етапи та стадії експертного дослідження, передбачені загальною методикою почерковознавчої експертизи, правила оформлення результатів експертного дослідження. Важливим етапом опанування спеціальних знань у галузі судового почеркознавства є розгляд системи ідентифікаційних ознак почерку. Усі етапи підготовки слід закріплювати виконанням практичних завдань. Програма підготовки має

¹⁵⁷ Погибко Ю. Н. Подготовка специалистов в области судебно-почерковедческой экспертизы : метод. пособ. Москва, 1978. С. 23.

відображати сучасний стан розроблення спеціальних методик судово-почеркознавчої експертизи й потреби слідчої та судової практики.

У СЕУ з метою покращення методів опанування теоретичного матеріалу та сприяння напрацюванню практичного досвіду особами, які проходять підготовку за експертною спеціальністю 1.1 «Дослідження почерку і підписів», доцільно:

- створити сучасні навчальні матеріали, у яких якісно, повно та обґрунтовано відображено процес проведення почеркознавчого дослідження, а також міститься якісний ілюстрований матеріал;
- накопичувати ілюстративний матеріал з нестандартними об'єктами дослідження (випадки автопідробки; рукописи, виконані на незвичних поверхнях та незвичними для письма приладдям; рукописи, виконані в стані алкогольного, наркотичного сп'яніння та ін.);
- керівнику стажування під час проведення підготовки зважати на особливості здібностей кожної конкретної особи щодо опанування навчального матеріалу.

Висновки за розділом 2

В історії розвитку судового почеркознавства виокремлюють чотири напрями: *каліграфічний, прикметоописовий, графологічний, графометричний*.

Під час розвитку почеркознавства як галузі криміналістичної техніки загалом та судової почеркознавчої експертизи зокрема формувалася й уточнювалася класифікація завдань, що їх розв'язують експерти-почеркознавці (ідентифікаційні, діагностичні та класифікаційні).

У сучасний період судове почеркознавство є високорозвиненою предметною галуззю теорії судової експертизи та криміналістики. Для неї характерні подальший активний розвиток теоретичних засад судового почеркознавства, експериментальних розробок, узагальнень практики, удосконалення наявних методик і створення нових, більш ефективних, методів експертного дослідження почерку.

У судово-почеркознавчій експертизі, що традиційно є самостійним родом у межах класу криміналістичних експертиз, станом на сьогодні існує чітка система завдань, об'єктів дослідження та експертних методик, призначених для розв'язання експертних завдань. Елементами цього роду експертизи є певні види експертизи, що різняться за об'єктом (видом рукописів), завданнями, що їх розв'язують експерти, та методиками дослідження. Підвид судово-почеркознавчої експертизи — це складова її виду, що різниться не тільки за завданнями та видом рукопису, а й за обсягом почеркового об'єкта, умовами його виконання та іншими чинниками, що впливають на процес письма, а також за відповідними методиками дослідження.

Розділ 2. Судова почеркознавча експертиза

Підставами для класифікації судових почеркознавчих експертиз, як і будь-яких інших, є організаційно-процесуальні чинники.

У теорії та практиці судової почеркознавчої експертизи предметом дискусії є питання, що стосуються проведення комплексних експертиз за участю експерта-почеркознавця, його компетенції, обсягу та змісту спеціальних знань, розмежування останніх зі спеціальними знаннями експертів у галузях судово-технічної експертизи документів і лінгвістичної експертизи писемного мовлення у певних експертних ситуаціях.

У Переліку виокремлено вид почеркознавчих досліджень — дослідження почерку і підписів.

Існує низка проблем процесуального характеру, усунути які можливо, доповнивши КПК України нормами про первинну, додаткову, повторну, комісійну та комплексну експертизи. Оскільки зазначені поняття зафіксовано в цивільному, господарському та адміністративному судочинстві, доцільно розглянути можливість проведення комплексних експертиз одноосібно (якщо особа має знання в різних галузях, необхідних для проведення дослідження).

Розробляти класифікацію судової почеркознавчої експертизи слід відповідно до правил розподілу понять.

Залежно від об'єкта дослідження судові почеркознавчі експертизи розподіляють:

- за складом (текст і незначний рукописний запис можуть мати літерний, цифровий або змішаний (літери та цифри) склад; підпис може бути літерною, безлітерною або змішаною транскрипцією);
- за обсягом (текст великого, середнього, малого обсягу; незначний запис; підпис може бути неінформативним, малоінформативним або інформативним);
- за умовами виконання (рукописи, виконані у звичних умовах; рукописи, виконані в незвичних умовах, не пов'язаних зі зміною свого почерку; рукописи, виконані в незвичних умовах, пов'язаних зі зміною свого почерку).

Види судово-почеркознавчої експертизи:

- дослідження текстів (літерних і цифрових);
- дослідження підписів;
- дослідження незначних записів.

У цьому розділі детально розглянуто й виокремлено підвиди судової почеркознавчої експертизи, що дає підстави для подальшого розвитку методичного забезпечення цього роду судової експертизи.

Розділ 3. Судова лінгвістична експертиза писемного й усного мовлення

Експертне дослідження ознак писемного мовлення набуло актуальності у середині ХХ ст. Спочатку в СЕУ Радянського Союзу увагу приділяли дослідженню ознак писемного мовлення як ідентифікаційних характеристик автора тексту документа¹⁵⁸. У 1970-ті рр. Л. Ю. Ароцкер та С. М. Вул поглибили вивчення цього виду дослідження, результатом чого стало виокремлення роду експертизи під назвою «судово-авторознавча експертиза», в основі якої — визначення особи автора рукописного тексту. С. М. Вул розробив методики розв’язання ідентифікаційних, діагностичних та класифікаційних завдань авторознавчої експертизи¹⁵⁹. У подальшому ці методики удосконалювали інші науковці.

На початку ХХІ ст. (з розвитком інформаційних технологій і зростанням ролі ЗМІ в суспільно-політичному житті держави) тексти більше не сприймали суто як продукт мовленнєвої діяльності певного автора: актуальності набуло визначення семантичних особливостей певних слів, висловлювань і текстів. Отже, ідентифікація автора тексту, а також визначення його соціально-біографічних та психофізіологічних ознак стали другорядними.

Одним з актуальних напрямів СЕД, що відповідає сучасній практиці розгляду справ різного спрямування, є проведення судової лінгвістичної експертизи писемних текстів, що надає судовим і слідчим органам важливу доказову інформацію та сприяє докладнішому обґрунтуванню ухвалених рішень.

¹⁵⁸ Белов В. Признаки речи как предмет экспертизы. *Социалистическая законность*. 1970. № 8. С. 53—56.

¹⁵⁹ Див., наприклад: Вул С. М. Теоретические и методические вопросы криминалистического исследования письменной речи : метод. пособ. Москва, 1977. 109 с. ; Его же. Вопросы судебно-автороведческой диагностической экспертизы. Киев, 1984. 132 с. ; Вул С. М., Свашенко А. А. Исследование украинской письменной речи в целях установления места формирования языковых навыков автора документа. *Криминалистика и судебная экспертиза* : сб. науч.-практ. мат.-лов. 1984. Вып. 28. С. 67—73.

Формування судової лінгвістичної експертизи (далі — *СЛЕ*) як окремої категорії судової експертизи відбувалося в умовах швидкого зростання потреб у спеціальній експертній лінгвістичній допомозі (зокрема, у справах із захисту честі та гідності, ділової репутації особи та ін.), що вимагало удосконалення наявних методик писемного мовлення.

Слід зазначити, що СЛЕ тривалий час було нормативно не закріплено. В Інструкції та в Науково-методичних рекомендаціях ¹⁶⁰ було визначено лише авторознавчу та почеркознавчу експертизи й не передбачено СЛЕ як самостійну категорію.

Судова лінгвістична експертиза була предметом наукових розвідок Н. В. Артикуци ¹⁶¹, В. Є. Бергера ¹⁶², К. І. Бринєва ¹⁶³, С. М. Вула ¹⁶⁴, О. І. Азарченкової (Галяшиної) ¹⁶⁵, М. Д. Голева ¹⁶⁶, Ю. Ф. Прадіда ¹⁶⁷, О. Р. Россинської ¹⁶⁸, Л. В. Свиридової ¹⁶⁹ та інших дослідників, праці яких мають неабияке теоретичне та практичне значення для визначення місця СЛЕ поміж інших родів (видів, підвидів) судових експертиз.

¹⁶⁰ Про затвердження Інструкції ... та Науково-методичних рекомендацій URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n17> (дата звернення: 15.07.2020).

¹⁶¹ Артикуца Н. Законодавчий текст як предмет лінгвістичної експертизи. URL: <http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/handle/123456789/2462> (дата звернення: 15.07.2020).

¹⁶² Гончаренко В. Г., Бергер, В. Є., Булига Л. П. Експертизи в судовій практиці : навч. посіб. Київ, 2004. 388 с.

¹⁶³ Бринев К. И. Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза : монография / под ред. Н. Д. Голева. Барнаул, 2009. 252 с.

¹⁶⁴ Див., наприклад: Вул С. М. Теоретические и методические вопросы ... ; Его же. Вопросы судебно-автороведческой ... ; Вул С. М., Свашенко А. А. Исследование украинской письменной речи ...

¹⁶⁵ Галяшина Е. И., Приводнова Е. В. Современные возможности автороведческой экспертизы. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр., 2006. Вип. 6. С. 144—153.

¹⁶⁶ Див., наприклад: Естественная русская письменная речь: исследовательский и образовательный аспекты. Ч. 2. *Теория и практика современной письменной речи* : мат-лы конф. / под ред. Н. Д. Голева. Барнаул, 2003. 279 с. ; Там же. Ч. 3. Письменная речь в психолингвистическом, лингводидактическом и орфографическом аспектах. 2004. 278 с.

¹⁶⁷ Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика (проблематика досліджень). *Мовознавство*. 2002. № 4—5. С. 21—25.

¹⁶⁸ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском

¹⁶⁹ Свиридова Л. В. Напрямки розвитку судової лінгвістичної експертизи. *З нагоди 100-річчя професора М. В. Салтєвського* : зб. мат-лів круглого столу (30.10.2017). Харків, 2017.

Упродовж багатьох років тривали наукові дискусії щодо вироблення єдиного терміна на позначення згаданої експертизи, чіткого визначення її предмета й кола розв'язуваних завдань, визначення меж компетенції експерта-лінгвіста. Аналіз наукової літератури свідчить про функціонування таких термінів, як судові лінгвістична, авторознавча, текстологічна, філологічна, юрислінгвістична, соціолінгвістична, мовно-ідентифікаційна та лінгвографічна експертизи.

Н. В. Артикуца так визначає лінгвістичну експертизу: «Лінгвістична експертиза (фр. *expertise*, від лат. *expertus* — досвідчений) — спосіб дослідження тексту з метою надання кваліфікованої експертної оцінки різних параметрів тексту, мовних засобів різного рівня (графічних, фонетичних, граматичних, стилістичних тощо), їх відбору та використання, відповідності певним нормам і критеріям». Як лінгвістичну експертизу автор визначає «лінгвостилістичну експертизу законопроектів, фоноскопічну експертизу як різновид криміналістичної експертизи, авторознавчу експертизу, експертизу конфліктних текстів (у документаційних та інформаційних спорах), мовно-ідентифікаційну експертизу (лінгвографічна, почеркознавча), експертизу рекламних текстів тощо»¹⁷⁰.

Автори посібника «Експертизи у судовій практиці» ототожнюють авторознавчу та судово-лінгвістичну експертизу, вважаючи ці назви синонімічними: «Судово-лінгвістична експертиза (синонім — «судово-авторознавча експертиза») визначає фактичні дані про особу автора (чи виконавця) тексту та про умови створення мовного повідомлення (мотивацію, цілі, настанову автора, збиваючі чинники?чинники, що заважають, викривлення відбитої у свідомості інформації, адаптацію мовних засобів до можливостей адресата, маскування мовної ситуації шляхом диктування, навмисного викривлення писемного мовлення, створення тексту у співавторстві тощо). Іншими словами, судово-лінгвістична експертиза надає інформацію стосовно учасників мовленнєвого акту, умов його протікання та співвіднесеності його результату (тексту) з дійсністю»¹⁷¹.

На підставі аналізу висвітлених досліджень можна визначити специфічні завдання, що, на думку дослідників, розрізняють СЛЕ й споріднені їй види експертиз:

- тлумачення й роз'яснення значень і походжень слів, словосполучень та фраз;

¹⁷⁰ Артикуца Н. Там само.

¹⁷¹ Гончаренко В. Г., Бергер В. Є., Булига Л. П. Там само.

- аналізування основного й додаткового значення одиниці мовлення (усного (за текстовим відтворенням) чи писемного);
- тлумачення мовленнєвих конструкцій у текстах документів різного спрямування та визначення можливих варіантів їх розуміння в сучасному дискурсі;
- визначення порушень в оформленні документації процесуального й непроцесуального характеру, що мають значення з позиції доказування;
- дослідження лексем (лексичних сполук) на позначення товарних знаків, рекламних слоганів та інших комерційних найменувань для визначення їх семантичного наповнення, смислової ясності, естетичних якостей, фонетичної благозвучності відповідно до норм літературної мови;
- дослідження текстового наповнення сайтів і сторінок в інтернеті;
- дослідження тексту з метою виявлення емотивності мовленнєвих одиниць, їх формально-граматичної характеристики й семантики, специфіки застосування стилістичних засобів і прийомів;
- аналізування тексту з метою виявлення різнотлумачень певних лексем і лексичних конструкцій, що особливо важливо під час тлумачення договорів, протоколів та інших документів офіційно-ділового стилю;
- дослідження текстів та їхніх елементів на відповідність нормам українського правопису, правилам міжмовної транслітерації;
- аналізування ясності перекладу, визначення автентичності перекладного тексту (чи його елементів).

М. О. Богословська доповнює наведені завдання СЛЕ низкою нетрадиційних, але таких, що мають місце на практиці:

- ототожнення кількох текстів невідомого автора й визначення факту створення тексту кількома авторами;
- диференціювання автора та виконавця тексту документа;
- визначення належності тексту до певного функціонального стилю мовлення, конкретизація соціально-біографічних характеристик автора (ознаки писемного мовлення як відображення властивостей особистості автора мовного повідомлення)¹⁷².

Практика проведення лінгвістичних досліджень у СЕУ Мін'юсту України свідчить, що деякі з наведених вище напрямів виходять за межі

¹⁷² Богословська М. О. Деякі аспекти судово-лінгвістичної експертизи. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1 (14). С. 152—158.

компетенції експертів у галузі досліджень писемного мовлення, тому ці напрями мають розглядати фахівці, які мають кваліфікацію за іншими експертними спеціальностями.

Як підвид експертизи лінгвістичне дослідження усного мовлення сформувалося в межах експертизи відео- та звукозапису (фоноскопічної), об'єктом дослідження якої є матеріали відео- та звукозапису.

Передумови формування лінгвістичного аналізу звукозапису усного мовлення як методу експертного дослідження:

- технічні обмеження, що виникають під час дослідження інструментальними методами;
- розуміння того, що значна частина найважливіших особливостей мовлення не піддаються дослідженню наявними методами;
- необхідність розв'язання криміналістичних завдань, пов'язаних з мотивацією мовленнєвої поведінки учасників розмови, їхнього психоемоційного стану, проявом у ньому ознак діалектів, міжмовної інтерференції та ін.

Формування нових підвидів криміналістичних експертиз на базі вже наявних — закономірний процес, обумовлений поглибленням і розширенням традиційних видів завдяки появі нових об'єктів, методів дослідження або завдань. Необхідність розроблення лінгвістичного дослідження звукозапису усного мовлення, його практичного застосування обумовлена потребою практичної діяльності органів дізнання, слідства та суду, оскільки мовлення містить багато фактичної інформації, що представляє інтерес для слідства і має відношення не тільки до особистості мовця, змісту його розмови зі співрозмовниками, а й до мовленнєвої ситуації, в умовах якої вона відбувалася. Необхідність розв'язання ідентифікаційних завдань з метою визначення особистості мовця дала поштовх для формування й розвитку фоноскопічної експертизи.

Проте, з часом виявилось, що ситуативну, мотиваційна й іншу інформацію, реалізовану в мовленні, не можна визначити тільки шляхом застосування її методичних та інструментальних можливостей, адже для цього потрібні також спеціальні знання в інших галузях науки й інші методики дослідження.

Початок використання в СРСР лінгвістичних методів дослідження голосу й мовлення у комплексі з фоноскопічними припадає на 1970-ті рр. і пов'язаний з ім'ям професора Л. В. Златоустової. Очолюваний нею колектив учених філологічного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова брав активну участь у розробленні та впровадженні

в експертну практику лінгвістичних методів проведення ідентифікації й діагностування особи за її мовленнєвими ознаками.

Суттєвий внесок у подальший розвиток нового різновиду судової експертизи, у його науково-методичне обґрунтування та розроблення можливостей застосування зробили наукові дослідження й методичні розробки Р. К. Потапової, Є. А. Брызгунової, О. І. Галяшиної, Н. Б. Кураченкової, М. Н. Хітіної, В. Г. Щукіна¹⁷³ та інших науковців і експертів. Завдяки цьому в 1970—1980-х рр. розроблено ґносеологічні основи використання методу лінгвістичного дослідження фонограм, визначено загальні принципи його проведення.

Розвиток лінгвістичного дослідження усного мовлення відбувався у постійному порівнянні його можливостей і здобутих результатів з аналогічними результатами досліджень мовленнєвого матеріалу інструментальними методами. Як зазначає О. І. Галяшина¹⁷⁴, на відміну від закордонної науки, вітчизняна фоноскопична експертиза як напрям експертної діяльності спочатку мала комплексний характер з рівновеликою участю у формуванні її теоретичних і практичних знань як технічних, так і гуманітарних наук (зокрема, юридичних — криміналістики і кримінального процесу) і прикладної лінгвістики.

Починаючи з 1980-х рр., розвиток лінгвістичних методів дослідження звукозапису усного мовлення відбувався у напрямі розширення кола розв'язуваних завдань, а також поглибленого вивчення проблем, пов'язаних з їх застосуванням в експертній практиці. Це зумовило необхідність звернути увагу на такі аспекти дослідження, як відмінності в особливостях мовлення особи, що виявляються в різних мовленнєвих ситуаціях, визначення припустимого ступеня варіативності голосових і мовленнєвих особливостей у межах ідіолекта особи та її мовленнєвої поведінки в діалозі, полілозі та ін.

Удосконалення методики проведення лінгвістичного дослідження відео- та звукозапису усного мовлення сприяло розумінню того, що розв'язання значної кількості питань, які постають перед експертами, не має прямого відношення до лінгвістики й обумовлено різними психологічними, соціологічними та іншими причинами. Відповідно, виникла необхідність

¹⁷³ Див., наприклад: Потапова Р. К. Речь: коммуникация, информация, кибернетика : учеб. пособ. Москва, 1997. 527 с. ; Брызгунова Е. А. Практическая фонетика и интонация русского языка : пособ. для препод., заним-ся со студ-ми. Москва, 1963. 308 с. ; Азарченкова Е. И., Женило В. Р., Юрков И. С., Шаршунский В. Л. Подготовка и назначение экспертизы видеозаписей. Москва, 1988. 20 с.

¹⁷⁴ Галяшина Е. И. Судебная фоноскопическая экспертиза. Москва, 2001. 304 с.

застосування знань з інших галузей науки (психолінгвістики, соціолінгвістики, нейролінгвістики, етнолінгвістики, фізіології та ін.). Це сприяло правильному оцінюванню сутності, джерел породження, мотивації багатьох суто лінгвістичних особливостей мовлення та (як результат) зміцненню об'єктивності експертних висновків.

Отже, формування та функціонування лінгвістичного дослідження відео-та звукозапису усного мовлення як виду експертного дослідження зумовлено:

- масовим поширенням засобів запису та фіксування відеозвукової інформації;
- розробленням технічних засобів їх дослідження для розв'язання експертних завдань;
- розробленням теоретичних основ застосування наукових знань з тих галузей, що вивчають мовоутворення, для розв'язання суто криміналістичних завдань;
- розробленням методик розв'язання різнорідних експертних завдань;
- розробленням міждисциплінарних методик дослідження голосу й мовлення;
- необхідністю розширення доказової бази за допомогою доказової мовленнєвої інформації, зафіксованої на носіях відеозвукової інформації.

Методичні основи проведення лінгвістичного дослідження усного мовлення розробляли на основі наукових даних, а також загальної методології судової експертизи й накопиченого експертного досвіду лінгвістів. В основу їхнього системного аналізу покладено й методичні розробки, які використовують під час проведення споріднених напрямів експертної діяльності: почеркознавства й авторознавства. Завдяки цьому було визначено пріоритетні напрями дослідження найбільш значущих в ідентифікаційному плані аспектів мовленнєвої діяльності, критерії оцінювання визначених ознак та ін.

Лінгвістичне дослідження усного мовлення базується на загальних принципах, подібних до авторознавства (дослідження писемного мовлення). Мовлення розглядають як неповторний комплекс особливостей мовленнєвої поведінки, що можна встановити та проаналізувати з метою розв'язання завдань діагностичного й ідентифікаційного характеру. Під час лінгвістичного дослідження усного мовлення використовують аналогічний багаторівневий метод аналізу з тією різницею, що під час його проведення враховують мовленнєві особливості, які виявляються тільки в усному мовленні (фонетичні, просодичні, синтаксичні та ін.).

Із початку ХХІ ст. у країнах пострадянського простору актуальності набули дослідження писемного мовлення (продуктів мовленнєвої діяльності), не пов'язані з ідентифікацією автора тексту та визначенням його соціально-біографічних чи психофізіологічних ознак.

Російські науковиці О. Р. Россинська, О. І. Галяшина¹⁷⁵ звертають увагу на наявність нового класу судових мовознавчих (рос. *речеведческих*) експертиз, до яких, на думку цих дослідниць, належать судова авторознавча експертиза, судова почеркознавча експертиза та СЛЕ писемного й усного мовлення, зазначаючи різну мету їх проведення. Судову авторознавчу експертизу здійснюють з метою визначити автора тексту на підставі аналізу відображених у текстовому матеріалі особливостей писемного мовлення, судову почеркознавчу експертизу — з метою визначити особу виконавця рукописного тексту чи підпису, його (її) статі, віку та ін., СЛЕ — з метою вивчити змістовий та формальний боки тексту або усного висловлювання.

Із 2006 р. в **Російській Федерації** виокремлено новий вид експертиз — лінгвістичну експертизу мовлення, що розвивається паралельно з авторознавчою експертизою. Її проводять атестовані експерти, які здобули кваліфікацію за відповідною експертною спеціальністю.

У **Республіці Казахстан** поміж видами судових експертиз, які здійснюють в органах судової експертизи Мін'юсту Республіки Казахстан, є судова експертиза документів, у межах якої проводять судово-авторознавче дослідження, а також судова експертиза психофізіологічних процесів людини, що містить судово-експертне психолого-філологічне дослідження. Останній вид належить до комплексних, оскільки експертний аналіз здійснюють, вивчаючи властивості одного об'єкта, з використанням комплексу методів і розв'язання питань різних галузей наук. Спеціальне філологічне дослідження передбачає аналіз синтаксичних конструкцій, композиційних, стилістичних, жанрових особливостей тексту, що характеризують їх загальну спрямованість, виявлення лексико-граматичних особливостей тексту, що дають змогу розв'язати питання щодо наявності/відсутності в тексті певних мовних структур, висловлювань образливого характеру, конструкцій, виражених у формі закликів чи погроз та ін. У межах психологічного дослідження інформацію оцінюють з погляду загальної психології та її спеціальних галузей (соціальної психології, психології масових процесів, юридичної психології). Метою дослідження є вивчення психологічного аспекту можливості емоційного впливу на людину змісту матеріалу, наданого на дослідження.

¹⁷⁵ Россинская Е. Р. Указ. соч.

У *Польщі* аналіз мовленнєвих особливостей сприймають лише як допоміжний метод, що застосовують під час дослідження рукописного тексту та розглядають як складову дослідження почерку в межах графіко-лінгвістичної експертизи (за А. Фелус) ¹⁷⁶.

У *Латвії* дослідження писемного мовлення проводять у межах лінгвістичних досліджень почерку.

У *Литві* зазначена експертиза має назву «лінгвістична (авторства) експертиза», за допомогою якої розв'язують здебільшого питання визначення автора тексту або його рідної мови, а також проводять аналіз стилістичних особливостей тексту ¹⁷⁷.

У *Великій Британії, США, Канаді та Австралії* писемне мовлення досліджують фахівці в галузі судової лінгвістики, яка має широке коло різноспрямованих дисциплін:

- авторську експертизу (визначення автора тексту);
- експертизу послідовності (визначення того, складено текст в усній чи писемній формі або це комбінація обох форм — наприклад, складання тексту самостійно та з елементами диктування);
- усний або письмовий переклад юридичної спрямованості (усний або письмовий переклад в залі суду, усний переклад представникам поліції та підзахисним/свідкам; переклад заяв та іншої юридичної документації тощо);
- транскрибування (текстове відтворення) усного мовлення (у разі, коли аудіо- та відеозаписи необхідно відтворити письмово для використання їх у залі суду — питання повноти передавання інформації й упередженості);
- мовлення (мова) й обговорення в судовій залі (вивчення взаємин між присутніми в судовій залі та мови, якою ці особи послуговуються,— питання влади, упередженого ставлення, культурних мовленнєвих кліше та ін.);
- мовні права (мовні права людей, які розмовляють мовою меншин або послуговуються певним діалектом; мовні права людей, які не знають мови; а також питання того, наскільки «пригнічувальною» є бюрократична мова);

¹⁷⁶ Ryngėvič R. Die theoretischen Grundlagen der kriminalistischen Linguistik und die Anwendung ihrer Methoden und Empfehlungen in der forensischen Expertise. Zusammenfassung der Dissertation. Vilnius, 2002. 20 p.

¹⁷⁷ Ibidem.

- аналіз виступів (аналіз виступів свідків з погляду оцінювання їх правдивості);
- фонетику в судочинстві (аналіз аудіозаписів із метою визначення мовця/диктора);
- статус тексту (аналіз текстів на справжність, наприклад, справжніми чи сфальсифікованими є виклики швидкої допомоги або тексти передсмертних записок або записок із вимогою викупу; визначення потенційної загрози (небезпеки) тексту)¹⁷⁸.

Отже, у західній дослідницькій парадигмі судовою лінгвістикою називають міждисциплінарну сферу лінгвістичного та юридичного знання, що використовують разом для аналізу одного об'єкта.

Судова лінгвістична експертиза писемного й усного мовлення в Україні на теперішній час перебуває на стадії визначення й стандартизації, що супроводжується низкою проблем, які виникають на різних стадіях слідчих та судових дій під час призначення такого виду експертизи.

До найпоширеніших належать:

- уживання правильної назви виду експертизи з боку органів, які її призначають, що пояснюється міждисциплінарним характером зазначеного дослідження;
- недостатня кількість розроблених наукових методик за різними напрямками лінгвістичної експертизи;
- відсутність чітко визначеного кола питань і завдань, що можна розв'язати під час проведення СЛЕ;
- наявність різних методичних підходів щодо розв'язання тих самих експертних завдань.

Лінгвістична експертиза в **Україні** належить до доволі нових видів. Вона почала формуватися у першому десятилітті ХХІ ст. на засадах авторознавчої експертизи (що розвинулася в окремий рід досліджень у 1960-ті рр.). Офіційного статусу назва «Лінгвістичне дослідження усного мовлення» набула 2015 р., коли її внесли до Переліку¹⁷⁹.

Відповідно до зазначеного Переліку, а також згідно з Інструкцією і Науково-методичними рекомендаціями, лінгвістичну експертизу мовлення поділяють на експертизу писемного мовлення й експертизу усного мовлення.

¹⁷⁸ Олссом Дж. Судебная лингвистика: введение в язык преступлений и юриспруденции. Лондон ; Нью-Йорк, 2004. 269 с.

¹⁷⁹ Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей ... від 09.12.2014 р. № 2083/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1597-14/ed20150303> (дата звернення: 16.07.2020).

Назва експертної спеціальності, відповідно, змінилася: з «Дослідження писемного мовлення»¹⁸⁰ — на «Авторознавче та лінгвістичне дослідження писемного мовлення»¹⁸¹, потім — на «Лінгвістичне дослідження писемного мовлення»¹⁸², у межах якої сьогодні¹⁸³ проводять авторознавчі та семантико-текстуальні дослідження писемного мовлення.

Виокремлення експертної спеціальності за лінгвістичним дослідженням усного мовлення відбувалося у кілька етапів, починаючи з 1995 р.

Мін'юст України наказом від 22.12.1995 р. № 32/5 «Про затвердження Інструкції про порядок присвоєння кваліфікації судового експерта експертно-кваліфікаційними комісіями науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України»¹⁸⁴ ухвалив Перелік основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, по яких присвоюється кваліфікація судового експерта в науково-дослідних інститутах судових експертиз Міністерства юстиції України¹⁸⁵, а до експертних спеціальностей, за якими присвоюють кваліфікацію судового експерта в науково-дослідних інститутах судових експертиз Мін'юсту України, уперше додано експертну спеціальність 7.1 «Дослідження матеріалів і засобів відео-, звукозапису».

¹⁸⁰ Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей ... від 09.12.2014 р. № 2083/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1597-14/ed20150303> (дата звернення: 16.07.2020).

¹⁸¹ Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей ... від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/ed20150303#n224> (дата звернення: 16.07.2020).

¹⁸² Там само (зі змін. та допов., внесеними згідно з наказом Мін'юсту України від 18.03.2016 р. № 767/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/ed20160405#n224> (дата звернення: 16.07.2020).

¹⁸³ Там само : дод. 5 до Положення про ЦЕKK URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/ed20201115#n226> (дата звернення: 16.07.2020).

¹⁸⁴ Про затвердження Інструкції про порядок присвоєння кваліфікації судового експерта експертно-кваліфікаційними комісіями науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України : наказ Мін'юсту України від 22.12.1995 р. № 32/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0473-95> (дата звернення: 16.07.2020).

¹⁸⁵ Перелік основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, по яких присвоюється кваліфікація судового експерта в науково-дослідних інститутах судових експертиз Міністерства юстиції України : дод. № 2 до Інструкц. про порядок провед. атестац. судов. експерта експерт.-кваліфікац. коміс. Мін. юстиц. України, затв. наказом Мін'юсту України від 22.12.1995 р. № 32/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0473-95> (дата звернення: 16.07.2020).

Пізніше наказом Мініюсту України від 15.07.1997 р. № 285/7-А «Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів»¹⁸⁶ у Переліку основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України (у редакції наказу від 17.01.2002 р. № 4/5¹⁸⁷) було визначено чотири спеціальності за видом судової експертизи 7 «Експертиза фоно- та відеозапису»: 7.1 «Технічне дослідження матеріалів та засобів відео-, звукозапису»; 7.2 «Дослідження диктора за фізичними параметрами усної мови»; 7.3 «Дослідження акустичних сигналів та середовищ»; 7.4 «Лінгвістичне дослідження усної мови».

Відповідно до наказу Мініюсту України від 09.08.2005 р. № 86/5 «Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів»¹⁸⁸ у Переліку основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних інститутів судових експертиз Мініюсту (зі змінами і доповненнями, внесеними наказом Мініюсту України від 07.11.2007 р. № 1054/5¹⁸⁹) змінено класифікацію видів судових експертиз: виокремлено судову експертизу відео- та звукозапису та зменшено до трьох кількість експертних спеціальностей: 7.1 «Технічне дослідження матеріалів та засобів відеозвукозапису», 7.2 «Дослідження диктора за фізичними параметрами усного мовлення, акустичних сигналів та середовищ», 7.3 «Лінгвістичне дослідження усного мовлення».

Згідно з наказом Мініюсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 «Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію

¹⁸⁶ Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Мініюсту України від 15.07.1997 р. № 285/7-А (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0283-97> (дата звернення: 16.07.2020).

¹⁸⁷ Про внесення змін ... № 285/7-А «Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів» : наказ Мініюсту України від 17.01.2002 р. № 4/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0037-02> (дата звернення: 16.07.2020).

¹⁸⁸ Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Мініюсту України від 09.08.2005 р. № 86/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0882-05> (дата звернення: 16.07.2020).

¹⁸⁹ Про внесення змін до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: наказ Мініюсту України від 07.11.2007 р. № 1054/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1250-07> (дата звернення: 16.07.2020).

судових експертів»¹⁹⁰ до почеркознавчої та лінгвістичної судової експертизи додано експертну спеціальність 1.3 «Лінгвістичне дослідження усного мовлення»¹⁹¹. У Переліку назва виду експертизи й різновидів експертних спеціальностей відео- і звукозапису не змінилися, тобто експертна спеціальність 7.3 «Лінгвістичне дослідження усного мовлення» залишилася та продовжила функціювати у цьому виді експертизи.

У зв'язку з виникненням незручностей під час проведення відповідних експертних досліджень, а також через плутанину під час диференціювання експертних спеціальностей на спільному засіданні секцій лінгвістичної експертизи й експертизи відео-, звукозапису НКМРзПСЕ при Мін'юсті України, що відбулося в жовтні 2018 р., було прийнято рішення підтримати пропозицію щодо вилучення спеціальності 1.3 «Лінгвістичне дослідження усного мовлення» з Переліку.

Отже, наказом Мін'юсту України від 10.01.2019 р. № 82/5 «Про затвердження Змін до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів»¹⁹² експертну спеціальність 1.3 «Лінгвістичне дослідження усного мовлення» вилучено з Переліку. Водночас залишено експертну спеціальність 7.3 «Лінгвістичне дослідження усного мовлення», яку проводять у межах експертизи відео- та звукозапису.

Зазначені зміни не знайшли свого відображення в Інструкції та Науково-методичних рекомендаціях.

Саме тому питання щодо внесення відповідних змін у згадані нормативні акти потребує розв'язання.

Станом на час підготовки до друку цієї роботи лінгвістичну експертизу мовлення в Україні проводять у межах двох експертних спеціальностей: 1.2 «Лінгвістичне дослідження писемного мовлення» та 7.3 «Лінгвістичне дослідження усного мовлення».

Об'єктом дослідження лінгвістичної експертизи писемного мовлення є продукт мовленнєвої діяльності людини, відображений у писемній формі.

¹⁹⁰ Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#n14> (дата звернення: 16.07.2020).

¹⁹¹ Про затвердження Змін до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Мін'юсту України від 18.03.2016 р. № 767/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0434-16#n2> (дата звернення: 16.07.2020).

¹⁹² Те саме : наказ Мін'юсту України від 10.01.2019 р. № 82/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0084-19#n2> (дата звернення: 17.07.2020).

У межах лінгвістичної експертизи писемного мовлення проводять авторознавчі й семантико-текстуальні дослідження.

Основним завданням авторознавчої експертизи є ідентифікація автора тексту. Авторознавчою експертизою розв'язують ідентифікаційні (щодо отожднення особи автора тексту), а також діагностичні завдання (щодо умов, особливостей складання тексту, факту викривлення ознак писемного мовлення, місця формування мовленнєвих навичок, рідної мови, освіти автора документа та ін.).

Орієнтовний перелік питань

- Чи є певна особа автором наданого на дослідження тексту?
- Чи є конкретна особа автором кількох різних текстів?
- Чи є автор і виконавець тексту однією або різними особами?
- Чи складено наданий текст кількома авторами?
- Які ознаки соціально-біографічного портрета автора можна визначити за цим текстом?
- Якою є провідна мова спілкування певної особи (автора наданого тексту)?
- Яким є місце формування мовленнєвих навичок (рідна мова) певної особи (автора наданого тексту)?
- Чи спостерігаються в тексті ознаки, що свідчать про складання конкретного тексту автором під впливом будь-яких чинників, що заважають?
- Чи складено текст документа особою самостійно або під диктування? Чи його виконано шляхом переписування?
- Чи складено текст документа зі свідомим перекручуванням ознак писемного мовлення?

Авторознавча експертиза може розв'язувати й інші питання. Розв'язання питань, що постають перед авторознавчою експертизою, можливе за наявності обсягу досліджуваного тексту (орієнтовно не менше 100 слів).

Під час підготовки матеріалів для проведення авторознавчої експертизи з метою визначення авторства орган (особа), який (яка) призначив (-ла) експертизу (залучив (-ла) експерта), повинен (-на) зібрати вільні, умовно-вільні й експериментальні зразки писемного мовлення особи, що підлягає ідентифікації.

Орган (особа), який (яка) призначив (-ла) експертизу (залучив (-ла) експерта), повинен позначити кожний зразок, тобто зазначити, що це вільний або умовно-вільний зразок писемного мовлення певної особи (зазначити її прізвище, ім'я, по батькові), та засвідчити це своїм підписом.

Вільні зразки мають відповідати досліджуваному тексту за мовою, якою його складено, за часом виконання (якщо це можливо), за характером документа, зважаючи на його призначення та сферу обігу (доповідна записка, особистий лист, скарга та ін.), за іншими суттєвими обставинами, що могли вплинути на формування ознак.

Умовно-вільні зразки — це тексти, самостійно складені особою, яка підлягає ідентифікації, та пов'язані з провадженням у справі (пояснення, скарги, заяви та ін.), а також тексти, складені після створення досліджуваного документа.

Експериментальні зразки слід виконувати мовою документа, що досліджується, у вигляді самостійного твору.

Під час добирання експериментальних зразків особі, яка підлягає ідентифікації, пропонують скласти текст на довільно вибрану тему, аналогічну досліджуваному тексту за функціональним призначенням (скарга, особистий лист, службовий лист та ін.). Після цього добирають зразки, аналогічні досліджуваному тексту за функціональним призначенням та за темою тексту (наприклад, пропонують написати скаргу на дії посадової особи).

Мінімальний обсяг кожного зразка — приблизно 100 слів. Якщо текст зразка виявився меншим за мінімальний, добирають зразки у вигляді текстів на інші теми.

За клопотанням експерта можна добирати експериментальні зразки, що за стилем і деякими іншими характеристиками відрізняються від досліджуваного документа.

Визначаючи характер і обсяг експериментальних зразків, орган (особа), який (яка) призначив (-ла) експертизу (залучив (-ла) експерта, враховує, наскільки повно зібрано довільні й умовно-довільні зразки, і поповнює їхню нестачу за рахунок експериментальних зразків.

Загальний обсяг експериментальних зразків має складати не менш ніж 5 самостійно складених текстів на довільну тему, а також на тему, подібну темі досліджуваного тексту.

Остаточню достатність (та якість) порівняльного матеріалу оцінює експерт з урахуванням конкретної експертної ситуації.

До документа про призначення експертизи (залучення експерта) бажано додавати соціально-біографічну характеристику ймовірного автора тексту.

Семантико-текстуальна експертиза розв'язує завдання щодо визначення змісту понять, лексичного значення слів або словосполучень, використаних у певних текстах, їхньої стилістичної забарвленості, смислового навантаження, характеру інформації, що міститься в текстах (чи можна таку інформацію

розглядати як образливу, чи містить вона погрозу щодо конкретної особи (осіб) та ін.), тобто розв'язує питання мовленнєвого характеру, не пов'язані з визначенням фактичних даних про автора.

Питання, поставлені перед експертом, він розв'язує за допомогою спеціальних знань у галузі лінгвістики, на основі загальних та окремих норм літературної мови, з використанням посібників, академічних наукових праць, словників, довідників та інших наукових джерел.

Орієнтовний перелік питань

- Які значення мають слова, словосполучення, фрази, зафіксовані в досліджуваному тексті?
- Яким є об'єктивний зміст досліджуваного словосполучення, речення, тексту, групи текстів?
- Чи містить текст висловлювання, виражені у формі закликів до певних дій (зазначити, яких саме)? Якщо так, то чи є ці заклики публічними (або який характер та форму вони мають)?
- Чи містить текст інформацію позитивного або негативного характеру щодо певної фізичної чи юридичної особи?
- Чи містить текст висловлювання образливого характеру щодо певної особи?
- Чи є висловлювання фактичним твердженням або оцінним судженням?

Зазначене коло питань, що розв'язують експерти-лінгвісти, не є вичерпним. Під час проведення семантико-текстуальної експертизи можна розв'язувати й інші питання, що стосуються її предмета ¹⁹³.

Предметом лінгвістичного аналізу відео- та звукозапису усного мовлення є інформація доказового значення про особу диктора, форму висловлювання, обставини справи та ін., що міститься в мовленні диктора та зафіксована в досліджуваних фонограмах.

Подальше диференціювання лінгвістичних експертиз усного мовлення здійснюють на підставі конкретизації завдань, що розв'язують. Під час визначення змісту розмови розглядають змістовий аспект мовлення; під час розв'язання ідентифікаційних завдань, пов'язаних зі визначенням особи мовця за мовленнєвими особливостями,— його мовленнєву індивідуальність та ін.

¹⁹³ Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n17> (дата звернення: 17.07.2020).

Під час розв'язання діагностичних завдань визначають характерні ознаки мовлення людини. У криміналістиці як діагностичні розглядають такі ознаки усного мовлення, «за якими можна визначити територіальні, соціальні, фізіологічні та інші характеристики того, хто говорить»¹⁹⁴.

Щодо лінгвістичного аналізу мовлення, то під ідентифікацією розуміють визначення тотожності ідіолектів невідомої особи, яка брала участь у досліджуваній розмові, і особи, яку перевіряють, або тотожності ідіолектів осіб, які брали участь у двох або кількох досліджуваних розмовах.

Під час діагностичного дослідження усного мовлення визначають:

- 1) загальні голосові та мовленнєві ознаки:
 - тип, темброву забарвленість голосу тощо;
 - статеві характеристики голосу;
 - психофізіологічні й анатомо-фізіологічні патології, що виявляються як дефекти мовлення;
 - мову спілкування;
- 2) форму висловлювання (читання, спонтанне чи підготовлене мовлення):
 - манеру мовлення;
 - особливості артикуляції;
 - зміст розмови, зафіксованої на досліджуваній фонограмі тощо.
- 3) просодичні особливості мовлення:
 - особливості інтонаційного оформлення мовлення;
 - логічний наголос;
 - темпові особливості;
 - ритмічні особливості;
 - особливості синтагматичного розподілу висловлювання;
 - особливості паузації мовлення;
 - дотримання акцентологічних норм тощо.
- 4) лінгвістичні ознаки, характерні для мовленнєвої індивідуальності людини:
 - фонетичні ознаки (особливості вимови голосних звуків у наголошеній і ненаголошеній позиції; особливості вимови приголосних звуків; особливості вимови звукосполучень; наявність ознак міжмовної інтерференції, територіальних говірок);
 - лексичні ознаки (діапазон активного запасу слів; стилістичне забарвлення слів; наявність канцеляризмів, термінів, ненормативної

¹⁹⁴ Каганов А. Ш. Средства фото- и видеотехники как источник доказательственной информации // БНТИ «Техника для спецслужб». URL: <http://www.bnti.ru/showart.asp?aid=681&lvl=01.02.09.&p=1> (дата звернення: 17.07.2020).

лексики та ін.; недотримання норм семантичної сполучуваності слів; наявність асемантичної лексики; наявність ознак міжмовної інтерференції, діалектизмів тощо);

- морфологічні ознаки (наявність індивідуальних особливостей словотворення, узгодження частин мови, використання прийменників, сполучників тощо; наявність ознак міжмовної інтерференції, територіальних говірок тощо);
- синтаксичні ознаки (дотримання норм синтаксичного зв'язку на рівні словосполучення; особливості використання висловлювань різних типів; специфіку складання складних речень тощо);
- стилістичні ознаки (стилістичні особливості конструювання висловлювань; наявність ознак тавтології, доповнень, вставок, перебивань тощо);
- психолінгвістичні ознаки (навички ведення діалогу; адекватність відповідей на запитання; логічність висловлювання; наявність ознак мовленнєвої агресії; особливості мовленнєвої поведінки в конкретній комунікативній ситуації тощо);
- соціолінгвістичні ознаки (ознаки міжмовної інтерференції; ознаки територіальних говірок; ознаки соціальної належності; ознаки професійної належності; рівень розвитку культури мовлення тощо);
- дискурсивні ознаки (відхилення від теми; інформаційну надмірність; високу частотність використання окремих слів у мікротексті; характер викладу інформації тощо).

Отже, за предметом дослідження діагностичні ознаки поділяють на чотири умовні групи:

- власне діагностичні;
- класифікаційно-діагностичні;
- ситуативні;
- причиново-динамічні.

Власне діагностичні ознаки є проявами властивостей об'єкта.

Класифікаційно-діагностичні ознаки відображають характеристики об'єкта та дають змогу співвідносити його з певним класом ознак, які об'єднано на основі певних параметрів (наприклад, звук — голосний: у наголошеній і в ненаголошеній позиції).

Ситуативні ознаки є відображенням окремих обставин розмови: кількості її учасників, рівня спонтанності їхнього мовлення, фактів мовленнєвої агресії та ін.

Причиново-динамічні ознаки відображають мотиваційні й ситуативні чинники впливу на форму та зміст досліджуваної розмови.

*Орієнтовні питання лінгвістичної експертизи
усного мовлення діагностичного характеру*

- Чи відповідає зміст наданого протоколу прослуховування речового доказу (відео- й аудіозапису) змісту досліджуваної розмови, що зафіксована на... (назва носія звукової інформації, а також сторона, файл та ін.)? (Якщо не відповідає, то відтворити зміст розмови в текстовій формі.)
- Якими діагностичними властивостями характеризується мовлення особи, яка зробила анонімний дзвінок?
- Чи є мовлення, зафіксоване у фонограмі, що міститься на... (назва носія звукової інформації, а також сторона, файл тощо), спонтанним або підготовленим (вивченим напам'ять), читанням письмового тексту тощо?
- У якому психоемоційному та фізичному стані перебував мовець у момент запису досліджуваної розмови, зафіксованої на... (назва носія звукової інформації, а також сторони касети, диску, файлу тощо)?
- Чи є у фонограмі ознаки, визначені на рівні слухового сприйняття, що свідчать про навмисне переривання запису на окремих його ділянках?

Більшість завдань діагностичного характеру (наприклад, визначення мовленнєвих особливостей, що містять інформацію про професійні навички, рівень освіти, рідну мову невизначеного диктора, ознаки мовленнєвої агресії тощо) не мають самостійного доказового значення і розглядаються в комплексі з питаннями ідентифікаційного характеру. Це обумовлено тим, що, наприклад, соціальні ознаки, які виявляються в мовленні невідомого диктора, мають доказову цінність тільки в разі, коли визначено, що висловлювання вимовила особа, яку перевіряють.

Через ту саму причини (згідно з п. 20.5 Науково-методичних рекомендацій) текстове відтворення змісту досліджуваної розмови «не є окремою експертною задачею, оскільки не потребує застосування спеціальних знань та може проводитись спеціалістом при вирішенні питань персоніфікації мовленнєвого матеріалу чи застосуванні спеціальних методів покращення розбірливості усного мовлення»¹⁹⁵. Проте, текстове відтворення змісту роз-

¹⁹⁵ Науково-методичні рекомендації URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n17> (дата звернення: 17.07.2020).

мови з персоніфікацією слів та висловлювань, що їх було промовлено під час розмови, є обов'язковою частиною роботи експерта, коли він проводить ідентифікаційне дослідження з метою визначити тотожність мовленнєвої індивідуальності невідомого диктора, який брав у ній участь, і особи, яку перевіряють.

Під час проведення лінгвістичного аналізу мовлення експерт не просто підтверджує або заперечує факт участі конкретної особи в досліджуваній розмові, а й документує слова та висловлювання цієї особи, у яких може міститися інформація, що представляє інтерес для слідства.

Під час ідентифікаційного дослідження, яке проводять під час лінгвістичного аналізу усного мовлення, підтверджують або спростовують:

- факт участі конкретної особи в досліджуваній розмові шляхом розв'язання питання про тотожність ідіолектів — її та невідомого учасника цієї розмови;
- факт участі тієї самої особи в кількох досліджуваних розмовах шляхом розв'язання питання про тотожність ідіолектів їх конкретних учасників;
- факт читання тексту, підготовленості висловлювання та ін.

Отже, об'єктом ідентифікаційного дослідження може бути не тільки ідіолект загалом, а й певні його особливості, що виражаються в мовленнєвих навичках (наприклад, форма висловлювання: читання, спонтанне підготовлене мовлення, спонтанне непередбачене мовлення та ін.).

*Основні питання ідентифікаційного характеру
лінгвістичної експертизи усного мовлення*

- Чи є на фонограмі розмови, зафіксованій на... (назва носія звукової інформації, а також сторони касети, файл тощо), мовлення гр. Н? Якщо так, то які слова та висловлювання він промовив?
- Чи є на фрагменті фонограми розмови, зафіксованої на... (назва носія звукової інформації, а також сторони касети, файлу тощо), на часовому відрізку, що починається о (год:хв:с) зі слів «...» і закінчується о (год:хв:с) словами «...», мовлення гр. Н? Якщо так, то які слова та висловлювання він промовив?
- Однією чи різними особами промовлено слова й висловлювання, що зафіксовані на... (назва носія звукової інформації, а також сторони касети, файлу тощо)?
- Які слова та висловлювання промовив конкретний учасник досліджуваної розмови?
- Скільки осіб брали участь у досліджуваній розмові?

За В. Я. Колдіним, сутність процесу ідентифікації полягає в тому, що під час ідентифікації об'єкт, властивості якого відобразилися в слідах (сліди у цьому разі розуміють у широкому сенсі слова як відображення об'єктів), порівнюють з визначеним під час розслідування об'єктом, який (зважаючи на обставини справи) міг залишити виявлені сліди. Якщо виявлено, що визначений об'єкт є тим самим, який залишив наявні сліди, констатують тождність (ідентичність) об'єктів, в іншому разі — їхню відмінність¹⁹⁶.

Необхідною умовою ідентифікації є наявність ідентифікованих об'єктів дослідження (тих, що підлягають ідентифікації) та об'єктів, за допомогою яких проводять ідентифікацію. Щодо перших розв'язують питання їхньої тождності з конкретним об'єктом, а інші (зразки) використовують як допоміжний матеріал для розв'язання цього питання. Щодо лінгвістичної експертизи усного мовлення, то як ідентифікований об'єкт виступає певний учасник досліджуваної розмови за усним мовленням, що зафіксовано на певному носії, а ідентифікація відбувається за допомогою порівняльних зразків усного мовлення особи, яку перевіряють. Однак, під час визначення факту участі тієї самої людини в кількох досліджуваних розмовах, той самий об'єкт може виступати в обох значеннях.

Ідентифікаційні дослідження проводять на основі діагностичних, адже визначити ідентифікаційну значущість ознак і сформулювати на їхній основі експертний висновок можна тільки після діагностичного аналізу, що містить їхню класифікацію за різними критеріями й визначення особливостей, що потенційно мають ідентифікаційне значення.

Під час проведення семантичних досліджень усного мовлення розв'язують питання, пов'язані з аналізом змісту мовлення особи (розмови), тобто питання, не пов'язані з визначенням фактичних даних особи мовця.

Орієнтовний перелік питань і завдань

- Чи є ознаки підтекстового (або подвійного) тлумачення слів і висловлювань в усному мовленні досліджуваної особи?
- Чи містить мовлення досліджуваної особи публічні заклики (висловлювання) до певних дій (зазначити, яких саме)?
- Чи містить мовлення особи інформацію позитивного або негативного характеру щодо певної фізичної чи юридичної особи?
- Чи є висловлювання особи фактичним твердженням або оцінним судженням?

¹⁹⁶ Колдин В. Я. Идентификация при расследовании преступлений. Москва, 1978. 144 с.

Для ототожнення досліджуваної особи з конкретною особою за ознаками мовлення надають:

- відео або фонограму досліджуваної розмови, у якій могла брати участь певна особа;
- відео або фонограму зразків усного мовлення особи, яку перевіряють, у формі спонтанного діалогу або монологу.

Для визначення ознак читання тексту в мовленні досліджуваної особи надають зразки читання нею тексту зазвичай аналогічної тематики.

Вимоги щодо зразків усного мовлення особи, яку перевіряють:

- збіг за мовою досліджуваної особи й особи, зразки мовлення якої надано для ототожнення;
- дотримання технічних (звукозаписувальний пристрій у робочому стані, відстань до нього мікрофона та розташування щодо нього тощо) й акустичних умов (нелунке середовище, відсутність сторонніх шумів, неодноразове мовлення кількох осіб та ін.) для якісного запису зразків, достатньо високої гучності мовлення особи для забезпечення розбірливості мовлення;
- достатній обсяг мовленнєвого матеріалу (орієнтовно 5—10 хв мовлення особи, яку перевіряють);
- створення умов для отримання зразків у формі розгорнутих висловлювань (але не стислих реплік — відповідей на запитання).

Експертів також обов'язково надають протоколи огляду та прослуховування фонограм досліджуваних розмов з їх надрукованим текстом, оформлені відповідно до процесуальних вимог.

Визначення текстового змісту розмов, що їх зафіксовано на відео або фонограмі, не є окремим експертним завданням, оскільки не потребує застосування спеціальних знань.

Слід зауважити, що доволі часто зазначені підвиди експертиз призначають у комплексі з експертизами інших видів (або родів).

Наприклад, авторознавчу експертизу призначають у комплексі з почеркознавчою для визначення автора тексту, написаного від руки; із судово-психологічною експертизою (коли виникають сумніви в тому, що на момент складання документа його автор усвідомлював свої дії й міг керувати ними, або під час розв'язання питань щодо певної смислової спрямованості текстів). Семантико-текстуальну експертизу найчастіше призначають у комплексі з криміналістичною експертизою відео- або звукозапису (зокрема, коли тлумаченню підлягає усне мовлення або його фрагменти за текстовим відтворенням). Лінгвістичну експертизу усного мовлення можуть

призначити в комплексі з авторознавчою експертизою, коли виявлених ознак усного мовлення недостатньо для ідентифікації мовця.

Зважаючи на стрімкий розвиток науки й техніки та появу нових об'єктів досліджень, виникають нові експертні завдання як у сфері лінгвістичної експертизи мовлення, так і на межі різних видів (та/або родів) експертиз, що потребуватимуть комплексного розв'язання.

Особливістю лінгвістичної експертизи мовлення є те, що вона оформилася в окремий рід експертних досліджень нещодавно; більшість методик перебувають сьогодні на стадії розроблення та стандартизації; до того ж актуальними є дискусії щодо виокремлення окремих експертних спеціальностей. Із метою стабілізації цієї ситуації та для якісної підготовки експертних кадрів дуже важливим є чіткий поділ експертиз на класи, роди, види й підвиди.

Зважаючи на те, що наведений вище перелік семантичних завдань, що їх розв'язують за усним мовленням, проводять у СЕУ України в межах комплексних досліджень відео- та звукозапису й лінгвістичних (семантико-текстуальних) досліджень писемного мовлення за текстовим відтворенням усного мовлення, на засіданні секції СЛЕ НКМРзПСЕ при Мін'юсті України, що відбулося у квітні 2018 р. на базі КНДІСЕ, у якому взяли участь експерти в галузі досліджень як писемного, так і усного мовлення, було запропоновано наведений розподіл лінгвістичної експертизи за видами й підвидами.

**Розподіл лінгвістичної експертизи за видами й підвидами,
запропонований на засіданні секції СЛЕ НКМРзПСЕ
при Мін'юсті України, що відбулося у квітні 2018 р. на базі КНДІСЕ**

Рід: лінгвістична експертиза мовлення

Види:

- лінгвістична експертиза писемного мовлення (проводять фахівці за спеціальністю 1.2 «Лінгвістичне дослідження писемного мовлення»);
- лінгвістична експертиза усного мовлення (проводять фахівці за спеціальністю 7.3 «Лінгвістичне дослідження усного мовлення» у межах експертизи відео- та звукозапису).

Об'єктом дослідження лінгвістичної експертизи писемного мовлення є продукт мовленнєвої діяльності людини, відображений у писемній формі.

Об'єктом дослідження лінгвістичної експертизи усного мовлення є продукт мовленнєвої діяльності людини, відображений в усній формі та зафіксований на відео або фонограмі.

Підвиди лінгвістичної експертизи писемного мовлення:

- авторознавча експертиза писемного мовлення (проводять фахівці за спеціальністю 1.2 «Лінгвістичне дослідження писемного мовлення»);
- семантико-текстуальна експертиза писемного й усного мовлення (за текстовим відтворенням; проводять фахівці за спеціальністю 1.2 «Лінгвістичне дослідження писемного мовлення»).

У лінгвістичній експертизі писемного мовлення виокремлюють дослідження індивідуальних особливостей особи за усним мовленням.

Предмет, об'єкт, коло основних питань, а також інші особливості авторознавчої експертизи писемного мовлення наведено вище.

Судово-лінгвістичною семантико-текстуальною експертизою писемного й усного мовлення розв'язують питання, що стосуються не особи автора (виконавця, мовця) тексту (промови), а об'єктивного змісту тексту (промови, розмови) загалом, певних його висловлювань і слів у контексті, особливостей стилістичного оформлення тексту (промови, розмови), фактів запозичання або використання в ньому інших мовленнєвих джерел та ін.

Об'єктом семантико-текстуальної експертизи може бути як текст, так і його фрагменти, окремі висловлювання, написи, текстове відтворення усного мовлення та ін.

Якщо постає завдання здійснити семантико-текстуальну експертизу усної промови, то замовник цієї експертизи має разом із цифровим записом промови надати її дослівне текстове відтворення, зроблене власними засобами.

Питання, поставлені перед експертом, той розв'язує за допомогою спеціальних знань у галузі лінгвістики та суміжних наук з використанням посібників, академічних наукових праць, словників, довідників та інших наукових, науково-методичних і науково-практичних джерел.

Орієнтовний перелік питань

- Які значення мають певні слова, словосполучення, фрази в досліджуваному тексті (промові)? (Замовник конкретно визначає слова, словосполучення або фрази.)
- Яке значення має певний термін?
- Чи містить текст (промова) інформацію позитивного або негативного характеру щодо певної особи, установи, підприємства тощо та/або її діяльності?
- Чи є висловлювання щодо певної особи фактичним твердженням або оцінним судженням?

- Чи містить текст (промова) висловлювання образливого характеру щодо певної особи?
- Чи містить текст (промова) висловлювання, що мають грубий, брутальний, принизливий або образливий характер щодо певної особи (та/або її діяльності) чи організації, установи?
- Чи спостерігаються в тексті запозичення з іншого конкретного тексту? (Чи використані в тексті фрагменти іншого конкретного тексту?)
- Чи містить текст (промова) висловлювання, в об'єктивному змісті яких висловлено пропозицію щодо надання (передавання через певну особу) особою грошей другій особі? Якщо так, то чи зазначено, яку грошову суму, у який спосіб і за що?
- Чи містить наданий текстовий матеріал (промова) висловлювання, виражені у формі погрози вчинення певних дій відносно іншої особи?
- Чи містить наданий текстовий матеріал (промова) висловлювання, виражені у формі закликів до певних дій? Якщо так, до яких саме дій? Який характер і форму вони мають?
- Чи містить наданий текстовий матеріал (промова) висловлювання, виражені у формі закликів, в об'єктивному змісті яких ідеться про певні територіальні зміни?

Зазначене коло питань, що розв'язують експерти-лінгвісти, не є вичерпним. Під час проведення семантико-текстуальної експертизи можна розв'язувати також інші питання, що стосуються її предмета.

Предметом дослідження індивідуальних особливостей усного мовлення особи є мовленнєві особливості певної особи, які зафіксовано у відео- та звукозаписі або у звукозаписі.

Орієнтовний перелік питань і завдань

- Чи промовила саме особа Н. слова та висловлювання, які зафіксовано на відео- або звукозаписі досліджуваної розмови та позначено в наданому протоколі огляду символом «х»?
- Чи та сама особа промовила слова та висловлювання, які зафіксовано на відео- або звукозаписі досліджуваних розмов № 1 і № 2 та позначено в наданому протоколі огляду символом «х»?
- Мовлення скількох осіб зафіксовано на відео- або звукозаписі досліджуваної розмови?
- Чи є мовлення досліджуваної особи спонтанним підготовленим (зачченим), чи спонтанним непередготовленим?

- Чи є в мовленні досліджуваної особи ознаки читання тексту?
- Чи є в мовленні досліджуваної особи ознаки імітування мовленнєвих навичок іншої людини або спотворення своїх?
- Чи є в мовленні досліджуваної особи ознаки мовлення нерідною мовою?
- Чи є в мовленні особи лінгвістичні ознаки, що характеризують соціально-біографічні ознаки її особистості?
- Чи відповідає зміст наданого протоколу прослуховування речового доказу (аудіозапису) змісту досліджуваної розмови, яку зафіксовано на (назва носія звукової інформації, а також сторона, файл тощо)? Якщо не відповідає, то провести його текстове відтворення.
- Чи є у фонограмі ознаки, визначені на рівні слухового сприйняття, що свідчать про навмисне переривання запису на окремих його ділянках?

Наведені пропозиції постійно перебувають на обговоренні та мають дискусійний характер. Дискусійним є також питання щодо належності семантико-текстуальної експертизи до криміналістичного класу експертиз, що базуються на даних криміналістики, завданням яких є ідентифікація об'єкта за слідами-відображеннями або визначення цілого за частинами, а також з'ясування природи чи стану об'єктів, якими утворено сліди, та механізму й умов слідоутворення, оскільки семантико-текстуальна експертиза ґрунтується на методах мовознавства.

Основними завданнями семантико-текстуальної експертизи є визначення змісту понять, лексичного значення слів або словосполучень, їхніх стилістичної забарвленості, смислового навантаження, характеру інформації (чи є вона образливою або чи містить погрози конкретній особі та ін.), тобто розв'язання питань мовленнєвого характеру, не пов'язаних з визначенням фактичних даних про автора, що характерне для завдань авторознавчої експертизи. Завдання з визначення автора документа, умов складання тексту, визначення соціально-біографічного портрету автора, виконання тексту під диктування або шляхом переписування в судово-експертній практиці розв'язують у межах авторознавчої експертизи.

Зважаючи на зазначене вище, на стадії обговорення перебувають дискусійні пропозиції щодо виключення з класу криміналістичних експертиз судово-лінгвістичної експертизи, що обґрунтовують активним розвитком саме семантико-текстуальних досліджень.

Однією з актуальних проблем сьогодення є професійна підготовка експертів у галузі лінгвістичних досліджень писемного мовлення.

Зважаючи на різноспрямовані види лінгвістичних досліджень, під час підготовки експертів-лінгвістів необхідно враховувати такі аспекти:

- обов'язкове вивчення процесуальних особливостей судової експертизи й повноважень судового експерта як її суб'єкта (це положення забезпечується завдяки підготовці кожного судового експерта СЕУ Мін'юсту України за окремими програмами «Теоретичні, організаційні і процесуальні питання судової експертизи»);
- необхідність базової філологічної освіти (з метою проведення ґрунтовного спеціального дослідження).

Підготовка кваліфікованого судового експерта-лінгвіста відбувається в системі органів державної СЕД. Вона містить такі етапи:

- індивідуальну підготовку під керівництвом досвідченого наставника за індивідуальним планом вивчення процесуально-правових аспектів СЕД;
- те саме щодо вивчення експертних методів і методик;
- атестацію експерта на право самостійного проведення СЛЕ експертно-кваліфікаційною комісією зі складанням кваліфікаційного іспиту;
- проведення поточного рецензування висновків упродовж першого року роботи судовим експертом.

Для підготовки експертів-лінгвістів розроблено спеціальні «Програми підготовки експертів за спеціальністю 1.2 «Лінгвістичне дослідження писемного мовлення». Таких програм існує три. Перша програма розрахована на підготовку експертів, які вперше здобувають право підпису за означеною спеціальністю. За другою програмою проходять підготовку експерти, які складають кваліфікаційний іспит за спеціальністю після 5 років роботи. Третя програма розрахована на фахівців, які складають кваліфікаційний іспит утретє або більше разів.

За своїм змістом усі зазначені програми мають однакове коло питань: вони різняться лише кількістю навчальних годин (як лекційних, так і практичних занять: у кожній наступній програмі таких годин менше, аніж у попередній).

Програма підготовки експертів за спеціальністю 1.2 «Лінгвістичне дослідження писемного мовлення» містить 12 основних тем з вивчення основ судового авторознавства й семантико-текстуальних досліджень.

Отже, зважаючи на те, що визначальною дисципліною для судово-лінгвістичної експертизи є мовознавство (лінгвістика), спеціаліст з лінгвістичного дослідження писемного мовлення повинен мати філологічну освіту.

Із метою якісної підготовки фахівців необхідно постійно вдосконалювати програми такої підготовки, зокрема:

- періодично оновлювати програми з урахуванням появи нових методів і методик досліджень;
- перевіряти актуальність літератури за темами, оновлювати їх, додаючи нові джерела;
- актуалізувати основні правові аспекти за темами відповідно до потенційних змін у законодавстві.

Слід зауважити, що станом на сьогодні одним із суттєвих чинників, що перешкоджає ефективній СЕД у галузі лінгвістичної експертизи, а також розумінню замовниками експертиз змісту завдань, що розв'язує ця експертиза, її предмета й об'єкта, є неузгодженість базових понять (термінології) цієї експертизи, а також визначення експертних спеціальностей та її видів, якими окреслено межі компетенції експерта з лінгвістичної експертизи.

Згідно з Переліком ¹⁹⁷, лінгвістична експертиза передбачає індекс 1.2 за експертною спеціальністю «Лінгвістичне дослідження писемного мовлення», а лінгвістичні дослідження усного мовлення відображено в експертній спеціальності 7.3 «Лінгвістичне дослідження усного мовлення».

Згідно з положеннями, викладеними в Інструкції ¹⁹⁸ та Науково-методичних рекомендаціях ¹⁹⁹, лінгвістичну експертизу мовлення поділяють на підвиди: лінгвістична експертиза писемного мовлення та лінгвістична експертиза усного мовлення, а в межах лінгвістичної експертизи писемного мовлення проводять авторознавче дослідження писемного мовлення й семантико-текстуальне дослідження писемного мовлення.

Зважаючи на викладене, маємо зазначити, що об'єктом семантико-текстуальної експертизи писемного мовлення є продукти мовленнєвої діяльності людини, зафіксовані як у письмовій формі, так і в усних мовленнєвих повідомленнях, що за логікою суперечить самому поняттю «експертиза писемного мовлення» та справедливо викликає непорозуміння зазначеної невідповідності з боку правозахисних органів і судів.

Експерти, здійснюючи на потребу практики сучасні за змістом судово-лінгвістичні експертизи в межах наявної спеціальності з назвою

¹⁹⁷ Перелік видів судових експертиз URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#n14> (дата звернення: 17.07.2020).

¹⁹⁸ Інструкція URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n17> (дата звернення: 17.07.2020).

¹⁹⁹ Науково-методичні рекомендації URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n17> (дата звернення: 17.07.2020).

«1.2. Лінгвістичне дослідження писемного мовлення», змушені давати пояснення в судах та відповідати на звернення адвокатів з проханням роз'яснити згадану невідповідність. Трапляються випадки, коли проти окремих експертів відкривають кримінальні провадження для з'ясування того, чи є їхній вихід за межі наявної спеціальності свідченням упередженого ставлення і (як наслідок) завідомо неправдивого висновку.

Зважаючи на викладене, а також з метою подолання протиріч, що існують сьогодні у межах найменувань спеціальності 1.2, активно обговорюється питання щодо перейменування категорії «Лінгвістичне дослідження писемного мовлення» в окрему категорію: «Лінгвістичне дослідження мовлення» (з подальшим внесенням відповідних змін до нормативних актів).

Запропоновані положення можна звести до таких:

- у межах роду лінгвістичної експертизи мовлення проводять авторознавчі й семантико-текстуальні дослідження (види);
- об'єктом дослідження лінгвістичної експертизи мовлення є продукт мовленнєвої діяльності людини, відображений у писемній або в усній формі (зафіксований у відео- або фонограмі);
- лінгвістичну експертизу мовлення поділяють на авторознавчу експертизу писемного мовлення та семантико-текстуальну експертизу писемного й усного мовлення;
- розв'язання питань, що постають перед авторознавчою експертизою, можливе за наявності обсягу досліджуваного тексту орієнтовно не менше 100 слів. Водночас головним критерієм придатності тексту для експертного дослідження є не його обсяг, а інформаційна значущість;
- якщо постає завдання здійснити семантико-текстуальну експертизу усного мовленнєвого повідомлення (промови, висловлювання), то замовник цієї експертизи разом із цифровим (чи аналоговим) записом промови має надати дослівне текстове відтворення її змісту (стенограму), зроблене власними засобами;
- питання, поставлені перед експертом, він розв'язує за допомогою спеціальних знань у галузі лінгвістики на основі загальних та окремих норм мови з використанням посібників, академічних наукових праць, словників, довідників та інших наукових джерел;
- експерт у галузі семантико-текстуальної експертизи, не виходячи за межі своїх спеціальних знань (базових та здобутих під час спеціальної підготовки), відповідає на запитання про наявність чи відсутність висловлювань, що містять заклики до певних дій (зазначає,

яких саме дій), погрозу, пропозицію, обіцянку або надання, прийняття, спонукання до надання будь-якої вигоди (зазначає, яких саме дій), на основі спеціальних знань у галузі мовознавства;

- висновок експерта за результатами таких досліджень не є правовою кваліфікацією — він є констатацією об'єктивного змісту тексту з позиції спеціальних знань у галузі семантико-текстуальних експертних досліджень;
- експертові обов'язково надають протокол огляду й прослуховування відео- та звукозаписів досліджуваних розмов з текстовим відтворенням їх змісту стенограмою, оформленою відповідно до процесуальних вимог;
- визначення текстового змісту розмов, що зафіксовано на відео- та звукозаписах, не є окремим експертним завданням, оскільки не потребує застосування спеціальних знань;

Висновки за розділом 3

Виокремлення СЛЕ як роду експертизи (як засіб застосування спеціальних знань у галузі лінгвістики: зокрема, у справах із захисту честі та гідності, ділової репутації особи та ін.) потребувало вдосконалення наявних методик дослідження писемного й усного мовлення.

Для позначення експертизи мовлення вживали такі терміни, як «авторознавча», «текстологічна», «філологічна», «юрислінгвістична», «соціолінгвістична», «мовноідентифікаційна», «лінгвографічна» експертизи.

Теоретичні й методичні підвалини експертизи писемного мовлення заклали в 1970-ті рр. Л. Ю. Ароцкер і С. М. Вул: ці засади стосувалися визначення відомостей про автора за складеним ним текстом. Активні експертні дослідження семантичного наповнення текстів розпочато наприкінці XX — на початку XXI ст., їх до сьогодні продовжують розвивати.

Специфічні завдання, що відрізняють лінгвістичну експертизу від споріднених видів експертиз:

- тлумачення та роз'яснення значень і походжень слів, словосполучень і фраз;
- аналізування основного й додаткового значення одиниці мовлення (усного (за текстовим відтворенням) чи писемного);
- тлумачення мовленнєвих конструкцій у текстах документів різного спрямування та визначення можливих варіантів їхнього розуміння в сучасному дискурсі;
- дослідження текстового наповнення сайтів і сторінок в інтернеті, наданих на дослідження у вигляді роздруківок текстів дописів;

- дослідження тексту з метою виявлення емотивності мовленнєвих одиниць, їхніх формально-граматичної характеристики й семантики, специфіки використання стилістичних засобів і прийомів;
- аналізування тексту з метою виявлення різнотлумачень певних лексем та лексичних конструкцій, що особливо важливо під час тлумачення договорів, протоколів та інших документів офіційно-ділового стилю;
- дослідження текстів та елементів текстів на їхню відповідність нормам українського правопису.

Лінгвістичне дослідження відео- та звукозапису усного мовлення як вид експертизи сформувався в межах експертизи відео- та звукозапису (фоноскопічної). Науковою основою зазначеного виду експертизи стала акустична теорія мовотворення. Теоретичне та практичне підґрунтя ідентифікації диктора за голосом закладено наприкінці 1940-х рр., проте, наукові дослідження у цьому напрямі тривають до сьогодні.

Передумови формування лінгвістичного аналізу звукозапису усного мовлення як методу його експертного дослідження:

- технічні обмеження, що мають місце під час його дослідження інструментальними методами;
- розуміння того, що багато найважливіших особливостей мовлення не піддаються дослідженню цими методами;
- необхідність розв'язання криміналістичних завдань, пов'язаних з мотивацією мовленнєвої поведінки учасників розмови, їхнього психоемоційного стану, проявом у ньому ознак діалектів, міжмовної інтерференції тощо.

Формування і функціонування лінгвістичного дослідження відео- та звукозапису усного мовлення як підвиду експертного дослідження обумовлено:

- масовим поширенням засобів запису і фіксування відео- та звукової інформації;
- розробленням технічних засобів їхнього дослідження для розв'язання експертних завдань;
- розробленням теоретичних основ застосування наукових знань із тих галузей, що дотичні до мовотворення, для розв'язання суто криміналістичних завдань;
- розробленням методик розв'язання різнорідних експертних завдань;
- розробленням міждисциплінарних методик дослідження голосу й мовлення;
- необхідністю розширення доказової бази за допомогою доказової мовленнєвої інформації, зафіксованої на носіях відео- та звукової інформації.

У західному юридичному дискурсі дослідження писемного мовлення проводять у межах судової лінгвістики.

До предмета вивчення цієї дисципліни належать:

- ідентифікація авторства й визначення способу складання тексту;
- нотаріальний переклад і судові пояснення;
- транскрибування продуктів мовлення;
- мова судового розгляду;
- мовні права;
- аналіз свідчень свідків;
- судова фонетика;
- текстовий аналіз ²⁰⁰.

Отже, у західній дослідницькій парадигмі судовою лінгвістикою називають міждисциплінарну сферу лінгвістичного та юридичного знання.

Судова лінгвістична експертиза писемного й усного мовлення в Україні зараз перебуває на стадії визначення, що супроводжується низкою проблем, що виникають на різних стадіях слідчих (розшукових) дій та під час призначення означеного виду експертизи. Поміж них:

- уживання правильної назви виду експертизи з боку органів, що її призначають, пояснюється міждисциплінарним характером згаданого дослідження;
- недостатність розроблених наукових методик за різними напрямками лінгвістичної експертизи;
- відсутність чітко визначеного кола завдань, які можна розв'язувати під час проведення СЛЕ;
- наявність різних методичних підходів до розв'язання тих самих експертних завдань.

Лінгвістичну експертизу мовлення поділяють на:

- авторознавчу експертизу писемного мовлення. Основне завдання: ідентифікація автора тексту. Авторознавча експертиза розв'язує ідентифікаційні завдання (щодо ототожнення особи автора тексту), а також діагностичні завдання (щодо умов, особливостей складання тексту, факту викривлення ознак писемного мовлення, місця формування мовленнєвих навичок, рідної мови, освіти автора документа та ін.);

²⁰⁰ Горошко Е. И. Судебная лингвистика: становление теоретической парадигмы *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук.-практ. мат-лів. 2005. Вип. 5. С. 156—161.

- семантико-текстуальну експертизу писемного мовлення. Основні завдання: визначення змісту понять, лексичного значення слів або словосполучень, використаних у певних текстах, їхньої стилістичної забарвленості, смислового навантаження, характеру інформації, що міститься в текстах (чи можна таку інформацію розглядати як образливу, чи містить вона погрозу щодо конкретної особи (осіб) та ін.), тобто розв'язання питань мовленнєвого характеру, не пов'язаних з визначенням фактичних даних про автора.

На стадії обговорення перебуває пропозиція щодо виокремлення такого підвиду лінгвістичної експертизи писемного мовлення, як семантико-текстуальна експертиза писемного й усного мовлення.

Судово-лінгвістичною семантико-текстуальною експертизою писемного й усного мовлення розв'язують питання, що стосуються не особи автора (виконавця, мовця) тексту (промови), а об'єктивного змісту тексту (промови) загалом, певних його висловлювань і слів у контексті, особливостей стилістичного оформлення тексту (промови), фактів запозичання або використання інших мовленнєвих джерел та ін.

Об'єктом семантико-текстуальної експертизи може бути як текст, так і його фрагменти, окремі висловлювання, написи, текстове відтворення усного мовлення та ін.

Дискусійним є питання щодо належності судової лінгвістичної експертизи до класу криміналістичних експертиз, що базуються на даних криміналістики, завданням яких є ідентифікація за слідами-відображеннями або визначення цілого за частинами, а також з'ясування природи чи стану об'єктів, якими утворено сліди, та механізму й умов слідоутворення.

Під час проведення ідентифікаційних та діагностичних досліджень усного мовлення особи розв'язують питання, що стосуються:

- ототожнення особи за лінгвістичними ознаками усного мовлення;
- визначення типу висловлювання (спонтанне/неспонтанне мовлення, читання тексту та ін.);
- визначення в мовленні ознак імітування, рідної мови тощо.

Зважаючи на різноспрямовані види лінгвістичних досліджень, під час підготовки експертів-лінгвістів необхідно враховувати:

- обов'язкове вивчення процесуальних особливостей судової експертизи й повноважень судового експерта як її суб'єкта (це положення забезпечується завдяки підготовці кожного судового експерта СЕУ Міністерству України за окремими програмами «Теоретичні, організаційні і процесуальні питання судової експертизи»);

- необхідність базової філологічної освіти (з метою проведення ґрунтового спеціального дослідження).

Підготовка кваліфікованого судового експерта-лінгвіста відбувається в системі органів державної СЕД.

Етапи підготовки:

- індивідуальна підготовка під керівництвом досвідченого наставника за індивідуальним планом вивчення процесуально-правових аспектів СЕД;
- те саме щодо вивчення експертних методів і методик;
- атестація експерта на право самостійного проведення СЛЕ експертно-кваліфікаційною комісією зі складанням кваліфікаційного іспиту;
- проведення рецензування висновків упродовж першого року роботи судовим експертом.

Запропоновано такий розподіл лінгвістичної експертизи за видами: рід — лінгвістична експертиза мовлення, види: авторознавча експертиза писемного мовлення та семантико-текстуальна експертиза писемного й усного мовлення.

Щодо спеціальності 7.3 «Лінгвістичне дослідження усного мовлення», то станом на сьогодні (згідно з положеннями, викладеними в Переліку ²⁰¹) її підпорядковано виду судової експертизи відео- та звукозапису, а згідно з останніми змінами й доповненнями ²⁰² до Науково-методичних рекомендацій вона належить до лінгвістичної експертизи мовлення, а саме:

«2. Лінгвістична експертиза мовлення

Лінгвістична експертиза мовлення поділяється на підвиди: лінгвістична експертиза писемного мовлення та лінгвістична експертиза усного мовлення» ²⁰³.

²⁰¹ Перелік видів судових експертиз URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#n14> (дата звернення: 17.07.2020).

²⁰² Про затвердження Змін до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : затв. наказом Мін'юсту України від 28.04.2020 р. № 1540/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0389-20> (дата звернення: 17.07.2020).

²⁰³ Науково-методичні рекомендації URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n17> (дата звернення: 17.07.2020).

Розділ 4. Судово-технічна експертиза документів

Необхідність визначення підробок документів виникла водночас з появою перших документів. Первісні відомості про такі дослідження знайдено за так званий донауковий період: зародження (приблизно від II тис. до н. е. по кінець XVII ст.); етап емпіричних досліджень (XVIII ст.— кінець XIX ст.). У Давньому Вавилоні, відповідно до законів царя Хаммурапі (1792—1750 рр. до н. е.), нарівні з клятвами, письмові акти у вигляді свідчень та ордалій слугували одним із джерел доказів під час здійснення судових процедур. Судове рішення виконували на спеціальній глиняній дошці і закріплювали відбитком печатки.

Активний розвиток спеціальних знань у галузі судової технічної експертизи документів (далі — *СТЕД*) припадає на період помежів'я XIX—XX ст. і пов'язаний з виникненням криміналістики як науки. Становлення СТЕД на території Російської імперії, до складу якої належала більша частина сучасної України, пов'язане з ім'ям видатного вченого, одного із засновників криміналістики,— судового фотографа Є. Ф. Буринського ²⁰⁴.

1913—1914 рр. створено кабінети науково-судової експертизи в містах Києві й Одесі, 1923 р.— у Харкові. У кабінетах з початку їхнього функціонування поміж інших виконували також судово-технічні експертизи документів. Із 1925 р. ці установи перейменовано на інститути науково-судової експертизи.

Учений-криміналіст С. М. Потапов, який очолював Київський кабінет науково-судової експертизи, створив лабораторію судових експертиз, де документи досліджували за допомогою судово-дослідницької фотографії в ультрафіолетових (далі — *УФ*) та інфрачервоних (далі — *ІЧ*) променях, а також методом озобромного посилення контрастів. Також 1932 р. він переклав російською книгу криміналіста Альберта С. Осборна (*Albert Sherman John Paul Osborn*) «Техніка дослідження документів», окремі розділи якої

²⁰⁴ Буринский Е. Ф. Указ. соч. Санкт-Петербург, 1903. 352 с.

присвячено дослідженням підчисток та іншим змінам у документах, визначенню віку документів, дослідженню шрифтів друкарських машин тощо ²⁰⁵. У першому підручнику з криміналістики один із розділів, підготовлений С. М. Потаповим, присвячено дослідженню документів (1935), у другому підручнику (у співавторстві з А. І. Вінбергом) розроблено підрозділ «Дослідження машинопису» (1938).

Створення й початок розвитку окремих наукових методів, методик і напрямів СТЕД припадає на першу половину ХХ ст. Початком цього етапу вважають роботи видатного українського вченого та судового експерта Б. Р. Киричинського ²⁰⁶. 1937 р. вийшла друком його робота, підготовлена у співавторстві з В. М. Павловським «Стисле керівництво із судової та судово-метричної фотографії» ²⁰⁷ (російською мовою). 1946 р. Б. Р. Киричинський захистив дисертацію за темою «Криміналістичне дослідження документів в інфрачервоних променях» ²⁰⁸, у якій розглянув питання виявлення обгорілих і невидимих текстів, визначення хронологічної послідовності нанесення штрихів та ін. Його методика фотометричних вимірювань в ІЧ променях і спеціальний термоелектричний індикатор (термошуп) дали змогу проводити порівняльні дослідження різних матеріалів письма.

О. О. Ейсман досліджував документи в УФ променях ²⁰⁹. У праці М. В. Терзієва та О. О. Ейсмана «Вступ до криміналістичного дослідження документів» ²¹⁰ уперше вжито термін «технічна експертиза документів». Документ (рукописні акти, машинописні акти й акти, виконані у поліграфічний спосіб) розглядали як письмовий речовий доказ, також було визначено завдання криміналістичного дослідження документів. Праці згаданих авторів сприяли виокремленню СТЕД у самостійну галузь знань. У середині 1930-х рр. почали активно розвивати такі напрями судової технічної експертизи документів, як судово-поліграфічну експертизу документів та експертизу машинописних

²⁰⁵ Осборн А. С. Техника исследования документов. Перевод с нем. изд. / под ред. С. М. Потапова. Москва, 1932. 198 с.

²⁰⁶ Див., наприклад: Павловский В. М., Киричинский Б. Р. Краткое руководство по судебной и судебно-метрической фотографии. Киев, 1937. 78 с. (Серия «Б-ка следователя»).

²⁰⁷ Там же.

²⁰⁸ Киричинский Б. Р. Криминалистическое исследование документов в инфракрасных лучах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1946. 19 с.

²⁰⁹ Эйсман А. А., Николайчик В. М. Физические методы выявления невидимых текстов. Москва, 1961. 240 с.

²¹⁰ Терзиев Н. В., Эйсман А. А. Введение в криминалистическое исследование документов. Ч. 1 / под ред. Л. П. Рассказова. Москва, 1949. 124 с.

текстів. 1936 р. В. Я. Павленко запропонував метод дослідження штрихів, що перетинаються, шляхом вологого копіювання. 1956 р. С. Ш. Касімова²¹¹ розробила дифузно-копіювальний метод. Значний внесок у розвиток СТЕД зробили вчені ХНДІСЕ (нині — *ННЦ ІСЕ*): М. В. Салтевський²¹² запропонував метод фотографічного виключення, ідею діафрагмування стереомікроскопа; він використовував люмінесцентні складові та світлофільтри для виявлення текстів. В. П. Колмаков²¹³ видав низку робіт з криміналістичного дослідження відтисків печаток та штампів. В. В. Аксьонова²¹⁴ розробила наукові положення з дослідження штрихів, що перетинаються, та документів з вицвілими записами. Відомі в цій галузі також роботи М. М. Анфілова²¹⁵ із застосування методу кольорової фотографії для об'єктів СТЕД.

²¹¹ Касимова С. Ш. Определение возраста документа. Из практики криминалистических исследований. Москва, 1958. 80 с.

²¹² Див., наприклад: Салтевский М. В. О некоторых вопросах использования люминесцирующих составов для прочтения залитых текстов. *Вопросы советской криминалистики* ; под ред. А. И. Винберга. Москва, 1951. С. 134—140 ; Его же. Применение светофильтров при осмотре документов. *Социалистическая законность*. 1953. № 6. С. 86—87 ; Его же. Применение метода фотографического исключения при экспертизе серии облигации. *Теория и практика криминалистической экспертизы* / отв. ред. А. Р. Шляхов. 1955. Вып. 1. С. 146—148 ; Его же. Диафрагмирование стереоскопических микроскопов МБС-1 и МБС-2. *Там же*. 1956. Вып. 2. С. 319—327 ; Его же. Случай установления относительной давности исполнения надписей анилиновыми чернилами. *Практика криминалистической экспертизы*. 1959. Вып. 11. С. 14—16 ; Его же. Некоторые способы метрической съемки в судебной фотографии. *Науку и технику на службу милиции*: сб. науч. ст. 1964. С. 124—126.

²¹³ Див., наприклад: Колмаков В. П. К методике криминалистической экспертизы печатей, штампов и оттисков их: [гл. из подгот. к печати работы «Криминалист. экспертиза экспертизы печатей, штампов и оттисков их» (судеб. сфрагистика)]. С. 57—67.

²¹⁴ Див., наприклад: Аксёнова В. В. Техничко-криминалистическое исследование документов, подвергшихся естественному изменению. М-во юстиции УССР. ХНИИСЭ им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса. Киев, 1972. 34 с. ; Её же. Предмет технико-криминалистической экспертизы документов, подвергшихся естественному изменению. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1972. Вып. 9. С. 378—382.

²¹⁵ Див., наприклад: Анфилов Н. Н. Применение цветной фотографии в невидимой части спектра в криминалистической экспертизе документов. Киев, 1974. 46 с. ; Анфилов Н. Н., Ищенко П. П. Применение цветной фотографии в криминалистике. Москва, 1979 ; Анфилов Н. Н. Условия получения максимального цветного контраста негативного изображения в исследовательской судебной фотографии. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1979. Вып. 18. С. 87—90.

Практичну роботу експерти ґрунтували на засадах теорії судової експертизи та криміналістики, яку створювали й розвивали відомі вчені тодішнього ХНДІСЕ — М. С. Бокаріус, М. М. Бокаріус, В. П. Колмаков, Л. Ю. Ароцкер, З. М. Соколовський, Г. Л. Грановський та ін. Нові об'єкти дослідження, завдання та методики сприяли формуванню самостійних підвидів СТЕД. Із початку 1970-х рр. для виготовлення документів почали використовувати такі технічні засоби, як клавіатури для кодування тексту, електронну обчислювальну машину, оптичні читаючі пристрої, відеотермінали, що вже тоді поставило питання про можливість їхнього дослідження. В. М. Палій, базуючись на вивченні конструктивно-технічної бази знакодрукуювальних і знакосінтезувальних пристроїв, запропонувала їхню класифікацію, систему загальних та окремих ознак і методику їхнього дослідження²¹⁶.

Створення нових напрямів, пов'язаних з розвитком комп'ютерних технологій і появою нових видів об'єктів дослідження (з 1980-х рр.), — новий етап у розвитку СТЕД. Дослідженням документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій, присвятили свою увагу науковці НДУСЕ України, Росії, Білорусі й інших держав. Наукові роботи в галузі дослідження документів, виконаних за допомогою електрофотографічних, знакодрукуювальних, знакосінтезувальних пристроїв, проводили співробітники ХНДІСЕ Т. М. Мороз, Г. Д. Лутоніна, В. В. Липовський, у Харківському науково-дослідному інституті судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Мін'юсту України (нині — *ННЦ ІСЕ*) — Л. П. Щербаковська та Г. Д. Бондаренко; в Одеському науково-дослідному інституті судових експертиз Мін'юсту України (далі — *ОНДІСЕ*) — В. І. Тихонова та Т. О. Захарова. Значний внесок в експертизу касових чеків зробила Г. Д. Лутоніна²¹⁷.

У ХНДІСЕ проводили наукові розробки з досліджень документів, виконаних за допомогою цифрового друку, що застосовують у сучасній поліграфії. 2009 р. вийшли друком методичні рекомендації «Криміналістичне

²¹⁶ Палій В. М. Криминалистическое исследование документов, изготовленных на знакпечатающих устройствах. Киев, 1989. 156 с.

²¹⁷ Див. наприклад: Мороз Т. И. Идентификация пишущего прибора по штрихам записей. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1976. Вып. 12. С. 154—158; Лутонина Г. Д. Возможности судебно-технической экспертизы чеков современных контрольно-кассовых машин. *Там же*. 2004. Вып. 52. С. 78—81; Липовский В. В. Определение по почерку времени написания текстов. *Там же*. 1971. Вып. 8. С. 386—391; Липовский В. В., Ципенюк С. А. Установление времени исполнения подписи. *Там же*. 1985. Вып. 30. С. 39—43; Липовский В. В., Дроздова Т. А. Использование методов технического исследования документов и почерковедения при экспертизе подписей, подвергшихся изменениям. *Там же*. 1991. Вып. 43. С. 74—80.

дослідження документів, виготовлених на засобах оперативної поліграфії за новими технологіями друку»²¹⁸. Цю роботу її автор — Г. Д. Бондаренко — присвятила проблемам криміналістичного дослідження документів, виконаних цифровим друком; у роботі виявлено специфічні ознаки нових технологій цифрового офсетного та трафаретного друку, що відображаються у поліграфічній продукції, а також наведено дані про цифрові офсетні машини та цифрові пристрої оперативного друку (різографи/дуплікатори).

Л. П. Щербаковська²¹⁹ виконувала наукові роботи з дослідження документів, отриманих за допомогою електрофотографічних копіювально-розмножувальних пристроїв з кольоровим зображенням, матричних принтерів і принтерів зі струминним способом друку. Складні завдання під час дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерної техніки, розв'язують комплексно із застосування спеціальних знань експерта у галузі технічного дослідження документів та експерта у галузі комп'ютерних досліджень.

Новий виток у розвитку СТЕД почався з появою пластикових документів (карток) і документів, оснащених машино-зчитувальними й електронними елементами захисту. Цій темі присвятили низку робіт співробітники ОНДІСЕ (В. І. Тихонова, Т. О. Захарова²²⁰), КНДІСЕ (С. М. Науменко²²¹) та прикордонної служби України.

Вивчення теорії та практики судово-технічної експертизи документів за кордоном дає змогу зробити висновок про приблизно однаковий їхній стан в ті самі періоди часу в різних країнах світу з подібними рівнями економічного розвитку.

Слід зазначити, що в зарубіжній літературі судово-технічну експертизу документів зазвичай не виокремлюють як самостійну категорію. Її підвиди,

²¹⁸ Бондаренко Г. Д. Криміналістичне дослідження документів, виготовлених на засобах оперативної поліграфії за новими технологіями друку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2003. Вип. 3. С. 246—252.

²¹⁹ Щербаковская Л. П. Использование характеристик просвета и структуры поверхности бумаги в идентификационных исследованиях. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1992. Вип. 44. С. 62—65 ; Щербаковская Л. П., Дьяченко А. Ф. Криминалистическое исследование документов, выполненных на полноцветных копировальных аппаратах. *Там же*. 2001. Вип. 50. С. 136—143.

²²⁰ Тихонова В. И., Захарова Т. А., Тищенко И. А., Полякова М. В. Возможности установления моделей струйных принтеров по изготовленным с их помощью документам. *Там же*. С. 143—146.

²²¹ Науменко С. М. Способи підробки свідоцтв про реєстрацію транспортних засобів та проблемні питання їх експертного дослідження. *Там само*. 2013. Вип. 58. Ч. 2. С. 294—302.

разом із почеркознавчими експертизами, об'єднують поняттям «судова, або криміналістична експертиза документів». Дослідження документів здійснюють у службах різного відомчого підпорядкування. Так, у **США** експертизи документів проводять в одному з відділів ФБР та в секретній службі, що відповідає за охорону президента Сполучених Штатів Америки й інших осіб з керівництва країни. Водночас судово-технічна експертиза документів пов'язана з підrobкою грошових знаків, цінних паперів, а також з аферами, скоєними з використанням кредитних карток.

Відділ дослідження документів ФБР надає допомогу в проведенні експертиз документів усім зацікавленим федеральним відомствам (зокрема, збройним силам). По його послуги мають право звертатися правоохоронні органи США незалежно від територіальної належності та підлеглості. Експертиза документів, що викликають сумнів щодо своєї справжності, містить увесь спектр традиційних експертиз, характерних для судово-технічного дослідження документів і судового почеркознавства.

У **Російській Федерації**, відповідно до наказу Мін'юсту РФ від 27.12.2012 р. № 237 «Про затвердження Переліку родів (видів) судових експертиз, що їх виконують у федеральних бюджетних судово-експертних установах Мін'юсту Росії, і Переліку експертних спеціальностей, за якими надається право самостійного провадження судових експертиз у федеральних бюджетних судово-експертних установах Мін'юсту Росії»²²², до роду технічної експертизи документів належать такі види спеціальностей:

- «Дослідження реквізитів документів»;
- «Дослідження матеріалів документів»²²³.

У **Казахстані**, відповідно до наказу Міністра юстиції Республіки Казахстан від 27.03.2017 р. № 306 «Про затвердження Переліку видів судових експертиз, що їх проводять органи судової експертизи, та експертних спеціальностей, кваліфікація за якими надається Міністерством юстиції Республіки

²²² Об утверждении Перечня родов (видов) судебных экспертиз, выполняемых в федеральных бюджетных судебно-экспертных учреждениях Минюста России, и Перечня экспертных специальностей, по которым представляется право самостоятельного производства судебных экспертиз в федеральных бюджетных судебно-экспертных учреждениях Минюста России : приказ Минюста РФ от 27.12.2012 г. № 237. URL: <http://minjust.gov.ru/ru/prikaz-minyusta-rossii-ot-27122012-no-237> (дата звернення: 20.07.2020).

²²³ Перечень родов (видов) судебных экспертиз, выполняемых в федеральных бюджетных судебно-экспертных учреждениях Минюста России : прил. 1 к приказу Минюста РФ от 27.12.2012 г. № 237. URL: <http://minjust.gov.ru/ru/prikaz-minyusta-rossii-ot-27122012-no-237> (дата звернення: 24.07.2020).

Казахстан»²²⁴, судову експертизу документів розподілено за такими експертними спеціальностями:

- 1.1 «Судово-експертне дослідження почерку та підписів»;
- 1.2 «Судово-технічне дослідження документів»;
- 1.3 «Судово-авторознавче дослідження»²²⁵.

«Експертний центр Республіки Вірменія» (державна некомерційна організація) вид експертизи за кодом 03 «Технічне дослідження документів» розподіляє на такі підвиди з відповідними кодами: 03-01 «Реквізитів, способів і засобів виготовлення документів», 03-02 «Матеріалів документів», 03-03 «Інші об'єкти»²²⁶, натомість Національне Бюро експертиз Національної академії наук Республіки Вірменія (державна некомерційна організація) у виді експертизи за кодом 03 «Документознавча експертиза» визначає такі підвиди з відповідними кодами: 03-01 «Методи та засоби виготовлення документів», 03-02 «Відновлення первісного змісту документів», 03-03 «Визначення послідовності виконання складових документа», 03-04 «Дослідження друкарського та комп'ютерного тексту», 03-05 «Дослідження поліграфічної продукції», 03-06 «Дослідження печаток і штампів», 03-07 «Виявлення фактів уподібнення», 03-08 «Визначення змісту тексту», 03-09 «Дослідження документів, які пошкоджені та згоріли», 03-10 «Дослідження банкнот і цінних паперів», 03-11 «Ідентифікація матеріалу документа» та 03-12 «Дослідження інших об'єктів»²²⁷.

²²⁴ Об утверждении Перечня видов судебных экспертиз, проводимых органами судебной экспертизы, и экспертных специальностей, квалификация по которым присваивается Министерством юстиции Республики Казахстан : утв. приказом Министра юстиции Респ. Казахстан от 27.03.2017 г. № 306. URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/sud/id-V1700014992 (дата звернення: 20.07.2020).

²²⁵ Перечень видов судебных экспертиз, проводимых органами судебной экспертизы, и экспертных специальностей, квалификация по которым присваивается Министерством юстиции Республики Казахстан : утв. приказом Министра юстиции Респ. Казахстан от 27.03.2017 г. № 306. URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/sud/id-V1700014992 (дата звернення: 20.07.2020).

²²⁶ Виды и подвиды судебных экспертиз, производимые в Экспертном Центре / Официальный сайт «Экспертного Центра Республики Армения» ГНКО при Минюсте РА. URL: <http://justexpert.am/ru/types-of-forensic-expert-examination> (дата звернення: 20.07.2020).

²²⁷ Официальный сайт ГНКО «Национальное бюро экспертиз» НАН РА. URL: <http://conf.nbc.am/ru> (дата звернення: 20.07.2020).

У **Республіці Білорусь** постановою Державного комітету судових експертиз Республіки Білорусь від 18.11.2013 р. № 2 затверджено Положення про експертно-кваліфікаційні комісії Державного комітету судових експертиз Республіки Білорусь (утратило чинність 2016 р.). Згідно з додатком 1 до цього Положення (Перелік експертних спеціальностей, за якими експертно-кваліфікаційною комісією Державного комітету судових експертиз Республіки Білорусь надають кваліфікацію судового експерта), судово-технічна експертиза документів містила експертні спеціальності 23 «Матеріалознавчі експертизи документів» та 35 «Технічні експертизи документів»²²⁸. Згідно з Переліком видів (підвидів) судових експертиз, що є додатком до чинної постанови Державного комітету судових експертиз Республіки Білорусь від 15.05.2014 р. № 8 «Про затвердження Інструкції про порядок видачі свідоцтва про надання кваліфікації судового експерта, внесення до нього змін, припинення дії й анулювання зазначеного свідоцтва» (зі змін. та допов.; назва в останній редакції станом на 10.01.2020 р.), у Республіці Білорусь судова технічна експертиза документів має код 7 і не містить складових спеціальностей чи підвидів²²⁹.

Сучасний розвиток зазначеного виду експертизи багато в чому пов'язаний із розв'язанням експертних проблем, обумовлених технічним прогресом у галузі засобів поліграфічної та комп'ютерної техніки і периферійних пристроїв.

В Україні технічну експертизу документів розподілено за експертними спеціальностями 2.1 «Дослідження реквізитів документів», 2.2 «Дослідження матеріалів документів» і 2.3 «Дослідження друкарських форм та інших засобів виготовлення документів»²³⁰. Оскільки проведення технічних експертиз документів передбачає наявність спеціальних знань у різних галузях відповідно до прийнятої класифікації, то більшість зазначених експертиз є комплексними.

²²⁸ Об утверждении Положения об экспертно-квалификационной комиссии Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь : постановвл. Гос. ком. суд. экспертиз Респ. Беларусь от 18.11.2013 г. № 2 (утрат. силу). URL: <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=T21302656&p1=1&p5=0> (дата звернення: 20.07.2020).

²²⁹ Об утверждении Инструкции о порядке выдачи свидетельства о присвоении квалификации судебного эксперта, внесения в него изменений, прекращения действия и аннулирования указанного свидетельства : постановвл. Гос. ком. суд. экспертиз Респ. Беларусь от 15.05.2014 г. № 8 (с изм. и доп.). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31597154#pos=0;137 (дата звернення: 20.07.2020).

²³⁰ Перелік видів судових експертиз URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/ed20201115#n226> (дата звернення: 21.07.2020).

Відповідно до питань, що постають перед експертами під час проведення зазначених експертиз, спостерігається розмежування завдань, які належать до компетенції експертів за спеціальностями 2.1, 2.2 та 2.3.

Пропозиція щодо класифікації СТЕД (як роду експертизи)

1. Експертиза реквізитів документів (вид) з підвидами:

- визначення підчистки, травлення, змивання, дописування, додрукування, заміни фото;
- визначення змісту залитих або замазаних текстів; вицвілих, слабо видимих або невидимих текстів; способів нанесення відтисків печаток (штампів); визначення тексту обгорілих (згорілих) документів; визначення монтажу документа;
- ідентифікація приладів письма, визначення цілого за частинами документа, ідентифікація особи, яка надрукувала текст чи виготовила кліше;
- визначення послідовності нанесення штрихів.

2. Експертиза матеріалів документів (вид) з підвидами:

- визначення якісного та кількісного складу матеріалів документів: паперу, матеріалів письма, друку та штампів (печаток, факсиміле), клеїв у документах, полімерних матеріалів у документах, елементного складу матеріалів (усіх зазначених).

3. Експертиза друкарських форм та інших засобів виготовлення документів (вид) з підвидами:

- визначення особливостей виготовлення друкарських форм і їх відображення у відтисках (відбитках) друкованих документів;
- визначення типу, системи, моделі та інших характеристик друкарської продукції, їх ідентифікація за відтисками друку;
- визначення первинного тексту документів, виконаних на друкарській машинці;
- визначення типу й ідентифікація засобів поліграфії (документів), виготовлених за допомогою комп'ютерної та копіювально-множної техніки;
- визначення давності виготовлення документа;
- визначення способу друку документа (високий, плоский або глибокий) та їх різновидів;
- визначення елементів захисту документа.

Компетентності судовий експерт набуває шляхом узагальнення чинників (зокрема, професійної підготовки, досвіду, безперервної освіти, уміння

добирати й оцінювати методи та методики, використовувати сучасне обладнання та ін.).

Різноманітність об'єктів техніко-криміналістичного дослідження документів зумовлює складність і широке коло завдань, що постають перед експертами-криміналістами. Основні поміж них: визначення способу виготовлення документа; визначення факту та способу зміни змісту документа; відновлення слабо видимих і невидимих записів; відновлення початкового вигляду документа; визначення часу виготовлення документа; ідентифікація знарядь, засобів, обладнання та матеріалів, застосовуваних для виготовлення документа, а також ідентифікація його виконавця. Розв'язання більшості зі згаданих провідних завдань вимагає спеціальних знань у галузях хімії, фізики та інших наук, що потребує залучення до здійснення експертиз таких спеціалістів, які мають глибокі знання в галузях виготовлення матеріалів документів, їхніх реквізитів, видів і способів друку, розпізнавання підробок документів та ін.

Наведений перелік не є вичерпним. Під час проведення технічних експертиз документів у межах предмета експертного дослідження розв'язують також інші завдання.

На нашу думку, аналізування відомчих нормативно-правових актів щодо судової експертизи свідчить про те, що законодавство про судову експертизу потребує вдосконалення.

Це стосується, зокрема, таких питань:

- невизначеність назви процесуального документа про призначення експертизи учасником справи;
- деталізація порядку самостійного залучення експертів на договірних засадах, збирання та надання у цьому разі об'єктів експертизи або тимчасового доступу до них;
- відсутність регламентації обов'язків судових експертів щодо профілактичної роботи;
- не конкретизовано необхідний перелік та вимоги до зразків, які надають для порівняльного дослідження.

Не можна залишати поза увагою нормативно-методичне врегулювання проведення судових експертиз, що вимагає постійного вдосконалення наявних методик і розроблення нових методів і методик експертних досліджень.

Актуальним питанням є розроблення прикладних методик дослідження документів та їхніх реквізитів за конкретними видами нових об'єктів дослідження (паспортів, посвідчень особи, цифрових фотознімків), які виготовлено

на сучасному обладнанні з використанням методів захисту. Структуру та зміст таких методик слід викладати з урахуванням вимог ДСТУ 17025²³¹.

За зазначеним стандартом працюють провідні експертні установи Європейського Союзу та Північної Америки. Робота у цьому напрямі об'ємна і кропітка, вимагає багато часу і зусиль, але в перспективі має принести позитивні результати.

Рівень підробки документів постійно підвищується, тому слід приділяти більше уваги технічному оснащенню відповідних підрозділів новітньою криміналістичною технікою.

Станом на сьогодні актуальним є питання щодо розширеного доступу й нормативного врегулювання використання в роботі фахівців України міжнародних та європейських електронних колекцій справжніх і підроблених документів — «Едісон», «Прадо» (закордонні паспорти, посвідчення особи, візи та ін.). Також необхідно поглиблювати співпрацю між експертними установами різних відомств з обміну методичною базою. Існує Реєстр методик проведення судових експертиз, але самими методиками установи різних відомств практично не обмінюються. Це потребує розв'язання питання на міжвідомчому рівні.

Обговорюються дискусійні положення щодо перенесення спеціальності 2.2 «Дослідження матеріалів документів» зі СТЕД до спеціальностей з дослідження матеріалів, речовин і виробів.

Висновки за розділом 4

Етапи визначення та розвитку судово-технічної експертизи документів:

- зародження (приблизно II тис. до н. е.— кінець XVII ст.);
- етап емпіричних досліджень (XVIII ст.— кінець XIX ст.);
- активний розвиток спеціальних знань (кінець XIX ст.— початок XX ст.), пов'язаний з виникненням криміналістики як науки;
- створення та розвиток окремих наукових методів, методик і напрямів (з першої половини XX ст.);
- створення нових напрямів, пов'язаних з розвитком комп'ютерних технологій і появою нових видів об'єктів дослідження (з 1980-х рр. до сьогодні).

²³¹ ДСТУ ISO/IEC 17025:2017 Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій (ISO/IEC 17025:2017, IDT) : затв. наказом ДП «УкрНДНЦ» від 28.12.2017 р. № 494 «Про прийняття національних нормативних документів, гармонізованих з міжнародними нормативними документами». URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=74782 (дата звернення: 21.07.2020).

В Україні технічну експертизу документів розподілено за експертними спеціальностями 2.1 «Дослідження реквізитів документів», 2.2 «Дослідження матеріалів документів» і 2.3 «Дослідження друкарських форм та інших засобів виготовлення документів».

Залежно від питань, що постають перед експертами, здійснюється розмежування завдань, які належать до компетенції експертів за спеціальностями 2.1, 2.2 та 2.3.

Класифікувати СТЕД (як рід експертизи) можна у такий спосіб:

1) експертиза реквізитів документів (вид) з підвидами:

- визначення підчистки, травлення, змивання, дописування, додрукування, заміни фотю;
- визначення змісту залитих або замазаних текстів; вицвілих, слабо видимих або невидимих текстів; способів нанесення відтисків печаток (штампів); визначення тексту обгорілих (згорілих) документів; визначення монтажу документа;
- ідентифікація приладів письма, визначення цілого за частинами документа, ідентифікація особи, яка надрукувала текст чи виготовила кліше;
- визначення послідовності нанесення штрихів;

2) експертиза матеріалів документів (вид) з підвидами:

- визначення якісного та кількісного складу матеріалів документів: паперу, матеріалів письма, друку та штампів (печаток, факсиміле), клеїв у документах, полімерних матеріалів у документах, елементного складу матеріалів (усіх зазначених);

3) експертиза друкарських форм та інших засобів виготовлення документів (вид) з підвидами:

- визначення особливостей виготовлення друкарських форм і їх відображення у відтисках (відбитках) друкованих документів;
- визначення типу, системи, моделі та інших характеристик друкарської продукції, їх ідентифікація за відтисками друку;
- визначення первинного тексту документів, виконаних на друкарській машинці;
- визначення типу й ідентифікація засобів поліграфії (документів), виготовлених за допомогою комп'ютерної та копіювально-множної техніки;
- визначення давності виготовлення документа;
- визначення способу друку документа (високий, плоский або глибокий) та їх різновидів;
- визначення елементів захисту документа.

На класифікацію методів технічної експертизи документів значно впливає впровадження у практику новітніх досягнень науково-технічного прогресу. Із розвитком новітніх технологій удосконалюються методи проведення судових експертиз, що значно розширює можливості технічної експертизи документів.

Провідним критерієм належності технічних експертиз документів до певних родів і видів (підвидів) є характеристики й ознаки об'єктів дослідження.

Сформована станом на сьогодні в Україні система класифікації СТЕД потребує уточнення. Необхідно вносити пропозиції щодо коригування назв, запровадження нових напрямів і розроблення нових методик дослідження документів.

Розділ 5. Експертиза зброї

Із моменту виникнення й розповсюдження вогнепальну зброю активно застосовують під час військових дій, правоохоронної діяльності та здійснення кримінальних злочинів. Її однаково ефективно використовують як для захисту життя та майна у передбаченому законом порядку, так і для здійснення протиправних дій. Властивості вогнепальної зброї та можливість ураження нею цілі на значній відстані вивели її на панівні позиції серед знарядь кримінальних злочинів. Розповсюдження різних видів вогнепальної зброї поміж широких верст населення призвело до стійкого зростання кількості скоєних за її допомогою злочинів. Окрім того, збільшився незаконний обіг зброї та почастишали випадки скоєння злочинів під час необережного поводження зі зброєю і боєприпасами до неї.

До ХХ ст. криміналістичні дослідження зброї та куль, а також наслідків застосування вогнепальної зброї не мали систематичного характеру й теоретичного обґрунтування, оскільки дослідження означених об'єктів здійснювали медики, хіміки або зброярі. До того ж вони мало випадковий, епізодичний характер, зумовлений широким соціальним резонансом кримінального правопорушення (злочину).

До доби масового виготовлення знарядь та інструментів вогнепальну зброю виготовляли окремі зброярі у майстернях з відповідним обладнанням. Як результат цього — кожна частина зброї відображала на поверхнях вистріляних куль (або куль і гільз) специфічні ознаки, характерні лише для конкретного примірника зброї, адже вони є унікальними й неповторними для інших зразків такої самої зброї.

Це давало змогу візуально диференціювати вистріляні кулі й гільзи шляхом їх ретельного зовнішнього огляду. Яскравим прикладом цього є випадок із Келвіном Гукером Годдардом, який 1835 р. на основі дефекту форми для лиття, що відобразився на поверхні вистріляної кулі, довів тотожність

досліджуваного примірника кулі, вилученої з трупа, кулям, виготовленим конкретною особою із застосуванням відповідного обладнання, здійснивши у такий спосіб перші ідентифікаційні дослідження куль на основі особливостей способу їх виготовлення. Пізніше, 1860 р., на основі результатів порівняльного дослідження пижа, вилученого з тіла загиблого, та пижа, використаного для спорядження другого ствола пістолета, конкретну особу звинувачували у вбивстві ²³².

1912 р. в Парижі професор судової медицини Віктор Балтазар зробив серію фотографій слідів на кулі, виявлених на місці злочину, та експериментальної кулі, отриманої після пострілу зі зброї підозрюваного. Фотографії потім було збільшено, що дало змогу дослідникам вивчити сліди на кулях. 1913 р. він оприлюднив статтю, у якій стверджував, що на гільзі утворюються характерні сліди від ударника, дзеркала затвора, зачепи викидача та інших частин і деталей зброї. Означені сліди різняться залежно від типу зброї.

Проте, досліді професора Балтазара не мали широкого розповсюдження: їх не проводили у великих масштабах, що не давало змоги робити остаточні висновки. Збільшення зображення було ключем для розв'язання ідентифікаційних завдань: звичайні мікроскопи вже використовували, проте існували певні технічні труднощі щодо одночасного здобуття зображення двох об'єктів для здійснення порівняльного аналізу ознак на їхніх поверхнях.

Розвиток наукових засобів і методів, які застосовували під час розслідування злочинів, скоєних із застосуванням вогнепальної зброї, відбувався доволі повільно, що обумовлено загальним станом розвитку науки й техніки того періоду.

Зазвичай тогочасні розслідування базувалися на результатах досліджень наслідків застосування зброї, для визначення яких залучали фахівців у галузі судової медицини.

Вони досліджували спричинені різними видами уражаючих елементів вогнепальні поранення та пошкодження, а також особливості механізму їх утворення.

В окремих випадках судово-медичні експерти досліджували як саму зброю та патрони до неї, так і порівнювали вистріляні зі зброї кулі й гільзи.

Результати цих досліджень не завжди були достовірними, тому що висновки мали суб'єктивний характер, зумовлений низьким рівнем технічного оснащення.

Проте, саме судово-медичним експертам належать перші відкриття, пов'язані з визначенням комплексу загальних і окремих ознак слідів каналу

²³² Торвальд Ю. Сто лет криминалистики. Москва, 1975. 448 с.

Розділ 5. Експертиза зброї

ствола на поверхнях вистріляних куль, що стали підґрунтям для остаточного формування судової балістики в окремий вид криміналістичних досліджень. Незважаючи на це, практика потребувала використання знань у галузі виготовлення зброї та її цільового застосування, що було неможливим без залучення відповідних фахівців, адже судово-медичні експерти не мали відповідної кваліфікації.

Отже, лише у середині XIX ст. виникли об'єктивні передумови формування окремого напрямку криміналістичних досліджень зброї та патронів до неї, а також обставин її застосування.

На цьому етапі розвитку остаточне відокремлення судової балістики від судової медицини було ще недостатньо обґрунтованим: воно стало можливим лише з появою необхідного обладнання.

На початку 1920-х рр. Джон Фішер винайшов і виготовив геліксометр (див. рис. 5.1) — довгий порожнистий зонд із прикріпленим джерелом світла та збільшувальним склом, який можна було використовувати для дослідження нарізів ствола зброї. Означений прилад широко застосовували під час дослідження зброї для виявлення особливостей слідів каналу ствола.

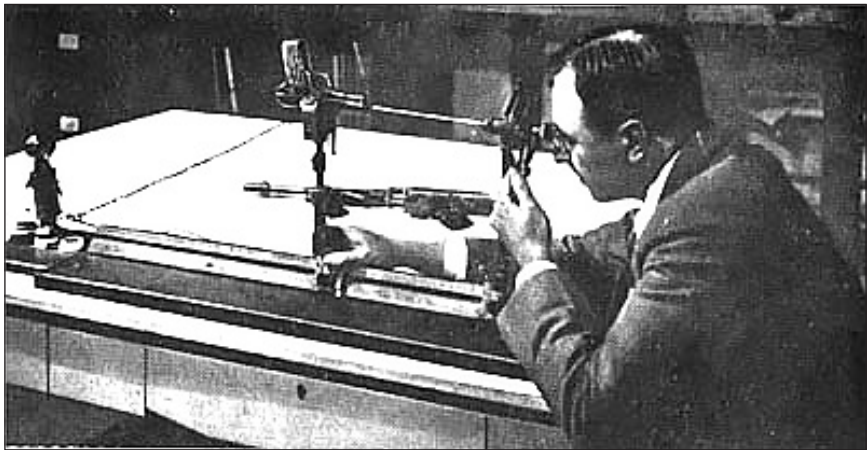

Рис. 5.1. Застосування геліксометра
для дослідження каналу ствола пістолета

Створення та застосування у середині 1920-х рр. порівняльних мікроскопів (див. рис. 5.2), конструкція яких представляла собою два мікроскопи, з'єднані між собою оптичним мостом, що давало змогу дослідникам

порівнювати кулю з місця злочину з іншою кулею, дало змогу вивести криміналістичне дослідження вистріляних куль і гільз на новий якісний рівень.

Створення порівняльного мікроскопа дало змогу поєднати порівняльну мікроскопію та фотографію, завдяки чому можна було здійснювати ідентифікаційні дослідження, що (разом із діагностикою вогнепальної зброї та розв'язанням ситуаційних обставин пострілу) призвело до формування концепції застосування судової балістики та визначення її провідної ролі у криміналістичній практиці ²³³.

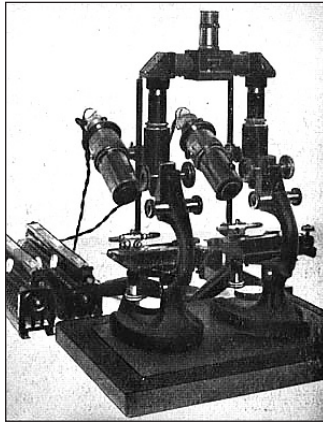

Рис. 5.2. Загальний вигляд порівняльного мікроскопа К. Г. Годдарда

У результаті зміни мети й завдань, а також реформування судової медицини в середині XX ст. судова балістика остаточно відокремилася від базової дисципліни — судової медицини.

Проте, у судовій медицині залишився напрям досліджень вогнепальних поранень, спричинених різними видами уражаючих елементів, що оформився у нову спеціальність — ранову балістику.

1932 р. у США було створено лабораторію ФБР (Федеральне бюро розслідувань), де Келвін Г. Годдард навчав експертів ідентифікувати вогнепальну зброю.

²³³ Див.: Торвальд Ю. Указ. соч. ; Черваков В. Ф. Очерки судебной баллистики: пособ. для следователей. Москва, 1953. 180 с. ; Сапожников Ю. С., Гамбург А. М. Судебная медицина : учебник. Киев, 1976. 316 с.

ФБР також створило базу даних «Загальні характеристики нарізів», що містила детальні вимірювання нарізів понад 18 000 типів зброї (зокрема, кількість і розмір нарізів та їхніх полів, а також напрямок нахилу нарізів). Такий каталог інформації давав змогу будь-якому дослідникові виявити тип зброї, з якої відстріляно кулю, виявлену на місці злочину.

Розвиток цифрового зображення та баз даних прискорив процес ідентифікації вогнепальної зброї. 1989 р. ФБР створило базу даних *Drugfire*, у якій проаналізувало сліди на гільзах. Згодом у Бюро алкоголю, тютюну, вогнепальної зброї та вибухових речовин заснували аналогічну базу даних — «Інтегровану балістичну ідентифікаційну систему» (*IBIS*), створену компанією *Forensic Technology* та призначену для ідентифікації куль і гільз. Бази даних містили цифрові зображення відновлених частин балістичних доказів із місць злочину з усієї країни.

Наприкінці 1990-х рр. США визнали необхідність суміщення обох баз даних, унаслідок чого було створено «Національну інтегровану мережу балістичної інформації» (*NIBIN*), а систему *Drugfire* замінили системою *IBIS*. Із системою *NIBIN* (у разі, коли поліція не виявляла вогнепальної зброї або підозрювала, що злочин може бути пов'язаний з іншими злочинами) слідчі можуть шукати подібні докази, але експертові все одно доводиться вивчати кулі або гільзи, використовуючи мікроскоп порівняння.

У Великій Британії 2009 р. було створено першу базу даних вогнепальної зброї — «Національну розвідувальну службу з питань балістики» (*Nabis*), що зберігає судово-експертну інформацію про всю вогнепальну зброю та матеріали балістики, вилучені поліцією.

Останнім часом Інтерпол та *Forensic Technology* започаткували партнерство, яке дає змогу обмінюватися балістичними доказами між державами — членами організації.

В Україні судова балістика як галузь спеціальних знань розпочала своє існування водночас із розвитком криміналістики як науки. Балістичні дослідження проводили переважно судово-медичні експерти під час обслідування трупів з вогнепальними пораненнями (М. І. Пірогов (1847), П. П. Заблоцький (1852), М. Кривошапкін (1849, 1858))²³⁴. Судова балістика як складова криміналістики, або на той час — кримінальної техніки (сьогодні — криміналістичної) почала формуватися у 1920-ті рр.

²³⁴ Крылов И. Ф. Избранные труды по криминалистике/сост., науч. ред. А. И. Александров, В. В. Петров. Санкт-Петербург, 2006. С.107 ; Кустанович С. А. Судебная баллистика. Москва, 1956. С. 4.

У розвитку та визначенні судової балістики в минулому столітті провідну роль зіграли наукові праці С. М. Трегубова, С. М. Матвєєва, Б. М. Комаринця, Б. І. Шевченка, М. М. Зюскина, В. Ф. Червакова, Л. М. Ейдліна, Ю. М. Кубицького, О. Ф. Лисицина, В. Є. Бергера, Б. Р. Киричинського, М. П. Молибоги, О. І. Устинова, В. Ф. Гущина, Л. Ф. Савраня та ін.

Уперше в колишньому СРСР термін «судова балістика» застосував 1937 р. радянський судовий медик, професор В. Ф. Черваков у відомій на той час праці «Судова балістика»²³⁵. Як зазначено вище, цей термін запропонували американські автори, однак його не одразу підтримали вітчизняні фахівці (зокрема, С. П. Мітрічев і М. В. Терзієв, які вважали термін «балістика» таким, що не відображає усіх криміналістичних особливостей цієї галузі знань, має опосередкований стосунок до дослідження вогнепальної зброї та боеприпасів, а також незрозумілий для судових і слідчих працівників).

С. Д. Кустанович дав таке визначення судової балістики: судова балістика — умовне, зручне (завдяки його стислості) найменування спеціальної дисципліни, до завдань якої належить вивчення матеріальної частини вогнепальної зброї, патронів до неї, порохів, а також явищ, пов'язаних із пострілом (зокрема, його слідами на різних перешкодах), що виникають у правовій практиці. Питання власне балістики (тобто науки про рух снаряда або кулі) посідають лише один із розділів курсу судової балістики²³⁶.

Дискусії щодо терміна «судова балістика» не припинилися і згодом. Так, І. О. Сапожников (1956) звернувся до обговорення цього терміна, вважаючи його необґрунтованим. Натомість він запропонував змінити його на термін «криміналістична експертиза зброї та боеприпасів».

За доцільність зміни терміна «судова балістика» висловився Б. І. Шевченко (1962), на думку якого точнішим був би термін «криміналістична балістика»²³⁷.

В. Ф. Черваков (1937) не тільки першим запропонував назвати нову сформовану галузь криміналістики судовою балістикою, а й першим зробив спробу визначити її предмет і зміст. Виходячи із завдань слідчо-судової практики, він визначив такі складові судової балістики:

- вивчення матеріальної частини зброї, що найчастіше зустрічається у кримінальній практиці;

²³⁵ Черваков В. Ф. Судебная баллистика. Москва, 1937. 248 с.

²³⁶ Кустанович С. А. Указ. соч..С. 3.

²³⁷ Крылов И. Ф. Указ. соч. С. 108.

- ідентифікація вогнепальної зброї, патронів, патронних гільз, пуль та іншого спорядження;
- вивчення пороху й інших вибухових речовин у межах, необхідних криміналістиці;
- криміналістичне та судово-медичне вивчення вогнепальних пошкоджень²³⁸.

Пізніше В. Ф. Черваков структурував курс судової балістики (1956):

- експертиза ручної вогнепальної зброї;
- експертиза боєприпасів;
- експертиза порохів, продуктів горіння порохового заряду та продуктів розкладання ударного складу капсуля;
- експертиза стріляних гільз і куль;
- експертиза вогнепальних пошкоджень;
- огляд місця події у справах, пов'язаних із застосуванням вогнепальної зброї²³⁹.

Він зазначав, що термінологія судової балістики не повністю розроблена, як і деякі питання, що підлягають вивченню в курсі судової балістики та зустрічаються на практиці.

1974 р. вийшов друком навчально-методичний посібник Б. М. Комаринця «Судово-балістична експертиза», у якому автор докладно розглянув:

- загальні питання судової балістики й судово-балістичної експертизи;
- предмет судової балістики;
- судову балістику та суміжні галузі знань;
- об'єкти судово-балістичних досліджень;
- методи судової балістики;
- судово-балістичні дослідження (участь фахівців у слідчих діях і судово-балістичній експертизі);
- проблеми та систему судової балістики;
- неідентифікаційні дослідження вогнепальної зброї (визначення належності об'єкта дослідження до вогнепальної зброї; визначення та класифікацію вогнепальної зброї; визначення технічного стану вогнепальної зброї; дослідження можливості мимовільного пострілу; дослідження пошкоджень зброї (розриву ствола) у момент пострілу; відновлення спіялих маркувальних знаків на зброї)²⁴⁰.

²³⁸ Крылов И. Ф. Указ. соч. С. 109.

²³⁹ Кустанович С. А. Указ. соч. С. 404—408.

²⁴⁰ Комаринец Б. М. Указ. соч.

Бурхливий розвиток судової балістики в СРСР припав на післявоєнні десятиліття. До судової балістики висували особливі вимоги через те, що більшість правопорушень відбувалося із застосуванням вогнепальної зброї, яка після Другої світової війни стала загальнодоступною. Ідентифікація зброї за стріляними кулями та гільзами була тоді (і залишається донині) одним із найважливіших завдань судово-балістичної експертизи.

У 1960—1980-ті рр. судову балістику розподілили на окремі напрями досліджень. Слід зазначити суттєвий внесок у розвиток судової балістики таких учених, як Б. М. Комаринець, Б. М. Єрмоленко, Є. М. Тихонов, Н. П. Косоплечев, Є. І. Стащенко, А. І. Устинов, І. А. Дворянський, В. М. Ладін, В. Ф. Гушин, Д. М. Закутський, В. М. Плєскачевський та інші ²⁴¹.

Можна відзначити три основні напрями: вивчення вогнепальної зброї, вивчення боєприпасів і вивчення слідів пострілу. У кожному напрямі розв'язували як ідентифікаційні, так і діагностичні завдання. Для цього періоду характерно кількісне розширення та якісна зміна деяких об'єктів судово-балістичної експертизи.

У той час вивчали сліди пострілу не тільки на ураженій перешкоді, зброї, стріляних гільзах, снарядах і пижах, а й на стрільці та предметах навколишнього оточення. Крім вогнепальної зброї (як заводського, так і саморобного виробництва) і патронів до неї, коло об'єктів вивчення розширили за рахунок вогнепальних і невогнепальних стріляючих пристроїв (ракетниць,

²⁴¹ Див., наприклад: Комаринець Б. М., Митричев В. С. *Современные проблемы судебной баллистики. Современные методы исследования вещественных доказательств* / отв. ред.: Б. М. Комаринець, А. В. Лаптев. Москва, 1967. С. 112—124 ; Ермоленко Б. Н. *Теоретические и методические проблемы судебной баллистики*. Киев, 1974 ; Горбачев И. В., Лазари А. С., Нусбаум В. И., Сафронский Э. Г., Стащенко Е. И. *Идентификационное исследование огнестрельного оружия: метод. пособ. для экспертов* / отв. ред. Е. И. Стащенко. Москва, 1985 ; Стащенко Е. И., Устинов А. И. *Криминалистическое исследование огнестрельного оружия: метод. пособ. для экспертов, следоват-й и судей*. Москва, 1987 ; Ладін В. Н., Михайлов Л. Е., Чистяков А. А. *Боевые свойства обрезов малокалиберных винтовок* *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1968. Вып. 5. С. 232—235 ; Дворянский И. А. *Установление расстояния выстрела по рассеиванию дроби. Использование научных методов и технических средств в борьбе с преступностью*: мат-лы науч.-практ. конф. / под ред.: А. В. Дулова, Н. И. Порубова. Минск, 1965. С. 211 ; Тихонов Е. Н. *Боєприпаси к ручному стрелковому оружию*. Москва, 1976. 98 с. ; Его же. *Некоторые актуальные вопросы теории и практики назначения судебно-баллистической экспертизы. Следственная практика*. 1978. Вып. 119. С. 93—193 ; Гушин В. Ф. *О возможности идентификации гладкоствольных охотничьих ружей по следам на снарядах. Криминалистика и судебная экспертиза*. 1970. Вып. 7. С. 221—228.

будівельно-монтажних пістолетів, рушниць і пістолетів для підводного полювання та ін.), патронів до вогнепальних стріляючих пристроїв.

У 1970-ті рр. судово-балістична експертиза перебувала на доволі високому теоретичному рівні, експерти давали відповіді на багато питань, що виникали під час розслідування та судового розгляду справ, пов'язаних із застосуванням вогнепальної зброї та подібних до неї пристроїв.

Накопичення згаданих закономірностей, пов'язаних із конструкцією вогнепальної зброї, явищами внутрішньої та зовнішньої балістики й утворенням слідів пострілу, сприяло появі двох монографій: навчально-методичного посібника Б. М. Комаринця «Судово-балістична експертиза»²⁴² та книги Б. М. Шевченка «Теоретичні та методичні проблеми судової балістики»²⁴³.

У 1980—1990-ті рр. формування судово-балістичної експертизи характеризують якісною зміною головних об'єктів її вивчення — вогнепальної зброї та боєприпасів до неї (відбувається їх значна модернізація). Тому криміналісти, які працювали в галузі судової балістики, активно вивчали сліди, що виникали під час перестрілки з нових зразків зброї, та механізми утворення ознак, що їх використовують для ідентифікації зняряддя, розробляли прийомоми вивчення для ефективного застосування в експертній практиці. У розслідуванні правопорушень з використанням зброї провідна роль належить криміналістиці та судовій експертизі (зокрема, особливого значення набули судово-балістичні дослідження).

Провідне місце у розслідуванні правопорушень посідає виявлення та дослідження слідів злочину, оскільки вони є головним джерелом доказової інформації. Успіх розслідування й розкриття правопорушень, скоєних з використанням вогнепальної зброї, залежить від того, наскільки швидко та якісно вдається знайти й дослідити сліди, що відображають обставини правопорушення, і застосувати здобуту інформацію для розслідування злочину.

Основою української школи судової балістики є досягнення фахівців експертних установ Мін'юсту, МВС та Комітету державної безпеки (далі — *КДБ*) СРСР. У 1930—1980-х рр. вони заклали підґрунтя ідентифікаційних досліджень нарізної та гладкоствольної зброї, сформували концепції розвитку й перспективні напрями досліджень у судовій балістиці, визначили їхні об'єкти та розробили основні методологічні аспекти. У той час створено найвідоміші наукові довідники й посібники щодо характеристик слідів частин і механізмів зброї на поверхнях вистріляних із неї куль і гільз, що не

²⁴² Комаринец Б. М. Указ. соч.

²⁴³ У книзі: Плескачевский В. М. Судебная баллистика и судебно-баллистическая экспертиза : курс лекций. Москва, 2011. С. 7—8.

втратили своєї актуальності до сьогодні. Також вироблено унікальні зразки криміналістичного обладнання, що давали змогу ефективно розв'язувати ідентифікаційні завдання доволі тривалий час (до середини 2000-х рр.).

Погіршення криміногенної ситуації в Україні в 1990-х рр. виявило необхідність оновлення й подальшого удосконалення наявних методів криміналістичних досліджень на основі нових досягнень науки та техніки, адже поміж об'єктів судової балістики з'явилися нові зразки вогнепальної зброї, патронів і конструктивно схожих із ними виробів, що раніше не потрапляли до поля зору експертів.

Виникла потреба оновити інформаційне забезпечення експертних установ, оскільки бурхливе зростання номенклатури боєприпасів до вогнепальної зброї, а також поява нових видів зброї (газової та травматичної) і патронів до неї спричинили нагальну потребу у визначенні й узагальненні їхніх балістичних характеристик, уражаючих властивостей, а також особливостей механізму їх дії по цілі.

Відносна стабільність криміногенної ситуації впродовж 2000—2010 рр. сприяла оновленню методологічного забезпечення судово-балістичної експертизи. У практику впроваджено значну кількість методик криміналістичних досліджень зброї самозахисту (газових, травматичних і шротових пістолетів і револьверів), ідентифікації нарізної короткоствольної зброї, визначення належності куль і гільз одному патрону, визначення балістичних характеристик різних видів кінетичних снарядів, обставин пострілу, досліджень вогнепальних пошкоджень та ін.

У середині 2010-х рр. виникла потреба як подальшого вдосконалення наявних методик і методів дослідження, так і розроблення нових, що було обумовлено появою нових об'єктів досліджень, що почали надходити до експертних установ Мін'юсту, МВС та СБ України під час бойових дій на Сході країни.

Слід відзначити суттєвий внесок експертів ХНДІСЕ у розвиток судової балістики в Україні на сучасному етапі. На початку 2000-х рр. під керівництвом завідувача лабораторії ХНДІСЕ (ННЦ ІСЕ) І. С. Собакаря співробітники узагальнили та проаналізували наявну інформацію щодо характеристик та особливостей конструкції патронів до нарізної вогнепальної зброї виробництва СРСР, України та Росії.

Завдяки НДР за темою «Криміналістичне дослідження тактико-технічних і балістичних характеристик патронів до нарізної та гладкоствольної зброї з метою розв'язання діагностичних та класифікаційних завдань» створено два довідникові посібники: «Патрони до стрілецької зброї»

(2003)²⁴⁴ та «Довідниковий посібник по патронах» (2008)²⁴⁵, якими дотепер послуговуються фахівці експертних установ Мініюсту, МВС та СБ України.

Оскільки травматична зброя та патрони до неї стали постійними об'єктами криміналістичних досліджень, співробітники згаданої лабораторії провели НДР за темами «Аеродинамічні аспекти криміналістичного дослідження уражаючих елементів травматичної (несмертельної) дії» (2010), «Диференціально-діагностичні критерії оцінки вогнепальних пошкоджень, утворених крупнокаліберними кулями травматичної дії, при стрільбі з близької відстані» (2011), «Методичні рекомендації щодо визначення альтернативного критерію оцінки вражаючих властивостей куль травматичної дії» (2017).

Уперше в Україні здобуто дані про балістичні характеристики куль травматичної дії різних видів та калібрів, виготовлених з еластичних матеріалів. Також уперше здобуто дані про балістичні характеристики й ефективність влучення еластичної картечі патронів «Терен-12 К». Дослідження проводили на високому науковому рівні із застосуванням методів чисельного моделювання фізичних процесів ударно-контактної взаємодії куль травматичної дії з в'язко-пружинистим середовищем, що дало змогу (без проведення натурних випробувань) заздалегідь діагностувати характер спричинених вогнепальних поранень і ступінь тяжкості шкоди, спричиненої біологічним тканинам, за різноманітних умов стрільби.

Окрім того, для визначення аеробалістичних характеристик куль травматичної дії, що необхідні для визначення параметрів траєкторії їх руху, інтенсивно застосовували методи чисельного моделювання умов обтікання куль у зустрічному потоці повітря з урахуванням діапазону їхніх початкових швидкостей. Це дало змогу визначити відповідні показники та розраховувати траєкторії уражаючих елементів на різних відстанях стрільби, що раніше було недосяжним.

Проведення експериментальних стрільб із застосуванням імітаторів біологічних тканин (балістичного пластиліну та желатину), а також використання туш піддослідних тварин дало змогу здобути унікальні дані щодо характеру спричинених різними видами куль травматичної дії вогнепальних поранень, а також особливостей механізму їх утворення.

Отже, у ХНДІСЕ (ННЦ ІСЕ) уперше проведено повний комплекс криміналістичних досліджень травматичної зброї та патронів до неї,

²⁴⁴ Коломийцев А. В., Собакарь И. С., Никитюк В. Г., Сомов В. В. Патроны к стрелковому оружию. Харьков, 2003. 336 с.

²⁴⁵ Коломийцев А. В., Ларьков С. Н., Собакарь И. С. Справочное пособие по патронам. Харьков: Оберіг, 2008. 528 с.

результати яких успішно впроваджено в експертну практику решти СЕУ. Спеціалісти лабораторії значну увагу приділили також іншим видам і зразкам зброї.

2010 р. завершено НДР за темою «Застосування прямого динамічного методу дослідження слідів взаємодії куль та гільз патронів до нарізної зброї для визначення їх належності до одного патрона»²⁴⁶. Основа цієї роботи — положення та розробки, які проводили у 1950-ті рр. і які не знайшли широкого застосування через вузьку спрямованість, адже їх проводили щодо лише одного об'єкта — малокаліберних патронів кільцевого запалення. Результати НДР, проведеної 2010 р., відзначаються універсальністю, відтоді їх успішно застосовують під час проведення судово-балістичних експертиз.

Значну увагу співробітники лабораторії приділили пневматичній зброї та кулям до неї, завдяки чому 2013 р. успішно завершено НДР за темою «Аеробалістичні аспекти криміналістичного дослідження уражаючих елементів до пневматичної зброї»²⁴⁷. Також розроблено методику визначення параметрів, необхідних для визначення траєкторії руху різних видів уражаючих елементів, що дає змогу визначити місце, звідки здійснено постріл із пневматичної зброї.

Збільшення кількості правопорушень, скоєних під час масових заворушень, призвело до необхідності здійснення криміналістичних досліджень нових об'єктів досліджень (зокрема, рогаток, які доволі активно застосовували проти правоохоронців). Окрім того, виникла потреба у визначення параметрів траєкторії предметів, що метали у бік правоохоронців. Це знайшло відображення у НДР за темою «Методика визначення балістичних характеристик низькошвидкісних кінетичних снарядів»²⁴⁸, яку успішно виконали співробітники лабораторії 2015 р.

Станом на сьогодні судово-балістична експертиза має сучасне методичне забезпечення за всіма напрямом діяльності, експертні установи забезпечено

²⁴⁶ Застосування прямого динамічного методу дослідження слідів взаємодії куль та гільз патронів до нарізної зброї для встановлення їх належності до одного патрона : звіт про НДР (заключний) ХНДІСЕ, КримНДІСЕ ; кер. І. С. Собакар. Харків, 2010. 105 с. № ДР 0109U001203.

²⁴⁷ Аеробалістичні аспекти криміналістичного дослідження уражаючих елементів до пневматичної зброї : звіт про НДР (заключний) ХНДІСЕ ; кер. І. С. Собакар. Харків, 2013. 166 с. № ДР 0111U002340.

²⁴⁸ Методика визначення балістичних характеристик низькошвидкісних кінетичних снарядів : звіт про НДР (заключний) ХНДІСЕ ; кер. О. В. Коломійцев. Харків, 2015. 124 с. № Д0114U001647.Р 0114U001647.

відповідним високотехнологічним обладнанням, що дає змогу якісно досліджувати надані для дослідження об'єкти.

Щодо наукових робіт працівників інших установ, то на початку ХХІ ст. в Україні видано низку колективних наукових праць (серія «Криміналістична техніка» (2006—2009) за редакцією А. В. Кофанова²⁴⁹, де викладено рекомендації з виявлення, вилучення, фіксування, пакування, транспортування слідової балістичної інформації, проведення судово-балістичних експертиз та функціонування (формування, ведення й використання) балістичних об'єктів; робота П. Д. Біленчука, А. В. Кофанова, О. Ф. Суляви про історію виникнення, стану та перспективи розвитку експертизи зброї, яку вони назвали криміналістичним вогнестрільним зброезнавством)²⁵⁰.

Щодо диференціювання спеціальних знань в аспекті виникнення та формування експертних спеціальностей можемо констатувати: на першому етапі розвитку в Україні судово-балістична експертиза мала дві експертні спеціальності — 3.1 «Дослідження вогнепальної зброї» та 3.2 «Дослідження боєприпасів та слідів пострілу». Ці спеціальності введено відповідно до Закону України «Про судову експертизу»²⁵¹ та наказу Мін'юсту України від 22.12.1995 р. № 32/5, яким затверджено Інструкцію про порядок присвоєння кваліфікації судового експерта експертно-кваліфікаційними комісіями науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України²⁵² (наказ утратив чинність на підставі наказу Мін'юсту України від 15.07.1997 р. № 285/7-А²⁵³).

У зв'язку з необхідністю розширення понятійного апарату та появою нових об'єктів досліджень назви експертних спеціальностей певний час трансформувалися: зокрема, відповідно до наказу Мін'юсту України від

²⁴⁹ Див., наприклад: Криміналістична техніка : навч. посіб./Кн. друга (ч. перша): кол. авторів. за ред. А. В. Кофанова. Київ, 2009. 466 с.

²⁵⁰ Біленчук П. Д., Кофанов А. В., Сулява О. Ф. Зброезнавство: правові основи обігу вогнестрільної зброї. Порівняльний аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: Україна. Європа. Світ : монографія / за ред. проф. П. Д. Біленчука. Київ, 2004. 464 с.

²⁵¹ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-ХІІ (зі змін. та допов.) *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 28. Ст. 232.

²⁵² Про затвердження Інструкції ... : наказ Мін'юсту України від 22.12.1995 р. № 32/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0473-95> (дата звернення: 23.07.2020).

²⁵³ Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Мін'юсту України від 15.07.1997 р. № 285/7-А (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0283-97> (дата звернення: 23.07.2020).

15.07.1997 р. № 285/7-А «Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів» (який утратив чинність згідно з наказом Мін'юсту України від 09.08.2005 р. № 86/5) у Переліку спеціальностей 3.1 здобула назву «Дослідження вогнепальної зброї та слідів її складових деталей», спеціальність 3.2 перейменовано у «Дослідження боєприпасів і слідів пострілу». У зв'язку із проведенням значної кількості комплексних експертних досліджень, пов'язаних з визначенням обставин застосування зброї та боєприпасів до неї, а також спроможності свідчень усіх учасників події й інших ситуаційних аспектів, ухвалено рішення щодо введення нової спеціальності 3.3 «Дослідження ситуаційних обставин пострілу».

Антитерористична операція на сході України призвела до необхідності відповідного реформування судової балістики та назв її експертних спеціальностей, що зумовлено появою значної кількості нових об'єктів досліджень, які раніше не належали до переліку поширених предметів злочину.

Наказом Мін'юсту України від 18.03.2016 р. № 767/5 «Про затвердження Змін до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів»²⁵⁴ директивно замість роду «Судово-балістична експертиза» було введено назву «Експертиза зброї» з такими відповідними експертними спеціальностями:

- 3.1 «Балістичне дослідження вогнепальної зброї та бойових припасів до неї»;
- 3.2 «Балістичне дослідження слідів зброї, слідів пострілу та ситуаційних обставин пострілу»;
- 3.3 «Дослідження холодної зброї»;
- 3.4 «Дослідження зброї з некінетичним принципом ураження»;
- 3.5 «Дослідження гранатометів та ствольної артилерійської зброї»;
- 3.6 «Дослідження ракетно-реактивної зброї»²⁵⁵.

Започаткування спеціальності 3.3 «Дослідження холодної зброї» відповідає призначенню нової назви роду експертизи, тому що є цілком доцільним з погляду об'єднання досліджень різних видів зброї. Нові експертні спеціальності суттєво розширюють номенклатуру об'єктів досліджень, проте, викликають певні труднощі щодо методологічного й інформаційного забезпечення спеціальностей 3.4—3.6. Окрім того, на час підготовки цього розділу роботи констатувалося, що програми підготовки експертів за

²⁵⁴ Про затвердження Змін ... : наказ Мін'юсту України від 18.03.2016 р. № 767/5 (зі змін. та допов.). URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0434-16#n2> (дата звернення: 23.07.2020).

²⁵⁵ Там само.

означеними спеціальностями потребують удосконалення, що спричиняє негативні наслідки під час призначення відповідних експертиз в експертних установах Мін'юсту України, оскільки в них практично відсутні фахівці з дослідження ракетно-артилерійського озброєння.

Необхідність наповнення науково-методичної бази спеціальностей відповідним понятійним апаратом, а також узгодження переліку об'єктів досліджень у межах відповідних спеціальностей спричиняють дискусії між фахівцями експертних установ. Постійно виникають пропозиції щодо оновлення назв експертних спеціальностей з метою визначення їхньої відповідності реальному стану експертної практики та потребам органів досудового розслідування.

Водночас надходять пропозиції від представників експертних установ МВС України, які мають значну практику проведення експертиз зброї із широким діапазоном об'єктів. Зокрема, вони пропонують ввести до переліку об'єктів досліджень у межах спеціальності 3.1 усі види гранатометів багаторазового використання. Фахівці опрацювали методологічну основу досліджень, оскільки спеціальність 3.5 не належить до переліку експертних спеціальностей МВС України. Окрім того, проведення експертиз за спеціальностями 3.4—3.6 у системі МВС вважають недоцільним і необґрунтованим.

Останнім часом процес коригування й оптимізації експертних спеціальностей стає перманентним і його досі остаточно не вирішено.

За ініціативи КНДІСЕ й участі представників Державного НДЕКЦ МВС України, Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз СБ України та Навчально-наукового інституту № 2 Національної академії внутрішніх справ, 31.01.2018 р. відбулася нарада з питань удосконалення нормативно-правових актів, що регулюють проведення експертизи зброї та вибухотехнічних експертиз.

На ній запропонували такі нові редакції експертних спеціальностей:

- дослідження вогнепальної стрілецької зброї, бойових припасів до неї, гранатометів та вогнеметів багаторазового використання (спеціальність 3.1);
- дослідження слідів вогнепальної стрілецької зброї, гранатометів та вогнеметів багаторазового використання, слідів і ситуаційних обставин їх застосування (спеціальність 3.2);
- дослідження холодної зброї (спеціальність 3.3);
- дослідження зброї з некінетичним принципом ураження, слідів і ситуаційних обставин її застосування (спеціальність 3.4);

- дослідження вогнепальної артилерійської зброї, слідів і ситуаційних обставин її застосування (спеціальність 3.5);
- дослідження ракетної зброї, слідів і ситуаційних обставин її застосування (спеціальність 3.6).

Запропоновані назви спеціальностей також неможливо визнати остаточними, оскільки виникають певні практичні труднощі. Передусім це потребує відповідного інформаційного забезпечення, проте такі вимоги не можуть бути задовільнені, тому що артилерійські й ракетні системи та боєприпаси до них мають певний гриф таємності, що обмежує можливості експертів навіть під час проведення діагностичних досліджень.

Якщо дотримувати запропонованих редакцій назв спеціальностей, то залишається невизначеним, як саме експерти здійснюватимуть дослідження граномета, вогнемета, артилерійської чи ракетної системи щодо визначення їхніх справності та придатності до здійснення пострілу чи запуску. Незрозумілим є також визначення слідів їхнього застосування.

Дослідження ситуаційних обставин є доволі проблематичним, оскільки слідчі органи ставлять питання щодо визначення місця, звідки було здійснено постріл або запуск ракети. У деяких випадках (за наявності відповідних початкових даних) експерти можуть розрахувати параметри балістичної траєкторії окремих видів снарядів або мінометних мін, однак визначити параметри квазібалістичної траєкторії польоту керованих і некерованих ракет за наявності активних і пасивних ділянок траєкторії їхнього руху неможливо без залучення окремих фахівців у відповідній галузі знань науково-дослідних установ Міністерства оборони України.

Такий висновок ґрунтується на реальних фактах звернення слідчих органів військової прокуратури сил антитерористичної операції до ХНДІСЕ з метою розв'язання відповідних діагностичних та ідентифікаційних питань, що стосуються артилерійського озброєння. Отже, дослідження у межах спеціальностей 3.4—3.6 мають суто комплексний характер.

Крім того, виникають труднощі щодо ідентифікаційних досліджень вистріляних снарядів, їхніх уламків і гільз артилерійських пострілів, адже відповідні методики проведення таких досліджень ще не розроблено й не апробовано на практиці.

На підставі цього можна констатувати, що експерт у галузі дослідження зброї у межах спеціальностей 3.4—3.6 самостійно може здійснити лише обмежене діагностичне дослідження таких специфічних об'єктів, як електрошокер, вогнемет, артилерійська система чи ракетний комплекс. Його роль у проведенні досліджень за цими спеціальностями стає суто

організаційною без можливості об'єктивного оцінювання результатів досліджень. На думку фахівців ННЦ ІСЕ, наведені пропозиції лише збільшують напруження дискусії щодо об'єктів, що підлягають дослідженню у межах означених спеціальностей, а також методик їх досліджень. На основі викладених у протоколі згаданої наради пропозицій щодо внесення нововведень до переліку об'єктів досліджень і спеціальностей слід констатувати, що запропоновані редакції найменувань спеціальностей лише ускладнюють їхню класифікацію.

Отже, на думку фахівців ННЦ ІСЕ, редакції спеціальностей експертизи зброї, закріплені в чинній редакції відповідного Переліку, є більш раціональними, оскільки чіткіше окреслюють сферу досліджень та їхні об'єкти, хоча й вони мають певні недоліки, зумовлені необхідністю проведення суто комплексних досліджень із залученням сторонніх фахівців та організацій. Конкретизація формулювання назв спеціальностей вимагає відповідного забезпечення фахівців спеціальностей 3.4—3.6 методиками досліджень, довідниково-інформаційними даними, відповідним обладнанням, приміщеннями для зберігання об'єктів та експериментальних досліджень, полігонів та ін.

Рух ракет у просторі здійснюється за реактивним принципом, отже, використання терміна «ракетно-реактивна зброя» є недоцільним. Водночас реактивні системи залпового вогню належать до ракетно-артилерійського озброєння, їх можна розглядати як ствольні артилерійські системи у межах редакції спеціальності 3.5, що існує зараз. У межах спеціальностей, що існують, Мін'юст скоригував назви спеціальностей 3.5 «Дослідження гранатометів» і 3.6 «Дослідження артилерійської та ракетної зброї»²⁵⁶.

Спеціальність 3.4 «Дослідження зброї з некінетичним принципом ураження» можна залишити у попередній редакції, але є певні труднощі щодо диференціювання об'єктів досліджень, тому що найпоширенішими зразками зброї, які можна дослідити у межах цієї спеціальності, є електрошокери. Газова зброя (газові балончики та розпилювачі) також може бути об'єктом досліджень за цією спеціальністю, проте газові пістолети й револьвери є конструктивно схожими з вогнепальною зброєю, тому їх доцільно досліджувати фахівцям спеціальності 3.1.

²⁵⁶ Див.: Перелік видів судових експертиз ... (у ред. наказу Мін'юсту України від 28.04.2020 р. № 1540/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0389-20> (дата звернення: 23.07.2020).

Спеціальність 3.6 «Дослідження артилерійської та ракетної зброї» у редакції наказу Мін'юсту України від 28.04.2020 р. № 1540/5²⁵⁷ є універсальною, враховуючи комплексний характер досліджень, проте, вимагає чіткого визначення переліку об'єктів і завдань, які можна розв'язати в її межах відповідно до компетенції експертів установ Мін'юсту України та МВС України.

Отже, основні проблеми методологічного й інформаційного забезпечення нових експертних спеціальностей, визначення переліків відповідних об'єктів досліджень, а також проблеми оснащення відповідним обладнанням для проведення експериментальних досліджень стають прерогативою СЕУ Мін'юсту України і поки не мають остаточного розв'язання.

Відповідно до наказу Мін'юсту України від 28.04.2020 р. № 1540/5 «Про затвердження Змін до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів»²⁵⁸ розділ «Експертиза зброї» Переліку²⁵⁹ об'єднує нині такі експертні спеціальності: 3.1 «Балістичне дослідження вогнепальної зброї та бойових припасів до неї», 3.2 «Балістичне дослідження слідів зброї, слідів пострілу та ситуативних обставин пострілу», 3.3 «Дослідження холодної зброї», 3.4 «Дослідження зброї з некінетичним принципом ураження», 3.5 «Дослідження гранатометів», 3.6 «Дослідження артилерійської та ракетної зброї».

Класифікація — це система розподілу будь-яких однорідних предметів (зокрема, зброї) або понять за класами на основі загальних ознак (критеріїв). Результатом класифікації експертизи зброї є систематична одиниця — клас, рід, вид і підвид. Традиційно складним є питання вибору критеріїв класифікації (зокрема, експертизи зброї). Як критерії можна застосувати різні чинники: складність, обсяг вихідного документа, термін виконання, предмет дослідження та ін.

Зміст класифікації залежить від її основи — класифікаційної ознаки (критерію). Поняття класифікаційної ознаки пов'язано з виявленням найсуттєвішої, основної ознаки об'єктів, що класифікують. Зі свого боку, критерії зумовлено завданнями (метою) групування. Звідси впливає принципова можливість множинності класифікацій, які побудовано за різними критеріями та здійснюються з різною метою.

Класифікацію можна використати:

- для визначення подальших шляхів і можливостей наукових досліджень у межах загальної та окремих теорій експертизи зброї;

²⁵⁷ Перелік видів судових експертиз ... (у ред. наказу Мін'юсту України від 28.04.2020 р. № 1540/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0389-20> (дата звернення: 23.07.2020).

²⁵⁸ Там само.

²⁵⁹ Там само.

Розділ 5. Експертиза зброї

- під час призначення експертизи зброї з метою вибору необхідного роду (виду) судово-експертного дослідження та СЕУ;
- під час оцінювання експертних висновків і проведення пов'язаних з експертизою статистичних та інших аналітичних заходів;
- під час створення (реорганізації) СЕУ (підрозділів);
- у підготовці експертних кадрів і складанні відповідних програм навчання експертів та ін.

Критерії класифікації судових експертиз повинні відповідати таким вимогам:

- мати постійні, фундаментальні, а не тимчасові й випадкові чинники;
- бути визначені ознаками-критеріями;
- мати сталий об'єктивний характер;
- вирізняти провідний критерій у разі, коли в основу класифікації покладено не одну, а кілька ознак-критеріїв.

Перелік основних ознак об'єкта класифікації (експертизи зброї) залежить від визначення того, чим вона є за своєю сутністю.

Сьогодні існує кілька різних підходів до розгляду питання про сутність судової експертизи загалом. Її розглядають як самостійну процесуальну форму здобуття нових і перевірки вже наявних речових доказів ²⁶⁰. У законодавстві наведено таке визначення судової експертизи: це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла й інших об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або стануть предметом судового розгляду ²⁶¹.

Експертизу зброї (як і бідь-яку іншу) оформлюють у вигляді текстового документа, що має певні ознаки. Відповідно до процесуального законодавства експертиза є джерелом доказів, у якому також можна використати специфічні юридичні ознаки.

Для виявлення основних ознак, що можуть стати основою майбутньої класифікації, пропонуємо розуміти експертизу зброї за сутністю як:

- дослідження;
- процесуальний документ;
- інформацію.

Класифікаційні ознаки експертизи зброї як дослідження:

- об'єкт дослідження;

²⁶⁰ Див.: наприклад: Черваков В. Ф. Очерки судебной баллистики: пособ. для следователей. Москва: Госюриздат, 1953. 180 с. ; Комаринец Б. М. Судебно-баллистическая экспертиза: учеб.-метод. пособ./отв. ред. Х. М. Тахо-Годи. Москва: ВНИИСЭ, 1974. Вып. 1. 166 с.

²⁶¹ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-ХІІ (зі змін. та допов.) *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 28. Ст. 232.

- методи дослідження;
- предмет дослідження й обумовлені ним завдання.

Класифікаційні ознаки експертизи зброї як процесуального документа:

- вид судочинства, у якому експертизу призначено (кримінальне, адміністративне, цивільне та ін.);
- наявність чи відсутність за певним провадженням виконаних експертиз із відповідних питань (первинна, повторна або додаткова).

Класифікаційні ознаки експертизи зброї як інформації:

- повнота;
- достовірність;
- ясність та ін.

Проте, під час класифікації експертиз зброї пріоритет слід віддавати критеріям, що характеризують саме дослідження. Провідну роль поміж ознак дослідження слід надавати предмету дослідження й обумовленим ним завданням. Решта ознак дослідження можуть відігравати додаткову роль під час розроблення класифікації експертиз зброї.

Експертиза зброї належить до класу криміналістичних експертиз, визначених Інструкцією. Класифікаційну систему експертизи зброї не можна визначити раз і назавжди. Її оновлення зумовлене передусім необхідністю розв'язання нових завдань щодо об'єктів, які раніше не належали до предмета експертизи. Оптимальна схема класифікації з урахуванням нових завдань має такий вигляд: клас → рід → вид (підвид).

Оскільки класифікаційною ознакою обрано об'єкт дослідження, тому для розроблення класифікаційної моделі експертизи зброї необхідно згрупувати завдання. Зважаючи на експертну практику, можна виокремити такі види, що формуватимуть рід експертизи зброї:

- експертиза стрілецької вогнепальної зброї та конструктивно схожих з нею виробів, бойових припасів та конструктивно схожих з ними виробів;
- експертиза слідів зброї, слідів пострілу та ситуаційних обставин пострілу;
- експертиза холодної зброї та схожих з нею виробів;
- експертиза зброї з некінетичним принципом ураження та конструктивно схожих з нею виробів;
- експертиза гранатометів;
- експертиза артилерійської та ракетної зброї.

Ураховуючи викладене й динамічність розвитку експертизи зброї та її подальшу диференціацію, пропонуємо таку принципову схему класифікації експертизи зброї (див. рис. 5.3).

Розділ 5. Експертиза зброї

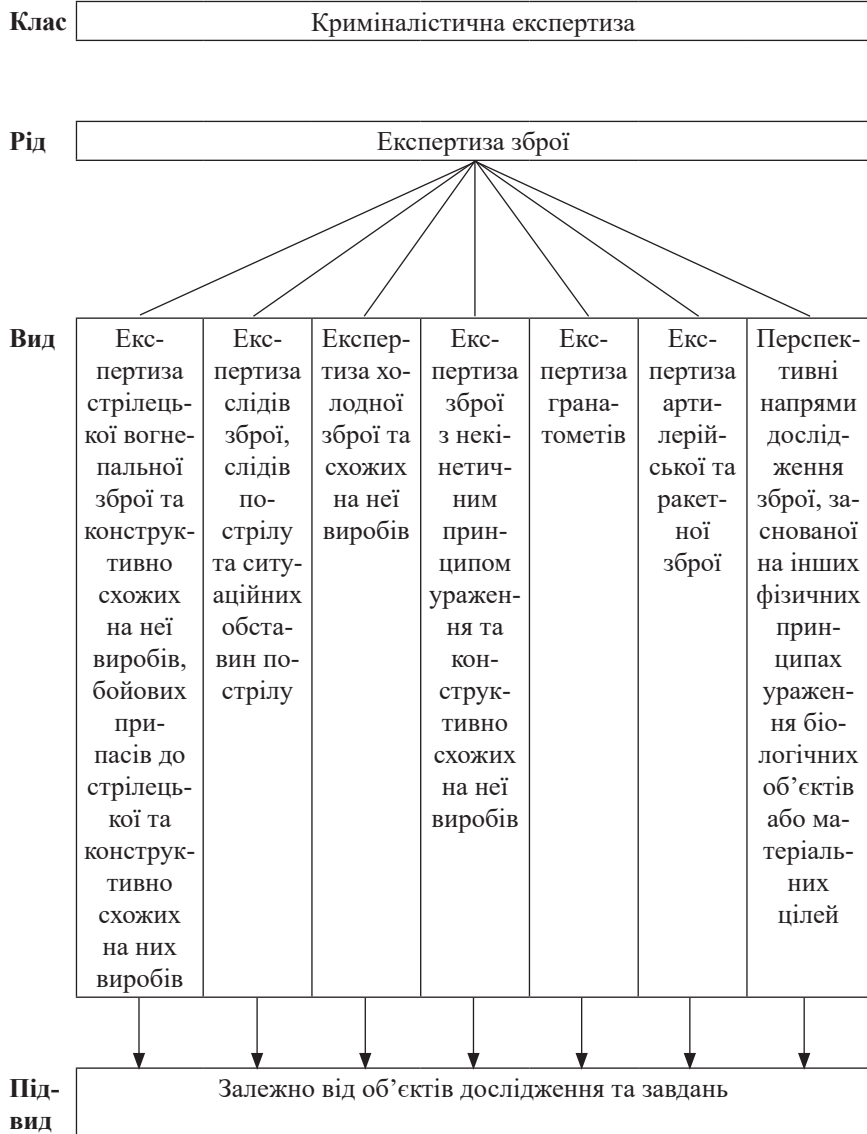

Рис. 5.3. Класифікація експертизи зброї

Висновки за розділом 5

Судова експертиза зброї є родом у класі криміналістичних експертиз. Станом на час написання цієї праці в Україні нормативно закріплено 6 видів експертизи, що дають змогу провести повне криміналістичне дослідження різних видів зброї.

Під час класифікації експертизи зброї пріоритет слід надавати критеріям, що характеризують об'єкт дослідження. Саме він тісно пов'язаний з предметом дослідження та зумовлений розв'язуваними завданнями.

Класифікаційну систему експертизи зброї не можна визначити раз і назавжди. Її слід оптимізувати відповідно до нових об'єктів дослідження та розв'язуваних завдань.

У роді експертизи зброї виокремлюють такі види:

- експертизу стрілецької вогнепальної зброї та конструктивно схожих з нею виробів, бойових припасів та конструктивно схожих з ними виробів;
- експертизу слідів зброї, слідів пострілу та ситуаційних обставин пострілу;
- експертизу холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів;
- експертизу зброї з некінетичним принципом ураження та конструктивно схожих з нею виробів (об'єкти: пристрої для розпилювання газу (аерозольні балончики, пристрої дозованого аерозольного розпилювання на основі одноразових малогабаритних балончиків (БАМів, або БАМПів), окрім газо-шумових пістолетів та револьверів, і конструктивно схожих з ними виробів; електрошокери та конструктивно схожі на них електророзрядні пристрої; струменеві вогнемети та конструктивно схожі з ними вироби; зброя на основі лазерного випромінювання; звукова (акустична) зброя; мікрохвильова електромагнітна зброя та ін.);
- експертизу гранатометів;
- експертизу артилерійської та ракетної зброї.

Слід також узяти до уваги перспективні напрями дослідження зброї, запланованої на інших фізичних принципах ураження біологічних об'єктів або матеріальних цілей.

Підвиди, на які поділено зазначені вище види експертизи зброї, виокремлюють відповідно до конкретних об'єктів дослідження та розв'язуваних завдань.

Розділ 6. Судова трасологічна експертиза

Термін «трасологія» походить від фр. *trace* — слід і грец. *λόγος* — учення, його слід розуміти як учення (науку) про сліди ²⁶².

Криміналістична трасологія (як учення про сліди) посідає одне з чільних місць у криміналістиці, оскільки будь-який злочин як зовнішній акт злочинної поведінки залишає різні сліди, що свідчать про його вчинення. Саме від того, чи виявлять ці сліди взагалі та в якому обсязі залежить подальший перебіг розслідування ²⁶³.

Криміналістика як наука офіційно виникла наприкінці XIX ст. У науковий обіг її ввів австрійський учений-криміналіст Ганс Густав Адольф Гросс (1847—1915), проте, криміналістична діяльність (точніше, окремі її прояви) відома людству здавна (зокрема, це стосується криміналістичного вчення про сліди). Зазначимо, що станом на сьогодні поміж учених-криміналістів відсутнє єдине загальноприйняте ставлення до найменування цієї галузі криміналістичної техніки: одні називають її криміналістичним ученням про сліди, інші — слідознавством, або криміналістичною трасологією.

Не вдаючись до дискусії із цього питання, необхідно зазначити, що у своєму історичному розвитку криміналістичне вчення про сліди здолало кілька етапів.

Спочатку трасологія як галузь наукового знання формувалася шляхом накопичення розрізнених відомостей про сліди, їх утворення і значення для діяльності з розслідування і розкриття злочинів. На сліди як джерела інформації звертали увагу ще в Давній Індії. Так, уміти читати сліди необхідно було під час відстеження ворога або злочинця (наприклад, за слідами ніг), а пораненого звіра — за кров'яним слідом. Індіанці Америки як мисливці та воїни також мали вміти читати сліди. Проте, говорити про якісь теоретичні засади слідознавства стало можливим тільки з відкриттям феномена

²⁶² Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 20. Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія/ред. кол.: В. Ю. Шепітько (голова) та ін. Харків: Право, 2018. С. 831.

²⁶³ Грановский Г. Л. Указ. соч. С. 156.

відбитків пальців — дактилоскопії. Ян Евангеліста Пуркіне (1787—1869) виокремив чотири види папілярних узорі (1823). У другій половині XIX ст. двоє англійських учених (незалежно один від одного) — Вільям Джеймс Гершель (1833—1917) і Генрі Фулдс (1843—1930) — з'ясували, що папілярні узорі пальців рук людини не змінюються протягом усього життя. На початку XX ст. французький учений Едмон Локар (1877—1966) схарактеризував папілярні узорі й виокремив такі їхні властивості, як незмінність і неповторність (унікальність).

Спочатку увагу криміналістів привертали тільки самі сліди як джерела інформації щодо особи злочинця й окремі його дії під час здійснення злочину²⁶⁴. Визначення поняття «слід» не існувало, механізм формування сліду детально не аналізували, а сліди здебільшого класифікували, зважаючи на наявні ознаки слідоутворювального об'єкта. Перші намагання класифікувати сліди реалізував І. М. Якимов, який розподілив сліди, виявлені на місці злочину, на дві групи: сліди людини й інші сліди. До першої групи належать сліди ніг, пальців рук, зубів, нігтів, волосся, крові, сім'яної рідини та ін., до другої — сліди тварин, знаряддя зламу, коліс повозок, зброї та ін. І. М. Якимов запропонував перше визначення сліду як відбитка на будь-чому, що дає змогу визначити його форму або призначення²⁶⁵.

Другий етап у розвитку наукових уявлень про механізм формування слідів пов'язано з роботами С. М. Потапова, Б. І. Шевченка, А. І. Вінберга та ін. С. М. Потапов у роботі «Вступ по криміналістики» (1946) присвятив увагу принципам криміналістичної ідентифікації, виокремивши два об'єкти, що беруть участь в ідентифікації: ідентифікований (об'єкт, що залишив слід) та той, що ідентифікує (безпосередньо слід). Учений сформулював поняття «слід», під яким мав на увазі матеріальні ознаки об'єктів і явищ, причиново пов'язаних із досліджуваною подією, та зазначив, що сліди можуть виникати від людей, окремих об'єктів і сил природи²⁶⁶. Згодом це визначення Б. І. Шевченко оцінив як першу спробу розкрити зміст поняття «слід» як терміна криміналістики²⁶⁷.

²⁶⁴ Майлис Н. П. Судебная трасология : учеб. для студ-в юрид. вузов. Москва, 2003. 272 с.

²⁶⁵ Якимов И. Н. Криминалистика: руководство по уголовной технике и тактике. Перепеч. изд. 1925 г. Москва, 2003. 496 с.

²⁶⁶ Див.: Потапов С. М. Принципы криминалистической идентификации. *Советское государство и право*. 1940. № 1. С. 66—81 ; Его же. Введение в криминалистику: учеб. пособ. для слуш-й ВЮА КА. Москва, 1946. 24 с.

²⁶⁷ Шевченко Б. И. Научные основы современной трасеологии / под. ред. Е. У. Зипера. Москва, 1947. С. 5—6.

На думку А. І. Вінберга, слідами у власне криміналістичному сенсі є відображення на матеріальних об'єктах. Подальший розвиток криміналістики засвідчив, що об'єкти криміналістики (зокрема, сліди) не завжди пов'язані з розслідуванням злочином, а запропоноване А. І. Вінбергом визначення не відокремлювало сліди від інших доказів у справі.

Основні наукові положення трасології (за Б. І. Шевченком):

- в утворенні сліду завжди беруть участь два об'єкти: той, що утворює (робить відбиток) і той, що сприймає (на якому залишається відбиток);
- у сліді відображено тільки частину поверхні об'єкта, що утворює, яка й контактувала з об'єктом, що сприймає (поверхні взаємодії називають «контактними поверхнями»);
- зміни на об'єкті, що сприймає, можуть відбуватися в межах його поверхні контактування та поза її межами (локальні й периферійні сліди).

Також Б. І. Шевченко побудував класифікацію слідів у трасології, виділяючи статичні і динамічні, об'ємні і поверхневі, локальні і периферичні сліди ²⁶⁸.

Сучасний етап розвитку криміналістичного вчення про сліди пов'язано з уточненням окремих понять і категорій трасології. Тепер об'єкти, які беруть участь у творенні сліду, називають слідоутворювальними та слідо-сприймальними. Для сучасного етапу характерною є зміна ставлення до поняття сліду та класифікації слідів у криміналістиці ²⁶⁹. Так, Ю. Ю. Ярослав опрацював теоретичні засади судової трасології як прикладної науки (зокрема, у частині класифікації трасологічних експертиз, розроблення

²⁶⁸ Шевченко Б. И. Указ. соч. 54 с.

²⁶⁹ Див., наприклад: Грановский Г. Л. Основы трасологии (Общая часть)/под ред. Е. И. Зуева. Москва, 1965. 124 с. ; Прохоров-Лукін Г. В. Експертиза трасологічна: Юридична енциклопедія. Київ, 1999. Т. 2. С. 344 ; Его же. Предмет судебной экспертизы и общие основания деления экспертных задач на категории. *Криминалістика и судебная экспертиза*. 2001. Вып. 50. С. 3—15 ; Трасология и трасологическая экспертиза : учебник ; отв. ред. И. В. Кантор. Москва, 2002. 376 с. ; Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактної-слідової взаємодії об'єктів: монографія. Харків, 2004. С. 78—88 ; Ярослав Ю. Ю. К вопросу о современной классификации судебной трасологии. *Криминалістика и судебная экспертиза*. 2006. Вып. 53. С. 10—20.; Його ж. Трасологічна експертиза. *Експертизи у судовій практиці*: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 2010. С. 100—101.

й систематизації алгоритмізованих методик трасологічних досліджень зі створенням їх банку даних та ін.)²⁷⁰.

За результатами аналізування наукових робіт провідних вчених і практиків у цій галузі, а також Інструкції та Науково-методичних рекомендацій²⁷¹, Ю. Ю. Ярослав дійшов висновку про відсутність єдиної думки щодо класифікації трасологічних експертиз²⁷².

У науково-практичному посібнику «Експертизи у судочинстві України» (2015) за загальною редакцією В. Г. Гончаренка та І. В. Гори різноманітні об'єкти трасологічної експертизи класифіковано за чотирма великими групами (видами), кожна з яких — за підгрупами (підвидами). До першої групи належать сліди людини (сліди рук, ніг, зубів, губ, інших ділянок голови (шкіряного покриву)). Як супутні слідам людини до цієї групи належать сліди взуття (шкарпеток), сліди одягу та пошкоджень на ньому, сліди нігтів та ін. До другої групи належать сліди знарядь, інструментів, механізмів та їхніх частин, вузлів, замків, пломб, виробів масового виробництва тощо. До третьої групи належать сліди транспортних засобів і їхніх деталей (ходової частини та частин, що виступають, окремих деталей і їхніх фрагментів). Четверта група — це сліди тварин (ніг, лап, зубів, кігтів, підків та ін.)²⁷³.

У заключному звіті за результатами наукової роботи «Удосконалення загальної та окремих методик судової трасологічної експертизи» (керівник НДР — А. О. Полтавський)²⁷⁴ запропоновано таку класифікацію трасологічних експертиз:

- слідів рук (папілярних узорів рук (дактилоскопічна експертиза), тильної сторони кисті рук, нігтів та ін.);
- слідів ніг (папілярних узорів ніг, слідів ніг на внутрішній поверхні взуття та ін.);
- слідів лоба, носа, губ, вух, ліктів, колін та ін.;

²⁷⁰ Ярослав Ю. Ю. Указ. соч. ; Ярослав Ю. Ю., Полтавський А. О. Уніфікація структури методик експертного дослідження. *Судова експертиза. Сучасний стан та перспективи розвитку* : тези доп. Київ, 2010. С. 66—69.

²⁷¹ Про затвердження Інструкції URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 23.07.2020).

²⁷² Ярослав Ю. Ю. Указ. соч.

²⁷³ Експертизи у судочинстві України : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка та І. В. Гори. Київ, 2017. 504 с.

²⁷⁴ Удосконалення загальної та окремих методик судової трасологічної експертизи : звіт про НДР (заключний) КНДІСЕ ; кер.: А. О. Полтавський, викон. : М. П. Молибога, С. М. Науменко, Ю. Ф. Гончаров, В. Я. Рудий. Київ, 2015. 430 с. № ДР 0114U000703.

- слідів одягу (рукавичок, панчіх, шкарпеток та ін.);
- слідів зубів;
- слідів взуття;
- слідів протезів (ніг, рук, зубів);
- слідів динамічного стереотипу (за вузлами та петлями, ручними та зварювальними швами та ін.);
- слідів знарядь зламу, інструментів і виробничого обладнання (механізмів та агрегатів);
- слідів на замках (циліндрових, сувальдних, кодових, магнітних, гвинтових, рейкових, комбінованих та ін.) та інших пристроях, що запирають;
- слідів на пломбувальних та запірно-пломбувальних пристроях (канатних (тросових), стрижневих (болтових), замкових, дротових, стрічкових, плівкових, комбінованих та ін.);
- слідів зміни маркувальних (рельєфних) позначень (на металевих, полімерних, дерев'яних та скляних виробках);
- слідів транспортних засобів (слідів шин, коліс та ін.);
- механізму слідоутворення нашарувань на об'єктах;
- механізму слідоутворення пошкоджень на об'єктах;
- визначення механізму слідоутворення рідинних нашарувань;
- слідів розділення цілого на частини (розділення монолітного цілого, складового цілого та комплектного цілого);
- слідів тварин (ніг (лап, копит), підків, зубів (дзьоба), рогів та ін.);
- слідів тавра.

Станом на час написання цієї праці ²⁷⁵ виокремлено такі основні підвиди трасологічної експертизи:

- слідів рук людини (дактилоскопічна експертиза);
- слідів ніг людини та взуття;
- слідів ніг (лап) та зубів тварини;
- слідів злому, інструментів, виробів масового виробництва;
- замикальних та запобіжних (контрольних) пристроїв (засобів);
- цілого за частинами;
- вузлів та петель;
- рельєфних знаків;
- механічних пошкоджень одягу;
- нашарувань на одязі (взутті);
- слідів транспортних засобів.

²⁷⁵ Про затвердження Інструкції URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 23.07.2020).

У Переліку у виді судової експертизи 4 «Трасологічна» визначено такі види експертних спеціальностей: 4.1 «Дослідження слідів людини та слідів тварини», 4.2 «Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів і залишених ними слідів, ідентифікація цілого за частинами», 4.3 «Криміналістичне дослідження транспортних засобів», 4.4 «Дослідження ідентифікаційних номерів та рельєфних знаків», 4.6 «Дактилоскопічні дослідження»²⁷⁶.

На відміну від класифікації судових експертиз в Україні, у **Російській Федерації** (відповідно до наказу Мін'юсту РФ від 27.12.2012 р. № 237 «Про затвердження Переліку родів (видів) судових експертиз, що їх виконують у федеральних бюджетних судово-експертних установах Мін'юсту Росії, і Переліку експертних спеціальностей, за якими надається право самостійного провадження судових експертиз у федеральних бюджетних судово-експертних установах Мін'юсту Росії»²⁷⁷) рід трасологічної експертизи містить такі підвиди:

- «Дослідження слідів людини і тварин»;
- «Дослідження слідів знарядь, інструментів, механізмів, транспортних засобів (транспортно-трасологічна ідентифікація)»²⁷⁸.

У **Казахстані**, відповідно до наказу Міністра юстиції Республіки Казахстан від 27.03.2017 р. № 306 «Про затвердження Переліку видів судових експертиз, що їх проводять органи судової експертизи, та експертних спеціальностей, кваліфікація за якими надається Міністерством юстиції Республіки Казахстан»²⁷⁹, рід судової трасологічної експертизи містить експертну спеціальність 5.1 «Судово-експертне трасологічне дослідження»²⁸⁰.

«Експертний центр Республіки Вірменія» (державна некомерційна організація) визначає рід трасологічної експертизи за такими видами з відповідними кодами: 6-01 «Дослідження слідів, залишених людиною», 6-02 «Дослідження

²⁷⁶ Перелік видів судових експертиз URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/ed20201115#n226> (дата звернення: 24.07.2020).

²⁷⁷ Об утверждении Перечня родов (видов) судебных экспертиз URL: <http://minjust.gov.ru/prikaz-minyusta-rossii-ot-27122012-no-237> (дата звернення: 20.07.2020).

²⁷⁸ Перечень родов (видов) судебных экспертиз URL: <http://minjust.gov.ru/prikaz-minyusta-rossii-ot-27122012-no-237> (дата звернення: 24.07.2020).

²⁷⁹ Об утверждении Перечня видов судебных экспертиз URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravительство_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/sud/id-V1700014992 (дата звернення: 24.07.2020).

²⁸⁰ Перечень видов судебных экспертиз URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravительство_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/sud/id-V1700014992 (дата звернення: 24.07.2020).

слідів, залишених знаряддями, інструментами, механізмами», 6-03 «Дослідження слідів, залишених транспортними засобами», 6-04 «Дослідження холодної зброї»²⁸¹, водночас Національне Бюро експертиз Національної академії наук Республіки Вірменія (державна некомерційна організація) у роді судової трасологічної експертизи визначає такі види з відповідними кодами: 06-01 «Дослідження слідів, залишених людиною», 06-02 «Дослідження слідів предметів, інструментів, механізмів», 06-03 «Дослідження слідів транспортних засобів (трасологічна ідентифікація транспортних засобів)», 06-04 «Дослідження знаків клеєм (штампів, печаток) на металах, полімерах та інших виробках»²⁸².

Висновки за розділом 6

Сучасна трасологія долає період творчих пошуків, пов'язаних з вивченням можливостей використання досягнень науково-технічного прогресу. До перспективних методів, що мають стати основою нових досягнень трасології, належать топографія, електронна мікроскопія, машинне розпізнавання образів, ймовірно-статистична оцінка ознак; автоматизація експертної діяльності на базі широко розвинутої структури автоматизованих інформаційно-пошукових систем (далі — АПС), автоматизованих робочих місць експерта (далі — АРМ), комп'ютерних ідентифікаційних систем, використання комп'ютерних технологій для фотографування слідів і об'єктів.

Переліком у складі судової експертизи 4 «Трасологічна» визначено такі види експертних спеціальностей: 4.1 «Дослідження слідів людини та слідів тварини», 4.2 «Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів і залишених ними слідів, ідентифікація цілого за частинами», 4.3 «Криміналістичне дослідження транспортних засобів», 4.4 «Дослідження ідентифікаційних номерів та рельєфних знаків»²⁸³, 4.6 «Дактилоскопичні дослідження»²⁸⁴.

Основним критерієм розподілу роду трасологічних експертиз за певними видами (підвидами) є характеристики й ознаки об'єктів дослідження.

Запропоновано таку класифікацію трасологічних експертиз (див. рис. 6.1).

²⁸¹ Види і підвиди судових експертиз ... URL: <http://justexpert.am/ru/types-of-forensic-expert-examination> (дата звернення: 20.07.2020).

²⁸² Официальный сайт ГНКО «Национальное бюро экспертиз» НАН РА. URL: <http://conf.nbe.am/ru> (дата звернення: 20.07.2020).

²⁸³ Експертну спеціальність 4.5 «Дослідження холодної зброї» вилучено зі складу трасологічної експертизи згідно з наказом Мін'юсту України від 10.01.2019 р. № 82/5 «Про затвердження Змін до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0084-19/ed20190208#n2> (дата звернення: 24.07.2020).

²⁸⁴ Перелік видів судових експертиз ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/ed20201115#n226> (дата звернення: 24.07.2020).

Класифікація судових експертиз

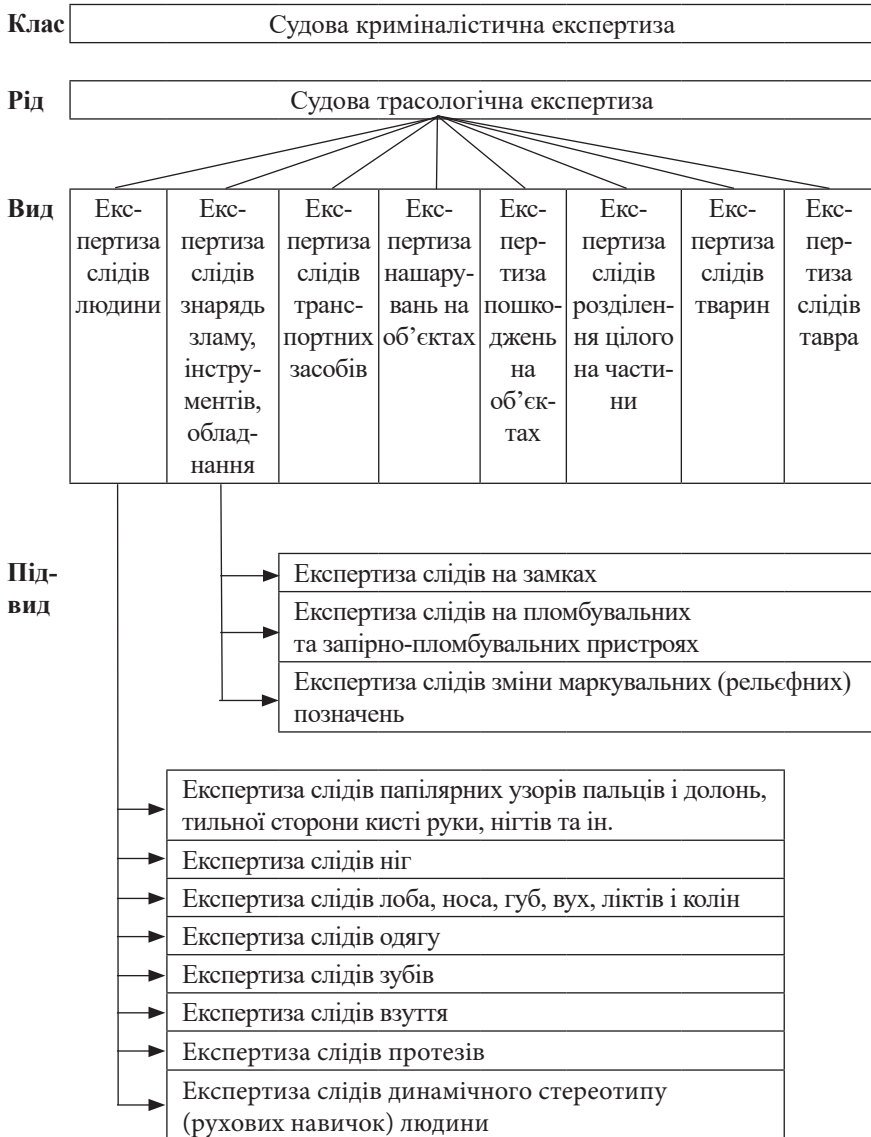

Рис. 6.1. Класифікація трасологічних експертиз

Розділ 7. Вибухотехнічна експертиза

У системі СЕУ Мін'юсту України вибухотехнічна експертиза належить до відносно нових видів, оскільки до 1991 р. дослідження кримінальних вибухів, фрагментів, вилучених з місць вибухів, та вибухових пристроїв здійснювали спеціалізовані підрозділи загальносоюзних установ — Всесоюзного науково-дослідного інституту МВС СРСР, криміналістичної лабораторії військової частини 34435 КДБ СРСР, науково-дослідна лабораторія спеціальних речовин та пристроїв (НДЛ № 17) Всесоюзного науково-дослідного інституту судових експертиз Мін'юсту СРСР ²⁸⁵.

Після розпаду Радянського Союзу в Україні залишилася значна кількість військових частин і військового майна. У військових частинах почалося переміщення особового складу, пов'язане з можливістю вибору місця подальшого проходження служби, скороченням штату й об'єднанням кількох частин в одну. Виникали ситуації, коли фактична наявність особового складу (передусім офіцерського) не відповідала штатному розкладу частин. Цей процес негативно відбився на дисципліні та якості виконання службових обов'язків військовослужбовцями, які експлуатували боєприпаси й несли службу з охорони складів, баз зберігання зброї та боєприпасів.

Погіршення економічних умов у суспільстві спричинило зниження виробничої дисципліни на підприємствах, які у виробничому циклі застосовують вибухівку. Це сприяло крадіжкам зброї, вибухових речовин і боєприпасів, що потрапляли в руки кримінальних елементів. Різко збільшилася кількість злочинів із застосуванням вибухових речовин, саморобних вибухових пристроїв і боєприпасів.

Правоохоронні органи України спіткала проблема відсутності спеціалістів та установ, які мали б змогу здійснювати якісні вибухотехнічні дослідження. Якщо вилучення з місця виявлення боєприпасів часів Другої світової війни та їх знешкодження мали змогу проводити піротехнічні підрозділи Військ

²⁸⁵ Крассюк И. П., Печников В. С. Возникновение, становление и развитие экспертно-криминалистических подразделений органов внутренних дел Украины. *Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы*. 2010. № 2 (28). С. 79—87.

цивільного захисту та військових частин інженерних військ, то підготовлених спеціалістів для вилучення вибухових пристроїв (особливо — саморобного виготовлення), проведення огляду місця вибуху, пошуку, виявлення та подальшого дослідження речових доказів не було.

Склалося становище, за якого у разі вилучення правоохоронними органами значної кількості різноманітних вибухонебезпечних предметів не було кому ці вибухонебезпечні предмети досліджувати. Для проведення досліджень намагалися залучати військових спеціалістів, співробітників підприємств оборонної промисловості та навчальних закладів. Із проханням дослідити вибухові пристрої та боєприпаси слідчі органи зверталися до установ судових експертиз Міністерства юстиції України, але на той час останні не мали у своєму складі фахівців-вибухотехніків.

Через схожість вибухових пристроїв з об'єктами дослідження балістичної експертизи, їх досліджували в межах балістичних експертиз за методиками дослідження боєприпасів стрілецької зброї. Застосування балістичних методик без урахування специфіки вибухотехнічних об'єктів спричиняло неповні, а іноді й хибні висновки, на яких слідчі органи ґрунтували обвинувальні акти, а суди — вирок.

Стурбований таким станом справ, Верховний Суд України (далі — ВСУ) зрештою ухвалив Постанову свого Пленуму від 08.07.1994 р. № 6 «Про судову практику в справах про розкрадання, виготовлення, зберігання та інші незаконні діяння зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами»²⁸⁶, яка містила вимогу щодо призначення та проведення експертиз зброї, боєприпасів і вибухових речовин у відповідних експертних установах.

Відповідно до Закону України «Про судову експертизу»²⁸⁷ наказом Мін'юсту України від 22.12.1995 р. № 32/5 введено в дію Інструкцію про порядок присвоєння кваліфікації судового експерта експертно-кваліфікаційними комісіями науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України²⁸⁸ (утратив чинність згідно з наказом Мін'юсту України від 15.07.1997 р. № 285/7-А²⁸⁹).

²⁸⁶ Про судову практику в справах про розкрадання, виготовлення, зберігання та інші незаконні діяння зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами: Постанова Пленуму ВСУ від 08.07.1994 р. № 6 (утратила чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-94> (дата звернення: 28.07.2020).

²⁸⁷ Про судову експертизу ...

²⁸⁸ Про затвердження Інструкції URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0473-95> (дата звернення: 28.07.2020).

²⁸⁹ Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Мін'юсту України від 15.07.1997 р. № 285/7-А (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0283-97> (дата звернення: 28.07.2020).

У зв'язку зі значним попитом на проведення вибухотехнічних досліджень цією Інструкцією до Переліку введено вибухотехнічну експертизу й експертні спеціальності 5.1 «Дослідження вибухових речовин, продуктів вибуху та пострілу» і 5.2 «Дослідження вибухових пристроїв».

Наказом Мін'юсту України від 15.07.1997 р. № 285/7-А «Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів»²⁹⁰ (утратив чинність згідно з наказом Мін'юсту України від 09.08.2005 р. № 86/5²⁹¹) у Переліку назву спеціальності 5.2 перейменовано на «Дослідження вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху»²⁹².

У наказах Мін'юсту України від 09.07.2005 р. № 86/5 «Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів»²⁹³, від 09.12.2014 р. № 2083/5 «Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів»²⁹⁴ та від 03.03.2015 р. № 301/5 «Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів» (у першій редакції)²⁹⁵ назви спеціальностей 5.1 та 5.2 залишилися без змін.

²⁹⁰ Там само.

²⁹¹ Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : затв. наказом Мін'юсту України від 09.08.2005 р. № 86/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0882-05> (дата звернення: 28.07.2020).

²⁹² Перелік основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України: дод. 4 до Положення про ЕКК та атестацію судових експертів : затв. наказом Мін'юсту України від 15.07.1997 р. № 285/7-А (у ред. наказу від 17.01.2002 р. № 4/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0283-97> (дата звернення: 28.07.2020).

²⁹³ Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: наказ Мін'юсту України від 09.08.2005 р. № 86/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0882-05> (дата звернення: 28.07.2020).

²⁹⁴ Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : затв. наказом Мін'юсту України від 09.12.2014 р. № 2083/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1597-14> (дата звернення: 28.07.2020).

²⁹⁵ Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (у першій ред.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/ed20150303> (дата звернення: 28.07.2020).

Співробітники інститутів судових експертиз, які мали базову вищу освіту та пройшли відповідну підготовку, атестувалися для здобуття кваліфікації судового експерта за спеціальностями 5.1 та 5.2.

На цьому етапі виникали труднощі, пов'язані з відсутністю спеціальної технічної, довідкової та методичної літератури. У той час експерти відповідних спеціальностей послуговувалися незначною кількістю спеціальних джерел, зокрема: «Настановами зі стрілецької справи»²⁹⁶, довідником «Боеприпасы артиллерии колишньої німецької армії»²⁹⁷ (що містили опис ручних гранат та артилерійських боеприпасів), довідниками з промислових вибухових речовин і засобів їхнього підриву. Ситуація ускладнювалося тим, що література про боеприпаси й вибухові пристрої, яка виходила друком у військових видавництвах і ВНДІ МВС СРСР, мала гриф з обмеженням доступу. Методична література була представлена рекомендаціями «Криміналістична вибухотехніка та вибухотехнічна експертиза»²⁹⁸.

Наявності необхідної технічної літератури сприяла реструктуризація Збройних сил України — припиняли своє існування навчальні заклади, військові частини, із бібліотечних фондів яких можна було отримати відповідну літературу. Окремими методичними розробками ділилися колеги з інших країн — республік колишнього СРСР.

Якщо стан із забезпеченням технічною літературою поступово покращувався, то методичне забезпечення досліджень потребувало створення чи не з нуля. Рецензування висновків вибухотехнічних експертиз виявило, що експерти не застосовують термінології, яка характерна для опису вибухових пристроїв та боеприпасів та прийнята в технічних описах і настановах. Тому спеціалісти ХНДІСЕ (завідувач лабораторії І. С. Собакар і старший науковий співробітник В. В. Сомов) 1999 р. виконали наукову тему «Розробка

²⁹⁶ Див., наприклад: Наставление по стрелковому делу (НСД-38). Самозарядная винтовка обр. 1940 г. Москва, 1940. 140 с. ; Наставление по стрелковому делу. Основы стрельбы из стрелкового оружия. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва, 1970. 176 с. ; Наставления по стрелковому делу. Основы стрельбы из стрелкового оружия; 7,62-мм модернизированный автомат Калашникова (АКМ и АКМС); 7,62-мм ручной пулемет Калашникова (РПК и РПКС); 7,62-мм пулемет Калашникова (ПК, ПКС, ПКВ и ПКТ); 9-мм пистолет Макарова (ПМ); Ручные гранаты. Изд. 4-е, испр. Москва, 1987. 640 с.

²⁹⁷ Клюев А. И., Шехтер Б. И., Салазко Г. И., Крутик Я. И., Карпун В. С. Боеприпасы артиллерии бывшей германской армии : справочник/под общ. ред. К. К. Снитко, К. М. Костенко. Москва, 1946. 600 с.

²⁹⁸ Тихонов Е. Н. Криминалистическая взрывотехника и взрывотехническая экспертиза: метод. реком.: в 2 ч. Барнаул, 1989. 80 с. (ч. 1), 85 с. (ч. 2).

словника термінів вибухотехнічної експертизи»²⁹⁹. Через тогочасні обмежені можливості типографського видання словника його розповсюджували поміж експертних установ в електронному форматі.

Для формування методології вибухотехнічних досліджень фахівці ХНДІСЕ запропонували НДР з розроблення «Методики дослідження вибухових пристроїв». На засіданні секції НКМРзПСЕ із вибухотехнічних досліджень було схвалено рішення — доручити ХНДІСЕ узагальнити результати розроблення відповідних розділів методики, що надали співвиконавці цієї теми. До виконання роботи залучили спеціалістів усіх науково-дослідних установ судових експертиз Мін'юсту України та Вибухотехнічної служби МВС України. Від ХНДІСЕ активну участь у виконанні цієї НДР брали завідувач лабораторії І. С. Собакар і старший науковий співробітник В. В. Сомов. Результатом виконання цієї наукової роботи є «Методика комплексного дослідження вибухових пристроїв, вибухових речовин і слідів вибуху», що вийшла друком 2007 р.³⁰⁰. Це стало значним кроком на шляху методичного забезпечення вибухотехнічних досліджень.

Це видання містить методику дослідження вибухових пристроїв промислового або саморобного виготовлення та їхніх фрагментів, піротехнічних засобів і вибухових речовин, дає змогу виконувати дослідження всіх наявних об'єктів вибухотехнічної експертизи. Повсякчасне вдосконалення цієї методики відбувається шляхом доповнення її новими інформаційними матеріалами.

Сьогодні вибухотехнічна експертиза має сучасне методичне забезпечення, що сприяє високій ефективності та якості досліджень, які проводять у вибухотехнічних підрозділах СБУ.

Розглянемо розподіл роду вибухотехнічної експертизи на види в деяких країнах. Класифікацію здійснюють на підставі подібних критеріїв, але ступінь диференціювання різниться.

У **Російській Федерації** вибухотехнічна експертиза має такі види:

- «Дослідження вибухових речовин, продуктів і слідів їх вибуху»;
- «Дослідження боєприпасів, вибухових пристроїв і слідів їх вибуху»;
- «Дослідження порохів, піротехнічних складів і слідів їх згоряння»;

²⁹⁹ Розробка «Словника термінів судової вибухотехнічної експертизи»: звіт про НДР (заключний) / МЮУ ; ХНДІСЕ; кер. І. С. Собакар ; викон.: В. Сомов, В. Нікітюк. Харків, 1999. 59 с. № ДР 0199U000588.

³⁰⁰ Прохоров-Лукін Г. В., Биков В. І., Пащенко В. І. та ін. Методика комплексного дослідження вибухових пристроїв, вибухових речовин і слідів вибуху: посібник. Київ, 2007. 216 с. № 0103U00200.

та спеціальності:

- 9.1 «Дослідження вибухових речовин, продуктів і слідів їх вибуху»;
- 9.2 «Дослідження боєприпасів, вибухових пристроїв і слідів їх вибуху»;
- 9.3 «Дослідження порохів, піротехнічних складів і слідів їх згоряння»³⁰¹.

У **Республіці Казахстан** вибухотехнічна експертиза має такі види:

- «Дослідження вибухових систем»;
- «Дослідження вибухових речовин»;
- «Дослідження засобів підризу»;
- «Дослідження імітаційних засобів, боєприпасів ствольної артилерії та інженерних боєприпасів»;
- «Дослідження піротехнічних засобів і сумішей»;
- «Дослідження місця вибуху та слідів вибуху»;

та спеціальність 14.1 «Судово-експертне дослідження обставин вибухів»³⁰².

Аналіз розподілу за видами вибухотехнічної експертизи у зазначених країнах свідчить про те, що прийнятий в Україні розподіл потребує подальшого диференціювання роду вибухотехнічної експертизи на види. У сучасних умовах розв'язати більшість експертних завдань можна в межах запропонованої класифікації, а за потреби — шляхом проведення комплексних експертиз із залученням фахівців інших спеціальностей (матеріалознавців, фахівців з електротехнічних або комп'ютерних досліджень, товарознавців та ін.).

Відсутність досконалої класифікації вибухотехнічної експертизи призводить до того, що слідчі та судові органи, які ініціюють призначення експертизи, іменують її криміналістичною, комплексною вибухотехнічною та хімічною, комплексною вибухотехнічною та експертизою з дослідження вибухових речовин, продуктів вибуху й пострілу або власне вибухотехнічною. При цьому ставлять питання, що стосуються дослідження вибухових пристроїв (їх фрагментів) і вибухових речовин (продуктів вибуху).

Призначення криміналістичної експертизи під час надання на дослідження об'єктів вибухотехнічного походження є здебільшого правильним,

³⁰¹ Об утверждении Перечня родов (видов) судебных экспертиз ... URL: <http://minjust.gov.ru/ru/prikaz-minyusta-rossii-ot-27122012-no-237> (дата звернення: 28.07.2020).

³⁰² Об утверждении Перечня видов судебных экспертиз ... URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/sud/id-V1700014992 (дата звернення: 28.07.2020).

але не конкретним, тому що криміналістичні експертизи — це широкий клас експертиз. Найменування «комплексна вибухотехнічна та хімічна експертиза» не є правильним через те, що вибухотехнічна експертиза розв'язує питання щодо належності хімічної речовини до вибухових речовин, а хімічної експертизи в класифікації експертиз не існує.

Для правильного визначення найменування експертизи з досліджень вибухових пристроїв (їх фрагментів) та вибухових речовин (продуктів вибуху) доцільно внести зміни до Науково-методичних рекомендацій і запропонувати рід експертизи «Вибухотехнічна» та види: експертиза вибухових речовин, продуктів вибуху та пострілу й експертиза вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху.

Окрім того, фахівці ХНДІСЕ запропонували внести до класифікації окремих видів вибухотехнічної експертизи з дослідження обставин і механізму техногенних вибухів. До Інструкції, Науково-методичних рекомендацій і Переліку наказами Мін'юсту України від 10.01.2019 р. № 82/5³⁰³ та 83/5³⁰⁴ внесено відповідні зміни: рід вибухотехнічної експертизи доповнено спеціальністю 5.4 «Дослідження обставин і механізму техногенних вибухів».

Отже, відповідно до нормативно-правових актів вибухово-технічну експертизу диференціюють за трьома експертними спеціальностями: дослідження вибухових речовин, продуктів вибуху та пострілу; дослідження вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху; дослідження обставин і механізму техногенних вибухів³⁰⁵.

Класифікаційну належність певного роду (виду) експертиз визначають об'єкти дослідження та спеціальні знання, що необхідні для розв'язання завдань експертизи. Для дослідження конструкції вибухових пристроїв (промислового або саморобного виготовлення) та предметів, схожих на вибухові пристрої, застосовують методи технічних наук, що потребують технічних знань. Для дослідження зарядів вибухових речовин та речовин, схожих на вибухові, можна застосувати комплекс хімічних і фізичних методів, але здобуті результати повинен інтерпретувати спеціаліст-хімік, який має спеціальні знання з хімії вибухових речовин. Тобто дослідження вибухових пристроїв

³⁰³ Про затвердження Змін до Положення URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0084-19#n34> (дата звернення: 28.07.2020).

³⁰⁴ Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5 : затв. наказом Мін'юсту України від 10.01.2019 р. № 83/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0089-19#n2> (дата звернення: 28.07.2020).

³⁰⁵ Перелік видів судових експертиз URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/ed20201115> (дата звернення: 28.07.2020).

і зарядів вибухових речовин передбачають два напрями досліджень, а саме: технічні дослідження вибухових пристроїв та хімічні дослідження речовин зарядів.

Зважаючи на спеціальні знання та наукові методи, необхідні для дослідження вибухових пристроїв, такі дослідження можна вважати інженерно-технічними.

Крім власне вибухових пристроїв досліджують фрагменти пристроїв і сліди на об'єктах речової обстановки місця вибуху й обставини події. Для розв'язання деяких завдань проводять власне криміналістичні дослідження з визначення групової належності об'єктів, джерела походження, цілого за частинами, рівня обізнаності особи, яка виготовила пристрій, та ін. Ці дослідження вимагають застосування криміналістичних методів і спеціалізованих методик, що дає змогу вважати їх криміналістичними.

Розв'язання питань щодо діагностики й ідентифікація вибухових речовин і продуктів вибуху зазвичай передбачають проведення досліджень особами, які мають спеціальні знання в галузі хімії.

Отже, дослідження вибухових пристроїв і зарядів вибухових речовин мають дуалістичний характер і вимагають застосування спеціальних знань як у галузях технічних та природничих наук, так і криміналістичної науки.

На підставі диференціювання об'єктів дослідження, застосування спеціальних знань та методів під час виконання досліджень вибухових пристроїв, зарядів вибухових речовин, обставин вибуху, у класі криміналістичних експертиз можна виокремити рід «Вибухотехнічна експертиза».

Згідно з Переліком ³⁰⁶, дослідження вибухових речовин, зарядів і продуктів вибуху виконують експерти, які мають кваліфікацію за спеціальністю 5.1 «Дослідження вибухових речовин, продуктів вибуху та пострілу».

Дослідження конструкції вибухових пристроїв, їх фрагментів, слідів та обставин вибуху виконують експерти, які мають кваліфікацію за спеціальністю 5.2 «Дослідження вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху».

Дослідження за згаданими спеціальностями найчастіше мають один об'єкт, але різняться за завданнями, методами дослідження, а також необхідними спеціальними знаннями.

Техногенний вибух виникає через порушення нормального режиму детонації внаслідок дефектності засобів ініціювання, недостатнього початкового імпульсу, у разі порушення суцільності заряду, утворення перемичок між патронами (з бурового борошна і штибу), падіння детонаційної здатності

³⁰⁶ Перелік видів судових експертиз ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/ed20201115> (дата звернення: 28.07.2020).

вибухової речовини, внаслідок ущільнення, під час зволоження або злежування, що спричиняє зниження ефективності вибухових робіт, виникнення пожеж (запалення вугільного пилю) або вибух горючих газів і пилю в шахтах, та ін. Дослідження техногенних вибухів мають здійснювати судові експерти, які мають кваліфікацію за спеціальністю 5.4 «Дослідження обставин і механізму техногенних вибухів».

Зважаючи на запропоновану нами триступінчасту класифікацію судової вибухотехнічної експертизи, її проведення передбачає виконання досліджень з визначення групової належності об'єктів, джерела їхнього походження, цілого за частинами, що вимагає від експерта-вибухотехніка знання криміналістичних методик дослідження (передусім — трасологічних).

Такі дослідження спрямовані на виявлення певних слідів та ознак, тому бажано, щоб експерт-вибухотехнік (крім спеціальності 5.2 «Дослідження вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху») здобув кваліфікацію експерта за спеціальністю 4.2 «Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів і залишених ними слідів, ідентифікація цілого за частинами».

Про це зазначено у вступній частині «Програми підготовки судових експертів за спеціальністю 5.2 «Дослідження вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху»».

Програми підготовки експертів-вибухотехніків здебільшого відповідають вимогам якісної підготовки претендентів на здобуття кваліфікації судового експерта-вибухотехніка.

Експерт за спеціальністю 5.4 має опанувати знання про вибухонебезпечні технології й уміти проводити дослідження з виявлення їх причин і наслідків.

Висновки за розділом 7

Станом на час підготовки цієї роботи в Україні в Переліку ³⁰⁷ визначено у класі судової криміналістичної експертизи рід експертизи — судової вибухотехнічної експертизи — та спеціальності: 5.1 «Дослідження вибухових речовин, продуктів вибуху та пострілу»; 5.2 «Дослідження вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху»; 5.4. «Дослідження обставин і механізму техногенних вибухів».

Пропонуємо класифікувати рід вибухотехнічної експертизи за такими видами:

- «Експертиза вибухових речовин, продуктів вибуху й пострілу»;

³⁰⁷ Перелік видів судових експертиз URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/ed20201115> (дата звернення: 28.07.2020).

- «Експертиза вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху»;
- «Експертиза обставин і механізму техногенних вибухів».

Основними критеріями належності вибухотехнічної експертизи до певного роду є завдання дослідження, характеристики й ознаки відповідних об'єктів дослідження, спеціальних знань і методів.

Диференціювання вибухотехнічної експертизи за видами дає змогу вдосконалити практику призначення й проведення досліджень та активно розвивати нову експертну спеціальність 5.4 «Дослідження обставин і механізму техногенних вибухів».

Розділ 8. Судові фототехнічна та портретна експертизи й експертиза голографічних зображень

Судова фототехнічна експертиза виникла й розвивалася як рід криміналістичної експертизи, базуючись на досягненнях криміналістичної техніки та фотографії.

Родоначальниками фотографії є троє винахідників: французи Жозеф Нісефор Ньепс (1765—1833) і Луї Жак Манде Дагер (1787—1851) та англієць Вільям Генрі Фокс Талбот (1800—1877). Винахід способу закріплення світового зображення (1839), отриманого на срібній пластині, що вкрита йодистим сріблом, назвали дагеротипією. Майже водночас Талбот повідомив про спосіб закріплення зображення за допомогою хлористого срібла, назвавши його калотипією.

У Росії академік Карл Юліус Фріцше (Юлій Федорович; 1808—1871) виготовив перші фотографічні знімки 1839 р. Фотографію почали застосовувати поліцейські для виконання оперативних завдань.

Суттєвий внесок у розвиток судово-дослідницької фотографії здійснив російський криміналіст Євген Федорович Буринський (1849—1912), який довів, що за допомогою фотографії можна побачити невидиме. Із його ім'ям пов'язано розвиток судової фотографії у вітчизняній криміналістиці. Є. Ф. Буринський відкрив метод фотографічного кольороподілу й посилення контрасту. 1889 р. при Петербурзькому окружному суді власним коштом він організував судово-фотографічну лабораторію, провідним напрямом діяльності якої було провадження криміналістичних експертиз (почеркознавчих та технічних досліджень документів) із застосуванням фотографічних методів дослідження. Це була перша у світі лабораторія такого напрямку діяльності. Незважаючи на незадовільне освітлення, лабораторія виконувала значний обсяг робіт. Упродовж трьох років у ній здійснили оригінальні експертизи, які є прикладом навіть для сучасних установ. 1883 р. лабораторію перетворили на урядову судово-фотографічну лабораторію при прокуроріві Петербурзької судової палати.

Наступниками діяльності Є. Ф. Буринського стала плеяда вчених-криміналістів, до яких, передусім, належить О. О. Поповицький, який удосконалив методику кольороподілу, застосувавши сухі броможелатинові пластинки. Вагомим є внесок у розвиток судової фотографії В. Л. Русецького — одного з організаторів Вищого інституту фотографії та фототехніки у Петрограді (1918), який було створено для спеціальної підготовки експертів-криміналістів. Відомими є також роботи у галузі фотографії О. О. Захар'їна.

Фототехнічна експертиза є сформованим родом у класі криміналістичних експертиз. За її допомогою здобувають доказову інформацію шляхом дослідження фотознімків і зображень у відео- та фотоматеріалах.

Дослідження фотознімків тривалий час не вважали самостійною галуззю криміналістичної експертизи, незважаючи на те що окремі вчені ставили питання щодо її виокремлення (О. Р. Шляхов, 1962, 1971, 1972; М. С. Польовий, 1969; В. К. Башкатов, 1970; П. Ф. Сілкін, 1970). Учена рада Всесоюзного НДІ судових експертиз рекомендувала ввести судову фототехнічну експертизу до переліку криміналістичних експертиз, які проводять СЕУ (Мін'юст СРСР додав її до номенклатури експертних спеціальностей 1981 р.).

Предметом фототехнічної експертизи є фактичні дані справи, що пов'язані із зафіксованою у фото-, кіно-, та відеодокументах інформацією, технікою та технологією їх виготовлення. Зазвичай фототехнічну експертизу призначають, коли необхідно встановити дані, зафіксовані на фото-, кіно-, та відеозображеннях (далі — *фотознімки*) у латентному (неявному) вигляді. Наприклад, визначити розміри зафіксованих на фотознімку предметів, взаємне розташування автомобілів щодо країв проїзної частини дороги, точку зйомки чи відтворити матеріальну обстановку місця події за фотознімками.

Об'єктами дослідження є фотознімки, кіно- та відеоматеріали, технічні засоби та фотоматеріали, які застосовано для їх виготовлення.

У фототехнічній експертизі існують дві самостійні спеціалізації: дослідження фотографічних зображень і технічних засобів їх отримання та дослідження матеріальної частини фотознімків.

Під час дослідження фотозображень розв'язують:

- ідентифікаційні завдання: ототожнення технічних засобів, застосованих для виготовлення фотознімків, негатива — за фотознімком, окремих предметів (одягу, виробів, приміщень, окремих ділянок місцевості) — за зображеннями на фотознімку;

- діагностичні завдання: визначення обставин виготовлення фотознімків (ретуш зображення, монтаж, диференціювання репродукцій і фотознімків, отриманих з натури, визначення точки знімання тощо); визначення натуральних розмірів предметів, зафіксованих на фотознімках; відновлення первинного зображення на фотознімку, утраченого внаслідок дії агресивних для фотоемульсії чинників; реконструкція матеріальної обстановки місця події за фотознімком;
- класифікаційні завдання: визначення класу фотоапаратури, за допомогою якої виконано фотознімок.

Портретна експертиза — це окремий вид досліджень, що полягає в аналізуванні й порівнянні зовнішніх прикмет особи та їхньому відображенні на фотознімках, відеоматеріалів із застосуванням методик зіставлення, суміщення, графічного моделювання та розрахунків взаємного розташування ознак обличчя. Цей вид дослідження базується на загальних положеннях теорії криміналістичної ідентифікації, даних анатомії та морфології людини, антропології, судової фотографії, судової медицини, а також математики й кібернетики. Метою досліджень є визначення тотожності конкретної особи, зафіксованої на фотознімках і у відеоматеріалах.

Відтворення особливостей зовнішності людини й нарисовані портрети використовували раніше з метою розшуку осіб, які переховувалися від правосуддя. Перше документально зафіксоване застосування суб'єктивного портрета для розшуку злочинця датовано 1908 р.

Після Другої світової війни суб'єктивні портрети почали застосовувати ширше (зокрема, у кримінальній практиці Австрії, США та деяких інших країн). 1952 р. у Франції начальник реєстраційної служби поліції запропонував виготовляти суб'єктивні портрети з фрагментів фотографічних зображень осіб, причетних до вчинення злочину,— цей метод було названо фоторобот.

Зауважимо, що рисовані портрети та фоторобот не є об'єктами дослідження портретної експертизи.

Основи сигналетичної фотографії, яку використовували для фіксування ознак зовнішності з метою реєстрації правопорушників, заклад іще А. Бертільйон у середині XIX ст.

Перші експертизи щодо визначення особи за ознаками зовнішності виконав у дореволюційні роки К. Г. Прохоров.

Перший радянський посібник зі створення й використання словесного портрета «Довідковий підручний альбом для працівників Карного розшуку

та міліції під час складання словесного портрета»³⁰⁸, розроблений М. С. Бокаріусом, вийшов друком у Харкові. Посібник призначався для оперативних працівників; його наклад був незначним.

Особливо бурхливий у розвитку теорії портретної ідентифікації період припав на 1960—1990-ті рр., коли розробляли практичні рекомендації з портретної ідентифікації. Завдяки працям М. В. Терзієва, А. О. Гусєва, В. О. Снеткова, В. Я. Колдіна, В. П. Колмакова портретна експертиза вийшла за межі практичної експертної діяльності та стала одним з напрямів утілення основних наукових конструкцій, що заклали підвалини побудови криміналістичного вчення про зовнішній вигляд особи — габітоскопії (від лат. *habitus* — зовнішність та грец. *λογος* — поняття, думка)³⁰⁹.

Поява відеозапису сприяла розвитку уявлень про властивості й закономірності фіксування ідентифікаційних ознак зовнішності та вдосконаленню системи методів дослідження й інтерпретування результатів.

Сьогодні в Україні в Переліку³¹⁰ в роді експертизи «Фототехнічна, портретна та голографічних зображень» виокремлено такі види експертних спеціальностей: 6.1 «Дослідження фотозображень та технічних засобів їх виготовлення», 6.2 «Ідентифікація особи за ознаками зовнішності за матеріальними зображеннями» та 6.3 «Дослідження голографічних захисних зображень та їх елементів». Основним критерієм належності фототехнічної та фотопортретної експертиз до певних родів і видів є характеристики й ознаки відповідних об'єктів дослідження.

У Росії відповідно до наказу Мініюсту Російської Федерації від 27.12.2012 р. № 237 «Про затвердження Переліку родів (видів) судових експертиз, що їх виконують у федеральних бюджетних судово-експертних установах Мініюсту Росії, і Переліку експертних спеціальностей, за якими надається право самостійного провадження судових експертиз у федеральних бюджетних судово-експертних установах Мініюсту Росії»³¹¹ рід

³⁰⁸ Справочный подручный альбом для работников Уголовного розыска и милиции при составлении словесного портрета / сост. и изобразил консультант Уголовного розыска Республики проф. Н. Бокариус У. С. С. Р. Н. К. В. Д. Харьков, 1924. 88 с.

³⁰⁹ Снетков В. А. Габитоскопия. Волгоград, 1979. 280 с. ; Манько Є. С. Історія розвитку, поняття та теоретичні основи ідентифікації особи за ознаками зовнішності. *Криміналістичний вісник*. 2017. № 1 (27). С. 148—153.

³¹⁰ Перелік видів судових експертиз URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/ed20201115> (дата звернення: 29.07.2020).

³¹¹ Об утверждении Перечня родов (видов) судебных экспертиз URL: <http://minjust.gov.ru/ru/prikaz-minyusta-rossii-ot-27122012-no-237> (дата звернення: 29.07.2020).

«Фототехнічна експертиза» містить спеціальність «Дослідження фотографічних зображень і технічних засобів, які використовують для їхнього виготовлення»; а рід «Портретна експертиза» містить спеціальність «Ідентифікування людини за фотознімками та відеозображеннями»³¹².

У Казахстані, відповідно до Переліку видів судових експертиз, що їх проводять органи судової експертизи, та експертних спеціальностей, кваліфікація за якими надається Міністерством юстиції Республіки Казахстан, затвердженого наказом Міністра юстиції Республіки Казахстан від 27.03.2017 р. № 306³¹³, судова фототехнічна експертиза містить експертну спеціальність «Судово-експертне фототехнічне дослідження»; судова портретна експертиза — експертну спеціальність «Судово-експертне габітологічне дослідження».

У Республіці Білорусь, відповідно до Переліку видів (підвидів) судових експертиз, що є додатком до чинної постанови Державного комітету судових експертиз Республіки Білорусь від 15.05.2014 р. № 8 «Про затвердження Інструкції про порядок видачі свідоцтва про надання кваліфікації судового експерта, внесення до нього змін, припинення дії й анулювання зазначеного свідоцтва» (зі змін та допов.; назва в останній редакції станом на 10.01.2020 р.)³¹⁴, судова фототехнічна експертиза містить експертні спеціальності «Відеотехнічні» та «Фототехнічні», а судова портретна експертиза — «Медико-криміналістична ідентифікація особи» та «Портретні» експертні спеціальності³¹⁵.

Висновки за розділом 8

Станом на сьогодні в Україні у класі криміналістичних експертиз можна виокремити:

- рід «Фототехнічна експертиза», що містить вид «Експертиза фотозображень та технічних засобів їх виготовлення»;
- рід «Фотопортретна експертиза», що містить вид «Експертиза з ідентифікації особи за ознаками зовнішності за матеріальними зображенням»;
- рід «Експертиза голографічних зображень».

³¹² Перечень родов (видов) судебных экспертиз ... URL: <http://minjust.gov.ru/rul/prikaz-minyusta-rossii-ot-27122012-no-237> (дата звернення: 29.07.2020).

³¹³ Об утверждении Перечня видов судебных экспертиз ... URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/sud/id-V1700014992 (дата звернення: 29.07.2020).

³¹⁴ Об утверждении Инструкции о порядке выдачи свидетельства ... URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31597154#pos=0;137 (дата звернення: 29.07.2020).

³¹⁵ Там же.

Провідним критерієм виокремлення є характеристики й ознаки об'єктів дослідження. Призначення фототехнічної експертизи — здобути доказову інформацію шляхом дослідження зображень особи у відеоматеріалах, фотознімках та ін.

Предметом фототехнічної експертизи є фактичні дані, що пов'язані із зафіксованою в кіно- та фотодокументах інформацією, технікою та технологією їхнього виготовлення. Зазвичай фототехнічну експертизу призначають, коли необхідно встановити дані, зафіксовані на фотозображеннях у латентному (неявному) вигляді.

Портретна експертиза — це окремий вид ідентифікаційних досліджень, що полягає в аналізуванні (шляхом порівняння) зовнішніх прикмет особи та їх відображень у фотознімках, відеоматеріалах із застосуванням спеціальних методик зіставлення, суміщення, графічного моделювання й розрахунків взаємного розташування ознак обличчя.

Об'єктом експертизи голографічних зображень є голограми, щодо яких можна розв'язувати діагностичні й ідентифікаційні завдання.

Розділ 9. Судова експертиза відео- та звукозапису

Експертиза відео- та звукозапису (фоноскопична експертиза) — це порівняно молодий вид експертного дослідження, необхідність якого зумовлена потребою «в об'єктивізації можливостей розв'язання традиційного для криміналістики завдання — ідентифікації людини шляхом пред'явлення для впізнання звукозаписів голосу та мовлення підозрюваної особи»³¹⁶.

Термін «фоноскопія» (від грец. φωνή — голос, звук, мова, шум та σκωρεο — дивлюся, розглядаю, спостерігаю) пов'язаний передусім з візуальним дослідженням акустичного сигналу.

В історії фоноскопії можна виокремити три етапи:

- 1) винахід пристроїв запису та відтворення звуків;
- 2) винахід пристроїв візуалізації усного мовлення;
- 3) перенесення опису звуку з вихідної (матеріальної) форми в цифрову (комп'ютерну).

Цей рід експертизи (порівняно з рештою галузей криміналістики) наразі переживає етап визначення та збільшення наукового-прикладного потенціалу. Ця галузь вивчає спеціальну групу слідів (зокрема, сліди звуку).

Джерелами звукової інформації є звуки:

- живої природи: людини (мовлення, оплески руками, немовні звуки та ін.); інших живих істот (птахів, звірів та ін.); явищ природи (вітер, грім, шелест листя, шум моря та ін.);
- приборів, апаратів та пристроїв, спеціально призначених для створення, посилення та випромінювання звуку: музичних інструментів; радіопрогравачів; сирен, сигналізації, попереджальних і сповіщальних пристроїв; вхідні дзвінки, телефонні сигнали та ін.;
- механізмів, апаратів і пристроїв промислового призначення (станки, крани, преси тощо); транспортних засобів; пристроїв побутового призначення (пилососи, холодильники, електробритви); електричних і механічних інструментів;

³¹⁶ Галяшина Е. И. Указ. соч. С. 7.

- побутового призначення речей та предметів, що не є необхідним елементом їхнього функціонування та використання (дзвін посуду, шелест книг, дзвін монет, скрип половиць та ін.).

Джерела звукової інформації утворюють звукове середовище скоєння злочину, дають змогу визначити особу злочинця та інші обставини, що підлягають доведенню. Криміналістичний аналіз звуків, відображених на фонограмі, дає змогу розпізнати й ототожнити звукові сигнали, з'ясувати вид і кількість їх джерел, а також ідентифікувати останні.

Фоноскопична експертиза зароджувалась як мовознавчо-лінгвістична експертиза, коли експерти-лінгвісти сприймали мовлення особи на слух, визначали певні особливості вимови, дикції, наявність діалектів, загальну стилістику розмови та ін., на підставі яких робили висновок щодо належності голосу й мовлення певній особі. Сьогодні, з розвитком техніки та фізичних методів фіксування і сприйняття звукових сигналів, актуальними є інструментальні акустичні методи дослідження.

Об'єктивною умовою формування фоноскопичної експертизи стало поширення технічних засобів здійснення та фіксування звукозапису (мікрофонів, радіомікрофонів, аналогових і цифрових диктофонів, пристроїв дистанційного прослуховування та ін.). Завдяки цьому визначено реальні можливості їхнього використання, з одного боку, приватними особами для фіксування розмов побутового спілкування, а з іншого — працівниками правоохоронних органів під час проведення оперативно-розшукових заходів за фактами подій злочинного характеру.

Науковою основою фоноскопичної експертизи стала акустична теорія мовоутворення. Її підвалини закладено в наукових роботах Германа Людвіга Фердінанда фон Гельмгольца (1821—1894), який «уперше розкрив природу формування голосних звуків та склав основні рівняння взаємозв'язку геометрії об'ємних порожніх фігур і їхніх резонансних частот»³¹⁷.

Наступним важливим кроком у дослідженні мовленнєвих технологій став винахід Шарля Кро (1842—1888) — перший механічний пристрій запису звуку фонографа (1877), що започаткував подібні технічні розробки з використанням різних матеріалів і технологій.

Пошуки у цьому напрямі вчені здійснювали в галузі розроблення електромагнітних засобів звукозапису (магнітофонів), що дало змогу фіксувати й досліджувати звуки (мовлення). На думку В. Р. Женило, «провідним етапом розвитку фоноскопії загалом (не тільки криміналістичної) став винахід приладу, що дав змогу не тільки багаторазово відтворювати той самий мовний

³¹⁷ Женило В. Р. Компьютерная фоноскопия : монография. Москва, 1995. 207 с.

сигнал, а й побачити його перетворену форму, що яскраво відображає артикуляційні й голосові особливості мовця»³¹⁸, — тобто сонографа.

Історію цього приладу розпочато у 1920—1930-ті рр., коли вчені різних країн пропонували різноманітні варіанти візуалізації мовних сигналів. Після тривалих випробувань до кінця Другої світової війни було розроблено прилад, існування якого тривалий час зберігали в таємниці через його військового значення. Лише 1945 р. у щотижневику *Science* у статті «Видимі образи звуку» Ральф Поттер розсекретив новий інструмент, розроблений фірмою *Bell Telephone Laboratories*. Спочатку його назвали звуковим спектрографом, пізніше за ним закріпили назву «сонограф». Він дає змогу бачити схематичне зображення артикуляційних і голосових особливостей мовця.

Це сприяло появі передчасної впевненості в тому, що за допомогою сонографа буде розв'язано проблему ідентифікації особи за мовленнєвим сигналом. Саме тоді у науковий обіг увійшло поняття *voiceprint* («відбиток голосу») — за аналогією з поняттям *fingerprint* («відбиток пальця»), прийнятому в дактилоскопії, яка вже міцно утвердилася поміж видів експертних досліджень. Проте, якщо в методиці ідентифікації особи за відбитком пальця вже досягнуто значних успіхів в об'єктивізації дослідження, то розроблення технічних засобів і методики дослідження «відбитка голосу» вимагало вдосконалення.

Теоретичні та практичні основи ідентифікації диктора за голосом закладено наприкінці 1940-х рр., проте наукові дослідження у цьому напрямі не припиняються досі. Впровадження науково-технічних досягнень в експертну практику й формування нового, фоноскопичного методу дослідження відбулося в 1960-х рр. На основі досліджень, проведених у галузі акустичної теорії мовоутворення, і за допомогою нових технічних засобів фіксування звукозапису та його дослідження, Г. С. Рамішвілі дослідив індивідуальні особливості голосу й мовлення з використанням аудиторних і технічних методів аналізу мовленнєвих сигналів. Це дало змогу визначити взаємозв'язок акустичних параметрів голосу з відображуваними в них індивідуальними особливостями мовоутворення, оцінити «їхні інформативність і надійність визначення»³¹⁹.

1964 р. польський криміналіст А. Шварц запропонував назвати вид експертизи «криміналістичною (судовою) фоноскопією». Цей термін схвалили

³¹⁸ Винберг А. И., Белкин Р. С. Криминалистика. Раздел I. Введение в науку. Москва, 1962. 96 с.

³¹⁹ Рамишвили Г. С. Автоматическое опознавание говорящего по голосу. Москва, 1981. 244 с.

криміналісти СРСР 1970—1980-х рр. і поширили його на експертизу відео-та звукозапису. Основним аргументом на користь терміна «фоноскопія» є сполучення найменувань об'єкта (звук) та позначення основного методу (спостерігати).

Саме в цей час загальні принципи проведення криміналістичної експертизи розробляли у своїх роботах М. С. Строгович³²⁰, А. І. Вінберг³²¹, С. П. Митричев³²² та ін. Подальший розвиток фоноскопії пов'язаний з удосконаленням її наукової та інструментально-методологічної бази в наукових роботах і технічних розробках К. І. М. Фанта, Дж. Фланагана, В. Н. Сорокіна, В. М. Труніна-Донського, Р. К. Потапової, Г. С. Рамішвілі³²³ та ін. Суттєвий внесок у дослідження проблем, пов'язаних з ідентифікацією особи за її мовленням, зробили Б. Атал, Дж. Доддінгтон, А. Розенберг, Ю. Ф. Жаріков³²⁴, а в дослідження правових аспектів застосування фоноскопії в криміналістиці — В. А. Снетков, Е. К. Ребгун, О. А. Леві, Ю. А. Горінов³²⁵ та ін.

³²⁰ Строгович М. С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе / отв. ред. Б. С. Никифоров. Москва, 1955. 384 с.

³²¹ Винберг А. И., Белкин Р. С. Указ. соч.

³²² Митричев В. С. К вопросу об установлении источника происхождения вещественных доказательств с помощью криминалистической экспертизы. *Советская криминалистика на службе следствия*. 1961. Вып. 15. С. 104—120.

³²³ Див., наприклад: Фант Г. Акустическая теория речеобразования : монография / пер. с англ. Москва, 1964. 284 с. ; Фланаган Дж. Л. Анализ, синтез и восприятие речи: монография / пер. с англ. ; под. ред. А. А. Пирогова. Москва, 1968. 396 с. ; Златоустова Л. В., Потапова Р. К., Потапов В. В., Трунин-Донской В. Н. Общая и прикладная фонетика : учебник. Москва, 1997. 416 с.

³²⁴ Див., наприклад: Атал Б. С. Автоматическое опознавание дикторов по голосам. *Труды института инженеров по электротехнике и радиоэлектронике*. 1976. Т. 64. № 4. С. 48—66 ; Доддінгтон Дж. Р. Распознавание дикторов: Идентификация людей по голосу. *Там же*. 1985. Т. 73. № 11. С. 129—145 ; Жариков Ю. Ф. Теоретические основы и практическая реализация технического комплекса для исследования речевых сигналов в криминалистике. *Теория и практика собирания доказательственной информации техническими средствами на предварительном следствии*: сб. науч. тр. ; редкол.: Ю. И. Римаренко (отв. ред.) и др. ; под общ. ред. В. Ф. Захарова. Киев, 1980. С. 118—129.

³²⁵ Див., наприклад: Снетков В. А., Куприянов В. Б. Об экспертной идентификации личности по магнитным фонозаписям. *Труды НИИМ МООП РСФСР*. 1964. № 7. С. 60—73 ; Грановский Г. Л., Ребгун Э. К. Определение с помощью ЭВМ технических характеристик магнитофонов и условий звукозаписи по следам на магнитных лентах: метод. письмо для экспертов. Москва, 1989. 52 с. ; Грановский Г. Л., Ребгун Э. К., Карагодин С. Л. Использование ЭВМ в целях идентификации магнитофонов : метод.

Наприкінці 1950-х рр. К. І. М. Фант у співпраці з Акустичною лабораторією Массачусетського технологічного інституту створив акустичну теорію мовоутворення з методикою опису мовлення.

Офіційне рішення щодо створення нового напрямку експертної діяльності (фоноскопичної експертизи) ухвалено Науково-технічною радою МВС СРСР 1969 р.

Технічну можливість її проведення базували на розробках співробітників лабораторії фонетики й мовленнєвої комунікації філологічного факультету МДУ під керівництвом професора Л. В. Златоустової (зокрема, на «методах сегментації потоку мовлення на фонетичні одиниці різної розмірності та здобутих кількісних перцептивних і акустичних даних»³²⁶).

Розвивали фоноскопичну експертизу завдяки розширенню кола розв'язуваних питань. 1969 р. проведено перші експертизи з текстового відтворення змісту досліджуваної розмови, 1970 р. — з визначення ознак механічного монтажу фонограм, 1971 р. — з ідентифікації мовця, 1972 р. — з ідентифікації магнітофона³²⁷.

Першу технічну судово-акустичну експертизу в конкретній кримінальній справі проведено 1976 р. в експертній службі МВС Української РСР (у відділі криміналістичних досліджень ВНДІ МВС СРСР)³²⁸. Слідчий Управління МВС В. Степанов, розслідуючи справу з незаконного обігу наркотиків на території Кіровоградської виправної колонії № 6, прослухав записи перемовин між ув'язненими й абонентом у місті, у яких йшлося про «огорожений трафік» марихуани, і за дефектом мовлення упізнав підозрюваного, який щойно звільнився з колонії. Проте, на той час не існувало правил, за якими це мали б процесуально оформити.

Для розв'язання цього питання керівництво УМВС відрядило до Києва у Вищу школу міліції заступника начальника слідчого відділу УМВС Кіровоградської області В. Матвієнка. Спільними зусиллями співробітників

письмо. Москва, 1990 ; Грановский Г. Л., Ребгун Э. К., Тушишвили М. А. Идентификация средств звукозаписи : метод. рек. Москва, 1986.

³²⁶ Конецкая В. П. Социология коммуникаций : учебник. Москва, 1997. 304 с.

³²⁷ Галяшина Е. И. Роль и значение деятельности профессора Л. В. Златоустовой в становлении и развитии лингвокриминалистики и судебного речеведения. *Язык и речь: проблемы и решения*: сб. науч. тр. к юбилею проф. Л. В. Златоустовой ; под. ред. Г. Е. Кедровой, В. В. Потапова. Москва, 2004. 436 с.

³²⁸ Янішевський В. Як наркотики допомогли провести першу в Україні фоноскопичну експертизу — кримінальні історії. *Підний край*. 04.07.2015. URL: <https://rk.kr.ua/jak-narkotiki-dopomogli-provesti-pershu-v-ukraini-fonoskopichnu-ekspertizu-kriminalni-istorii> (дата звернення: 29.07.2020).

кіровоградської міліції, учених Київської вищої школи міліції (зокрема, завідувача кафедри криміналістики професора О. Колісниченка) та Київського політехнічного інституту проведено першу в Україні фоноскопичну експертизу ідентифікації осіб за магнітофонними записами. До того ж під час розслідування цієї справи дослідники зіткнулися з жаргоном, на якому спілкуються злочинці, тому вчені провели також лінгвістичне дослідження.

Водночас здійснили судово-акустичну експертизу, за допомогою якої дали відповідь на питання, чи існує в аудіокасетах монтаж. Згодом такий вид експертизи започаткували на всій території УРСР.

Розуміння актуальності й доказового значення інформації, що міститься у відео- та звукозаписі, зумовило розширення мережі фоноскопичних лабораторій у правоохоронних відомствах СРСР, а пізніше — у колишніх союзних республіках. Науково-методичну базу розвивали шляхом узагальнення накопичених теоретичних і методологічних знань, широкого впровадження сучасних інформаційних технологій та розроблення нових методик, що автоматизували процес дослідження й надавали йому комплексного характеру на основі знань з різних галузей науки та техніки.

Поміж вітчизняних і зарубіжних учених-криміналістів, які вдосконалювали теорію та практику фоноскопичної експертизи, обов'язково потрібно згадати М. В. Салтевського, Ю. Ф. Жарікова, Т. В. Авер'янову, О. Р. Россинську, О. І. Галяшину³²⁹ та фахівців-акустиків М. С. Вартузаєва, А. Ш. Каганова, Ю. Ю. Орлова³³⁰.

Сучасні фахівці, які розробляють методики дослідження звукових слідів з метою ідентифікації та діагностування об'єктів дослідження (носіїв звукової інформації, відео- й аудіомагнітофонів, диктофонів тощо) в Україні,— О. В. Рибальський, Ю. П. Попов, Є. В. Тимко, І. О. Струк, О. Ф. Дьяченко, О. І. Брендель, А. І. Роман³³¹.

³²⁹ Див., наприклад: Салтевский М. В., Жариков Ю. Ф. Современные возможности исследования голоса человека в криминалистической практике. Киев, 1982. 46 с. ; Аверьянова Т. В. Указ. соч. ; Россинская Е. Р., Галяшина Е. И. Настольная книга судьи: судебная экспертиза. Москва, 2010. 464 с.

³³⁰ Див., наприклад: Вартузаев М. С., Жариков Ю. Ф. Судебная акустика: теоретические основы и экспертная практика : науч.-практ. пособ. Киев, 1992. 112 с. ; Каганов А. Ш. Криминалистическая экспертиза звукозаписей: монография. Москва, 2005. 272 с.

³³¹ Див., наприклад: Рыбальский О. В. Следы монтажа в цифровых фонограммах, выполненного способом вырезания и перестановки фрагментов. *Реєстрація, зберігання і обробка даних*. 2016. Т. 21. № 1. С. 32—41 ; Тимко Е. В., Усков К. Ю. Проблемы криминалистического исследования цифровых фонограмм. *Труды Киевского*

Новий етап у розвитку фоноскопичної експертизи пов'язано з впровадженням цифрових методів оброблення й аналізування мовленнєвих сигналів, що дало змогу «з високою точністю вимірювати цілі комплекси практично всіх відомих акустичних параметрів мовленнєвого сигналу»³³² і тим самим зміцнити доказову базу цього виду експертизи.

Водночас зі стрімким розвитком комп'ютерної техніки на початку 1990-х рр. почалося практичне впровадження інструментальної фоноскопичної експертизи. 1991 р. обладнано й визначено автоматизоване робоче місце експерта-фоноскопіста. Спеціалісти обчислювального центра РАН О. Ф. Андрєєв та В. Я. Чучупал розробили програму візуалізації мовленнєвого сигналу, що давала змогу отримувати осцилографічне уявлення та створювати комп'ютерні сонограми, тобто проводити спектральний аналіз сигналу. До цього сонограми отримували лише зі спеціального пристрою — фонографа, що відображав поточний спектральний склад мовлення.

Згодом фахівці розробили пакет оброблення акустичних сигналів для криміналістики *SIS* (Центр мовленнєвих технологій, Санкт-Петербург), що давав змогу проводити різноманітні дослідження мовленнєвих сигналів, записаних за несприятливих умов, та очищати їх від сторонніх шумів. Поміж зарубіжних пакетів оброблення акустичних сигналів найвідомішими є *Sound Forge*, *CoolEdit*, *WaveLab*, а також *SpectraLab*, що надає широкі можливості для технічного дослідження автентичності фонограм.

Паралельно з розвитком науково-методичної й інструментальної бази фоноскопичної експертизи зміцнилося розуміння того, що на цьому етапі створення автоматичної системи ідентифікації акустичних ознак мовлення не є можливим. Це пояснюється, по-перше, дослідженням мовленнєвого сигналу інструментальними методами, що здебільшого залежить від якості його фіксування та зумовлене:

- типом і ступенем зношеності (у разі аналогового диктофона — рівнем заряду елементів живлення пристрою), за допомогою якого відбувся запис звуку;
- наявністю сторонніх акустичних шумів;
- ступенем віддаленості мовця від звукозаписувального пристрою;
- технічним станом носія звукової інформації, на якому мовлення зафіксовано;

НИИСЭ. 2001 ; Дьяченко А. Ф., Брендель О. И. О возможностях проведения фоноскопических исследований иностранной устной речи. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 2004. Вып. 52. С. 103—110.

³³² Краткая история фоноскопических технологий. URL: <http://zhenilo.narod.ru/main/students/history.html> (дата звернення: 29.07.2020).

- особливостями мовленнєвої ситуації (одночасне мовлення кількох людей; шепітне мовлення; мовлення, що супроводжується жувальними й іншими діями та ін.).

По-друге, голос і мовлення досліджують інструментальними методами здебільшого в галузі артикуляції, тобто з об'єктивних причин значну частину комплексу інших особливостей мовлення (лінгвістичних, психолінгвістичних, психофізіологічних, соціолінгвістичних та ін.) експерт не аналізує. До того ж сучасний рівень розроблення інструментарію, за допомогою якого здійснюють експертизу голосу й мовлення фізичними методами, не завжди дає змогу правильно ідентифікувати голос навіть тієї самої людини, яка перебуває, наприклад, у різних фізичних станах, хоча вони однозначно сприймаються на слух.

1970-ті рр. позначено розробленням і впровадженням в експертну практичну діяльність автоматизованої системи «Діалект»³³³, побудованої на принципах лінгвістичного й інструментального аналізу російського усного мовлення. Решта наступних програм, розроблених у СРСР (а згодом у Росії) є вдосконаленими модифікаціями згаданої системи³³⁴.

Наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень»³³⁵ поповнив перелік основних видів судових експертиз у нашій країні експертизою відео- та звукозапису: аудіозапис визнають речовим доказом, хоча він і не має переваг перед іншими джерелами доказів. Це дає змогу суду (на власний розсуд) брати чи не брати до уваги аудіозапис як речовий доказ, до того ж технічну експертизу запису розглядають як дії, спрямовані на посилення цього джерела доказів. Лише з 13.01.2009 р. за Законом України від 25.12.2008 р. № 807-VI «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України»³³⁶ (який згодом утратив чинність) власноруч зроблені

³³³ Попов Н. Ф., Линьков А. Н., Кураченкова Н. Б., Байчаров Н. В. Идентификация лиц по фонограммам русской речи на автоматизированной системе «Дialeкт»: пос-соб. для экспертов / под ред. А. В. Фесенко. Москва, 1996. 136 с.

³³⁴ Булгакова Е. В., Краснова Е. В. Экспертные системы и методы идентификации диктора. *Известия вузов. Приборостроение*. 2014. Т. 57. № 2. С. 58—63.

³³⁵ Про затвердження Інструкції URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/ed20200313> (дата звернення: 29.07.2020).

³³⁶ Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України: Закон України від 25.12.2008 р. № 807-VI (утр. чин.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2009. № 19. Ст. 261.

відео-, фото- та звукозаписи є доказом у судах і суд уже не має права не приймати їх до розгляду.

Наказом Мін'юсту України від 22.12.1995 р. № 32/5 «Про затвердження Інструкції про порядок присвоєння кваліфікації судового експерта експертно-кваліфікаційними комісіями науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України»³³⁷ (утратив чинність на підставі наказу Мін'юсту України від 15.07.1997 р. № 285/7-А³³⁸), у Переліку³³⁹ за родом «Експертиза фоно- та відеозапису» визначили лише одну спеціальність — 7.1 «Дослідження матеріалів і засобів відео-, звукозапису».

Згодом наказом Мін'юсту України від 15.12.1997 р. № 285/7-А «Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів» (утратив чинність згідно з наказом Мін'юсту України від 09.08.2005 р. № 86/5³⁴⁰) у згаданому Переліку за цим родом судової експертизи визначили чотири спеціальності:

- 7.1 «Технічне дослідження матеріалів та засобів відео-, звукозапису»;
- 7.2 «Дослідження диктора за фізичними параметрами усної мови»;
- 7.3 «Дослідження акустичних сигналів та середовищ»;
- 7.4 «Лінгвістичне дослідження усної мови».

Відповідно до наказу Мін'юсту України від 09.08.2005 р. № 86/5 «Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів» (утратив чинність згідно з наказом Мін'юсту України від 09.12.2014 р. № 2083/5³⁴¹) у Переліку змінили класифікацію (зокрема, у роді

³³⁷ Про затвердження Інструкції URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0473-95> (дата звернення: 30.07.2020).

³³⁸ Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : затв. наказом Мін'юсту України від 15.07.1997 р. № 285/7-А (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0283-97> (дата звернення: 30.07.2020).

³³⁹ Перелік основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, по яких присвоюється кваліфікація судового експерта в науково-дослідних інститутах судових експертиз Міністерства юстиції України : дод. № 2 до Інструкції ... , затв. наказом Мін'юсту України від 22.12.1995 р. № 32/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0473-95> (дата звернення: 30.07.2020).

³⁴⁰ Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів :затв. наказом Мін'юсту України від 09.08.2005 р. № 86/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0882-05> (дата звернення: 29.07.2020).

³⁴¹ Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів: наказ Мін'юсту України від 09.12.2014 р. № 2083/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1597-14> (дата звернення: 30.07.2020).

експертизи відео- та звукозапису зменшили кількість експертних спеціальностей з чотирьох до трьох: 7.1 «Технічне дослідження матеріалів та засобів відео-, звукозапису», 7.2 «Дослідження диктора за фізичними параметрами усного мовлення, акустичних сигналів та середовищ» та 7.3 «Лінгвістичне дослідження усного мовлення».

Станом на час написання цієї роботи у Переліку назви виду експертизи й видів експертних спеціальностей відео- та звукозапису не змінилися.

На відміну від класифікації судових експертиз в Україні, у Російській Федерації рід судової експертизи «Експертиза відео-, звукозаписів» містить такі спеціальності:

- «Дослідження голосу та мовлення, що звучить»;
- «Дослідження звукового середовища, умов, засобів, матеріалів та слідів звукозаписів»;
- «Дослідження відеозображень, умов, засобів, матеріалів і слідів відеозаписів»³⁴².

У Республіці Білорусь фоноскопична експертиза не є криміналістичним видом експертиз, а поряд із комп'ютерно-технічною, будівельно-технічною, лінгвістичною та іншими належить до класу технічних експертиз³⁴³.

У Республіці Казахстан вид судової експертизи «Судова відеофонографічна експертиза» містить такі експертні спеціальності: «Судово-експертне фонографічне дослідження. Спектральне (інструментальне) дослідження голосу та усної мови» та «Судово-експертне фонографічне дослідження. Аудитивне та лінгвістичне дослідження голосу й усного мовлення»³⁴⁴.

В Естонії в класі криміналістичної експертизи виокремлено два види:

- фоноскопична експертиза;
- відео- та фототехнічна експертиза.

Предметом експертизи відео- та звукозапису є обставини (фактичні дані), пов'язані з мовленням людини й апаратурою запису, що визначено на основі спеціальних знань.

Основними завданнями експертизи за спеціальністю 7.1 «Технічне дослідження матеріалів та засобів відео-, звукозапису» є визначення технічних умов і технології отримання відео- та звукозапису.

³⁴² Перечень родов (видов) судебных экспертиз URL: <http://minjust.gov.ru/ru/prikaz-minyusta-rossii-ot-27122012-no-237> (дата звернення: 30.07.2020).

³⁴³ Об утверждении Инструкции о порядке выдачи свидетельства URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31597154#pos=0;137 (дата звернення: 30.07.2020).

³⁴⁴ Перечень видов судебных экспертиз URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/sud/id-V1700014992 (дата звернення: 30.07.2020).

Орієнтовні питання експертизи

- Чи зафіксовано відеофонограму (фонограму) та її фрагменти за допомогою наданого технічного пристрою (відеомагнітофона, диктофона, відеокамери, спеціального засобу тощо)?
- За допомогою одного чи кількох технічних пристроїв зафіксовано фрагменти відеофонограми (фонограми)?
- Чи надана відеофонограма (фонограма) є оригіналом або копією?
- Чи безперервно записано відеофонограму (фонограму)?
- Чи змінювали надану відеофонограму (фонограму)?
- Чи водночас проводили запис відеозображення та звуку у відеофонограмі та чи відповідає зміст відеозображення запису звуку?
- За допомогою одного чи кількох технічних пристроїв зафіксовано фрагменти відеофонограми (фонограми)?

Орієнтовні питання, пов'язані з визначенням особливостей звукового середовища й умов запису

- Чи записано фонограму у замкнутому чи відкритому акустичному середовищі?
- Що є джерелом звуків, зафіксованих на фонограмі?
- Чи є джерелом звуку наданий на дослідження конкретний предмет (ідеться про предмет, що може звучати)?
- Чи записане джерело звуку перебувало в нерухомому стані або рухалося?
- Яка тривалість звукових явищ (зазначити яких), зафіксованих на фонограмі?

Основними завданнями експертизи за спеціальністю 7.2 «Дослідження диктора за фізичними параметрами усного мовлення, акустичних сигналів та середовищ» є ототожнення особи за фізичними параметрами голосу.

Орієнтовні питання експертизи

- Чи брали названі особи участь у зафіксованій на фонограмі розмові та які конкретно слова та фрази вони промовляли?
- Скільки осіб брало участь у зафіксованій на фонограмі розмові?
- Орієнтовний перелік питань для призначення експертизи мовлення
- Чи придатне мовлення, зафіксоване на відео- або фонограмі, для проведення ідентифікаційних досліджень?
- Чи належить мовлення, зафіксоване на відео- або фонограмі, певному громадянину?
- Одній чи різним особам належить мовлення, зафіксоване на відео- або фонограмі?

- Скільки осіб брало участь у розмові (-ах), записаній (-их) на відео- або фонограмі?

Детальний перелік основних завдань експертизи за спеціальністю

7.3 «Лінгвістичне дослідження усного мовлення» наведено в розділі 3.

Зважаючи на різноспрямовані види досліджень відео- та звукозапису, під час підготовки експертів цього фаху необхідно враховувати такі аспекти:

- обов'язково вивчати процесуальні особливості судової експертизи та повноваження судового експерта як її суб'єкта (це положення забезпечено підготовкою судового експерта СЕУ Мін'юсту України за окремими програмами «Теоретичні, організаційні та процесуальні питання судової експертизи»);
- необхідною є базова технічна освіта (з метою проведення ґрунтовного спеціального дослідження).

Підготовка кваліфікованого судового експерта у галузі дослідження відео- та звукозапису відбувається в системі органів державної судової експертизи.

Етапи підготовки:

- індивідуальна підготовка під керівництвом досвідченого наставника за індивідуальним планом вивчення процесуально-правових аспектів СЕД;
- те саме за планом вивчення експертних методів і методик;
- атестація експерта на право самостійного проведення судових експертиз експертно-кваліфікаційною комісією зі складанням кваліфікаційного іспиту;
- рецензування висновків упродовж першого року роботи судовим експертом.

Висновки за розділом 9

Експертиза відео- та звукозапису (порівняно з іншими родами класу криміналістичних експертиз) перебуває на етапі визначення та зростання наукового-прикладного потенціалу. Об'єктами цього роду експертизи є спеціальна група слідів — сліди звуку.

Для позначення експертизи мовлення вживали такі терміни, як фоноскопічна експертиза, експертиза фоно- та відеозапису, експертиза відео- та звукозапису. Теоретичні та практичні основи ідентифікації диктора за голосом закладено наприкінці 1940-х рр., проте, наукові дослідження у цьому напрямі завдяки появі цифрових пристроїв відео- та звукозаписів останнім часом активізувалися.

Від початку фоноскопична експертиза була складовою мовознавчо-лінгвістичної експертизи: експерти-лінгвісти сприймали мовлення особи на слух, визначали певні особливості вимови та дикції, наявність діалектів, загальну стилістику розмови та ін., на підставі чого робили висновок про належність голосу та мовлення певній особі. Сьогодні, завдяки розвитку техніки й фізичних методів фіксування та сприйняття звукових сигналів, провідна роль належить інструментальним акустичним методам дослідження.

В історії фоноскопії можна виокремити три важливі етапи:

- 1) винахід пристроїв запису та відтворення звуків;
- 2) винахід пристроїв візуалізації усного мовлення;
- 3) перенесення опису звуку з вихідної (матеріальної) форми в цифрову (комп'ютерну).

Предметом експертизи відео- та звукозапису є обставини (фактичні дані), пов'язані з мовленням людини й апаратурою запису, що визначено на основі спеціальних знань.

У класі криміналістичних експертиз рід експертизи відео- та звукозапису має такі види:

- експертиза матеріалів і засобів відео- та звукозапису (основне завдання: визначення технічних умов та технології отримання відео- або звукозапису);
- експертиза диктора за фізичними параметрами усного мовлення, акустичних сигналів та середовищ (основне завдання: ототожнення особи за фізичними параметрами голосу);
- лінгвістична експертиза усного мовлення (основні завдання цієї експертизи наведено у розділі 3).

Зважаючи на різноспрямовані види досліджень відео- та звукозапису, під час підготовки експертів необхідно враховувати такі аспекти:

- обов'язково вивчати процесуальні особливості судової експертизи та повноваження судового експерта як її суб'єкта (це положення забезпечено підготовкою судового експерта СЕУ Мін'юсту України за окремими програмами «Теоретичні, організаційні та процесуальні питання судової експертизи»);
- необхідно є базова технічна освіта (з метою проведення ґрунтовно-го спеціального дослідження).

Розділ 10. Судова експертиза матеріалів, речовин і виробів з них

Судова експертиза матеріалів, речовин і виробів є доволі молодим напрямом. Провідну роль для формування цього роду експертизи відіграли розвиток хімії та фізики, покращання технічного оснащення хімічних і фізичних лабораторій. Розуміння потреби в окремих підрозділах, що проводили б низку хімічних і фізичних досліджень, та в окремому напрямі в криміналістиці прийшло лише після успішних результатів застосування цих наук під час розслідування злочинів.

Використання методів дослідження (зокрема, хімічних), найбільш близьких до сучасних, започатковано для розв'язання завдань у криміналістичній галузі в експертизі документів ³⁴⁵. Навіть обмежених знань з хімії у попередні століття було достатньо для розв'язання питань з дослідження матеріалів документів. Тогочасні хіміки вивчали такі властивості барвних речовин, як розчинність у різних розчинниках і зміна кольору під дією реагентів. Наприкінці XIX ст., одночасно з початком дослідження вогнепальної зброї, актуалізувалися й хімічні дослідження. Такі експертизи дедалі частіше проводили із залученням не тільки хіміків, а й медиків. Також хіміків почали частіше запрошувати для дослідження вибухових речовин ³⁴⁶.

1873 р. у Франції вийшла друком інструкція для медиків, фармацевтів, хіміків, експертів та адвокатів «Судова хімія: відкриття отрут, дослідження вогнепальної зброї, аналіз попелу, підробка документів, монет, сплавів, продуктів харчування і визначення плям» Альфреда Наке (1834—1916) ³⁴⁷.

Під час експертних досліджень застосовували звичайні хімічні лабораторії, а як фахівців-хіміків найчастіше залучали аптекарів. Окрім хімічних досліджень документів їм доручали проведення експертиз отрут і сильнодіючих речовин ³⁴⁸. До виконання таких досліджень запрошували також

³⁴⁵ Крылов И. Ф. Криминалистическая экспертиза

³⁴⁶ Там же.

³⁴⁷ Неретина Н. С. Указ. соч. С. 158—164.

³⁴⁸ Новомбергский Н. Я. Врачебное строение в Допетровской Руси. Томск, 1907.

медиків. До початку XX ст. напрям хімічних досліджень, що пізніше трансформувався в експертизу матеріалів, речовин і виробів, мав міждисциплінарний характер, а фахівці, яких залучали до проведення цих експертиз, були не хіміками чи фізиками, а переважно медиками й аптекарями. Це призводило до того, що експертизи того самого об'єкта могли змінюватися та залежали здебільшого від рівня обізнаності певного фахівця.

Одну з перших експертно-криміналістичних лабораторій, яка здійснювала судові експертизи матеріалів, речовин і виробів, облаштував у Швейцарії Рудольф А. Рейс (1875—1929). Також він заснував курси з навчання працівників поліції наукових методів дослідження речових доказів і видав друком книгу «Наукова техніка розслідування злочинів» (1911) ³⁴⁹.

Новітні відкриття в науці й техніці значно вплинули на подальший розвиток судових експертиз матеріалів, речовин і виробів. Почали створювати установи та служби, призначені суто для проведення судових експертиз. Такі кабінети науково-судової експертизи на теренах Російської імперії відкрили в Санкт-Петербурзі (1912), Москві, Києві й Одесі (1913). У Канаді першу судово-медичну лабораторію на Північноамериканському континенті відкрили лише 1914 р. ³⁵⁰

Відкриття кабінетів науково-судової експертизи у Києві (під керівництвом С. М. Потапова), Одесі (під керівництвом М. П. Макаренка) та Харкові (під керівництвом М. С. Бокаріуса) покращило якість експертиз, адже кабінети обладнали сучасним на той час устаткуванням. Фізичні й хімічні експертизи почали відігравати значну роль для слідства та розв'язувати більш конкретні завдання ³⁵¹.

На початку XX ст. судово-хімічні дослідження в Україні проводили здебільшого для виявлення отруйних речовин (сьогодні токсикологічні дослідження проводять в установах судово-медичної експертизи). Решта досліджень мала поодинокий характер: дослідження вибухових речовин (пороху), фарб, волокнистих матеріалів, паливних речовин (гасу) та ін. ³⁵².

³⁴⁹ Рейс Р. А. Научная техника расследования преступлений: Курс лекций, прочтенных в г. Лозанне профессором Рейсом чинам русского судебного ведомства летом 1911 г. / под ред. С. Н. Трегубова. Санкт-Петербург, 1912. 206 с.

³⁵⁰ Моисеева Т. Ф. Классификации судебных экспертиз: необходимость унификации. *Вестник экономической безопасности*. 2016. № 4. С. 68—72.

³⁵¹ Зицер Е. У. Криминалистика. Введение. Москва, 1938. С. 4.

³⁵² Комаха В. О. Становлення і розвиток судової експертизи та судово-експертних установ на Півдні України: за матеріалами перших двох етапів становлення і розвитку Одеського НДІ судових експертиз 1914—1941 рр. Одеса, 2002. 510 с.

Поступово тогочасна судово-хімічна експертиза вичерпувала свої можливості через такі причини:

- пізнання обставин справи (зокрема, визначення індивідуально-конкретної тотожності об'єктів) дедалі частіше унеможлиблювалося через застосування лише методів і знань хімії, оскільки потребувало обізнаності у галузі технологій виготовлення певних груп об'єктів;
- повноцінна експертна робота під час бурхливого розвитку техніки й виробництва вимагала опрацювання технологічних регламентів, рецептур та інших виробничих відомостей, що виходило за межі хімічної науки.

Отже, заміна судово-хімічної експертизи іншими напрямками (зокрема, експертизою матеріалів, речовин і виробів) стала неминучою.

Із розвитком нових технологій більше уваги почали приділяти створенню мережі лабораторій судових експертиз, оснащених аналітичним обладнанням, засобами й методами судової експертизи, адаптованих до умов проведення огляду місця злочину, використання різних детекторів, мікроскопів та ін. Значну увагу приділяли впровадженню у практику судової експертизи новітніх знань (здебільшого хімії, медицини й біології), а також науково-технічних розробок аналітичних технік, що значно вдосконалило й інтенсифікувало проведення судових експертиз³⁵³.

У першій половині XX ст. у Європі активізувався розвиток немедичної судової експертизи, пов'язаний з дактилоскопією та іншими галузями траєсології. Водночас набула подальшого розвитку експертиза з використанням хімічних методів дослідження, хоча її гальмував недостатній рівень наукового обладнання, унаслідок чого такі дослідження проводили лише ситуативно.

Рід судової експертизи матеріалів, речовин і виробів виокремився приблизно у середині XX ст. До того судово-хімічна експертиза базувалася на відомостях хімічних наук: експерти-хіміки розв'язували питання щодо індивідуально-конкретної тотожності, а також досліджували не лише речовини, а й матеріали, що містили ці речовини, або виготовлені з них вироби³⁵⁴.

³⁵³ Pandey G., Thamavaram M., Rawtani D., Kumar S., Agrawal Y. Multifarious applications of atomic force microscopy in forensic science investigations. *Forensic Science International*. 2017. V. 273. P. 53—63. URL: <https://daneshyari.com/article/preview/4760324.pdf> (дата звернення: 31.07.2020).

³⁵⁴ Соколов С. М. Судебно-химическая экспертиза материалов документов, копоти выстрела, волокнистых веществ и других вещественных доказательств. Москва, 1964. 310 с.; Митричев В. С. Криминалистическая экспертиза материалов, веществ и изделий. Саратов. 1980. 112 с.

1950—1960-ті рр. позначено першими методичними розробками з дослідження паперу ³⁵⁵ та волокнистих матеріалів ³⁵⁶. 1970—1980-ті рр. значно збагатили коло об'єктів судової експертизи та методів їх дослідження: сформувався провідні положення експертизи матеріалів, речовин і виробів, з'явилися нові види експертиз (наркотичних засобів, полімерних матеріалів, паливно-мастильних матеріалів, спиртовмісних сумішей, ґрунтів, металів і сплавів, скла і кераміки та ін.). Також набув поширення тест для виявлення продуктів пострілу, хоча його надійність та результативність піддавали сумнівам.

Формування експертизи матеріалів, речовин і виробів у самостійний рід експертизи відбувалося під впливом таких чинників:

- з розвитком науково-технічного прогресу зросла кількість спеціальних знань різноманітних речовин і виробів;
- збагачення цих знань дало змогу виокремити ознаки, визначення яких є необхідним і достатнім для розв'язання експертних завдань;
- постановка чітких завдань (які ознаки слід встановити на основі експертних досліджень) сприяла використанню певних хімічних або фізико-хімічних методів дослідження. Відносно невеликі можливості якісних реакцій та інших примітивних методів дослідження, якими послуговувалися фахівці-хіміки впродовж століть, сучасні фахівці доповнили прогресивними методами.

Слід зазначити, що виокремлення роду експертизи матеріалів, речовин і виробів у самостійну категорію стало можливим завдяки специфічності інформації, яку використовують експерти ³⁵⁷, — не тільки рецептурні й технологічні дані, а також результати дослідження структури та властивостей речовин і їхніх сумішей. Формування криміналістичної експертизи матеріалів, речовин і виробів пов'язано з використанням складних аналітичних методів дослідження та накопиченням специфічної інформації про властивості субстратної складової досліджуваних об'єктів.

Сьогодні проведення експертизи матеріалів, речовин і виробів є складним багатоступеневим процесом. Основними етапами такої експертизи є визначення природи об'єкта та взаємозв'язків його складових (походження

³⁵⁵ Бокариус Н. Н. Микроскопическое исследование бумаги в целях установления групповой идентификации: теория и практика криминалистической экспертизы. Харьков, 1956. Вып. 2.

³⁵⁶ Каплан С. Д. Основные принципы исследования хлопчатобумажных тканей. Проблемы криминалистики и судебной экспертизы. Харьков, 1948.

³⁵⁷ Митричев В. С. Указ соч.

матеріалу, речовини або виробу з певного джерела), належність частин речовини (виробу) до єдиного цілого (єдиної маси, об'єму), визначення факту контактної взаємодії, яке проводять із залученням експертів різних спеціальностей. Застосування мікроскопічної техніки для виявлення залишків матеріалу на одязі людини також позначається на експертизі матеріалів, речовин і виробів ³⁵⁸.

Завдяки розвиткові інститутів судових експертиз активізувався процес формування судово-експертних галузей знань як спеціалізованої наукової бази експертних досліджень. Накопичення досвіду проведення судових експертиз, подальше формування експертних методик, удосконалення інструментальної бази, активне впровадження новітніх розробок для надання допомоги правосуддю вивели інститути судових експертиз на новий щабель розвитку ³⁵⁹. Публікація методик дослідження, обмін досвідом між фахівцями, систематизація експертних досліджень сприяє узагальненню експертної практики за окремими напрямками експертних досліджень.

Компетентність судового експерта зумовлюють професійна підготовка, досвід, безперервність освіти, уміння добирати відповідні методи й методики, використовувати сучасне обладнання. Останнім часом розширилося коло питань, які розв'язує експертиза матеріалів, речовин і виробів, збільшилася кількість спеціальностей, впроваджуються новітні знання (переважно хімії й біології) і науково-технічні розробки аналітичних технік, що вдосконалюють та інтенсифікують проведення судових експертиз ³⁶⁰.

Вагомий вплив на розвиток судової експертизи матеріалів, речовин і виробів в Україні має досвід країн з різними правовими системами. Так, особливістю практичної реалізації криміналістичних знань у Саудівській Аравії, ОАЕ, Кувейті, Бахреїні, Алжирі та Йорданії є застосування криміналістичної техніки в установах поліції. Підготовку судових експертів для роботи в цих установах проводять у вищих навчальних закладах (зокрема, Арабському університеті судово-експертних наук Наїф).

³⁵⁸ Tilstone W. J., Savage K. A., Clark L. A. *Forensic Science: An Encyclopedia of History, Methods, and Techniques*. ABC-CLIO. 2006. 307 p.

³⁵⁹ Електронний ресурс з судової експертизи у США / An official website of the United States government. URL: <https://www.justice.gov/archives/dag/forensic-science> (дата звернення: 31.08.2020) ; Tilstone W. J., Savage K. A., Clark L. A. *Ibidem* ; Електронний ресурс з судової експертизи у країнах СС/Eurofins. *Forensic Services*. URL: <https://www.eurofins.co.uk/forensic-services/core-forensic-services/chemical-traces> (дата звернення: 31.08.2020).

³⁶⁰ Россинская Е. Р. Указ. соч. 3-е изд., доп. Москва, 2011. 736 с.

Особливістю підготовки експертів матеріалів, речовин і виробів є наявність окремих кафедр судової хімії та біології. Структура підготовки судових експертів-хіміків суттєво відрізняється від вітчизняної. На кафедрі судової хімії фахівців готують за такими експертними напрямками, як токсикологія, дослідження вибухів і пожеж, фарб і чорнил. На кафедрі судової біології проводять підготовку експертів за напрямками геномних досліджень, досліджень волосся та ін. Судову експертизу в деяких інших вищих навчальних закладах виокремлено як самостійну дисципліну, що містить не тільки правові засади проведення експертиз, а й питання застосування спеціальних знань.

Слід зазначити, що особливу увагу в роботі лабораторій цих країн приділяють акредитації за *ISO/IEC 17025:2017* ³⁶¹. Окрім того, що деякі експертні установи країн арабського світу є членами Європейської мережі CEU (ENFSI), 2013 р. засновано Арабську судово-експертну мережу ³⁶².

За даними електронних видань, у США існують такі дослідження, аналогічні вітчизняній експертизі матеріалів, речовин і виробів:

- загальної хімії (наркотичні засоби та їхні залишки (сліди), фарби, змащувальні матеріали, речовини невідомого походження);
- вибухівки;
- металознавчі;
- скла ³⁶³.

В експертних дослідженнях матеріалів, речовин і виробів вивчають переважно слідові кількості скла, фарби, будівельних матеріалів, пластмас, пожежного сміття (на наявність акселерантів), речовин подразнювальної дії ³⁶⁴. Крім того, одним з поширених напрямів досліджень є експертиза наркотичних речовин.

Першу в Україні класифікацію експертних спеціальностей (судових експертиз за класами, родами та видами) затверджено наказом Мін'юсту України від 22.12.1995 р. № 32/5 «Про затвердження Інструкції про порядок присвоєння кваліфікації судового експерта експертно-кваліфікаційними

³⁶¹ ДСТУ ISO/IEC 17025:2017. URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=74782 (дата звернення: 31.07.2020).

³⁶² Хазиев Ш. Н. Судебная экспертиза и судебно-экспертные учреждения в странах арабского мира. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2014. № 1 (33). С. 110—115.

³⁶³ Електронний ресурс з судової експертизи у США. URL: <https://www.eurofins.co.uk/forensic-services/core-forensic-services/chemical-traces> (дата звернення: 31.08.2020).

³⁶⁴ Електронний ресурс з судової експертизи у країнах ЄС. Ibid.

комісіями науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України» (утр. чин.)³⁶⁵. У ньому було наведено, зокрема, такі види експертних спеціальностей:

- 5.1 «Дослідження вибухових речовин, продуктів вибуху та пострілу»;
- 8.1 «Дослідження лакофарбових матеріалів і покриттів»;
- 8.2 «Дослідження полімерних матеріалів, пластмас і виробів з них»;
- 8.3 «Дослідження волокнистих матеріалів та виробів з них»;
- 8.4 «Дослідження нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів»;
- 8.5 «Дослідження скла, кераміки та виробів з них»;
- 8.6 «Дослідження наркотичних та сильнодіючих речовин»;
- 8.7 «Дослідження спиртовмісних сумішей»;
- 8.8 «Дослідження ґрунтів»;
- 8.9 «Дослідження металів і сплавів».

Наказом Мін'юсту України від 17.01.2002 р. № 4/5 «Про внесення змін до наказу Міністра юстиції України від 15.07.1997 р. № 285/7-А “Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів”» (утр. чин.)

³⁶⁶ було введено нову експертну спеціальність 8.10 «Дослідження наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі». Наказом Мін'юсту України від 08.11.2004 р. № 129/5 «Про внесення змін і доповнень до наказу Міністерства юстиції України від 15.07.1997 р. № 285/7-А “Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів”» (утр. чин.)

³⁶⁷ Перелік доповнено спеціальністю 8.11 «Дослідження речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин».

Потім зміни до Переліку експертних спеціальностей було внесено наказом Мін'юсту України від 07.11.2007 р. № 1054/5 «Про внесення змін до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових

³⁶⁵ Про затвердження Інструкції URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0473-95> (дата звернення: 31.07.2020).

³⁶⁶ Про внесення змін до наказу Міністра юстиції України від 15.07.97 р. № 285/7-А «Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів»: наказ Мін'юсту України від 17.01.2002 р. № 4/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0037-02> (дата звернення: 31.07.2020).

³⁶⁷ Про внесення змін і доповнень до наказу Міністерства юстиції України від 15.07.97 р. № 285/7-А ... (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1424-04> (дата звернення: 31.07.2020).

експертів» (утр. чин.)³⁶⁸. Цей наказ визначив нову спеціальність 8.12 «Дослідження харчових продуктів», а спеціальність 8.6 «Дослідження наркотичних та сильнодіючих речовин» розділив на 8.6 «Дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів» і 8.13 «Дослідження сильнодіючих і отруйних речовин».

Станом на час написання цієї роботи чинним є наказ Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 «Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів» (зі змін. та допов.)³⁶⁹, відповідно до якого експертиза матеріалів, речовин і виробів містить спеціальності, наведені в таблиці 10.1.

Таблиця 10.1

**Перелік експертних спеціальностей,
за якими присвоюють кваліфікацію судового експерта
в галузі експертизи матеріалів, речовин і виробів**

8	Матеріалів, речовин і виробів	8.1	Дослідження лакофарбових матеріалів і покриттів
		8.2	Дослідження полімерних матеріалів, пластмас і виробів із них
		8.3	Дослідження волокнистих матеріалів і виробів із них
		8.4	Дослідження нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів
		8.5	Дослідження скла, кераміки та виробів із них
		8.6	Дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів
		8.7	Дослідження спиртовмісних сумішей
		8.8	Дослідження ґрунтів
		8.9	Дослідження металів і сплавів та виробів із них

³⁶⁸ Про внесення змін до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів»: наказ Мін'юсту України від 07.11.2007 р. № 1054/5 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1250-07> (дата звернення: 31.07.2020).

³⁶⁹ Положення про ЦЕКК ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/ed20201115> (дата звернення: 21.07.2020).

Класифікація судових експертиз

		8.10	Дослідження наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі
		8.10.1	Дослідження наявності пестицидів у навколишньому середовищі
		8.11	Дослідження речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин
		8.12	Дослідження харчових продуктів
		8.13	Дослідження сильнодіючих і отруйних речовин

Основним критерієм диференціювання експертизи матеріалів, речовин і виробів за певними спеціальностями є характеристики й ознаки об'єктів дослідження. Розвиток науки та технологій сприяли збільшенню кількості об'єктів, які досліджують під час проведення експертизи матеріалів, речовин і виробів, що значно збільшило кількість спеціальностей.

Наведені класифікації демонструють тенденції розвитку експертизи матеріалів, речовин і виробів. Так, було започатковано дві нові спеціальності з дослідження наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі й дослідження речовин хімічних виробництв. Необхідність спеціальності з дослідження шкідливих речовин у навколишньому середовищі виникла через зростання кримінальних проваджень, пов'язаних із розслідуванням забруднень і шкідливих викидів у атмосферу, ґрунт, водні басейні, а також із впливом таких речовин на сільськогосподарську продукцію.

Чималу кількість експертиз призначали щодо об'єктів, які не підпадали під жодну з наведених спеціальностей. Наприклад, на експертизу надходили нашарування речовини брудного блакитного кольору із середини мідних трубопроводів водного постачання. Експерти мали встановити природу (склад) цієї речовини. Після проведення лабораторних досліджень було визначено, що це є основним карбонатом міді (II).

Дослідження проводили також щодо неуглеводневих і неспиртовмісних розчинників, мінеральних добрив, сумішей або окремих солей та інших хімічних сполук. Без визначеної спеціальності з дослідження речовин хімічних виробництв було б незрозумілим, експерт якої саме спеціалізації має проводити ці дослідження.

Зміни у назвах спеціальностей з дослідження наркотичних і сильнодіючих речовин, до яких додали дослідження отруйних речовин, також

зумовлено розширенням кола об'єктів, що потрапляють у межі судової експертизи матеріалів, речовин і виробів. Фахівці цієї спеціальності набули право проводити експертизи отруйних речовин самостійно — без залучення судових медиків або токсикологів. Це має особливе значення під час розслідування справ, пов'язаних з незаконним придбанням, зберіганням, реалізацією або транспортуванням цих речовин.

Суттєвих змін зазнала спеціальність 8.6, до назви якої додали психотропні речовини та прекурсори, а дослідження сильнодіючих та отруйних речовин виокремили. Доповнення спеціальності 8.11 дослідженням спеціальних хімічних речовин дає змогу в її межах проводити аналіз люмінофорів.

Доповнення Переліку експертних спеціальностей новим напрямом 8.12 «Дослідження харчових продуктів» пов'язано з тим, що проведення таких досліджень фахівцями в галузі ветеринарного контролю не задовольняло замовників судових експертиз, оскільки застосування згаданими фахівцями методів ветеринарного контролю не завжди дає змогу досягти повноти дослідження.

Результатом класифікації експертизи матеріалів, речовин і виробів є систематичні одиниці — клас, рід, вид, підвид. Питанню класифікації судової експертизи присвячено низку літературних джерел ³⁷⁰.

Для визначення основної одиниці класифікації можна застосувати рід експертизи, пов'язаний з певними завданнями й об'єктами дослідження ³⁷¹. Специфіка добирання критеріїв для класифікації в експертизі матеріалів, речовин і виробів полягає в тому, що складно виокремити два основні напрями, за якими доцільно здійснювати класифікацію (об'єкти й методи дослідження). Найдоцільніше застосовувати класифікацію лише за одним критерієм. Складність вибору між методом та об'єктом полягає в тому, що майже всі методи використовують для дослідження різних об'єктів.

Теоретично можливо виокремити напрями судової експертизи за методами (наприклад: хроматографічний, спектрометричний, аерометричний, мікроскопічний та ін.). Проте, така класифікація втратить свій сенс через мішанину цих критеріїв навіть під час проведення експертизи одного об'єкта. Під час дослідження нафтових розчинників можна застосовувати водночас хроматографічні та спектральні методи, фракціонування за атмосферного тиску й ареометрію.

³⁷⁰ Див., наприклад: Моисеева Т. Ф. Указ. соч. ; Шляхов А. Р. Классификация судебных экспертиз

³⁷¹ Россинская Е. Р. Указ. соч. 736 с.

Тому, на нашу думку, найдоцільніше як критерій класифікації використувати об'єкт дослідження.

У практиці проведення експертиз можливо поєднувати їх за складністю або кількістю проведених досліджень, обсягом висновку, терміном виконання та іншими ознаками. Множинна класифікація, побудована за різними критеріями, можлива, якщо потрібно досягнути різної мети, зокрема:

- під час призначення експертизи матеріалів, речовин і виробів та спрямуванні її до певної експертної установи;
- у разі організації роботи експертних підрозділів і судово-експертних установ загалом;
- під час підготовки експертних кадрів за визначеними програмами навчання судових експертів;
- у разі оцінювання експертних висновків судом та їх рецензування;
- під час проведення статистичних підрахунків та оцінки експертної роботи загалом;
- у разі проведення наукових розробок і визначення подальших шляхів проведення наукових досліджень.

Судова експертиза матеріалів, речовин і виробів належить до класу криміналістичних експертиз, визначеного Інструкцією (зі змін. та допов.)³⁷².

Класифікаційна система експертизи матеріалів, речовин і виробів постійно оновлюється. Цьому сприяють розширення кола об'єктів, що підлягають дослідженню, створення нових методик дослідження різноманітних об'єктів і поступове оснащення експертних установ сучасним обладнанням.

Розширення кола досліджуваних об'єктів дає змогу зберігати сталий підхід до класифікації, оскільки критерій (як спільність об'єктів дослідження) залишається незмінним. Її оновлення відбувається за рахунок розв'язання нових завдань щодо об'єктів, які раніше не становили предмет цієї експертизи. Ураховуючи нові роди та класи експертиз, які можуть у подальшому з'явитися, ця система матиме загалом сталу форму: «клас — род — вид».

Зважаючи на наведене та враховуючи динамічність розвитку експертизи матеріалів, речовин і виробів і її подальшу диференціацію, пропонуємо таку принципову схему її класифікації, що базується на аналізуванні експертної практики (див. рис. 10.1).

³⁷² Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/ed20200313> (дата звернення: 31.07.2020).

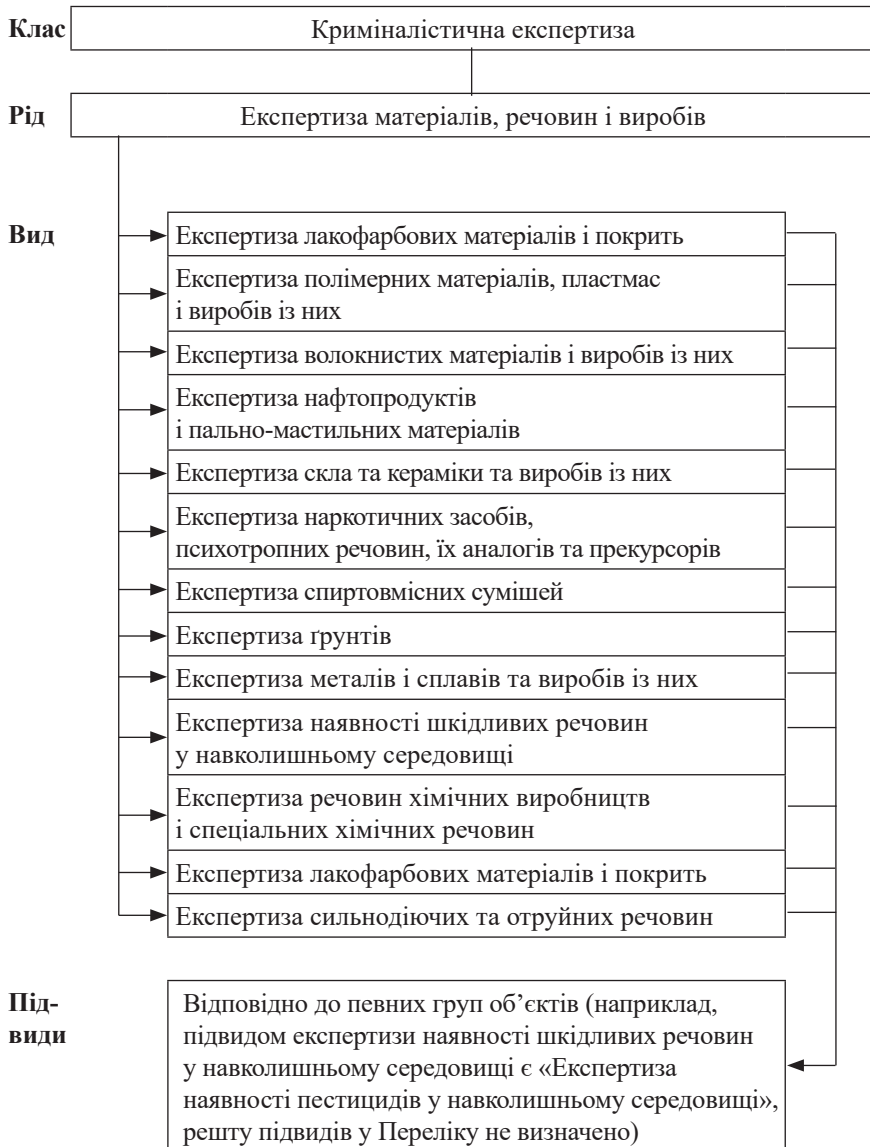

Рис. 10.1. Класифікація експертизи матеріалів, речовин і виробів

Розширення класифікаційного вмісту судової експертизи матеріалів, речовин і виробів у подальшому можливе за рахунок розвинення таких напрямів дослідження у нові види експертизи або трансформування наявних:

- виокремлення виду експертизи з дослідження агрохімікатів. Сучасна експертиза з дослідження наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі передбачає насамперед дослідження пестицидів, причому як вихідних речовин, так і їх слідів в об'єктах навколишнього середовища. Ураховуючи велику різноманітність шкідливих речовин у навколишньому середовищі, які можуть мати як антропогенний, так і природний характер, прийнятним є введення окремої спеціалізації з дослідження пестицидів та інших засобів, які використовуються в агропромисловості. Дослідження інших забруднювальних речовин слід проводити саме в межах наявної нині спеціальності з дослідження наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі;
- об'єднання спеціальностей із дослідження лакофарбових матеріалів і покриттів та полімерних матеріалів і виробів з них, оскільки дуже часто зазначені спеціальності перехрещуються одна з одною, а більшість експертів з дослідження цих об'єктів має кваліфікацію судового експерта за обома експертними спеціальностями.

Висновки за розділом 10

Станом на час написання цієї праці в Україні в класі криміналістичної експертизи сформувався рід експертизи матеріалів, речовин і виробів, до якого належать 13 видів та в одному з них — 1 підвид експертизи, а саме:

- «Експертиза лакофарбових матеріалів і покриттів»;
- «Експертиза полімерних матеріалів, пластмас і виробів з них»;
- «Експертиза волокнистих матеріалів і виробів з них»;
- «Експертиза нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів»;
- «Експертиза скла, кераміки та виробів з них»;
- «Експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів»;
- «Експертиза спиртовмісних сумішей»;
- «Експертиза ґрунтів»;
- «Експертиза металів і сплавів та виробів з них», зокрема «Металографічна експертиза»;
- «Експертиза наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі» (підвид «Експертиза наявності пестицидів у навколишньому середовищі»);

- «Експертиза речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин»;
- «Експертиза харчових продуктів»;
- «Експертиза сильнодіючих і отруйних речовин».

Основний критерій розподілу під час класифікації експертизи матеріалів, речовин і виробів — це сукупність об'єктів, подібних за функційним призначенням, походженням або застосуванням. Проте, неможливо відмовитися під час класифікації від інших критеріїв, які дають змогу звузити описову характеристику конкретної експертизи й несуть додаткову інформацію.

Сучасна класифікаційна система експертизи матеріалів, речовин і виробів не може назавжди залишитися незмінною. Розширення кола експертних завдань, розвиток науки й технічний прогрес сприяють змінам у ставленні до такої класифікації. За 23 роки існування класифікаційної системи, започаткованої 1995 р., кількість родів експертиз збільшилася майже на 50 % — саме завдяки розширенню спектра об'єктів, дослідження яких належить до компетенції судових експертів у галузі експертизи матеріалів, речовин і виробів.

Розділ 11. Судова біологічна експертиза

Класифікація відіграє важливу роль у науковому пізнанні. Вона реалізується як у формі проведених досліджень, так і в напрямках подальших наукових пошуків. Це обумовлює особливу роль тих розділів науки, які спеціалізуються на класифікації та систематизації об'єктів експертних досліджень, що знаходить своє відображення в об'єктному підході до класифікації. У судовій експертології фахівці широко послуговуються також іншими підходами: за методами, що використовуються в судовій експертизі, за предметом експертних досліджень, їх суб'єктом тощо. Саме тому в теорії судової експертизи значну увагу приділяють проблемі систематизації та класифікації знань. Нечіткість і неповнота класифікації судових експертиз на практиці іноді спричиняє обмеження кола питань, що їх розв'язують експерти, або неправильне інтерпретування цих питань. Формування нових класів, родів, видів судових експертиз відбувається у різний спосіб: новий вид або рід може виникати всередині вже наявного; завдяки появі нових об'єктів дослідження і нових завдань; розвиток роду експертизи може сприяти утворенню нового класу. Поява нових категорій судових експертиз також пов'язана із виникненням нових проявів і форм злочинності. У цьому разі необхідність ефективного та швидкого пристосування судово-слідчої практики до нових кримінально-правових реалій обумовлює виникнення нових шляхів і способів застосування спеціальних знань у процесі доказування. Усе це змінює та трансформує вже розроблені класифікації судових експертиз, що, зі свого боку, зумовлює актуальність теоретичного переосмислення підстав і принципів їх побудови.

Удосконалення класифікації судових експертиз позитивно позначиться на розвитку судової експертології і, як результат,— на практиці організації й проведення конкретних експертних досліджень та сприятиме формуванню їх методичної бази. Обов'язковою умовою розроблення класифікації судових експертиз є врахування основних принципів побудови класифікацій. Необхідно мати на увазі, що утворення нової класифікаційної одиниці у судовій експертизі не може відбуватися без вироблення чітких уявлень про

предмет, завдання, об'єкт, методи та суб'єкт цих досліджень. Якщо говорити про офіційно-організаційні форми закріплення нових видів (класів, родів) судових експертиз, то їх поява у нормативних документах, що передбачають класифікаційні аспекти, має відбуватися тільки за умови розроблення прийнятих, науково-обґрунтованих положень щодо наведених вище категорій. Це стосується вироблення положень щодо предмета, об'єкта досліджень, його завдань, орієнтовних переліків розв'язуваних питань і рекомендацій із загальних методичних підходів до їх розв'язання.

Судово-біологічні дослідження мають неабияке значення під час розслідування кримінальних справ, пов'язаних зі злочинами проти життя і здоров'я людини, крадіжками, дорожньо-транспортними пригодами тощо. Згідно з Переліком ³⁷³, *біологічна експертиза* є самостійним родом судових експертиз і розподілена на дві експертні спеціальності — 9.1 «Дослідження об'єктів рослинного походження» та 9.2 «Дослідження об'єктів тваринного походження». Відповідно до цих експертних спеціальностей можна виокремити як види судово-ботанічну та судово-зоологічну експертизи.

Судово-біологічна експертиза в Україні бере свій початок ще в 10-ті рр. XX ст., коли у роботах судових медиків, зокрема М. С. Бокариуса, були оприлюднені дані про будову волосся тварин ³⁷⁴. Систематично судово-біологічні експертизи (експертизи об'єктів рослинного та тваринного походження), відповідно, і науково-дослідні роботи в цій галузі почали проводити після утворення в Київському, Харківському й Одеському НДІСЕ підрозділів із судово-біологічних досліджень.

Розвиток судово-зоологічної експертизи припав на 60—70-ті рр. XX ст. Саме тоді розпочали досліджувати морфологію волосся тварин, пуху та пір'я птахів ³⁷⁵. Об'єктами судово-зоологічної експертизи також є шкіра тварин і луска риб ³⁷⁶. Від 80-х рр. XX ст. в Україні започаткували новий напрям судово-зоологічної експертизи — судово-ентомологічну експертизу

³⁷³ Перелік видів судових експертиз URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення: 09.06.2020).

³⁷⁴ Бокариус Н. С. Судебно-медицинские микроскопические и микрохимические исследования вещественных доказательств. Харьков, 1910. 211 с.

³⁷⁵ Мамотюк М. Л. Методика исследования волос животных : пособ. для эксперт.-биол. Киев, 1968. 42 с. ; Булыга Л. П. Методика дифференциальной диагностики волос животных близких родов. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1972. Вып. 9. С. 361—365 ; Бордонос Т. Г., Булыга Л. П. О некоторых особенностях строения перьев и пуха домашних птиц. *Там же*. 1968. Вып. 5. С. 290—295.

³⁷⁶ Судебно-экспертное исследование некоторых объектов биологического происхождения : метод. пособ. для эксперт.-биол. Москва, 1980. 140 с.

(ентомологічні дослідження складу ґрунтів, а також зерна й зернопродуктів; дослідження ентомофауни трупа з метою визначення давнини настання смерті; дослідження комах — руйнівників деревини тощо)³⁷⁷.

Судово-ботанічна експертиза набула активного розвитку в 1960—1970-ті рр. Саме тоді розроблено методики дослідження деревини³⁷⁸, зерна³⁷⁹, епідерми листя трав'янистих рослин, дерев та кущів, покривних тканин насіння³⁸⁰. У 90-ті рр. ХХ ст. розроблено методику судово-експертного дослідження кори листяних порід дерев³⁸¹. Оскільки коло ботанічних об'єктів постійно розширюється, на початку ХХІ ст. було розроблено методики дослідження грибів-біодеструкторів³⁸², альгофлори водоймищ³⁸³.

Судово-біологічна експертиза є одним із важливих засобів доказування у кримінальних справах. Об'єкти судово-біологічної експертизи є специфічними: для них є характерними відносна сталість і широке розмаїття елементів будови, а також комплекс постійних, стабільних для певних таксономічних градацій ознак, що можуть бути виявлені на частках малих (мікроскопічних) розмірів. Крім того, цим об'єктам властива відтворюваність ознак, здатність змінюватися залежно від умов життєдіяльності конкретного організму, реагувати на вплив різних чинників, зокрема пов'язаних із подією злочину, зберігати свою будову й після відокремлення від цілого організму. Один з нових напрямів судово-біологічної експертизи — геномні дослідження

³⁷⁷ Прокопенко О. О. Сучасний стан та можливості судово-ентомологічної експертизи в Україні. *Право України*. 2005. № 5. С. 98—100.

³⁷⁸ Бордонос Т. Г., Рудич Д. С. Судебно-биологическая экспертиза мелких частиц древесины. Киев, 1970. 84 с.

³⁷⁹ Петров Э. В. Судебно-биологическая экспертиза зерна пшеницы : метод. пособ. Киев, 1970. 43 с.

³⁸⁰ Рудич Д. С. Эпидермальный анализ частиц листьев в судебно-биологической экспертизы : метод. пособ. для судеб. эксперт. Киев, 1981. 180 с. ; Балинян Т. Є., Хоружая Л. Ф. Судово-експертне біологічне дослідження епідерми листя дерев та кущів : метод. посіб. Донецьк, 2005. 165 с. ; Шаповалова Л. А. Судебно-биологическое исследование покровных тканей некоторых видов семейства гречишные : метод. рек. Москва, 1984. 42 с.

³⁸¹ Самсонова Т. Н. Судебно-экспертное исследование коры лиственных пород деревьев : метод. пособ. для экспертов. Киев, 1990. 120 с.

³⁸² Судово-біологічне дослідження грибів-біодеструкторів, які зустрічаються у будівлях і спорудах : метод. рек.: звіт НДР (закл.)/ МЮУ, КримНДІСЕ, КНДІСЕ. Сімферополь, 2008. 112 с.

³⁸³ Балинян Т. Є. Водорості як об'єкт судово-біологічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2008. Вип. 8. С. 326—332.

(експертиза ДНК). Усе це дає змогу розв'язувати різноманітні завдання, що визначають предмет судово-біологічної експертизи.

Предмет судово-біологічної експертизи складають фактичні дані ідентифікаційного, класифікаційного, діагностичного й ситуаційного (ситуаційного) характеру, які експерти з'ясовують за допомогою знань у галузі біології і які пов'язані з предметом доказування у кримінальних провадженнях або в інших видах судочинства. Предмет експертизи зумовлено також об'єктом експертного дослідження.

Як уже було зазначено, основними видами судово-біологічної експертизи є судово-ботанічна й судово-зоологічна експертизи.

Об'єкти судово-ботанічної експертизи — це частки деревних, чагарникових, трав'янистих рослин (корені, кореневища, листя, стебла, квітки, насіння, плоди, кора, деревина), водорості, тирса, стружка, частки дерев'яних предметів, сіно, солома, мох, тютюн, рослини, що містять наркотичні речовини, та інші об'єкти рослинного походження. Дослідження ботанічних складових таких виробів, як мотузки, борошно, варення, папір, картон тощо належить до компетенції експертів-ботаніків.

Убивства, зґвалтування, розбої часто відбуваються на відкритих ділянках місцевості, що характеризуються наявністю живої та відмерлої рослинності — тим, що зазвичай називають ботанічною складовою речової обстановки місця події. За частками рослин можна встановити факт присутності суб'єкта на місці події, констатувати факт контактної взаємодії (далі — *ФКВ*) предметів одягу підозрюваного й потерпілого, ідентифікувати локальну ділянку місцевості під час комплексного дослідження ґрунтів тощо.

Об'єктами судово-зоологічної експертизи є похідні епідермісу шкіри тварин (волосся), птахів (пір'я і пух), риби (луска); тканини тварин, птахів і риби (шкіра, кістки, хрящі тощо); комахи та їхні фрагменти; продукти життєдіяльності тварин, які часто є елементами речової обстановки місця події злочину й виявляються в комплексі з рештою матеріальних слідів правопорушень. Волосся тварин можна виявити поруч із текстильними волокнами одягу (наприклад, під час розслідування злочинів проти особи) або поруч із частками лакофарбових покриттів, скла, слідами пально-мастильних матеріалів тощо (наприклад, під час дорожньо-транспортної пригоди).

Судово-зоологічна експертиза дає змогу встановлювати різні фактичні дані — належність досліджуваних об'єктів до конкретного класу, певної таксономічної одиниці (ряд, родина, рід, вид), а також загальну таксономічну й групову належність, єдине джерело походження, належність до одного цілого, однієї особи, ФКВ.

Судово-біологічна експертиза — основний канал, завдяки якому досягнення у галузі біології збагачують сучасне судочинство. Сьогодні більшість наукових розробок здійснюють у судово-експертних установах Мін'юсту України з урахуванням специфіки експертних досліджень.

Проаналізуємо основні методики дослідження об'єктів, що найбільш поширені в експертній практиці. Під час дослідження часток деревини фахівці послуговуються посібником Т. Г. Бордонос і Д. С. Рудича³⁸⁴. У процесі експертного аналізу переробленої деревини (паперу, картону, прокладок з картону, деревно-волокнистих пижів тощо) застосовують методику, розроблену Л. Ф. Масленніковою³⁸⁵.

Багаторічні дослідження епідерми листя, що їх проводили в Київському, Харківському й Донецькому науково-дослідних інститутах судових експертиз, дали змогу розробити методику епідермального аналізу, яка допомагає встановлювати ботанічну належність фрагментів листя розмірами до 1 мм², що є доволі важливим за експертного порівняльного дослідження часток-нашарувань з різних предметів-носіїв зі зразками листя рослин, вилучених з конкретних ділянок місцевості (наприклад, місця події).

Значний внесок у розвиток судово-ботанічних досліджень зробив Є. І. Садомсков, який розробив методику анатомічної діагностики органів злаків³⁸⁶. Розширили можливості судово-ботанічної експертизи й дослідження кори дерев, здійснені Т. М. Самсоною³⁸⁷.

Судові біологи мають у своєму арсеналі методики дослідження зерна і зернових продуктів, спорово-пилкового та діатомового аналізів³⁸⁸. Дослідженню покривних тканин плодів присвячені роботи Л. О. Шаповалової³⁸⁹. Методику експертного дослідження часток квіток рослин розробили Т. Є. Балинян та Л. Ф. Хоружа³⁹⁰.

Багато зроблено й у галузі судово-зоологічної експертизи. Так, розроблено методики дослідження волосся тварин, пуху та пір'я птахів; модифіковано

³⁸⁴ Бордонос Т. Г., Рудич Д. С. Указ. соч.

³⁸⁵ Масленникова Л. Ф. Судебно-биологическое исследование древесины методом мацерации. Москва, 1976. 45 с.

³⁸⁶ Садомсков Е. И. Анатомическая диагностика вегетативных наземных органов злаков и их остатков в судебной биологии. Алма-Ата, 1967. 271с.

³⁸⁷ Самсонова Т. Н. Указ. соч.

³⁸⁸ Прокопенко А. А. Энтомологические исследования в судебно-биологической экспертизе зерна и зернопродуктов. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2002. Вип. 2. С. 411—413.

³⁸⁹ Шаповалова Л. А. Указ. соч.

³⁹⁰ Балинян Т. Є., Хоружа Л. Ф. Зазнач. твір..

методики дослідження луски риб, шкір тварин ³⁹¹. Із 1980-х рр. фахівці активно розробляють методики судово-ентомологічної експертизи щодо порівняльних досліджень ґрунтів, зерна й зернових продуктів. Експериментальні дослідження ентомофауни трупа дали змогу впровадити в експертну практику методику визначення давнини настання смерті ³⁹².

Станом на сьогодні в межах судово-біологічної експертизи досліджено доволі широке коло об'єктів рослинного і тваринного походження та розв'язано різноманітні діагностичні, ідентифікаційні й ситуаційні завдання. Об'єктами судово-ботанічних досліджень є деревина та продукти її переробки, кора дерев та кущів, листя, плоди і насіння, зерно і зернопродукти, водорості, гриби, деякі харчові і смакові речовини рослинного походження тощо. Судово-зоологічна експертиза вивчає волосся і шкіру тварин, пір'я птахів і луску риб тощо. Одним із різновидів судово-зоологічної є ентомологічна експертиза, об'єктом дослідження якої є комахи. В останні два десятиліття сформувалася нова галузь ентомології — судова ентомологія, що має свої об'єкт, предмет, завдання й методи. Судова ентомологія є такою самою самостійною науковою дисципліною, як загальна, сільськогосподарська, лісова, медична й ветеринарна ентомології. Розмаїття і чисельність комах зумовлюють доволі широке застосування результатів досліджень судової ентомології в судово-експертній практиці.

Уперше використати ентомологічні знання в інтересах судово-слідчої практики спробували ще наприкінці XIX ст. ³⁹³ Проте, систематичні наукові розробки в галузі судової ентомології розпочато лише в 60-ті рр. XX ст. Перший у світовій практиці посібник із судової ентомології, що узагальнив результати досліджень учених-ентомологів різних країн, які стосувалися здебільшого вивчення комах, що живуть на трупах, видано друком 1986 р.: це робота К. Г. В. Сміта *A Manual of Forensic Entomology* ³⁹⁴.

³⁹¹ Судебно-экспертное исследование некоторых объектов ...

³⁹² Прокопенко А. А. Возможности использования зоологического метода в судебно-почвоведческой экспертизе. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1986. Вып. 33. С. 99—104; Его же. Энтомологические исследования в судебно-биологической экспертизе. *Там же*. 1992. Вып. 45. С. 79—84; Его же. Энтомологический анализ (§ 1; раздел 1. 4). Судебно-почвоведческая экспертиза : метод. пособ. для эксперт., следоват. и судей. Москва, 1994. Ч. 2. Вып. II. С. 55—67.

³⁹³ Megnin J. P. Lafaunedescadavres. Application de l'Entomologie a la Medecine legale. Paris, 1894. P. 124.

³⁹⁴ Smith K. G. V. *A Manual of Forensic Entomology* : British Museum Publ. London, 1986. P. 205.

Від 70-х рр. XX ст. судово-ентомологічні дослідження в колишньому СРСР проводив М. І. Марченко, результат роботи якого — виданий друком 1991 р. «Практичний посібник із судової ентомології»³⁹⁵ — репрезентував тільки один з напрямів судової ентомології: використання результатів дослідження комах для розв'язання питання про давнину настання смерті. Але судову ентомологію не можна обмежити тільки вивченням комах, що живуть на трупах, адже результати ентомологічних досліджень застосовують також для розв'язання інших експертних завдань³⁹⁶. Упродовж останніх 25 років у ХНДІСЕ (ННЦ ІСЕ) розроблено методики дослідження комах у судово-грунтознавчій експертизі, в експертизі зерна і зернопродуктів та ін. Розглянемо деякі аспекти використання результатів дослідження комах у судово-експертній практиці.

Комахи конкретних видів зазвичай мешкають у певних локалізованих місцях, що дає змогу експертам розв'язувати важливі діагностичні завдання. Наприклад, в околицях м. Маріуполя Донецької області в лісосмузі було виявлено труп гр. К. Під час розслідування цієї кримінальної справи виникла версія, що місце виявлення трупа не є місцем скоєння злочину. У процесі експертного дослідження предметів одягу потерпілого на поясі штанів (під поясним ремнем) було виявлено личинки комарів-довгоногів, що зустрічаються на сильно зволжених берегах водоймищ. Здобута інформація допомогла встановити місце вчинення злочину, яким виявився берег ставка в декількох кілометрах від місця виявлення трупа.

Значну роль ентомологічні дослідження відіграють під час виконання судово-грунтознавчих експертиз. Тварини, зокрема комахи, є важливою живою складовою ґрунтів. Отже, ґрунти населені різними групами комах. Так, дослідження свідчать, що чисельність, наприклад, колембол для ґрунтів Лівобережної України може сягати 74,5 тис. особин на 1 м². Така висока чисельність і здатність утворювати багатовидові угруповання дають змогу використовувати результати дослідження комах для розв'язання ідентифікаційних завдань судового ґрунтознавства — з метою порівняння нашарувань ґрунту на об'єктах-носіях зі зразками ґрунту конкретної ділянки місцевості. Крім того, для різних життєвих форм колембол

³⁹⁵ Марченко М. І., Кононенко В. І. Практическое руководство по судебной энтомологии. Харьков, 1991. 70 с.

³⁹⁶ Прокопенко А. А. Возможности использования зоологического метода ... ; Его же. Энтомологические исследования в судебно-биологической экспертизе ... ; Его же. Энтомологический анализ (§1; раздел 1.4) ... ; Его же. Энтомологические исследования ... зерна и зернопродуктов...

характерний доволі чіткий вертикальний розподіл за шарами ґрунту, що дає змогу встановлювати глибину, з якої нашарування потрапили на об'єкти-носії.

Результати судово-біологічної експертизи зерна та зернопродуктів доволі часто сприяють успішному розслідуванню кримінальних справ, пов'язаних із розкраданнями сільгосппродукції. Особливого значення під час такого роду експертиз набуває дослідження домішок (сторонніх включень), оскільки саме вони здебільшого містять ідентифікаційні ознаки.

Домішки існують мінерального, рослинного і тваринного походження. До тваринних (так званих шкідливих домішок) належать комахи та кліщі, що зазвичай є сільськогосподарськими шкідниками. Експерти визначають у зразках зерна і зернопродуктів види шкідників, що мешкають у сховищах (так звані комірні шкідники) і види, що ушкоджують культурні рослини в період їхньої вегетації (польові шкідники).

Оскільки умови, у яких виростає і зберігається сільгосппродукція, дуже різняться, так само варіюють і комплекси комах, що шкодять цій продукції. З огляду на значну вибірковість у харчуванні окремих видів комах, ці комплекси можуть відрізнятися специфічністю як за місцем зростання сільгосппродукції, так і за умовами її збереження. Тобто для кожного сховища (для кожної партії продукції) характерний індивідуальний комплекс комах-шкідників, а також ентомофагів і паразитів, що супроводжують цей комплекс.

За результатами проведеної в ННЦ ICE наукової роботи розроблено методику дослідження комах-шкідників зерна і зернопродуктів, яка в комплексі з фізико-хімічними дослідженнями дає змогу встановлювати належність порівнюваних зразків зерна до єдиної маси (за місцем збереження або місцем зростання). Цю методику впроваджено в експертну практику. Так, в одному з районів Харківської області зі складу агрофірми було викрадено зерно пшениці. У процесі розслідування в господарстві гр. Б. виявлено 20 мішків зерна пшениці. Перед експертами постало завдання — з'ясувати, чи складали раніше зразки пшениці, вилучені в господарстві гр. Б., і зразки пшениці зі складу агрофірми єдину масу. За результатами проведення експертизи встановлено, що порівнювані зразки пшениці мають однакові ботанічні й фізико-хімічні показники, що допомогло встановити лише загальну групову належність цих об'єктів. Водночас збіг комплексів комах-шкідників та ботанічних і фізико-хімічних ознак утворили неповторну сукупність та дали змогу дійти категоричного висновку про те, що зразки пшениці, виявлені в господарстві гр. Б., і зразки пшениці зі складу агрофірми раніше складали єдину масу (за місцем збереження).

Проте, найбільший інтерес, з погляду судово-слідчої практики, викликає застосування ентомологічних знань до розв'язання питання про давнину настання смерті. Проблема визначення часових характеристик події є однією з найбільш актуальних і мало розроблених у судово-експертній практиці. Під час розслідування кримінальних справ за фактами убивств часто виникає необхідність встановити давнину настання смерті, що має важливе значення для органів досудового слідства й суду і нерідко виявляється вирішальним для з'ясування особи потерпілого чи злочинця.

Визначення давнини смерті — це експертне визначення строків її настання в годинах для раннього постмортального періоду (до 2—3 діб) або у днях (і навіть у місяцях) — за наявності пізніх змін трупа.

Коли з моменту настання смерті минув дуже незначний час і труп не зазнав значних гнильних змін, судово-медичні методики дають змогу розв'язувати питання про час настання смерті доволі точно. Коли ж у трупі спостерігаються пізні зміни (процеси гниття, аж до скелетування) ці методики практично не застосовні, тому в цьому разі дуже важливу роль може зіграти вивчення некроентомофауни трупа.

Розкладання трупа в природних умовах тісно пов'язане з діяльністю різних живих організмів, зокрема комах, що є однією з основних ланок біологічного розкладання в природних умовах, які належать до пізніх трупних явищ. Швидкість розвитку комах здебільшого залежить від температурних умов навколишнього середовища. Розвиток може відбуватися лише в певних температурних межах — верхньої і нижньої; вище за верхню температурну межу й нижче за нижню температурну межу фізіологічні процеси гальмуються і розвиток припиняється. Знання видоспецифічних параметрів розвитку комах — за наявності відомостей про погодні (зокрема, температурні) умови за певний проміжок часу — дає змогу встановлювати дату заселення трупа конкретними видами.

Методика проведення ентомологічних досліджень з метою визначення давнини настання смерті доволі проста й не потребує застосування складних інструментальних методів. Основні методи дослідження — мікроскопічні. Головні етапи проведення цього виду досліджень — це виявлення, вилучення і фіксування представників некроентомофауни, наявних на трупі; дорошування личинкових форм до стадії дорослої комахи (за можливості); визначення таксономічної належності виявлених комах; розрахунок часу розвитку комах на трупі (із використанням видоспецифічних параметрів) та зрештою — визначення дати заселення трупа комахами. Дата заселення трупа комахами зазвичай збігається з моментом настання смерті, оскільки

заселення трупа за сприятливих умов відбувається в дуже стислий термін (безпосередньо після настання смерті або протягом декількох годин після смерті).

Практика ННЦ ICE за останні 20 років (з моменту започаткування проведення цього виду експертиз) свідчить про значну потребу в цьому роду дослідженнях, оскільки їх результати є доволі високоточними. Як приклад можна навести такий випадок. 9 серпня 1998 р. в м. Зміїв Харківської області виявили труп жінки у сильному ступені розкладання. Експертові було надано личинки мух, виявлені на трупі. Після з'ясування таксономічної належності цих личинок мух і проведення розрахунків за метеорологічними даними, експерт дійшов висновку про те, що заселення трупа комахами цього виду відбулося 27 липня 1998 р. Надалі слідство встановило, що смерть потерпілої дійсно настала 27 липня 1998 р.

Результати дослідження комах можуть бути використані й під час проведення комплексних судових будівельно-технічних і судово-ентомологічних експертиз. Так, 2002 р. в ХНДІСЕ надійшла постанова судді Київського району м. Харкова щодо призначення експертизи про вартість квартири гр. С. У процесі досліджень встановлено, що дерев'яні перекриття квартири мають значні ушкодження жуками-точильниками. Цей факт значно вплинув на вартість квартири. Подібні питання доволі часто виникають в експертній практиці (особливо для південних регіонів України), тому судово-ентомологічні дослідження будівельних конструкцій є доволі перспективними й потребують подальшого розроблення.

Отже, ентомологічні дослідження довели свою актуальність і необхідність для судово-слідчої практики. На жаль, у системі судово-експертних установ України практично відсутні фахівці-ентомологи (за винятком ННЦ ICE), що, на нашу думку, значно гальмує розвиток судово-ентомологічних досліджень в Україні. До речі, у США з 1985 р. в межах наукового ентомологічного товариства діє судово-ентомологічна служба, у складі якої перебувають представники всіх штатів.

За необхідність подальшого розвитку судово-ентомологічної експертизи одностайно висловились і учасники міжнародного науково-практичного семінару «Нові види об'єктів і методи їх дослідження в судово-біологічній та ґрунтознавчій експертизах», який відбувся у м. Харкові 20 жовтня 2004 р. за участю представників судово-експертних установ України та Центрів судової експертизи Литви, Казахстану, Російської Федерації тощо.

Останнім часом науковці приділяють увагу методам ядерної фізики для отримання ознак з макро- і мікроелементного складу під час порівняльного

дослідження волосся тварин, виявлення якісно нових за своєю криміналістичною значущістю групових ознак та ознак, що індивідуалізують об'єкти. Упровадження цих методів дає змогу розв'язувати ідентифікаційні завдання під час дослідження волосся тварин. Метод гамма-активаційного аналізу не є руйнівним, що робить доступним багаторазове зняття спектрів та (за потреби) проведення повторних досліджень об'єктів³⁹⁷.

Теоретичні питання класифікації завдань судово-біологічної експертизи та шляхів їх розв'язання наведені в роботі Т. Є. Балинян, Л. О. Шаповалової, І. І. Ясінова і М. Л. Мамотюк³⁹⁸.

Для судово-біологічної експертизи розв'язання «чистих» класифікаційних завдань зводиться до з'ясування природи об'єкта і таксона, визначення належності до певної природної біологічної групи або до групи більш вузької специфікації. Під час їх розв'язання експерти зазвичай виявляють властивості біологічних об'єктів, що виражаються у зовнішніх морфологічних, анатомічних (гістологічних і цитологічних) ознаках. Класифікаційним завданням належить питома вага у судово-біологічній експертизі; вони часто є проміжними під час розв'язання інших завдань і тому виокремлюються в самостійну категорію, хоча, по суті, мають діагностичну спрямованість.

Ідентифікаційні завдання судово-біологічної експертизи розв'язуються в процесі ототожнення об'єкта за його матеріально фіксованими відображеннями — визначення загальної таксономічної належності на підставі вивчення класифікаційних (таксономічних) ознак порівнюваних об'єктів, а потім — загальної групової належності, індивідуально-конкретної тотожності (належності до загального джерела походження об'єктів; належності об'єкта до єдиної маси, єдиного цілого, конкретного екземпляра рослини, особини тварини, ФКВ).

Діагностичні завдання судово-біологічної експертизи зводяться до визначення властивостей, стану, ступеня розвитку об'єктів дослідження, з'ясування відхилень від певних параметрів, визначення причини цих змін у зв'язку із вчиненням злочином, характеру впливу (хімічний, механічний, біологічний тощо) на біологічний об'єкт, способу й механізму відокремлення частини

³⁹⁷ Дереча Л. Н., Дьяченко А. Ф., Дикий Н. М., Медведева Е. П. О возможностях исследования волос животных методами ядерной физики. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 2004. Вып. 52. С. 121—129.

³⁹⁸ Балинян Т. Є., Шаповалова Л. А., Ясинов І. І., Мамотюк М. Л. Идентификационные, классификационные и диагностические задачи, решаемые судебно-биологической экспертизой. *Теория судебно-биологической экспертизы* : сб. науч. тр. 1986. С. 15—26.

від цілого, механізму «утримування» на поверхні іншого об'єкта, наявності ушкоджень біологічного об'єкта й механізму їх утворення, визначення просторових і часових характеристик (наприклад, з'ясування часу настання смерті за стадіями розвитку комах).

Діагностичні завдання зумовлені специфікою об'єктів дослідження й особливостями їх зв'язку з розслідуваною подією та можуть стосуватися аналізу речової обстановки місця події, а саме — її біологічних складових. Вони зазвичай постають перед експертами на початковому етапі розслідування, коли в розпорядженні слідчого є тільки об'єкти, вилучені під час огляду місця події. Інформація щодо їх природи, властивостей і станів може бути корисною для розкриття злочину та визначення осіб, причетних до його вчинення. Ідентифікаційні завдання зазвичай розв'язуються пізніше, коли встановлено особу підозрюваного у вчиненні правопорушення.

Сучасна судово-біологічна експертиза характеризується збільшенням кола об'єктів дослідження та питань, що потребують розв'язання. Так, на практиці все частіше виникають питання щодо визначення ступеня руйнування будівельних матеріалів (деревини). Згадані дослідження мають доволі важливе значення, оскільки від ступеня руйнування матеріалів залежить їх стан, що впливає на вартість матеріалів, отже, — й на оцінювання будинків. Однією з причин руйнування будівельних конструкцій із деревини є діяльність комах-ксилофагів і грибів-сапрофітів. Будь-які наукові розробки щодо з'ясування ступеня руйнування будівельних конструкцій із деревини відсутні, тому цей напрям наукових розробок є актуальним.

Доволі часто призначаються експертизи за фактами падіння дерев, що спричиняє матеріальну шкоду або загрозу для життя і здоров'я людей. Наприклад, падіння дерева на припарковані у дворі автомобілі завдало значних матеріальних збитків їхнім власникам. Експерти мали з'ясувати причину падіння дерева, що передбачало розв'язання підзавдань діагностичного характеру: визначення стану дерева і ґрунту; наявності біологічних і механічних пошкоджень дерева; віку дерева; визначення стадії гнильних процесів; характеру впливу ремонту труб тепломережі, що проводився у безпосередньої близькості, а в деяких ділянках — під кореневою системою дерева. Експерти здійснювали дослідження як у стаціонарних умовах під час вивчення зразків пошкодженої деревини, так і на місці події.

Водночас з'ясовували механізм руйнування деревини, проводили реконструкцію події, тобто розв'язували також ситуаційні завдання. Під поняттям «механізм» у цьому разі розуміється об'єктивна взаємодія матеріальних об'єктів у просторі та часі, пов'язана із сукупністю станів, властивостей

і обставин, що призвели до певних наслідків. Реконструювати динаміку події за біологічними складовими речової обстановки означає відновити (відтворити) певну систему, обмежену часовими та просторовими межами конкретної події злочину, а також матеріальні (біологічні та ін.) елементи довкілля, що впливають на механізм і спосіб вчинення правопорушення.

Отже, ситуаційні (ситуалогічні) завдання судово-біологічної експертизи мають інтеграційний характер і полягають у встановленні механізму взаємодії об'єктів як елементів речової обстановки розслідуваної події, забезпечуючи у такий спосіб відтворення досліджуваних (розслідуваних) обставин справи. Незважаючи на те що ситуаційні завдання за своєю природою є близькими до діагностичних, представляється доцільним виокремлення їх як самостійних, оскільки об'єктом тут є система подій, а не одна елементарна окрема подія, як під час розв'язання діагностичних завдань. Об'єктом ситуаційного дослідження є система властивостей матеріальної ситуації, що відображає динаміку окремої (але більш загальної, аніж це має місце в діагностичному дослідженні) або основної події. За цих умов можна виокремити нові властивості й відносини в досліджуваному об'єкті, сприйняти його як цілісну структуру. На практиці розмежувати діагностичні й ситуаційні завдання дуже складно, оскільки вони взаємопов'язані.

Часто виникає необхідність застосувати евристичний, нетрадиційний підхід, модифікації методик дослідження тих об'єктів, які раніше не потрапляли до сфери експертних досліджень. Так, експерти встановили наявність спор у вмісті шлунків дітей. Підозрювали, що діти загинули через отруєння грибами. Ці дослідження в експертній практиці ХНДІСЕ проведено вперше; їх результатом стало з'ясування таксономічної належності спор та визначення групи отруйних грибів.

Водночас із подальшим розробленням судово-ентомологічних методик та методик дослідження нижчих грибів не менш важливою є розроблення методики експертного дослідження мікроводоростей, що викликана ситуаціями, коли експерти виявляють на предметах-носіях такі мікрооб'єкти. Наприклад, на одязі підозрюваного в убивстві у вигляді нашарувань було виявлено мікроскопічні водорості. Перед експертами постало завдання встановити таксономічну належність і джерела походження цих водоростей, порівняти їх із нашаруваннями на одязі потерпілої, труп якої знайдено у водоймищі, а також зі зразками водоростей з конкретного водоймища. Розв'язання такого роду завдань потребувало проведення серії наукових експериментальних досліджень альгофлори різних водоймищ з метою визначення домінантних видів водоростей.

Наведене вище свідчить про те, що згадані новітні дослідження з різних галузей біології можуть стати підставою для формування нових підвидів судової біологічної експертизи, зокрема: судової ентомологічної та інших — залежно від таксономічної належності природи досліджуваних об'єктів та розв'язуваних завдань. Тут постає питання щодо необхідності такого дрібного диференціювання.

Розглянемо положення щодо класифікації судової біологічної експертизи у деяких зарубіжних країнах. У **Республіці Вірменія** до класу судово-біологічних експертиз належать: судово експертиза харчових продуктів, судово-грунтознавча, біологічна експертиза об'єктів рослинного і тваринного походження³⁹⁹. У **Російській Федерації** судово-біологічна експертиза, як і в Україні, розподіляється на спеціальності «Дослідження об'єктів рослинного походження» і «Дослідження об'єктів тваринного походження». У **Казахстані** судово-біологічна експертиза розподіляється так само. У **Киргизії** до зазначених вище видів додано «Виявлення біологічних слідів людини і тварин і дослідження їх видової належності». Як бачимо, у згаданих та інших країнах не застосовують дрібної диференціації.

Судово-біологічну експертизу деякі автори поділяють на судово-ботанічну експертизу і судово-зоологічну експертизу, яка і собі поділяється на судово-орнітологічну і судово-іхтіологічну експертизи (підроди судово-зоологічної експертизи)⁴⁰⁰.

Крім того, існує позиція щодо можливості формування такого самостійного роду судово-біологічної експертизи, як судово-мікробіологічна експертиза (згідно з розподілом живої природи на рослинний і тваринний світ та царство мікроорганізмів)⁴⁰¹.

Як прикладні дисципліни при судово-екологічних дослідженнях виокремлюють (крім економічного, технологічного, соціального, господарського аспектів) біологічний аспект, включно із судово-ботанічною та судово-зоологічною експертизою (у межах роду), а також дослідження екологічного спрямування (з екології рослин і тварин). Судово-біологічну експертизу здійснюють, щоби з'ясувати біологічні причини настання шкідливих наслідків

³⁹⁹ Алексанян М. С. Классификация судебных экспертиз в Республике Армения. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-sudebnyh-ekspertiz-v-respublike-armeniya> (дата звернення: 15.06.2020).

⁴⁰⁰ Майорова Е. И. Концептуальные основы судебно-биологической экспертизы : дис. ... докт. юрид. наук. Москва, 1996. 347 с. ; Криминалистика / под ред. А. А. Хмырова, В. Д. Зеленского. Краснодар, 1998. С. 555.

⁴⁰¹ Габель Ю. Б. Использование биологических методов в судебной экспертизе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. 20 с.

для тварин, рослинності й екологічної системи водойм. Експертизу об'єктів тваринного походження застосовують у зв'язку із загибеллю водних тварин, а також з метою визначити групову належність окремих частинок зоологічного походження: останків тварин і риб (пуху, пір'я, вовни, шкіри, луски, скелетів і т. ін.), покривів комах, продуктів життєдіяльності представників флори і фауни. Іноді проводять орнітологічну (дослідження птахів) і ентомологічну (дослідження комах) експертизи. Експертиза об'єктів тваринного походження досліджує рослини (водорості, гриби, чагарники, дерева тощо), продукти їх життєдіяльності (соки, смоли), переробки (папір, барвники, продукти харчової переробки та ін.). Експертиза визначає належність цілим рослинам їхніх частин, тимчасові характеристики (терміни збору, фази вегетації і т. ін.), встановлює місця зростання рослин, рід, вид, вік та характер дій, що вплинули на ці рослини. Об'єктами цієї експертизи є трав'яна рослинність, кореневища, плоди, насіння, сіно, плями рослинного походження, зерно і продукти його переробки тощо ⁴⁰².

Сьогодні в Україні судово-біологічну експертизу слід вважати окремим класом, у якому існують такі роди: «Судова ботанічна експертиза» (об'єктів рослинного походження) та «Судово-зоологічна експертиза» (об'єктів тваринного походження), які, відповідно, можуть об'єднувати у своєму складі види й підвиди залежно від розподілу галузей ботаніки та зоології. На підставі цього виокремлюють також судово-експертні спеціальності.

Висновки за розділом 11

На підставі наукового аналізу теоретико-методичних робіт та експертної практики у галузі судово-біологічної експертизи в Україні й зарубіжних країнах запропоновано судово-біологічну експертизу вважати окремим класом, у якому існують такі роди: «Судова ботанічна експертиза» (об'єктів рослинного походження) та «Судово-зоологічна експертиза» (об'єктів тваринного походження), які, відповідно, можуть об'єднувати у своєму складі види й підвиди залежно від диференціювання галузей ботаніки та зоології. На підставі цього виокремлюються також судово-експертні спеціальності.

⁴⁰² Криміналістика

Розділ 12. Судова інженерно-транспортна експертиза

Розвиток судової інженерно-транспортної експертизи в Україні розпочався зі становленням судової автотехнічної експертизи, коли у ХНДІСЕ було утворено відповідний підрозділ. Відділ судових автотехнічних досліджень, створений 1959 р. згідно з наказом Міністерства юстиції УРСР, став першим на території України. З цією метою старший науковий співробітник відділу фотофізичних досліджень М. С. Романов за розпорядженням директора інституту В. П. Колмакова відвідав Центральний науково-дослідний інститут експертиз у м. Москві для вивчення досвіду роботи автотехнічного відділу, який існував тоді лише в цьому інституті. Саме відтоді бере початок історія розвитку судової автотехнічної експертизи України. У першій половині 1960 р. шляхом залучення до роботи працівників автомобільного транспорту почав формуватися кадровий склад підрозділу. Спочатку в ньому виконували лише автотехнічні експертизи з дослідження обставин дорожньо-транспортних пригод (далі — *ДТП*).

У процесі формування судової автотехніки як галузі судової експертизи, розвитку її теоретичних і методичних положень, розширювалися обсяги й напрями автотехнічних досліджень: почали проводити техніко-діагностичні та транспортно-трасологічні експертизи. Від самого початку створення відділу його працівники значну увагу приділяли науково-дослідній роботі. Основними її напрямками були дослідження дій учасників ДТП, технічного стану транспортних засобів. Розвиток судової автотехнічної експертизи в ХНДІСЕ створив умови для проведення першої науково-практичної конференції з питань судової автотехніки у м. Харкові (1966).

Із плином часу межі досліджень розширювалися, охоплюючи все більше коло об'єктів транспорту та розв'язуваних завдань, завдяки чому сьогодні судову інженерно-транспортну експертизу диференціюють за такими основними видами спеціальностей: дослідження обставин і механізму ДТП; дослідження технічного стану транспортних засобів (далі — *ТЗ*); дослідження деталей транспортних засобів; транспортно-трасологічні дослідження.

Завданнями судової інженерно-транспортної експертизи за спеціальністю «Дослідження обставин і механізму дорожньо-транспортних пригод» (відповідно до Науково-методичних рекомендацій⁴⁰³), є такі:

- з'ясування механізму ДТП та її елементів: швидкості руху (за наявності слідів гальмування та за пошкодженнями), гальмівного та зупинного шляхів, траєкторії руху, відстані, пройденої ТЗ за певні проміжки часу, та інших просторово-динамічних характеристик пригоди (швидкість руху транспортних засобів, зважаючи на їх пошкодження, можна визначити за допомогою програмних комплексів з дослідження механізму ДТП, що рекомендовані для впровадження в експертну практику);
- визначення відповідності дій водія ТЗ у конкретній дорожній ситуації технічним вимогам Правил дорожнього руху (далі — ПДР), наявності у водія технічної можливості запобігти пригоді з моменту виникнення небезпеки, відповідності з технічного погляду дій водія вимогам ПДР, а також з'ясування причиново-наслідкового зв'язку між діями водія та ДТП.

У документі про призначення експертизи за спеціальністю 10.1 «Дослідження обставин і механізму дорожньо-транспортної пригоди» (залучення експерта) повинні бути зазначені дані про параметри і стан дорожньої обстановки, дорожнього покриття й обставини щодо дій учасників події, на які має спиратися експерт під час проведення досліджень (вихідні дані).

Призначаючи експертизу обставин ДТП, необхідно зазначати, зокрема: тип покриття дороги (асфальт, ґрунтова тощо), стан покриття (сухе, мокре, ожеледиця тощо), ширину проїзної частини, наявність і величину ухилів, наявність дорожніх знаків і розміток у районі ДТП, технічний стан ТЗ та його завантаженість; видимість і оглядовість дороги з місця водія, а в умовах обмеженої видимості — ще й видимість перешкоди; розташування ТЗ за шириною дороги, швидкість його руху (швидкість руху вказують, якщо немає сліду гальмування); момент виникнення небезпеки для руху; відстань, яку подолав пішохід з моменту виникнення небезпеки для руху до моменту наїзду, швидкість руху пішохода або час його руху з моменту виникнення небезпеки до моменту наїзду; чи застосовував водій термінове гальмування і якщо застосовував, то якою є довжина сліду гальмування до задніх коліс автомобіля (якщо сліди розташовані на ділянках дороги з різним покриттям, наприклад на проїзній частині й узбіччі, потрібно зазначити довжину

⁴⁰³ Про затвердження Інструкції URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.07.2020).

сліду окремо на кожній з ділянок); місце наїзду порівняно зі слідами гальмування (яку відстань пройшов ТЗ у стані гальмування до наїзду чи після наїзду на пішохода; якою частиною ТЗ контактував з пішоходом або якими частинами зіткнулись транспортні засоби; якщо ТЗ після залишення сліду гальмування до його остаточної зупинки рухався накатом, то яку відстань він пройшов у цьому стані).

Якщо ДТП скоїв водій мотоцикла, то зазначаються, крім того: ручним та ножним гальмом чи одним з них (яким саме) гальмував водій; якщо на мотоциклі з коляскою був один пасажир, то де він перебував (у колясці чи на задньому сидінні); якщо мотоцикл без коляски рухався в перекинутому стані, залишаючи сліди на дорозі, — то відстань, на яку він перемістився в такому стані.

Якщо до моменту призначення експертизи (залучення експерта) орган (особа), що її призначає, не усунув (не усунула) протиріччя у вихідних даних, які були в справі, він (вона) може зазначити в документі про призначення експертизи (залучення експерта) варіанти їх значень і ухвалити висновки щодо кожного з них.

Орган (особа), який (яка) призначив (-ла) експертизу (залучив (-ла) експерта), не має права вимагати від експерта, щоб той самостійно вибирав зі справи вихідні дані для проведення експертизи. Водночас вказані особи можуть поставити перед експертом питання про технічну спроможність (неспроможність) тих чи інших даних, які є у справі.

Разом з документом про призначення експертизи (залучення експерта) експерту за потреби надаються всі матеріали кримінального провадження, справи про адміністративне правопорушення, цивільної, господарської, адміністративної справи. Якщо орган (особа), який (яка) призначив (-ла) експертизу (залучив (-ла) експерта), не може направити експертові всі матеріали справи, він (вона) повинен надати: протокол огляду місця події разом зі схемою та іншими додатками; протокол огляду ТЗ; протокол слідчого експерименту.

Основними завданнями експертизи за спеціальністю 10.2 «Дослідження технічного стану транспортних засобів» є з'ясування несправностей ТЗ, які загрожували безпеці руху, причин і часу їх виникнення (до ДТП чи внаслідок неї або після неї), можливості виявлення несправності зазвичай застосованими методами контролю за технічним станом ТЗ; визначення механізму впливу несправності на виникнення та розвиток пригоди.

Перед експертизою за спеціальністю 10.2 «Дослідження технічного стану транспортних засобів» можуть бути поставлені й інші завдання, розв'язання яких пов'язане з дослідженням технічного стану ТЗ.

Якщо призначено експертизу технічного стану ТЗ, у документі про призначення експертизи (залучення експерта) достатньо викласти фабулу справи й обставини, що стосуються особливостей об'єкта дослідження, знання яких може мати значення для експерта, наприклад: чи експлуатували ТЗ після події; у якому стані перебували деталі (вузли), сполучені з деталями (вузлами), що досліджуються, тощо.

Орієнтований перелік питань за спеціальністю 10.3 «Дослідження деталей транспортних засобів»:

- яка причина руйнування деталі механізму транспортного засобу?
- руйнування деталі механізму транспортного засобу сталося до, у момент, чи після дорожньо-транспортної пригоди?
- чи горіла в момент зіткнення лампа фар транспортного засобу, якщо так, то яке саме світло фар було ввімкнено — ближнє чи дальнє?

Основними завданнями експертизи за спеціальністю 10.4 «Транспортно-трасологічні дослідження» є такі:

- ідентифікація за слідами, залишеними ТЗ, певного його екземпляра або з'ясування його типу, моделі;
- визначення взаємного розташування ТЗ у момент їхнього контактування;
- визначення місця зіткнення ТЗ і місця наїзду на перешкоду (пішохода), установлення механізму утворення слідів;
- розташування ТЗ щодо проїзної частини на момент контактування.

Ці завдання розв'язують шляхом дослідження слідів, виявлених на місці ДТП, пошкоджень ТЗ. Тому призначати транспортно-трасологічну експертизу доцільно лише тоді, коли є змога надати експертові об'єкти, що перебували в контакті, або матеріали справи, у яких зафіксовано сліди.

Для розв'язання питань експертові надають об'єкти, які утворили сліди (шини, деталі, що виступають, тощо), або експериментальні зліпки цих об'єктів (експериментальні відбитки шин на папері); предмети, на яких залишилися сліди зазначених об'єктів, або зліпки (масштабні фотознімки) цих слідів, а також протоколи огляду місця події з усіма додатками до них. Якщо досліджують сліди ТЗ на одязі (взутті) потерпілого, надається також акт судово-медичного дослідження пошкоджень на його тілі.

Із плином часу інженерно-транспортна експертиза розширила межі розв'язуваних завдань, було започатковано окремі напрями дослідження транспорту, а саме: залізнично-транспортну експертизу ⁴⁰⁴, експертизу міського

⁴⁰⁴ Детальне дослідження класифікації залізнично-транспортної експертизи — див. у наступному розділі.

електричного транспорту. Останній вид інженерно-транспортної експертизи запропоновано ввести за ініціативою ХНДІСЕ, фахівці якого розробили відповідні програми підготовки судових експертів, предмет та завдання дослідження, проекти пропозицій до нормативно-правових актів і науково-методичне обґрунтування цього виду судової експертизи.

Відповідно до Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень ⁴⁰⁵, *основними завданнями електротранспортної експертизи є з'ясування:*

- несправностей трамвая, рейкової колії, тролейбуса, що загрожували безпеці руху, причин їх утворення та часу виникнення (до дорожньо-транспортної пригоди, унаслідок неї або після неї), можливості виявлення несправностей зазвичай застосовуваними методами контролю за технічним станом трамвая, тролейбуса; визначення механізму впливу несправності на виникнення та розвиток події;
- відповідності дій водія трамвая (тролейбуса) у цій дорожній ситуації Правилам технічної експлуатації трамвая (тролейбуса) та технічним вимогам ПДР, наявності у водія технічної можливості запобігти ДТП з моменту виникнення небезпеки, відповідності з технічного погляду дій водія трамвая (тролейбуса) вимогам ПДР, а також з'ясування причиново-наслідкового зв'язку між діями водія трамвая (тролейбуса) та ДТП.

Зупинимося на диференціюванні завдань інженерно-транспортної експертизи в окремих зарубіжних країнах. У **Республіці Білорусь** інженерно-транспортна експертиза поділяється на дослідження технічного стану ТЗ; дослідження обставин, що характеризують механізм ДТП; дослідження дій водіїв ТЗ і обставин ДТП; транспортно-трасологічні дослідження ⁴⁰⁶.

Дослідження технічного стану транспортних засобів здійснюють із метою з'ясування:

- справності та вихідних параметрів систем, агрегатів, вузлів, що впливають на безпеку дорожнього руху;
- характеру, причин і часу виникнення несправностей;
- можливості виявлення несправності до моменту настання ДТП;
- причинового зв'язку між виявленою несправністю і подією;

⁴⁰⁵ Про затвердження Інструкції ... та Науково-методичних рекомендацій URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.07.2020).

⁴⁰⁶ Государственный комитет судебных экспертиз Республики Беларусь. URL: <http://sudexpert.gov.by> (дата звернення: 15.06.2020).

- обставин, пов'язаних із технічним станом ТЗ, які сприяли або могли сприяти виникненню ДТП.

Обставини, що характеризують механізм ДТП, досліджують для визначення:

- швидкості руху ТЗ;
- напрямків руху ТЗ;
- напрямків дії сил між ТЗ, що контактували;
- розташування ТЗ та інших об'єктів на дорозі, зокрема один щодо одного, у момент контакту та в інші моменти часу;
- послідовності та причини утворення пошкоджень на ТЗ;
- часу подолання ТЗ певних ділянок траєкторії руху;
- моменту об'єктивного виникнення перешкоди або небезпеки для руху, якщо водночас необхідне використання технічних даних і облік об'єктивних закономірностей.

Дій водіїв транспортних засобів і обставин ДТП досліджують із метою з'ясування:

- технічних вимог ПДР, якими повинен був керуватися у своїх діях водій для забезпечення безпеки руху в дорожній ситуації, що склалася;
- технічної можливості у водія здійснити протягом певного проміжку часу дії, визначені ПДР;
- технічної можливості у водія запобігти ДТП у момент виникнення перешкоди або небезпеки для руху, якою він мав змогу скористатися;
- відповідності (невідповідності) дій водія технічним вимогам ПДР;
- причинового зв'язку між діями (бездіяльністю) водія з управління ТЗ і подією на підставі використання технічних даних і обліку технічно об'єктивних закономірностей.

Транспортно-трасологічні експертизи здійснюють для з'ясування:

- взаємного розташування ТЗ у момент зіткнення;
- розташування ТЗ у момент зіткнення щодо меж проїзної частини;
- розташування ТЗ щодо меж дороги перед застосуванням водієм заходів до гальмування (за наявності слідів юза коліс);
- траєкторії руху ТЗ до місця зіткнення;
- факту руху ТЗ у момент зіткнення;
- швидкості руху ТЗ перед і в момент зіткнення, зважаючи на дані огляду місця події та характер пошкоджень ТЗ;
- швидкості руху ТЗ перед і в момент зіткнення, з огляду на інформацію, зафіксовану на наданих записах відеореєстраторів.

У *Російській Федерації* інженерно-транспортна експертиза поділяється на судову експертизу обставин ДТП; судову експертизу технічного стану ТЗ; судову експертизу наявних слідів на ТЗ і місці, де сталася пригода (транспортно-трасологічна діагностика)⁴⁰⁷.

До основних завдань судової експертизи обставин належать:

- з'ясування швидкості руху ТЗ та аналізування інших параметрів;
- вимірювання гальмівного й зупинкового шляху ТЗ, визначення часу зупинки ТЗ;
- з'ясування віддалення пішоходів, ТЗ та інших об'єктів від місця, де відбулося ДТП, згідно з настановами органу, який призначив експертизу;
- аналізування технічних можливостей запобігання ДТП у моменти, установлені органом, який призначив експертизу;
- визначення розташування ТЗ у різні моменти ДТП;
- з'ясування часу, що знадобився ТЗ для подолання різних ділянок шляху;
- виявлення моменту, коли виникла небезпека для руху, що вимагає виконання екстрених дій для запобігання ДТП;
- з'ясування місця розташування дорожніх ТЗ один щодо одного, а також перешкод у той момент, коли водій мав технічні можливості уникнути ДТП;
- визначення варіантів дій водія в дорожній ситуації, що склалася, зважаючи на норми безпеки руху на дорозі;
- визначення дій водія, які могли б допомогти уникнути події, починаючи з моменту, коли виникла загроза для учасників дорожнього руху, а також визначення відповідних норм ПДР, що регламентують ці дії;
- аналізування відповідності вимогам ПДР та іншим нормативним актам, що регламентують норми забезпечення безпеки руху на дорогах, усіх дій водія ТЗ;
- визначення факту наявності у водія ТЗ технічної можливості в момент, визначений органом, який призначив автотехнічну експертизу, виконати дії, зазначені в ПДР для запобігання події;
- з'ясування наявності у водія фактичної можливості уникнути ДТП за допомогою зниження швидкості ТЗ або виконання об'їзду в момент, зазначений органом, який призначив експертне дослідження;

⁴⁰⁷ Автотехническая экспертиза. URL: <http://kublse.ru/sudebnye-ekspertizy/avtotekhnicheskaya-ekspertiza> (дата звернення: 15.06.2020).

- виявлення причинового зв'язку між виконаними діями або відсутністю дій з управління ТЗ з боку водія і наслідками технічного характеру, що ґрунтуються на використанні технічних даних і з урахуванням об'єктивних закономірностей;
- визначення наявності реальної можливості запобігання ДТП, зважаючи на не тільки вихідні дані, а й на отримані експертом розрахункові результати, з урахуванням декількох варіантів обставин ДТП, які впливають з матеріалів справи.

До завдань судової експертизи технічного стану транспортних засобів належить визначення технічного стану всього ТЗ, його механізмів, систем, агрегатів, вузлів з метою визначення їхньої працездатності, часу та причини виникнення наявних несправностей і можливості їх виявлення.

До основних завдань судової експертизи слідів, наявних на ТЗ і місці, де сталася пригода (транспортно-трасологічна діагностика), належать:

- з'ясування механізму події;
- виявлення механізму наїзду на нерухомі перешкоди або пішоходів (тварин);
- визначення кута розташування ТЗ один щодо одного, напрямків удару на момент події;
- з'ясування розташування ТЗ щодо осьової лінії та межі проїзної частини;
- визначення координат місця ДТП;
- з'ясування факту руху ТЗ або його відсутності на момент зіткнення під час первинного контакту;
- виявлення частини ТЗ, якою потерпілим завдано ушкодження;
- визначення частин ТЗ, що мали контакт у первинний момент зіткнення;
- з'ясування можливості утворення певних механічних пошкоджень під час взаємного контакту ТЗ.

Якщо порівняти завдання, які розв'язують відповідні фахівці в Україні та в окремих країнах, то можна помітити подібність багатьох з них.

Нечіткість і неповнота класифікації судових експертиз, зокрема автотехнічних, на практиці інколи обмежує коло питань, що їх розв'язують експерти, або спричиняє їх неправильне інтерпретування. Так, сучасні експерти-автотехніки найчастіше розв'язуються питання про механізм ДТП і технічні можливості уникнення зіткнення (наїзду) шляхом гальмування. Проте, предмет і коло об'єктів можуть і повинні розширятися відповідно до потреб слідчої та судової практики у міру створення нових методик дослідження й використання всіх сучасних можливостей науки і техніки.

Судова інженерно-транспортна експертиза є родом у класі інженерно-технічної експертизи, натомість автотехнічна експертиза являє собою один із видів інженерно-транспортної експертизи. Усі згадані види інженерно-транспортної експертизи (залежно від властивостей, типів, характеристик досліджуваних об'єктів, виду дорожньо-транспортної пригоди й методів дослідження) розподіляються за характером завдань.

Згідно зі ст. 21 Закону України «Про транспорт»⁴⁰⁸, до єдиної транспортної системи України належать:

- транспорт загального користування (залізничний, морський, річковий, автомобільний і авіаційний, а також міський електротранспорт, зокрема метрополітен);
- промисловий залізничний транспорт;
- відомчий транспорт;
- трубопровідний транспорт;
- шляхи сполучення загального користування.

Станом на сьогодні у системі судово-експертних установ Мін'юсту України (відповідно до Переліку⁴⁰⁹) виконують дослідження за видами експертиз, які диференційовано за видами (підвидами) експертних спеціальностей. Водночас у межах інженерно-технічної експертизи здійснюють автотехнічну, транспортно-трасологічну, залізнично-транспортну, електротранспортну експертизи, які забезпечують потреби органів слідства (суду) під час розслідування та розгляду справ за фактом ДТП за участю автомобільного, залізничного й міського електричного транспорту.

Відповідно до чинного законодавства, *автомобільний транспорт*⁴¹⁰ — галузь транспорту, яка забезпечує задоволення потреб населення та суспільного виробництва у перевезеннях пасажирів і вантажів автомобільними транспортними засобами.

*Залізничний транспорт*⁴¹¹ — виробничо-технологічний комплекс підприємств залізничного транспорту, призначений для забезпечення потреб суспільного виробництва і населення країни в перевезеннях у внутрішньому

⁴⁰⁸ Про транспорт : Закон України від 10.11.1994 р. № 232/94-ВР (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 51. Ст. 446.

⁴⁰⁹ Перелік видів судових експертиз URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення: 16.06.2020).

⁴¹⁰ Про автомобільний транспорт : Закон України від 23.02.2006 р. № 3492-IV (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2006. № 32. Ст. 273.

⁴¹¹ Про залізничний транспорт : Закон України від 04.07.1996 р. № 273/96-ВР (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 40. Ст. 183.

та міжнародному сполученнях і надання інших транспортних послуг усім споживачам без обмежень за ознаками форми власності й видів діяльності тощо.

Міський електричний транспорт ⁴¹² — складова частина єдиної транспортної системи, призначена для перевезення громадян трамваями, тролейбусами, поїздами метрополітену на маршрутах (лініях) відповідно до вимог життєзабезпечення населених пунктів.

Класифікація судових експертиз за родами й видами є розподілом за їх істотними ознаками, розглянутими у сукупності, — предметом, об’єктом і методиками дослідження — з урахуванням ступеня спільності завдань. Отже, з наведеного можна дійти висновку, що класифікація інженерно-транспортних експертиз потребує розподілу залежно від виду транспорту, за участю якого відбулася ДТП, та характеру розв’язуваних завдань.

За конструктивними особливостями ТЗ, які існують та які експлуатують в Україні, можна умовно поділити на такі групи:

- колісні ТЗ;
- ТЗ спеціального призначення;
- гусеничні ТЗ;
- спеціальний транспорт (цільового призначення).

Колісний транспортний засіб (КТЗ) ⁴¹³ — ТЗ, призначений для руху безрейковими дорогами, який використовують для перевезення людей і/або вантажів, а також перевезення і приводу під час руху чи на місці встановленого на ньому обладнання або механізмів для виконання спеціальних робочих функцій, допущений до участі в дорожньому русі.

Транспортний засіб спеціального призначення ⁴¹⁴ — ТЗ, призначений для виконання спеціальних робочих функцій (для аварійного ремонту, автокран, пожежний, автобетонозмішувач, вишка розвідувальна чи бурова на автомобілі, для транспортування сміття та інших відходів, технічна допомога, автомобіль прибиральний, автомобіль-майстерня, радіологічна майстерня, автомобіль для пересувних телевізійних і звукових станцій тощо).

⁴¹² Про міський електричний транспорт : Закон України від 29.04.2004 р. № 1914-IV (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 51. Ст. 548.

⁴¹³ Про затвердження Експлуатаційних норм середнього ресурсу пневматичних шин колісних транспортних засобів і спеціальних машин, виконаних на колісних шасі : затв. наказом Мінтрансзв’язку України від 20.05.2006 р. № 488. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0712-06> (дата звернення: 16.06.2020).

⁴¹⁴ Про автомобільний транспорт : Закон України

*Транспортний засіб спеціалізованого призначення*⁴¹⁵ — транспортний засіб, призначений для перевезення певних категорій пасажирів чи вантажів (автобус для перевезення дітей, інвалідів, пасажирів певних професій, самоскид, цистерна, сідельний тягач, фургон, швидка медична допомога, автомобіль інкасації, ритуальний автомобіль тощо) та має спеціальне обладнання (таксі, броньований, обладнаний спеціальними світловими і звуковими сигнальними пристроями тощо).

Згідно з наказом Держнаглядохоронпраці України від 01.07.2004 р. № 163 «Про затвердження Правил державної реєстрації та обліку великотоннажних автомобілів та інших технологічних транспортних засобів, що не підлягають експлуатації на вулично-дорожній мережі загального користування» гусеничні ТЗ належать до технологічних ТЗ.

Технологічний транспортний засіб — великотоннажні й інші технологічні автомобілі, гусеничні і колісні трактори, зокрема з навісним обладнанням, інші машини і механізми на їхньому шасі, автотракторні причіпи і напівпричіпи, причіпні механізми, скрепери самохідні та причіпні, вантажопідійомні та інші машини на спеціальному самохідному шасі, самохідна дорожньо-будівельна техніка, навантажувачі всіх типів, авто- і електрокари, електровізки та інші, що не підлягають експлуатації на вулично-дорожній мережі загального користування⁴¹⁶.

Спеціальний транспорт (цільового призначення) — броньований автомобільний транспорт та інша військова техніка⁴¹⁷.

Поняття «завдання експертизи» подібне до поняття «питання, що постають перед експертами». Однак поняття «завдання експертизи» об'ємніше. Те саме завдання може бути вираженим у вигляді кількох питань,

⁴¹⁵ Там само.

⁴¹⁶ Правила державної реєстрації та обліку великотоннажних автомобілів та інших технологічних транспортних засобів, що не підлягають експлуатації на вулично-дорожній мережі загального користування : затв. наказом Держнаглядохоронпраці України від 01.07.2004 р. № 163 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0888-04> (дата звернення: 16.06.2020). Нині діє Порядок проведення державного технічного огляду великотоннажних та інших технологічних транспортних засобів : затв. наказом Держкомпромпоббезпеки, охорони праці та гірничого нагляду України від 27.01.2010 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0163-10> (дата звернення: 16.06.2020).

⁴¹⁷ Про затвердження Інструкції про організацію і здійснення матеріально-побутового та іншого забезпечення військових прокуратур : затв. наказом Міноборони та Генпрокуратури України від 18.03.2016 р. № 148/122 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/z0548-16> (дата звернення: 16.06.2020).

сформульованих по-різному. Поняття «завдання експертизи» пов'язане також з об'єктами експертизи й методикою експертного дослідження. Сутність завдання визначається можливостями дослідження специфічних об'єктів експертизи, тому зміст завдання усвідомлюється за допомогою аналізу співвідношення предмета й об'єктів певного роду, виду судової експертизи⁴¹⁸. Завдання судової експертизи (відповідно до потреб судово-слідчої практики) можуть бути сформульовані раніше, аніж буде створено методику їхнього розв'язання. Потребами практики — необхідністю з'ясувати обставини, що підлягають доведенню в кримінальному провадженні, — визначено пошуки вчених, що спрямовані на розроблення нових і вдосконалення наявних методик експертного дослідження.

Навести вичерпний перелік усіх завдань, що їх розв'язують під час проведення інженерно-транспортних експертиз, неможливо. Зауважимо лише, що експерт може відповісти на безліч питань, відповіді на які вимагають спеціальних знань, але він не має права виходити за межі компетенції і/або втручатися у сферу правових знань.

Класифікація роз'яснює можливості сучасної експертизи, дає змогу поліпшити її, розподіляючи експертизи за їхніми зв'язками з тими науками, які сьогодні називають базовими, розробити загальні теоретичні основи для класів та видів експертиз і методи, які можуть мати застосування в експертизах, що належать до одного виду (підвиду). Класифікація також важлива для належної підготовки й перепідготовки експертів: вона сприяє чіткій спеціалізації експертних кадрів, не дозволяючи змістити компетенцію й орієнтування експертів у «загальну універсальність».

Відповідно до ч. 3 ст. 8 Закону України «Про судову експертизу», Постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 р. № 595 затверджено Порядок атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз, яким передбачено ведення Реєстру атестованих методик. У Реєстрі узагальнено всі наявні станом на сьогодні методики, упорядковано їх за всіма видами судових експертиз і експертними спеціальностями.

Відповідно до наведеного вище, судову інженерно-транспортну експертизу слід класифікувати у такий спосіб:

- а) за класом: судова інженерно-технічна експертиза;
- б) за родом: судова інженерно-транспортна експертиза;
- в) за видами:

⁴¹⁸ Армадеров Р. Г., Золотов Б. Л., Месявичус К. В. и др. Судебная автотехническая экспертиза. Часть 1. Назначение и производство судебной автотехнической экспертизы: пособ. для эксперт.-автотехн., следовател. и судей. Москва, 1980. С. 149.

- судова автотехнічна експертиза (підвиди: судова експертиза обставин і механізму дорожньо-транспортних пригод; судова експертиза технічного стану колісних та гусеничних ТЗ);
- судова експертиза деталей ТЗ;
- судова транспортно-трасологічна експертиза;
- судова залізнично-транспортна експертиза ⁴¹⁹;
- судова електротransпортна експертиза (судова експертиза технічного стану електротранспорту, судова експертиза інженерного обладнання контактної лінії тролейбуса (трамвая), судова експертиза рейкової колії (стрілочного переводу) трамвая (див. рис. 12.1)).

Висновки за розділом 12

У результаті проведеної науково-дослідної роботи запропоновано шляхи розв’язання питань, які виникають під час розроблення класифікації судових інженерно-транспортних експертиз, окреслено окремі види, підвиди й основні критерії визначення судової інженерно-транспортної експертизи як складової інженерно-технічної експертизи. Основним критерієм розподілу роду інженерно-транспортної експертизи на певні види та підвиди є характеристики й ознаки об’єктів дослідження.

Зважаючи на викладене вище, види транспорту та характер розв’язуваних завдань, запропоновано таку класифікацію інженерно-транспортних експертиз за видами:

- судова автотехнічна експертиза (підвиди: судова експертиза обставин і механізму ДТП, судова експертиза технічного стану колісних та гусеничних ТЗ);
- судова експертиза деталей ТЗ;
- судова транспортно-трасологічна експертиза;
- судова залізнично-транспортна експертиза (див. наступний розділ роботи);
- судова електротransпортна експертиза (підвиди: судова експертиза технічного стану електротранспорту; судова експертиза інженерного обладнання контактної лінії тролейбуса (трамвая); судова експертиза рейкової колії (стрілочного переводу) трамвая).

⁴¹⁹ Детальне обґрунтування виду залізнично-транспортної експертизи — див. у наступному розділі цієї роботи.

Класифікація судових експертиз

Рис. 12.1. Класифікація інженерно-транспортної експертизи

Розділ 13. Залізнично-транспортна експертиза

Розвиток судової залізнично-транспортної експертизи в Україні нерозривно пов'язаний з іменем провідного судового експерта Львівського науково-дослідного інституту судових експертиз (ЛНДІСЕ), доктора технічних наук Едуарда Миколайовича Сокола, який працював у цій установі до останніх днів життя (21.05.2012).

Із 1 червня 1995 р. Е. М. Сокол обіймав посаду заступника директора інституту з наукової роботи. Цього ж року в складі ЛНДІСЕ започатковано сектор судових залізнично-транспортних досліджень, який реструктурували 1997 р.⁴²⁰.

Проблеми становлення й розвитку залізнично-транспортної експертизи в Україні Е. М. Сокол уперше окреслив 1997—1998 рр. у своїх наукових працях⁴²¹. На той час судова залізнично-транспортна експертиза лише зароджувалася. Наукові працівники залізничних закладів вищої освіти (далі — ЗВО), не атестовані як судові експерти, оскільки тоді ще не існувало відповідних експертних спеціальностей, зазвичай виконували дослідження такого роду на договірних засадах.

2000 р. Е. М. Сокол запропонував перелік спеціальностей судової залізнично-транспортної експертизи, що містив сім експертних спеціальностей, три з яких (10.11 «Дослідження обставин залізнично-транспортної пригоди», 10.12 «Дослідження технічного стану рухомого складу залізничного транспорту» та 10.13 «Дослідження інженерного обладнання верхньої будови колії») Мін'юст України затвердив наказом від 17.01.2002 р. № 4/5 «Про

⁴²⁰ Сокол Э. Н. Организация судебной железнодорожно-транспортной экспертизы в Украине. *Судовая експертиза. Сучасний стан та перспективи розвитку* : тези доповідей МНПК. Київ, 2010. С. 447—450.

⁴²¹ Див., наприклад: Его же. Судебная железнодорожно-транспортная экспертиза: настоящее и будущее. *Залізничний транспорт України*. 1997. № 2—3. С. 67—72 ; Его же. Проблема становления судебной железнодорожно-транспортной экспертизы. *Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы*: сб. науч.-практ. мат.-лов. Харьков, 1998. С. 193—195.

внесення змін до наказу Міністра юстиції України від 15.07.1997 р. № 285/7-А «Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів»».

2002 р. у видавництві «Транспорт України» вийшла друком монографія «Сходження з рейок та зіткнення рухомого складу»⁴²², у якій Е. М. Сокол запропонував шість основних видів залізнично-транспортної експертизи, кожен з яких розподілив за підвидами. У згаданій роботі автор сформулював предмет, об'єкт, загальне завдання, мету залізнично-транспортної експертизи та поняття «методика досліджень» цього роду експертизи.

Е. М. Сокол зауважив, що загальним завданням судової залізнично-транспортної експертизи є розкриття механізму залізничної транспортної пригоди (далі — ЗТП), а також визначив поняття «безпосередня технічна причина залізнично-транспортної пригоди» та «технічні причини-посередники».

Термін «механізм залізнично-транспортної пригоди» Е. М. Сокол визначив як сукупність дій, подій, станів чи процесів, які утворюють ланцюги причиново-наслідкових зв'язків. Згадану теорію він розвинув в інших своїх роботах⁴²³, логічним завершенням яких є монографія⁴²⁴, що вийшла друком незадовго до смерті автора. Варто зауважити, що розроблені Е. М. Соколом на початку 2000-х рр. методи побудови механізму ЗТП тісно переплітаються з методами *WBA*-аналізу (*Why-Because Analysis*), який набув широкого застосування лише на сучасному етапі розвитку науки⁴²⁵.

⁴²² Сокол Э. Н. Сходы с рельсов и столкновения подвижного состава. (Судебная экспертиза. Элементы теории и практики). Київ, 2002. 364 с.

⁴²³ Его же. Механизм железнодорожно-транспортного происшествия: его содержание и форма. *Залізничний транспорт України*. 2008. № 4. С. 58—60 ; Его же. Модель механизма железнодорожно-транспортного происшествия как совокупность связей взаимодействия его элементов. *Там само*. 2011. № 1. С. 15—17 ; Его же. Форма и структура формы обобщенной модели механизма железнодорожно-транспортного происшествия. *Там само*. № 2. С. 22—29 ; Его же. Содержание и структура содержания обобщенной модели механизма железнодорожно-транспортного происшествия. *Там само*. № 3. С. 48—52.

⁴²⁴ Сокол Э. Н. Железнодорожно-транспортное происшествие и его механизм. (Судебная экспертиза. Элементы теории и практики): монография. Львов, 2011. 376 с.

⁴²⁵ Jan Sanders. Introduction to Why-Because Analysis. *Dipl.-Inform. Computer Networks and Distributed Systems Group*. Technical Faculty, Bielefeld University. 2012. URL: <http://www.rvs.uni-bielefeld.de/research/WBA> (дата звернення: 17.06.2020).

У монографії ⁴²⁶ сформульовано перелік питань, рекомендованих для включення у документ про призначення судової залізнично-транспортної експертизи.

Згадані питання належать до компетенції експертів та об'єднані однією ідеєю — розкриття сукупності дій, подій чи чинників, які утворюють ланцюг причиново-наслідкових зв'язків, що технічно безпосередньо спричинили ЗТП.

Розроблені Е. М. Соколом у ЛНДІСЕ методики є складовими Реєстру методик проведення судових експертиз, а основні його наукові роботи — затвердженого наказом Мін'юсту України від 30.07.2010 р. № 1722/5 Переліку літератури, якою послуговуються під час проведення залізнично-транспортної експертизи.

Значну увагу в ЛНДІСЕ приділено підготовці експертів. Станом на сьогодні свідоцтва на право проведення судових залізнично-транспортних експертиз здобули 8 експертів відділу залізнично-транспортних досліджень цього інституту, 6 з яких є кандидатами наук. Робота з підготовки експертів відповідного фаху триває.

Отже, сьогодні у галузі судової залізнично-транспортної експертизи є вагомі методичні й методологічні напрацювання, а на базі ЛНДІСЕ працює колектив, що на високому науковому й методичному рівні виконує науково-дослідну роботу та складні судові комісійні експертизи ⁴²⁷. У решті судово-експертних установ Мін'юсту України цей напрям тільки починає розвиватися.

Водночас питання оперативного виконання залізнично-транспортних експертиз, порушене у згаданій роботі, не розв'язано до сьогодні. Причиною цього є необхідність залучення практично до кожної експертизи трьох-чотирьох експертів, кожен з яких розв'язує питання в межах своїх спеціальних знань у певній галузі залізничного транспорту (локомотивів, вагонів, залізничної колії, системи сигналізації, централізації та блокування (далі — *СЦБ*) і зв'язку, управління процесами перевезень), що зумовлено спеціальністю експерта, здобутою у закладі вищої освіти, та спеціальною підготовкою у судово-експертній установі.

Аналіз сайтів експертних установ, що належать до складу найбільшої Європейської асоціації інститутів судових експертиз (*ENFSI*), свідчить, що в жодній з них судові залізнично-транспортні експертизи не проводять.

⁴²⁶ Сокол Э. Н. Сходы с рельсов

⁴²⁷ Его же. НИИСИТЭ — это миф или реальность? *Залізничний транспорт України*. 2011. № 5. С 43—45.

Серед 66 європейських експертних установ, практику яких ми узагальнили, інженерно-транспортні експертизи виконує лише 21 установа. Причому названі експертизи здебільшого належать до автотехнічних та дотичних до них експертиз (згідно з прийнятою в Україні класифікацією).

Отже, можна стверджувати, що у судово-експертних установах, які є членами *ENFSI*, судових залізнично-транспортних експертиз не проводять. Аналізування відкритих джерел також не виявило інших судово-експертних установ, які б здійснювали судові залізнично-транспортні експертизи.

Водночас на залізницях країн Європейського Союзу стається значна кількість аварій, після яких проводять технічне дослідження (розслідування).

Базовим документом, який регулює порядок проведення досліджень залізнично-транспортних пригод у країнах Європейського Союзу, є Директива 2004/49/ЄС від 29.04.2004 р. (далі — *Директива*)⁴²⁸. Розділ 5 цієї Директиви визначає порядок дослідження ЗТП. Згідно зі ст. 19 Директиви, держави ЄС повинні гарантувати, що після серйозних аварій на залізницях з метою підвищення безпеки й попередження нещасних випадків має проводитися розслідування слідчим органом, згаданим у ст. 21 цієї самої Директиви. Окрім аварій, зазначених у ст. 21 Директиви слідчий орган може розслідувати ті нещасні випадки й інциденти, які за дещо інших умов могли б спричинити серйозні нещасні випадки, зокрема технічні збої структурних підсистем або сумісність компонентів у межах проєктів Транс'європейської високошвидкісної або звичайної залізничних систем.

Орган розслідування на свій розсуд може вирішувати, чи є необхідність проводити розслідування у цьому разі. Водночас слід зважати на таке:

- серйозність аварії або інциденту;
- чи є конкретний випадок частиною серії аварій або інцидентів, що стосуються системи загалом;
- вплив аварії або інциденту на залізничну безпеку на рівні ЄС;
- запити від керівників залізничної інфраструктури, залізничних підприємств, органів безпеки або урядів держав ЄС.

Глибину дослідження і процедури, яких необхідно дотримуватися під час проведення таких розслідувань, має визначати орган розслідування, зважаючи на принципи й мету ст. 20 і 22 та залежно від результатів, які передбачає

⁴²⁸ Directive 2004/49/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004. *Official Journal of the European Communities*. L164. 30.4.2004. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32004L0049&from=EN> (дата звернення: 17.06.2020).

отримати для поліпшення безпеки. Розслідування в жодному разі не має бути пов'язаним із визначенням провини чи відповідальності.

Стаття 20 Директиви визначає правовий статус дослідження ЗТП. Згідно з вимогами цієї статті держави ЄС самі визначають правовий статус дослідження в межах їхніх правових систем. Такий правовий статус має дати змогу слідчим виконувати своє завдання в найбільш ефективний спосіб і в найбільш стислі строки.

Відповідно до чинного законодавства держав ЄС, працівникам, що проводять дослідження у співпраці з органами влади, відповідальними за судове розслідування, повинно бути надано:

- доступ до місця аварії чи інциденту, а також рухомого складу, що брав участь у пригоді, до інфраструктури, систем управління та сигналізації;
- право на негайне отримання доказів і контрольоване вилучення уламків, об'єктів інфраструктури або компонентів для експертизи;
- доступ до інформації з бортових самописців та обладнання для запису мовленнєвих повідомлень і реєстрації роботи системи сигналізації й управління рухом, а також право на використання такої інформації;
- доступ до результатів обстеження тіл жертв;
- доступ до результатів іспитів персоналу, що обслуговує поїзд, та іншого залізничного персоналу, який брав участь у пригоді;
- право відсторонити від участі у розслідуванні персонал залізниці та решту свідків, що брали участь у пригоді;
- доступ до будь-якої необхідної інформації або документації, що їх отримали керівники інфраструктури, залізничних підприємств і органів безпеки.

Розслідування здійснюється незалежно від судового процесу.

Стаття 21 Директиви визначає поняття «орган розслідування» та вимоги до нього. У цій статті задекларовано, що кожна держава ЄС забезпечує проведення розслідування наведених у ст. 19 залізничних пригод постійно діючим органом, до складу якого має належати щонайменше один дослідник, що має виконувати функцію відповідальної особи в разі аварії або інциденту. Цей орган повинен бути незалежним у своїй організації, правовій структурі та процесі прийняття рішень від будь-якого керівника інфраструктури, залізничного підприємства, розподільної чи уповноваженої організації, а також від будь-кого, чиї інтереси можуть вступати в конфлікт з покладеними на орган розслідування завданнями. Крім того, він має бути функційно незалежним від органу безпеки й від будь-якого регулятора залізниць.

Орган розслідування повинен виконувати свої завдання незалежно від організацій, наведених у ст. 1, і мати достатні ресурси, щоб зробити це. Його слідчим має бути наданий статус, що гарантує їм необхідну незалежність⁴²⁹.

Держави ЄС повинні передбачати, що залізничні підприємства, керівники інфраструктури і, за необхідності, орган безпеки зобов'язані негайно повідомляти про нещасні випадки та інциденти, згадані у ст. 19. Орган розслідування має бути спроможним реагувати на такі повідомлення та вживати необхідні заходи, щоб почати розслідування не пізніше, аніж за тиждень після отримання повідомлення про подію або інцидент.

Відповідно до цієї Директиви, орган розслідування може поєднувати свої завдання з розслідуванням інших подій, окрім залізничних аварій та інцидентів, якщо такі дослідження не стоять на заваді його незалежності.

За необхідності орган розслідування може запросити допомогу органів інших держав ЄС чи Агентства з проведення експертизи або технічних оглядів, аналізу чи оцінок (далі — *Агентство*). Органи розслідування активно обмінюються думками та досвідом для розроблення спільних методів дослідження, загальних принципів для подальших рекомендацій з безпеки й адаптації до розвитку технічного та наукового прогресу. Агентство надає підтримку органам розслідування у розв'язанні цього завдання.

Алгоритм проведення досліджень залізнично-транспортних пригод викладено у ст. 22 Директиви.

Залізнично-транспортні пригоди, про які йдеться у ст. 19 Директиви, має розслідувати орган розслідування відповідної держави ЄС, у якій ці пригоди сталися. Якщо неможливо встановити, у якій державі ЄС скоєно пригоду, або якщо вона сталася на кордоні між двома державами ЄС, то відповідні органи повинні домовитися, хто з них проводитиме розслідування або погодитися здійснювати його разом. Іншому органу в першому випадку повинно бути дозволено брати участь у розслідуванні й цілком приймати його результати.

Органи розслідування з іншої держави ЄС мають бути запрошені для участі в розслідуванні, коли залізничне підприємство, пов'язане з пригодою, засновано й ліцензовано в цій державі ЄС. Цей пункт не перешкоджає державам ЄС проводити спільні розслідування в решті випадків.

Для кожної транспортної події орган, відповідальний за розслідування, вживає відповідних заходів та засобів для проведення необхідної оперативної й технічної експертизи. Орган розслідування може сам провести

⁴²⁹ Directive 2004/49/EC URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32004L0049&from=EN> (дата звернення: 17.06.2020).

експертизу або отримати її результати від запрошених експертів — залежно від характеру аварії або інциденту, що досліджується.

Розслідування потрібно проводити настільки відкрито й прозоро, наскільки це можливо: для того щоб усі сторони мали змогу бути почутими й поділитися результатами. Відповідні менеджери інфраструктури й залізничні підприємства, органи безпеки, потерпілі та їхні родичі, власники пошкодженого майна, виробники, аварійно-рятувальні служби, представники персоналу й користувачів повинні регулярно отримувати інформацію про розслідування та його перебіг і, наскільки це практично можливо, висловлювати свою думку щодо розслідування і коментувати отриману інформацію в проектах доповідей. Орган має завершити свої дослідження на місці аварії в найстисліший строк — щоб якомога швидше надати менеджерів інфраструктури час для відновлення цієї інфраструктури й відкриття послуг залізничного транспорту.

Вимоги до структури звіту про розслідування визначено ст. 23 Директиви. Стаття 23 визначає, що розслідування пригоди, про яку йдеться у ст. 19, потрібно відобразити у звіті за формою, що відповідає типу й серйозності аварії або інциденту, а також актуальності висновків за результатами розслідування. У такому звіті зазначають цілі досліджень, про які йдеться у ст. 19, і наводять рекомендації з безпеки.

Орган розслідування повинен оприлюднити остаточний звіт у стислий строк і зазвичай не пізніше ніж за 12 місяців після дати настання події. Звіт має якомога докладніше наслідувати структуру типового звіту, зазначену в додатку 5. Звіти, включно з рекомендаціями з безпеки, потрібно довести до відома відповідних сторін, зазначених у ст. 22, а також до органів і зацікавлених сторін в інших державах ЄС.

Щороку, 30 вересня під час останнього річного звітування, орган розслідування публікує рекомендації з безпеки та результати реалізації заходів, здійснених відповідно до рекомендацій, наданих раніше.

У додатку 5 до Директиви подано класифікацію видів транспортних пригод, за якими проводять облік:

- зіткнення поїздів, включно із зіткненнями з перешкодами на колії;
- сходження поїздів з рейок;
- пригоди на залізничних переїздах, включно з пригодами з пішоходами на залізничних переїздах;
- пригоди з людьми, що спричинені рухом рухомого складу, за виключенням суїцидів;
- суїциди;

- пожежі на рухомому складі;
- інші пригоди.

Водночас кожну пригоду обліковують за типом первинної пригоди, незалежно від настання і ступеня тяжкості вторинної пригоди.

Серед інцидентів обліковують:

- кількість випадків зламу рейок та скріплень, відмов системи сигналізації;
- кількість поданих сигналів про небезпеку;
- кількість випадків зламу коліс та осей рухомого складу.

На виконання згаданої Директиви у країнах Євросоюзу створені та функціонують постійно діючі органи розслідування залізнично-транспортних пригод, перелік яких наведено в додатку 6. Зазначені органи координують свою діяльність, щорічно звітують про стан безпеки руху згідно з прийнятою класифікацією видів транспортних пригод. Інформація про діяльність національних органів з дослідження залізнично-транспортних пригод доступна на сайті Європейського залізничного агентства *ERA* ⁴³⁰.

Розглянемо діяльність національного органу з дослідження ЗТП **Польщі** — Державної комісії з дослідження аварій на залізницях.

Функціонування комісії передбачено Законом про залізничний транспорт ⁴³¹. У ст. 4 цього Закону наведено основні вимоги, серед яких слід відзначити такі:

- загальні показники безпеки (*CSJ*) — статистична інформація, що стосується залізничних аварій та інцидентів, наслідків аварій, технічної безпеки залізничної інфраструктури та управління безпекою;
- аварія — ненавмисна раптова подія або послідовність таких подій із залізничним поїздом, які мали негативні наслідки для здоров'я людини, майна або навколишнього середовища; до аварій належать:
 - а) зіткнення;
 - б) сходження з рейок;
 - в) аварії на переїздах;
 - г) події, які сталися з людьми у поїзді, що рухається;
 - д) пожежі у поїзді;

⁴³⁰ Сайт Європейського залізничного агентства ERA. URL: <http://www.era.europa.eu> (дата звернення: 17.06.2020).

⁴³¹ Ustawa z dnia 28 marca 2003 r. O transporcie kolejowym. *Internetowy System Aktów Prawnych (ISAP)*. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20030860789> (дата звернення: 17.06.2020).

- серйозна аварія — зіткнення, сходження з рейок або інша подія, що має очевидний вплив на рівень залізничної безпеки чи на управління безпекою, у якій:
 - а) щонайменше одна людина загинула або принаймні п'ятьох поранено, або
 - б) залізничному рухомому складу, залізничній інфраструктурі, середовищу заподіяно значну шкоду, яку комісія з розслідування залізнично-транспортних подій може одразу оцінити у понад 2 млн євро;
- інцидент — будь-яка подія, окрім аварії чи серйозної аварії, що пов'язана з рухом поїздів і має вплив на безпеку цього руху;
- розгляд — процес, спрямований на запобігання аваріям та інцидентам, що полягає у збиранні й аналізуванні інформації, підготовці висновків про причини аварій та інцидентів і, за потреби, розроблення рекомендацій з безпеки.

Розділ 5 Закону визначає порядок діяльності державної комісії з дослідження залізничних аварій. Цю комісію створюють при міністрі, який відповідає за транспорт, і вона здійснює діяльність від свого імені. У складу такої комісії працюють постійні та спеціальні члени. Членом комісії може бути особа, яка відповідає таким критеріям:

- є громадянином Польщі;
- є дієздатною;
- не притягалася до кримінальної відповідальності за навмисно скоєні злочини;
- має відповідну кваліфікацію.

Комісія може мати у своєму складі фахівців у таких галузях:

- організації залізничного руху;
- проектування, будівництва й обслуговування залізничних ліній, вузлів і залізничних станцій;
- пристроїв захисту й управління рухом і зв'язку?ом;
- рухомого складу;
- електроенергетики;
- перевезення небезпечних вантажів.

Експертами у певній галузі вважають осіб з вищою освітою, відповідними знаннями і щонайменше п'ятирічним досвідом роботи у цій галузі. Роботу комісії фінансують з державного бюджету.

Статтею 28е Закону визначено критерії, згідно з якими комісія розпочинає розслідування. Серед них слід відзначити такі:

- серйозність аварії чи інциденту;
- чи є ця аварія або цей інцидент складовою низки подібних аварій та інцидентів;
- чи є наслідки значними для залізничної безпеки на рівні ЄС;
- рішення керівництва залізничних підприємств та відповідального за транспорт міністра.

Рішення про проведення розслідування комісією ухвалюють не пізніше, аніж за один тиждень від моменту настання інциденту (аварії).

Розслідування здійснюють незалежно від кримінального розслідування. Дослідження, що їх проводить комісія, не визначають провини або розподілу відповідальності.

Слід зазначити, що член комісії не може виступати судовим експертом у суді.

Діяльність судових експертів у Польщі врегульовано такими нормативними документами:

- Законом про загальні суди від 27.07.2001 р. (ст. 157)⁴³²;
- Розпорядженням Міністра юстиції від 25.01.2014 р. «У справі судових експертів» (далі — *Розпорядження*)⁴³³;
- Цивільним процесуальним кодексом;
- Кримінально-процесуальним кодексом;
- іншими постановами та розпорядженнями, що регулюють строки повноважень, порядок винагороди, робочий час судового експерта тощо.

Згідно з Розпорядженням, судового експерта при конкретному суді визначає голова суду. Термін повноважень судового експерта не може перевищувати 5 років.

Судових експертів визначають для окремих галузей науки, техніки, мистецтва, ремесла та ін. Призначення судового експерта має бути узгоджено з роботодавцем за основним місцем роботи особи. Кваліфікацію судового експерта з'ясовують шляхом консультацій з основним роботодавцем. Судовий експерт приносить присягу судового експерта. Голова суду може звільнити судового експерта від виконання обов'язків з поважних причин. Голова суду веде реєстр судових експертів суду.

⁴³² Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych. *Internetowy System Aktów Prawnych (ISAP)*. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20010981070> (дата звернення: 17.06.2020).

⁴³³ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 24 stycznia 2005 r. w sprawie biegłych sądowych. *Internetowy System Aktów Prawnych (ISAP)*. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20050150133> (дата звернення: 17.06.2020).

Аналіз реєстру судових експертів окружних судів Польщі, до юрисдикції яких належить провадження справ за випадками залізнично-транспортних пригод, свідчить, що чітко визначеного місця судової залізнично-транспортної експертизи в системі видів судових експертиз та експертних спеціальностей у Польщі не існує. Так, реєстр судових експертів Варшавського окружного суду містить одного судового експерта зі спеціалізації «Безпека залізниць» (водночас налічується 66 судових експертів з автотранспортних досліджень)⁴³⁴, а до реєстру Краківського окружного суду за спеціальністю «Залізничний транспорт» внесено 5 судових експертів⁴³⁵. Слід зауважити, що у згаданому реєстрі вже зазначено такі спеціалізації:

- безпека залізничного транспорту у галузі технічної експлуатації, а саме: безпека руху, безпека експлуатації поїздів, протипожежний захист і захист навколишнього середовища щодо транспорту;
- експлуатація, ремонт, оцінка технічного стану рухомого складу й об'єктів технічного забезпечення колії;
- будова й експлуатація машин, поїздів і трамваїв, оцінка ушкоджень машин та поїздів;
- залізничний транспорт — експлуатація, ремонт та оцінка технічного стану рухомого складу й систем зв'язку поїздів, безпека залізничного руху;
- безпека залізничного транспорту у галузі дотримання технічних та організаційних вимог, безпечна організація руху, безпечна експлуатація поїздів і систем управління рухом.

Отже, можна стверджувати, що в зарубіжних країнах судову залізнично-транспортну експертизу як окремий вид експертизи не виокремлюють, розподілу цього виду експертизи за підвидами не існує, загальноприйнятою й законодавчо встановленою практикою проведення дослідження залізнично-транспортних пригод у країнах Євросоюзу є проведення досліджень спеціальними органами при міністерствах, що відповідають за транспорт. Класифікація ЗТП існує, Директивою⁴³⁶ встановлено 7 видів ЗТП.

Варто зауважити, що на залізничному транспорті України та країн колишнього СРСР історично склалася власна система службового розслідування

⁴³⁴ Реєстр судових експертів окружного суду у Варшаві. URL: http://www.warszawa.so.gov.pl/tl_files/sow/2015-06%20Mediatorzy (дата звернення: 17.06.2020).

⁴³⁵ Реєстр судових експертів окружного суду у Кракові. URL: http://krakow.so.gov.pl/fck_pliki/17.10.2014_Biegli_strona.pdf (дата звернення: 17.06.2020).

⁴³⁶ Directive 2004/49/EC URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32004L0049&from=EN> (дата звернення: 17.06.2020).

залізнично-транспортних пригод, яка до моменту виникнення судової залізнично-транспортної експертизи фактично виконувала її функції. В Україні існують значні теоретико-методологічні напрацювання у галузі з'ясування технічних причин залізнично-транспортних пригод, видано низку нормативних документів, у яких, поміж іншого, наведено й затверджено класифікацію ЗТП. Розглянемо її детальніше.

Згідно з Положенням про класифікацію транспортних подій на залізничному транспорті, затвердженим наказом Мінінфраструктури України від 03.07.2017 р. № 235 (далі — *Положення*)⁴³⁷, транспортні події (пригоди) під час руху поїздів та здійснення маневрів, що загрожують безпеці руху, залежно від наслідків класифікують як катастрофи, аварії та інциденти.

Слід зазначити, що кримінальні провадження порушують лише за певними видами транспортних пригод, які наведені у класифікації, що є додатком до згаданого Положення.

Катастрофа (аварія із серйозними наслідками) на залізничному транспорті — транспортна подія, що призвела до пожежі на рухомому складі залізничного транспорту, зіткнення рухомого складу залізничного транспорту з іншим рухомим складом залізничного транспорту, транспортними засобами, сходження рухомого складу залізничного транспорту на перегоні чи станції, під час поїзної або маневрової роботи, екіпірування тощо, унаслідок якої одна або більше осіб загинули, п'ятеро та більше осіб травмовано, і/або спричинила пошкодження рухомого складу залізничного транспорту, інфраструктури залізничного транспорту або завдала шкоди навколишньому природному середовищу, а також будь-які інші схожі аварії з очевидним впливом на регулювання безпеки на залізничному транспорті або управління безпекою.

Аварія на залізничному транспорті — небажана або така, що трапилась без наміру, неочікувана транспортна подія або особливий ланцюг таких транспортних подій, які мають шкідливі наслідки (зокрема: транспортна подія, що призвела до зіткнення пасажирських або вантажних поїздів з іншими поїздами або рухомим складом залізничного транспорту, сходження рухомого складу в поїздах на перегонах і станціях, унаслідок яких від однієї до п'яти осіб травмовано і/або пошкоджено рухомий склад залізничного транспорту до ступеня виключення його з інвентарного парку).

⁴³⁷ Положення про класифікацію транспортних подій на залізничному транспорті : затв. наказом Мінінфраструктури України від 03.07.2017 р. № 235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0904-17> (дата звернення: 17.06.2020).

Інцидент на залізничному транспорті — будь-яка транспортна подія (ситуація, подія, випадок), окрім катастрофи (аварії із серйозними наслідками) або аварії, пов'язаної з управлінням поїздами, правильністю функціонування та роботою інфраструктури залізничного транспорту, що впливає на безпеку діяльності.

До інцидентів належать:

- приймання поїзда на зайняту колію;
- відправлення поїзда на зайнятий перегін;
- саморозчеплення, розрив автозчепу або гвинтової стяжки у пасажирському поїзді між вагонами;
- переведення стрілки або рухомого осердя хрестовини, що належить до поїзного маршруту, або під поїздом;
- переведення стрілки або рухомого осердя хрестовини під маневровим складом;
- саморозчеплення, розрив автозчепу або гвинтової стяжки у вантажному поїзді, між секціями локомотива та між локомотивом і першим вагоном пасажирського поїзда;
- розріз стрілки (рухомого осердя хрестовини);
- поява несправності локомотива, моторвагонного рухомого складу або спеціального рухомого складу, вагонів, несправності колії, пристроїв сигналізації, централізації, блокування та зв'язку, контактної мережі, електропостачання, неправильні або неоперативні дії працівників, які призвели до затримки пасажирських поїздів і/або регіональних, приміських поїздів на перегоні чи станції;
- поява несправності локомотива або спеціального рухомого складу, вагонів, несправності колії, пристроїв сигналізації, централізації, блокування та зв'язку, контактної мережі, електропостачання, неправильні або неоперативні дії працівників, які призвели до затримки вантажного поїзда на перегоні чи станції;
- злам бокової ферми кузова вантажного вагона, колісної пари або її елементів, бокової рами чи надресорної балки візка рухомого складу залізничного транспорту, надресорної чи хребтової балки кузова пасажирського або вантажного вагона, наявність тріщини рами візка пасажирського вагона;
- перехід на інші засоби сигналізації і зв'язку для організації руху поїздів через несправність технічних засобів з відліком часу від проходження першого поїзда;
- вихід вантажу із врахуванням пакування та необхідних для навантаження, розміщення, кріплення і перевезення пристосувань

і матеріалів за встановлені габарити навантаження або понаднормовий вихід його кінців за кінцеву балку рами вагона чи від середини вагона (зчепу) у повздовжньому напрямку під час руху;

- відмови в роботі електричної централізації, ключової залежності стрілок і сигналів на станціях, автоблокування на перегонах, електропостачання на станціях і перегонах, несправності контактної мережі, зв'язку, засобів автоматичного контролю технічного стану рухомого складу залізничного транспорту під час руху поїздів, що не усунуті;
- відмови в роботі пристроїв на залізничних переїздах з відліком часу від проходження першого поїзда, що не усунуті;
- несвоєчасне закінчення робіт у вікно, що призвело до затримки поїздів;
- відправлення поїзда з перекритими кінцевими кранами;
- приймання і відправлення поїзда за непідготовленим маршрутом;
- проїзд заборонного сигналу, граничного стовпчика або сигнального знака «Межа станції»;
- вихід рухомого складу залізничного транспорту на маршрут приймання (відправлення) поїзда або на перегін;
- поява на польовому або локомотивному світлофорі (при застосуванні автоматичної локомотивної сигналізації як самостійного засобу сигналізації та зв'язку) дозвільного сигналу замість заборонного або поява більш дозвільного показання сигналу;
- відкриття світлофора за маршрутом, положення стрілок в якому не відповідає цьому маршруту або коли стрілки не мають контролю положення;
- відкриття світлофора за маршрутом, ворожим до встановленого поїзного маршруту;
- падіння деталей рухомого складу залізничного транспорту на залізничну колію;
- приймання і відправлення поїзда за неправильно підготовленим маршрутом;
- невидача попереджень на поїзди, коли необхідно зменшити швидкість або зупинитися;
- неогородження сигналами місця, небезпечного для руху поїздів, під час виконання робіт;
- вихід рухомого складу залізничного транспорту за граничний стовпчик на станції;

- наявність у колії гостродефектних рейок (зокрема, у накладках), своєчасно не замінених, крім рейок з дефектом 21.2Н;
- наявність в елементах стрілочних переводів гостродефектних елементів, своєчасно не замінених;
- пожежа на рухомому складі залізничного транспорту, яка за своїми наслідками не відноситься до катастрофи (аварії із серйозними наслідками) або аварії;
- порушення технічних умов навантаження вантажів, які не призвели до виходу вантажу за встановлені габарити навантаження або до понаднормового виходу його кінців за кінцеву балку рами вагона чи від середини вагона (зчепу) у повздовжньому напрямку, але призвели до затримки поїзда.

Отже, підґрунтям згаданої класифікації є тяжкість реального наслідку пригоди (кількість загиблих або травмованих, час зупинки руху тощо). В описі до кожного пункту класифікації наведено можливі причини пригоди (безпосередні чи проміжні).

На нашу думку, зазначена класифікація ЗТП не може бути покладена в основу виокремлення видів та підвидів судових залізнично-транспортних експертиз, про що йтиметься далі.

Проте, це не виключає врахування наявної класифікації у теоретичних дослідженнях, що пов'язані з удосконаленням теоретичних основ судової залізнично-транспортної експертизи.

Важливим питанням, яке виникає у процесі призначення та проведення судових залізнично-транспортних експертиз, є питання компетентності (наявності спеціальних знань) експерта: адже від цього залежить призначення судової залізнично-транспортної експертизи експерту певної експертної спеціальності, який під час навчання у закладі вищої освіти здобув спеціальні знання у певній галузі залізничного транспорту.

Станом на час написання цієї праці в Україні затверджено такі експертні спеціальності залізнично-транспортної експертизи:

- 10.11 «Дослідження обставин та механізму залізнично-транспортної пригоди»;
- 10.12 «Дослідження технічного стану рухомого складу залізничного транспорту»;
- 10.13.1 «Дослідження інженерного обладнання верхньої будови колії»;
- 10.13.2 «Дослідження інженерного обладнання нижньої будови колії».

Постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 266 затверджено Перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти⁴³⁸. У додатку 7 наведено витяг з Таблиці відповідності Переліку напрямів, за якими здійснювалася підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра (Перелік 1), Переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра (Перелік 2), та Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти (Перелік 2015), що стосується залізничного транспорту.

У галузі залізничного транспорту ЗВО України донедавна готували спеціалістів із 6 спеціальностей, за кожною з яких випускник здобував різні спеціальні знання. Іншими словами, випускник попередніх років, який здобув спеціальність «Локомотиви та локомотивне господарство», не має достатніх спеціальних знань у галузі залізничних споруд і колійного господарства чи організації перевезень і управління для отримання кваліфікації судового експерта за експертними спеціальностями 10.13.1 «Дослідження інженерного обладнання верхньої будови колії» та 10.13.2 «Дослідження інженерного обладнання нижньої будови колії».

Найкритичніша ситуація — з експертною спеціальністю 10.11 «Дослідження обставин та механізму залізнично-транспортної пригоди». По своїй суті ця експертна спеціальність є узагальнювальною, адже саме експерти цього фаху розв'язують загальне завдання залізнично-транспортної експертизи — розкриття механізму ЗТП, тобто визначення сукупності дій, подій чи фактів, які утворюють ланцюг причиново-наслідкових зв'язків, що призвів до безпосередньої технічної причини ЗТП. Для розв'язання цього завдання здебільшого необхідно провести низку попередніх досліджень — дослідити технічний стан рухомого складу (окремо локомотивів і вагонів), залізничної колії, елементів системи СЦБ, відповідність нормативних і фактичних дій працівників різних господарств залізниці, для чого потрібні спеціальні знання у різних галузях, які донедавна не можна було здобути в межах однієї спеціальності вищої освіти.

Зазначені проблеми набувають ще більшого значення у правозастосовній практиці. Слідчі зазвичай не в змозі оцінити, які саме спеціальні

⁴³⁸ Перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: затв. Постановою КМУ від 29.04.2015 р. № 266 (зі змін та допов.). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP150266.html (дата звернення: 17.06.2020).

знання необхідні для проведення залізнично-транспортної експертизи певного виду.

Водночас виникає непорозуміння між органом (особою), що призначає експертизу, і експертною установою або судовим експертом щодо того, чому експерт, який має кваліфікацію за спеціальністю 10.11 «Дослідження обставин та механізму залізнично-транспортної пригоди», але здобув вищу освіту за спеціальністю «Локомотиви та локомотивне господарство», у разі сходу з рейок поїзда внаслідок, наприклад, відхилення у геометрії рейкової колії, не може виконати експертизу, оскільки не має спеціальних знань у галузі будови залізничної колії.

Можлива й інша ситуація — той самий вид пригоди (схід з рейок, але який відбувся внаслідок відхилень у параметрах екіпажної частини вагона) не може дослідити експерт, який здобув вищу освіту за спеціальністю «Залізничні споруди та колійне господарство», хоча він має кваліфікацію за експертною спеціальністю 10.11 «Дослідження обставин та механізму залізнично-транспортної пригоди».

Отже, основою проблемою, що виникає у правозастосовній та експертній практиці й пов'язана з класифікацією залізнично-транспортної експертизи, є неузгодженість між переліком спеціальностей вищої освіти, які визначають галузь спеціальних знань майбутніх експертів, і експертними спеціальностями у галузі залізнично-транспортної експертизи.

Сьогодні відбувається активне реформування системи вищої освіти, скорочено перелік спеціальностей, розроблено та затверджено стандарти вищої освіти й освітньо-професійні програми, у яких відображені компетентності (спеціальні знання) здобувачів вищої освіти.

У загальному визначенні класифікація (фр., англ. *classification* походить від лат. *classis* — клас та *facio* — роблю) — система розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спеціальними ознаками, властивостями ⁴³⁹.

Поняття «клас», «рід», «вид», «підвид» є поняттями систематики ⁴⁴⁰.

Клас — порівняно цілісна множина певних одиниць, яка існує у складній єдності, що поділяється на такі множини.

Рід — це підгрупа у систематиці, яка об'єднує близькі види.

Вид — підрозділ у систематиці, який є складовою вищого розділу — роду.

Підвид — у систематиці підрозділ усередині одного виду.

⁴³⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови С. 544.

⁴⁴⁰ Глуценко В. И., Акулов А. Ю., Леонтьев Д. В., Утевский С. Ю. Основы теоретической систематики : учеб. пособ. Харьков, 2004. 110 с.

У теорії судової експертизи найбільш поширені такі родо-видові класифікаційні поняття:

- клас судової експертизи — експертні дослідження, об'єднані спільністю проведених знань, що є джерелом формування теоретичних і методичних основ судових експертиз, та об'єктів, які досліджують на підставі цих знань;
- рід судової експертизи — експертні дослідження, об'єднані за предметом, об'єктом й методами-методиками експертного дослідження;
- вид експертизи — складові елементи роду, які вирізняються специфікою предмета щодо спільних для роду об'єктів і методик;
- підвиди експертизи — складові частини виду судової експертизи, що мають групу спеціальних завдань, характерних для предмета конкретного виду (роду) судової експертизи, а також комплекси методів дослідження окремих об'єктів (або їх груп).

Тобто, критеріями для диференціювання судових експертиз за класами, родами, видами й підвидами є:

- характер-галузь (напрямок) провідних спеціальних знань, які застосовуються для розв'язання питань, що є предметом експертизи. Водночас під «спеціальними знаннями» слід розуміти здатність особи отримати неочевидні фактичні дані з об'єкта експертизи шляхом проведення певної дослідницької дії або низки таких дій на підставі наявних у цієї особи знань, умінь і навичок, які здобуті нею теоретичним і/або дослідним шляхом;
- предмет судової експертизи (відповідного дослідження). Водночас під поняттям «предмет судової експертизи», з наукової (теоретичної) позиції, слід розуміти закономірності формування властивостей об'єктів і їхню зміну, пов'язану з певною подією, яку розглядає орган досудового розслідування чи суд або буде розглядати суд, а з позиції практики це поняття рівнозначне меті дослідження та питанням, що поставлені на розв'язання експертизи й містить з'ясування фактів (фактичних даних), суджень про факт, що мають значення для справи, шляхом дослідження матеріальних носіїв інформації про подію. Під фактичними даними чи фактами слід розуміти як істину, подію, результат, так і знання, достовірність яких доведено. Стосовно судової експертизи під фактом слід розуміти сенс обох значень, тобто ту саму подію (результат) і знання про неї, що достовірно доведено експертизою. Отже, до фактичних даних належить будь-яке судження експерта про факт (подію) у формі його висновку, тому що воно породжує достовірне знання, яке також є фактом;

- об'єкт експертного дослідження. Під поняттям «об'єкт судової експертизи» загалом (у теорії) слід розуміти матеріальні носії інформації, які є джерелом отримання доказів. Цими носіями можуть бути речові докази, документи, предмети, тварини, трупи, зразки порівняння, матеріально зафіксоване зображення діяльності особи тощо, а також матеріали справи;
- методи й методики експертного дослідження. У теорії судової експертології загальним методом експертних досліджень слід вважати діалектичний метод, який дає загальний напрям, є методологічною основою будь-якого судово-експертного дослідження. До загальних методів належать також емпіричні (спостереження, вимірювання, експеримент, моделювання, порівняння, опис, фотографування) та методи логіки (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, абстрагування, конкретизація). Виокремлюють також інструментальні й математичні методи (розрахунку та статистики). До спеціальних методів судової експертизи належать експертні методики, що їх застосовують у межах окремих видів експертиз щодо окремих об'єктів досліджень;
- специфіка предмета щодо спільних об'єктів і методів, методик;
- група спеціальних знань і методів, характерних для предмета конкретного виду (роду).

Розглянемо наведені вище загальні теоретичні критерії диференціювання судових експертиз на прикладі судової залізнично-транспортної експертизи.

Залізничний транспорт — це вид транспорту, який виконує перевезення пасажирів і вантажів по рейкових коліях у вагонах за допомогою локомотивної чи моторвагонної тяги ⁴⁴¹.

Основна відмінність залізничного транспорту від інших видів транспорту полягає в тому, що структурно він складається з окремих галузей (господарств) — локомотивного, вагонного, колійного, СЦБ та зв'язку, електропостачання та ін., для роботи у кожному з яких необхідні відповідні спеціальні знання.

Поняття *предмет, об'єкт, завдання, методика дослідження* щодо залізнично-транспортної експертизи сформулював Е. М. Сокол ⁴⁴². Предмет залізнично-транспортної експертизи — це її зміст: тобто коли, де і як (за

⁴⁴¹ Большая энциклопедия транспорта : В 8 т. Т. 4. Железнодорожный транспорт / глав. ред. Н. С. Конарев. Москва, 2003. 1039 с.

⁴⁴² Сокол Э. Н. Сходы с рельсов

яких обставин) сталася ЗТП. Загальним завданням залізнично-транспортної експертизи є розкриття механізму ЗТП, тобто визначення сукупності дій, подій чи фактів, які утворюють ланцюг причиново-наслідкових зв'язків, що призводять до безпосередньої технічної причини ЗТП. Об'єктами залізнично-транспортної експертизи є матеріалізовані джерела інформації, що є речовими доказами.

Основними об'єктами залізнично-транспортної експертизи є ⁴⁴³:

- різноманітні деталі, вилучені з місця події у зв'язку з відновлювальними роботами;
- фотознімки загального вигляду місця пригоди, пошкодженої ділянки колії і рухомого складу, окремих їхніх вузлів та деталей; сторонніх предметів; вагонів, завантаження яких не відповідає вимогам нормативних документів;
- ескізи зламаних деталей із зазначенням дефектів, тріщин тощо;
- акти огляду та вимірювання параметрів рейкової колії, стрілочних переводів, вагонів, які зійшли з рейок, пристроїв та споруд, тягового рухомого складу тощо із зазначенням відхилень від норм їхнього утримання та пошкоджень, що утворились унаслідок спрацювання механізму ЗТП;
- акти контрольної перевірки автогальм вагонів, які залишились (утримались) на рейках;
- акти технічного стану та роботи технічних засобів безпеки руху (СЦБ, радіозв'язку, автоматичної локомотивної сигналізації тощо), що мають стосунок до ЗТП;
- акти про пошкодження рухомого складу;
- натурний лист поїзда;
- швидкостемірна стрічка поїзда та результати її розшифровування (із зазначенням місця зберігання оригіналу);
- довідка ВУ-45 про забезпечення поїзда автогальмами;
- документ «Попередження про обмеження швидкості руху на ділянці», де сталася ЗТП;
- результати розрахунків та експериментів, виконані під час службового розслідування; технічні висновки спеціалістів (науковців);
- фрагменти графіка виконаного руху поїздів на ділянці, де сталася ЗТП; журнали диспетчерських розпоряджень; журнали огляду

⁴⁴³ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 18.06.2020).

рейкової колії та стрілочних переводів; книга ревізорських настанов у частині, що стосується ЗТП; журнали ВУ-100, ДУ-2 (ДУ-3), ДУ-46, ТУ-152;

- план та профіль залізничної ділянки, на якій сталася ЗТП; довідка про результати останньої перевірки технічного стану рейкової колії колієвимірjuвальними й дефектоскопічними засобами; стрічки перевірки технічного стану рейкової колії вагоном-вимірювачем; журнали ПУ-28 та ПУ-29 про результати натурних перевірок рейкової колії;
- накладні дорожні відомості (у разі ЗТП з вантажними поїздами);
- довідка з найближчої метеостанції;
- довідка про пошкодження вантажів;
- довідка про матеріальний збиток, завданий унаслідок пошкодження елементів верхньої та нижньої будов колії, рухомого складу, пристроїв СЦБ, контактної мережі, утрати та пошкодження вантажів, а також витрат, пов'язаних з ліквідацією наслідків ЗТП;
- пояснювальні записки посадових осіб — учасників ЗТП, відомості про перебування їх на роботі та про час їхнього відпочинку перед роботою; результати останніх випробувань про знання посадових інструкцій та нормативних документів, медичні огляди;
- архівні записи перемовин посадових осіб за час розвитку ЗТП;
- акти службового розслідування форми РБУ-1 чи РБУ-3; технічний висновок про причини ЗТП;
- протоколи оперативних нарад відповідних структурних підрозділів; протокол оперативної наради дирекції залізничних перевезень; протокол і наказ начальника відповідної служби залізниці;
- протокол оперативної наради начальника залізниці та наказ начальника залізниці;
- протоколи допиту свідків, постраждалих, обвинувачених; протоколи інших слідчих дій;
- висновки експертів інших спеціальностей.

Методикою дослідження у судовій залізнично-транспортній експертизі є система науково розроблених, обґрунтованих та апробованих прийомів, що їх застосовує експерт під час розв'язання інженерних завдань для відповіді на поставлені судом чи слідством питання.

Відомчими нормативними документами, у яких відображено класифікацію судових експертиз та наведено перелік відповідних експертних

спеціальностей в Україні є Інструкція⁴⁴⁴ та Положення про ЦЕKK⁴⁴⁵. Виходячи із положень згаданої Інструкції, можна дійти висновку, що залізнично-транспортна експертиза належить до роду інженерно-транспортних експертиз у класі інженерно-технічних.

Зазначеною Інструкцією визначено, що (одночас із наведеними експертизами) експертні установи можуть проводити також інші види (підвиди) експертиз та комплексні дослідження із залученням відповідних фахівців у певних галузях знань.

В Інструкції також зауважено, що з метою більш повного задоволення потреб слідчої та судової практики щодо розв'язання питань, які потребують застосування наукових, технічних або інших спеціальних знань, експертні установи організовують проведення інших видів експертиз, зокрема й тих, що перебувають у стадії наукового розроблення.

У Положення про ЦЕKK⁴⁴⁶ наведено перелік видів та підвидів судових експертиз (39 видів і підвидів), а також відповідний перелік експертних спеціальностей (26 експертних спеціальностей). Залізнично-транспортна експертиза належить до класу інженерно-технічних експертиз та роду інженерно-транспортних експертиз; затверджено чотири експертні спеціальності цієї експертизи.

Як було зазначено вище, судову залізнично-транспортну експертизу як окремий вид експертизи у зарубіжних країнах не виокремлюють, класифікації цього виду експертизи за кордоном не існує, загальноприйнятою і встановленою законодавчо практикою проведення дослідження залізнично-транспортних пригод у країнах Євросоюзу є проведення досліджень спеціальними органами при міністерствах, відповідальних за транспорт.

Раніше зауважувалося, що значний внесок у класифікацію судових експертиз і місця залізнично-транспортної експертизи у цій класифікації зробив Е. М. Сокол⁴⁴⁷. Не зменшуючи значення його внеску у становлення та розвиток судової залізнично-транспортної експертизи, проведемо критичний аналіз його напрацювань. Е. М. Сокол відзначає, що інженерно-технічні експертизи доцільно вважати класом експертиз. За такого підходу він запропонував,

⁴⁴⁴ Інструкція URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 18.06.2020).

⁴⁴⁵ Положення про ЦЕKK URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення: 18.06.2020).

⁴⁴⁶ Там само.

⁴⁴⁷ Сокол Э. Н. Крушения железнодорожных поездов. (Судебная экспертиза. Элементы теории и практики) : монография. Киев, 2007. 355 с.

що родом у класі інженерно-технічних експертиз є залізнично-транспортна. На думку Е. М. Сокола, як вид судової залізнично-транспортної експертизи доцільно визначити подію чи випадок, що мав місце на залізничному транспорті у процесі виконання ЗТП і співставити його з видом ЗТП. Підвиди судової залізнично-транспортної експертизи Е. М. Сокол визначив як видозміни події або випадку. Отже, вид судової залізнично-транспортної експертизи, за Е. М. Соколом, — це подія або випадок, ототожнені з видом ЗТП, а підвид — це різновиди цієї події або випадку. Перевагою проведеного розподілу Е. М. Сокол убачав те, що цей розподіл містить усі підрозділи систематики — клас, рід, вид, підвид — і чітко визначає місце судової залізнично-транспортної експертизи у класифікації експертиз, що існує.

Судову залізнично-транспортну експертизу Е. М. Сокол пропонував вважати окремим родом класу інженерно-транспортних експертиз і розподілити її на 6 основних видів, а саме:

1. Експертиза «класичного» сходу з рейок рухомого складу.

Схід з рейок у цьому разі відбувається за відсутності перешкод для руху, за відсутності втрати міцності та за незначних відступів від норм стану елементів верхньої будови колії й ходових частин рухомого складу, найчастіше — в умовах дії поздовжніх стискуючих сил у поїзді.

Підвиди експертизи: схід з рейок під час вкочування гребеня колеса на головку рейки і схід з рейок під час розпирань рейкової колії.

2. Експертиза зіткнень залізнично-транспортних засобів, наїздів на нерухомі перешкоди й людей.

Підвиди експертизи: зіткнення транспортних засобів, що виникають у процесі виконання поїзної роботи; зіткнення транспортних засобів, що виникають у процесі виконання маневрової роботи; наїзди транспортних засобів на нерухомі перешкоди (зокрема й на малогабаритні: на вістря вістряка, на заклинений у хрестовині гальмовий башмак та ін.); наїзди транспортних засобів на людей.

3. Експертиза втрати міцності елементів колії, екіпажної частини рухомого складу.

Утрата міцності зазначених елементів спричиняє або схід з рейок рухомого складу, або розрив поїздів під час руху.

Підвиди експертизи: сходи під час зламу рейок і елементів стрілочних переводів під поїздом, що рухається; сходи з рейок під час зламу елементів ходових частин (коліс, осей колісних пар, осьових шийок та ін.); розрив поїздів на шляху слідування (під час обриву автозчепу, під час обриву хрестової балки та ін.).

4. Експертиза відмови механізму керування процесами перевезень.

Підвиди експертизи: відмова механізму керування в поїзній роботі (приймання поїзда на зайняту колію; відправлення поїзда на зайнятий перегін; приймання й відправлення поїзда за неготовим маршрутом; проїзд заборонного сигналу; випускання рухомого складу на маршрут приймання, відправлення або на перегін та ін.); відмова механізму керування в маневровій роботі; відмова механізму керування під час вантажних робіт (вивалювання або розвалювання вантажу на шляху слідування).

5. Експертиза відмови елементів обладнання автоматики, телемеханіки, зв'язку й електропостачання.

Підвиди експертизи: відмова обладнання автоматики, телемеханіки та зв'язку; відмова обладнання електропостачання.

6. Інші експертизи (стихійні лиха, несанкціоноване втручання сторонніх осіб, терористичні акти і т. ін.).

На нашу думку, основним недоліком запропонованої Е. М. Соколом класифікації судових експертиз у частині підвидів залізнично-транспортної експертизи є те, що ця класифікація вимагає від суб'єкта, який призначає експертизу, наявності спеціальних знань у галузі залізничного транспорту. Наприклад, слідчий чи суддя, призначаючи експертизу, повинен визначити вид сходу, мати спеціальні знання у галузі управління процесом перевезень, перед призначенням експертизи встановити: злам елементів верхньої будови колії або рухомого складу спричинив схід чи, навпаки, схід спричинив руйнування згаданих елементів.

Слід зазначити, що запропонований Е. М. Соколом розподіл можна застосовувати під час аналізування вже виконаних судових експертиз для розв'язання профілактичних завдань і розроблення перспективних напрямів розвитку судової залізнично-транспортної експертизи.

Зважаючи на результати викладеного вище аналізу пропозицій Е. М. Сокола та співставлення їх із загальноприйнятими підходами до класифікації судових експертиз, вважаємо за доцільне залізнично-транспортну експертизу вважати окремим видом роду інженерно-транспортних експертиз, що є складовою класу інженерно-технічних експертиз.

Підвиди експертизи необхідно добирати, враховуючи мету, з якою цю експертизу призначено: установити причину ЗТП, з'ясувати технічний стан рухомого складу, залізничної колії, елементів системи СЦБ (системи керування рухом).

Слід зазначити, що у разі настання ЗТП (сходу з рейок, зіткнення або наїзду) необхідним є призначення усіх підвидів експертиз, оскільки вони

Розділ 13. Залізнично-транспортна експертиза

є комплексом послідовно виконуваних експертиз, останньою ланкою якого є експертиза обставин та механізму ЗТП.

У разі коли ЗТП не сталося, проте підстави для відкриття кримінального провадження є (зловживання під час виконання ремонтів, неякісне виконання ремонтних робіт, порушення умов господарських договорів), призначають перші три підвиди експертиз, які умовно можна назвати експертизами технічного стану.

Необхідною умовою для здобуття кваліфікації судового експерта є наявність освітнього ступеня не нижче магістра у галузі знань, яка є дотичною до залізничного транспорту.

Слід зауважити, що станом на сьогодні галузі знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, та класифікацію транспортних подій на залізничному транспорті визначено відповідними Положеннями ⁴⁴⁸.

Рис. 13.1. Класифікація залізнично-транспортної експертизи

Більшість спеціальностей, які певною мірою стосуються залізничного транспорту, належать до галузі знань 27 «Транспорт», однак не обмежуються нею. Слід зазначити, що в межах кожної спеціальності заклад вищої

⁴⁴⁸ Перелік галузей знань і спеціальностей, ... URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/KP150266.html (дата звернення: 18.06.2020); Положення про класифікацію транспортних подій URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0904-17#n20> (дата звернення: 18.06.2020).

освіти формує спеціалізації (освітні програми), за якими здійснює підготовку фахівців. Сьогодні в Україні підготовку магістрів за спеціальностями, які певною мірою стосуються залізничного транспорту, здійснюють:

- Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна (ДНУЗТ);
- Український державний університет залізничного транспорту (УкрДУЗТ);
- Державний університет інфраструктури та технологій (ДУІТ);
- Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля.

Порівняння компетентностей наявних експертних спеціальностей з компетентностями фахівців з вищою освітою у галузі залізничного транспорту

На підставі досвіду виконання судових залізнично-транспортних експертиз Е. М. Сокол визначив перелік компетентностей (спеціальних знань)⁴⁴⁹ судових експертів з правом виконання судових залізнично-транспортних експертиз.

Компетентності (спеціальні знання) у галузі права

Для судового залізнично-транспортного експерта спеціальними знаннями в галузі права є глибоко осмислені знання своїх повноважень та обов'язків.

Права (повноваження) і обов'язки судового експерта викладено у відповідних нормативно-правових актах⁴⁵⁰ і вони не залежать від виду експертизи, тому у цьому розділі їх не наводимо.

Компетентності (спеціальні знання) у галузі методології та методики експертизи

Згідно із загальними положеннями, методологія судової залізнично-транспортної експертизи — це її теоретичні (наукові) основи, окремі положення якої застосовують для створення різноманітних методик. Методика експертизи — це система науково обґрунтованих і апробованих прийомів

⁴⁴⁹ Сокол Э. Н. Крушения железнодорожных поездов ...

⁴⁵⁰ Див., наприклад: Інструкція URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> ; Кримінальний процесуальний кодекс України *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 9—10, 11—12, 13. Ст. 88 ; Цивільний процесуальний кодекс України *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 40—41, 42. Ст. 492 ; Кодекс адміністративного судочинства України *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005. № 35—36, 37. Ст. 446.

Розділ 13. Залізнично-транспортна експертиза

(способів), якими експерт послуговується під час розв'язання інженерних задач для відповіді на поставлені судом або слідством питання.

В Україні вже розроблено та внесено до Реєстру такі методики проведення залізнично-транспортних експертиз ⁴⁵¹:

- 10.0.08 «Методика розрахунку зупиночного шляху поїзда у судовій залізнично-транспортній експертизі»;
- 10.0.09 «Методика дослідження причин втрати стійкості рейко-шпальної решітки залізничної колії»;
- 10.0.10 «Методика визначення технічного стану вузлів скріплень та опор підрейкової основи у судовій залізнично-транспортній експертизі»;
- 10.0.12 «Методика визначення опору руху залізничних транспортних засобів після сходу їх окремих колісних пар з рейок»;
- 10.11.01 «Дослідження сходу з рейок рухомого складу при вкочуванні гребня колеса на головку рейки»;
- 10.11.02 «Дослідження сходу з рейок рухомого складу при розпиранні рейкової колії»;
- 10.11.03 «Дослідження сходу з рейок рухомого складу при втраті стійкості рейко-шпальної решітки»;
- 10.11.04 «Судова залізнично-транспортна експертиза при зіткненні рухомого складу»;
- 10.11.06 «Методика визначення величини динамічного розширення колії під рухомим складом»;
- 10.11.08 «Методика визначення стійкості земляного полотна залізниці при дії несприятливих експлуатаційних, гідрометеорологічних умов та пошкоджень його елементів»;
- 10.11.11 «Методика визначення режимів роботи рейкового кола під час проведення залізнично-транспортної експертизи систем залізничної автоматики і телемеханіки»;
- 10.11.12 «Методика дослідження динамічної взаємодії рухомого складу та колії з несправностями геометрії колії»;
- 10.11.13 «Методика визначення вертикальних та горизонтальних нерівностей колії за записами вагонів-колієвимірювачів»;
- 10.12.05 «Методика оцінки параметрів контактної довговічності вузлів тертя рухомого складу залізниць у завданнях судової експертизи»;

⁴⁵¹ Реєстр методик проведення судових експертиз. URL: <http://rmpse.minjust.gov.ua/page/1> (дата звернення: 18.06.2020).

- 10.12.07 «Методика дослідження причин руйнування деталей і вузлів рухомого складу за фрагментарно відображеною інформацією про роботу конструкції».

***Компетентності (спеціальні знання)
у галузі залізничного транспорту***

Спеціальні наукові й інженерні знання, необхідні для виконання конкретних видів судової залізнично-транспортної експертизи, є підґрунтям для запровадження відповідних експертних спеціальностей.

Початковий обсяг спеціальних знань здобувають на студентській лаві в залізнично-транспортних навчальних закладах. Надалі ці знання удосконалюють у магістратурі, аспірантурі, докторантурі або на виробництві.

Для розв'язання одних питань доволі інженерних знань, а для розв'язання інших — потрібні галузеві наукові знання або навіть знання фундаментальних наук.

Зупинимось, наприклад, на спеціальних знаннях, потрібних для виконання експертизи в разі «класичного» сходу з рейок рухомого складу.

Для виконання експертизи за «класичного» сходу з рейок рухомого складу необхідно опанувати такі експертні спеціальності: дослідження трасології (слідової картини) за «класичного» сходу з рейок рухомого складу; дослідження технічного стану ходових частин рухомого складу залізничного транспорту; дослідження інженерного обладнання верхньої будови колії; дослідження обставин ЗТП за «класичного» сходу з рейок рухомого складу; дослідження механізму ЗТП у разі сходу з рейок рухомого складу.

Спеціальні знання в галузі залізнично-транспортної трасології

У найзагальнішому розумінні трасологія — це наука про сліди. У розумінні судової залізнично-транспортної експертизи за «класичного» сходу з рейок рухомого складу слід — це результат взаємодії гребеня колеса (об'єкта, що утворює слід) з елементами верхньої будови колії: рейками, рейковими підкладками, костілями, шпалами і баластом (об'єктами, що сприймають слід).

Слідову (трасологічну) картину в разі сходу з рейок описують або представляють у вигляді схем і фотознімків, що є складовою матеріалів кримінального провадження. Правильно представлена трасологічна картина вже на початковій стадії виконання експертизи дає змогу наблизитися до розв'язання її загальної задачі, тобто до визначення безпосередньої технічної причини сходу з рейок рухомого складу.

Застосування методів транспортної трасології може надати істотну допомогу також під час виконання залізнично-транспортних експертиз за

матеріалами кримінальних проваджень, відкритих через утрату міцності елементів верхньої будови колії, ходових частин і конструкцій рухомого складу, а також через зіткнення залізнично-транспортних засобів.

Принагідно зауважимо, що автотехнічні експертизи, пов'язані із зіткненнями автотранспортних засобів, зазвичай відбуваються у супроводі трасологічних досліджень, що спрямовані на розв'язання діагностичних завдань (визначення напрямку руху автомобіля, місця і кута зіткнення автотранспортних засобів, взаємного їх розташування в момент зіткнення та ін.)⁴⁵². Під час виконання судових залізнично-транспортних експертиз трасологічні дослідження зазвичай не проводять через брак необхідних спеціальних знань. Наявні ж напрацювання є мінімальними і в деяких випадках навіть не дають змоги експертові розв'язати завдання, поставлені перед ним судом або слідством.

Спеціальні знання в галузі дослідження технічного стану ходових частин рухомого складу

Дослідження технічного стану ходових частин транспортних засобів, що зійшли з рейок, проводять для визначення невідповідності дійсних і належних параметрів (геометричних розмірів) їхніх елементів. Іншими словами, згадане дослідження проводять з метою з'ясувати несправності елементів ходових частин рухомого складу до ЗТП.

Піж час службового розслідування мають встановити й оформити комісійними актами дійсні (фактичні) параметри ходових частин вагонів (локомотивів), що зійшли з рейок, на підставі даних, отриманих з використанням спеціальних вимірювальних пристроїв (шаблонів). Такі акти є складовими матеріалів службового розслідування і матеріалів кримінального провадження.

Вивчаючи ці акти, основні відомості до яких занотує слідчий (суддя), судовий експерт у вихідних даних документа про призначення експертизи фіксує дійсні параметри елементів ходових частин рухомого складу, що мають істотне значення для дослідження, і після цього встановлює належні параметри, тобто параметри елементів конструкції ходових частин (візків), передбачені нормативними документами, чинними на залізницях України.

Порівнюючи числові значення дійсних параметрів з нормативними, експерт визначає відповідність (невідповідність) їх числових значень і в разі

⁴⁵² Див.: Судебная транспортно-трассологическая экспертиза. Москва, 1977. 112 с. ; Транспортно-трассологическая экспертиза по делам о дорожно-транспортных происшествиях (диагностические исследования). Москва, 1988. 100 с. ; Судебная автотехническая экспертиза. Москва, 1980. 491 с.

невідповідності, посилаючись на конкретні пункти конкретних інструкцій, доходить висновку про те, що досліджуваний елемент конструкції ходових частин не відповідає вимогам нормативних документів, тобто перебував в експлуатації в технічно несправному стані до виникнення ЗТП. Отже, за «класичного» сходу з рейок для дослідження технічного стану елементів ходових частин цілком достатньо знати спеціальні інженерні відомості про рухомий склад і вимоги відповідних нормативних документів⁴⁵³ та ін.

Спеціальні знання в галузі дослідження технічного стану елементів верхньої будови залізничної колії

Технічний стан елементів верхньої будови колії на ділянці сходу з рейок рухомого складу досліджують з метою з'ясувати невідповідності справно-го (нормативного) і фактичного станів, тобто для визначення несправностей зазначених елементів до ЗТП.

Згідно з вимогами Інструкції з улаштування та утримання колії залізниць України⁴⁵⁴, головні і приймально-відправні колії та стрілочні переводи на них перебувають у технічно справному стані за умови відсутності в колії гостро-дефектних рейок; непридатних шпал, які потребують обмеження встановленої швидкості руху поїздів; угину колії; порушень обумовлених розмірів баластної призми й умов утримання стикових і проміжних скріплень. Якщо згаданих умов дотримано, придатність рейкової колії оцінюють за показаннями колієвимірювального вагона залежно від суми штрафних балів на кілометрі за всіма видами порушень.

Фактичний технічний стан елементів верхньої будови колії на ділянці сходження з рейок рухомого складу встановлюють під час службового розслідування на підставі даних натурного огляду й даних, отриманих з використанням спеціальних вимірювальних пристроїв (шаблонів) та апаратури, встановленої в колієвимірювальних вагонах, дефектоскопних вагонах

⁴⁵³ Інструкція з технічного обслуговування вагонів в експлуатації. ЦВ-0043 : затв. наказом Укрзалізниці від 28.12.2001 р. № 737-Ц. Київ, 2008. 1 електрон. опт. диск (CD-R) ; Інструкція з огляду, обстеження, ремонту та формування вагонних колісних пар. ЦВ-ЦЛ-0062 : затв. наказом Укрзалізниці від 01.04.2005 р. № 067-Ц. Київ, 2006. 102 с. ; Інструкція з ремонту візків вантажних вагонів. ЦВ-0015 : затв. наказом Укрзалізниці від 21.12.2007 р. № 609-Ц. Київ, 2008. 89 с. ; Правила технічної експлуатації залізниць України: затверджено наказом Мінтрансу України від 20.12.1996 р. № 411 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0050-97> (дата звернення: 18.06.2020); Спиридонов Б. К., Пастухов И. Ф. Конструкции и расчет вагонов : учебник. Москва, 1980. 248 с.

⁴⁵⁴ Інструкція з улаштування та утримання колії залізниць України. ЦП-0269 : затв. наказом Укрзалізниці від 01.03.2012 р. № 072-Ц. Київ, 2012. 456 с.

і візках. Результати натурного огляду ділянки сходу з рейок і дані, отримані з використанням вимірювальної апаратури і шаблонів, оформлюють комісійними актами (акт РБУ-1, акт натурних вимірювань рейкової колії, акт технічної характеристики колії, діаграмні записи геометричних параметрів рейкової колії колієвимірювальним вагоном та ін.), які додають до матеріалів службового розслідування і матеріалів кримінального провадження. За цими матеріалами слідчий (суддя) визначає необхідні для дослідження вихідні дані, які занотовує до постанови (ухвали) про призначення судової залізнично-транспортної експертизи.

За умови повної або часткової відсутності вихідних даних у постанові (ухвалі) про призначення експертизи експерт зобов'язаний зробити письмовий запит про їх надання або запит про можливість самостійного використання актів, що встановлюють дійсний технічний стан елементів верхньої будови колії. Особливо це стосується випадків, коли відомості про дійсний технічний стан елементів верхньої будови колії в матеріалах службового розслідування неоднозначні. Після цього експерт розпочинає з'ясовувати, які несправності елементів верхньої будови колії виникли до ЗТП.

Отже, за «класичного» сходу з рейок рухомого складу для дослідження технічного стану елементів верхньої будови колії цілком достатньо мати спеціальні інженерні знання в галузі колії та колійного господарства і знати відповідну базу нормативних документів ⁴⁵⁵ та ін.

⁴⁵⁵ Інструкція з улаштування та утримання колії ... ; Інструкція з забезпечення безпеки руху поїздів при виконанні колійних робіт на залізницях України ВНД УЗ 32.6.03.004-2012 ЦП. ЦП-0273 : затв. наказом Мінінфраструктури України від 02.04.2012 р. № 204. Київ, 2012. 108 с. ; Інструкція з утримання й ремонту дерев'яних шпал і брусів. ЦП 0088 : затв. наказом Укрзалізниці від 24.03.2002 р. № 134-Ц. Дніпропетровськ, 2002. 80 с. ; Правила і технологія виконання робіт при поточному утриманні залізничної колії. ЦП-0084 : затв. наказом Укрзалізниці від 28.12.2001 р. № 732-Ц. Київ, 2002. 156 с. ; Технічні вказівки щодо оцінки стану рейкової колії за показниками колієвимірювальних вагонів та забезпечення безпеки руху поїздів при відступах від норм утримання рейкової колії. ЦП-0267 : затв. наказом Укрзалізниці від 01.02.2012 р. № 033-Ц. Київ, 2012. 46 с. ; Технічні вказівки по улаштуванню, укладанню, ремонту і утриманню безстикової колії на залізницях України. ЦП-0266 : затв. наказом Укрзалізниці від 01.02.2012 р. № 033-Ц. Київ, 2012. 148 с. ; Типові технологічні процеси виконання робіт із модернізації та капітального ремонту колії, стрілочних переводів із застосуванням сучасних колійних машин. ЦП-0216 : затв. наказом Укрзалізниці від 26.10.2009 р. № 099-ЦЗ. Київ, 2010. 100 с.

***Спеціальні знання в галузі дослідження обставин ЗТП
за «класичного» сходу з рейок рухомого складу***

Для дослідження обставин ЗТП під час виконання судових залізнично-транспортних експертиз потрібні спеціальні знання, за допомогою яких можна розв'язувати завдання взаємодії колії та рухомого складу: визначати поздовжні сили в поїзді за сталих і перехідних режимів руху; виконувати тягові розрахунки; з'ясовувати невідповідність (відповідність) дій учасників ЗТП вимогам нормативних документів, що діють на залізницях України. Наприклад, завдання щодо вкочування гребеня колеса на головку рейки розв'язують з використанням нетрадиційної розрахункової схеми, розробленої з урахуванням припущень, прийнятих у механіці неголономних систем, яка передбачає недеформованість взаємодіючих тіл. Зазначена розрахункова схема дає змогу створити математичну модель взаємодії навантаженої силами колісної пари і рейкової колії, розробити алгоритми і скласти програми, що описують явище вкочування гребеня колеса на головку рейки в умовах сукупної дії на колісну пару поздовжніх стискаючих квазистатичних і динамічних сил, що виникають під час гальмування поїзда, і динамічних сил, викликаних наявністю перекосів (несинхронних нерівностей) ниток рейкової колії. Задачу щодо розпирання рейкової колії розв'язують з використанням розрахункової схеми, яка передбачає допущення про недеформованість колісних пар і деформованість рейкової колії⁴⁵⁶. Згадана розрахункова схема дає змогу створити математичну модель взаємодії навантаженої силами колісної пари і рейкової колії, що описує процес деформування (розпирання) рейкових ниток, і отримати чисельні значення динамічної ширини колії, за яких має місце провалювання одного з коліс колісної пари в міжрейковий простір (схід з рейок рухомого складу). Щодо дослідження дій учасників ЗТП і з'ясування відповідності цих дій вимогам нормативних документів, то для цього необхідні спеціальні інженерні знання в галузі рухомого складу, колії та колійного господарства і знання нормативних положень, що регламентують досліджувані дії. Отже, за «класичного» сходу з рейок рухомого складу для дослідження обставин ЗТП потрібні спеціальні знання в галузі фундаментальних наук⁴⁵⁷ та ін., спеціальні знання з галузевих

⁴⁵⁶ Вериго М. Ф., Коган А. Я. Взаимодействия пути и подвижного состава. Москва, 1986. 560 с. ; Коган А. Я. Динамика пути и его взаимодействие с подвижным составом. Москва, 1997. 326 с. ; Сокол Э. Н. Определение боковых ударных сил при извилистом движении колесной пары. *Залізничний транспорт України*. 2004. № 6. С. 22—24.

⁴⁵⁷ Бутенин Н. В., Лунц Я. Л., Меркин Д. Р. Курс теоретической механики. Т. 2. Динамика. Москва, 1979. 544 с. ; Горошко О. О., Дем'яненко А. Г., Киба С. П. Двохвилові процеси в механічних системах. Київ, 1991. 188 с. ; Камке Э. Справочник по

Розділ 13. Залізнично-транспортна експертиза

наук⁴⁵⁸, спеціальні інженерні знання в галузі колії та рухомого складу і знання вимог нормативних документів, що діють на залізницях України.

Підходи до визначення переліку експертних спеціальностей з урахуванням досвіду проведення судових залізнично-транспортних експертиз та експертних досліджень і сучасних змін у підготовці фахівців з вищою освітою.

Е. М. Сокол⁴⁵⁹ запропонував таку *структуру експертних спеціальностей* із судової залізнично-транспортної експертизи:

- дослідження обставин ЗТП за «класичного» сходу з рейок рухомого складу (дослідження процесів взаємодії колії та рухомого складу; дослідження режиму ведення поїзда; дослідження дій учасників ЗТП та визначення відповідності цих дій вимогам нормативних документів);
- дослідження обставин ЗТП у разі зіткнення залізнично-транспортних засобів, наїздів на нерухомі перешкоди й людей (дослідження процесів взаємодії транспортних засобів під час зіткнення; визначення швидкостей зіткнення; дослідження дій учасників ЗТП і з'ясування відповідності цих дій вимогам нормативних документів);
- дослідження обставин ЗТП у разі втрати міцності елементів верхньої будови колії, ходових частин і конструкцій рухомого складу (дослідження процесів взаємодії колії та рухомого складу; дослідження режиму ведення поїзда; дослідження дій учасників ЗТП та визначення відповідності цих дій вимогам нормативних документів);

обыкновенным дифференциальным уравнениям. 4-е изд., испр. Москва, 1971. 576 с. ; Кильчевский Н. А. Курс теоретической механики. Т. II. Динамика системы, аналитическая механика, элементы теории потенциала, механики сплошной среды, специальной и общей теории относительности. Москва, 1977. 544 с. ; Любас Л. Г. Неголономные модели колесных экипажей. Киев, 1986. 231 с.; Лурье А. И. Аналитическая механика. Москва, 1961. 824 с.

⁴⁵⁸ Вершинский С. В. Продольная динамика вагонов в грузовых поездах. Москва, 1957. 263 с. ; Вершинский С. В., Данилов В. Н., Хусидов В. Д. Динамика вагона/ под ред. С. В. Вершинского. Москва, 1991. 360 с. ; Лазарян В. А. Динамика вагонов. Устойчивость движения и колебания. Москва, 1964. 254 с. ; Лысюк В. С. Причины и механизмы схода колеса с рельса. Проблема износа колес и рельсов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2002. 216 с. ; Лысюк В. С., Семенов В. Т., Ермаков В. М., Башкатова Л. В. Управление надежностью бесстыкового пути/под ред. В. С. Лысюка. Москва, 1999. 376 с. ; Медель В. Б. Подвижной состав электрических железных дорог. Москва, 1974. 232 с. ; Чернышев М. А., Крейнис З. Л. Железнодорожный путь : учебник. 4-е изд., перераб. и доп. Москва, 1985. 302 с. ; Шахунянц Г. М. Железнодорожный путь : учебник. 3-е изд., перераб. и доп.. Москва, 1987. 480 с.

⁴⁵⁹ Сокол Э. Н. Крушения железнодорожных поездов

- дослідження обставин ЗТП у разі відмови механізму управління процесами перевезень (дослідження дій учасників ЗТП та визначення відповідності цих дій вимогам нормативних документів);
- дослідження обставин ЗТП у разі відмови пристроїв автоматики, телемеханіки, зв'язку та електропостачання (дослідження дій учасників ЗТП та визначення відповідності цих дій вимогам нормативних документів);
- дослідження обставин ЗТП у разі втрати стійкості рейко-шпальної решітки, стихійних лихах тощо (дослідження процесів, пов'язаних з виникненням критичних внутрішніх (температурних) і зовнішніх сил, за яких відбувається поперечне до осі колії зрушення рейко-шпальної решітки; дослідження взаємодії шпальної решітки з баластом; дослідження дій учасників залізнично-транспортної події та визначення відповідності цих дій вимогам нормативних документів);
- дослідження технічного стану рухомого складу залізничного транспорту (дослідження технічного стану рухомого складу та відповідності (невідповідності) технічного стану вимогам нормативних документів; визначення несправностей елементів конструкцій і ходових частин рухомого складу; з'ясування механізму виникнення передумов несправностей; визначення ступеня впливу несправностей на виникнення передумов і розвиток ЗТП та ін.);
- дослідження інженерного обладнання верхньої та нижньої будови колії (дослідження технічного стану колії та відповідності (невідповідності) цього технічного стану вимогам нормативних документів; визначення несправностей елементів верхньої та нижньої будови колії, визначення механізму виникнення передумов несправностей і ступеня їхнього впливу на виникнення передумов і розвиток ЗТП та ін.);
- дослідження вузлів (конструкцій) рухомого складу і верхньої будови колії у разі втрати надійності (міцності, твердості, стійкості) їх окремих елементів (визначення механізму й часу виникнення несправностей, які вплинули на факт залізнично-транспортної події; з'ясування ступеня впливу несправностей на виникнення передумов і розвиток залізнично-транспортної події; визначення характеру деформацій елементів — проста, складна, руйнівна (ударна, утомна); утрата форми, утрата стійкості елементів конструкцій, визначення відповідності матеріалу елемента конструкції, яка втратила надійність, проектним розрахункам і технічним нормам; металографічне визначення дефектів металу, виявлення корозії та ін.);

- дослідження технічного стану й елементів пристроїв автоматики, телемеханіки, зв'язку та електропостачання у разі їх відмови (дослідження технічного стану пристроїв і відповідності технічного стану вимогам нормативних документів; визначення несправностей, часу й механізму виникнення несправностей, визначення ступеня впливу несправностей на виникнення передумов і розвиток ЗТП та ін.);
- трасологічні дослідження ЗТП (з'ясування безпосередньої технічної причини сходу з рейок і величини розвантаження колеса, яке вкочується, за глибиною сліду; визначення типу транспортних засобів, що зійшли з рейок; ототожнення транспортного засобу за слідами коліс; визначення стану поїзда (стиснутий або розтягнутий) у момент сходу з рейок за слідами коліс, залишеними на шпалах і баласті, тощо);
- дослідження механізму ЗТП (з'ясування явищ, подій, процесів і побудова ланцюгів причиново-наслідкових зв'язків узагальненого механізму ЗТП; визначення безпосередньої технічної причини ЗТП і можливості запобігання ЗТП).

Е. М. Сокол зазначав, що запропоновану структуру експертних спеціальностей можна розглядати як вихідну: тобто таку, що потребує подальшого вдосконалення.

На нашу думку, зважаючи на досвід проведення судових залізнично-транспортних експертиз та експертних досліджень і сучасну систему підготовки фахівців з вищою освітою, запропонований перелік експертних спеціальностей можна вдосконалити, проте за таких умов:

- виокремлення підвидів спеціальності 10.11 є недоцільним, оскільки вимагає з'ясування безпосередньої причини ЗТП ще до призначення експертизи експертові з певної експертної спеціальності;
- об'єднання досліджень елементів верхньої та нижньої будови колії є недоцільним, оскільки вимагає різних компетентностей. Нижня будова колії, до якої належать земляне полотно та штучні споруди, є значною мірою загальнобудівельним об'єктом, дослідження якого вимагає інших компетентностей (спеціальних знань), аніж дослідження верхньої будови колії (елементів рейко-шпальної решітки й баластного шару);
- досвід проведення судових залізнично-транспортних експертиз свідчить, що відмова пристроїв електропостачання жодного разу не спричинила ані безпосередньої, ані проміжної технічної ЗТП, тому виокремлення її у назві експертної спеціальності є недоцільним;

- спеціальні знання з надійності, міцності, твердості та стійкості елементів верхньої будови колії належать до переліку загальних компетентностей фахівців з вищою освітою, тому виокремлення окремої експертної спеціальності для цих досліджень є недоцільним;
- трасологічні дослідження не належать до переліку компетентностей фахівців з вищою освітою у галузі залізничного транспорту, тому у цьому разі за потреби необхідно проводити комплексні дослідження. Виокремлення експертної спеціальності, яка охоплюватиме транспортну трасологію, можливе за умов внесення відповідних змін у навчальних програмах підготовки фахівців у ЗВО.

На підставі дослідження спеціальних знань (компетентностей) фахівців з вищою освітою за спеціальностями, які стосуються до залізничного транспорту, необхідних спеціальних знань (компетентностей) судових експертів у галузі залізнично-транспортної експертизи та досвіду виконання судових залізнично-транспортних експертиз (із урахуванням сучасної системи підготовки фахівців з вищою освітою у галузі залізничного транспорту та стосовних галузей) можна рекомендувати такий *перелік експертних спеціальностей*:

- 10.11 «Дослідження обставин та механізму залізнично-транспортної пригоди» (дослідження процесів взаємодії колії та рухомого складу; дослідження процесів, пов'язаних з виникненням критичних внутрішніх (температурних) і зовнішніх сил, за яких відбувається поперечне до осі колії зрушення рейко-шпальної решітки; дослідження взаємодії шпальної решітки з баластом; дослідження режиму ведення поїзда; дослідження процесів взаємодії транспортних засобів у процесі зіткнення; визначення швидкостей зіткнення; дослідження дій учасників ЗТП і визначення відповідності цих дій вимогам нормативних документів; побудова ланцюгів причинно-наслідкових зв'язків узагальненого механізму ЗТП; визначення безпосередньої технічної причини ЗТП і можливості його запобігання);
- 10.12 «Дослідження технічного стану рухомого складу залізничного транспорту»;
- 10.13.1 «Дослідження інженерного обладнання верхньої будови колії»;
- 10.13.2 «Дослідження інженерного обладнання нижньої будови колії»;
- 10.14 «Дослідження технічного стану та елементів пристроїв автоматики, телемеханіки, зв'язку» (дослідження технічного стану пристроїв і відповідності технічного стану вимогам нормативних документів; визначення несправностей, часу і механізму виникнення

несправностей, з'ясування ступеня впливу несправностей на виникнення передумов і розвиток ЗТП та ін.).

Вплив запропонованого розподілу судових залізнично-транспортних експертиз за підвидами на організацію підготовки судових експертів з урахуванням сучасної системи підготовки фахівців у галузі залізничного транспорту і їх компетентностей

Зважаючи на нову систему підготовки кадрів з вищою освітою та їхні компетентності, зазначені в освітньо-професійних програмах ЗВО, які розміщені на офіційних сайтах ЗВО ⁴⁶⁰, складено матрицю відповідності спеціальних знань (компетентностей) здобувачів вищої освіти й експертних спеціальностей залізнично-транспортної експертизи (див. табл. 13.1). Матрицю відповідності підвидів судової експертизи й експертних спеціальностей наведено в табл. 13.2.

Таблиця 13.1

Матриця відповідності спеціальних знань (компетентностей) здобувачів вищої освіти й експертних спеціальностей залізнично-транспортної експертизи

Спеціальність ЗВО	Спеціалізація (освітня програма) ЗВО	Експертна спеціальність				
		10.11	10.12	10.13.1	10.13.2	10.14
273 «Залізничний транспорт»	Локомотиви та локомотивне господарство	+	+			
	Вагони та вагонне господарство	+	+			
	Залізничні споруди та колійне господарство	+		+	+	
	Системи керування рухом поїздів					+
	Інфраструктура високошвидкісного транспорту	+		+	+	

⁴⁶⁰ Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна. Офіційний сайт. URL: <http://pk.diit.edu.ua/?view=static&id=49> (дата звернення: 19.06.2020) ; Український державний університет залізничного транспорту. Офіційний сайт. URL: <https://abiturientik.com/%D0%B2%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF> (дата звернення: 19.06.2020) ; Державний університет інфраструктури та технологій. Офіційний сайт. URL: <https://duit.edu.ua/for-the-entrant> ; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Офіційний сайт. URL: https://snu.edu.ua/?page_id=6685 (дата звернення: 19.06.2020).

Класифікація судових експертиз

Спеціальність ЗВО	Спеціалізація (освітня програма) ЗВО	Експертна спеціальність				
		10.11	10.12	10.13.1	10.13.2	10.14
273 «Залізничний транспорт»	Експлуатація високошвидкісного транспорту	+	+			
	Інтероперабельність і безпека на залізничному транспорті	+	+	+	+	
	Комп'ютерні мережеві технології					+
	Високошвидкісний рухомий склад		+			
275 «Транспортні технології (залізничний транспорт)»	Транспортні технології на залізничному транспорті	+				+
	Організація перевезень і управління на транспорті	+				+
133 «Галузеве машинобуду- вання»	Підйомно-транспортні, дорожні, меліоративні машини й обладнання		+			
	Підйомно-транспортні, будівельні, дорожні та колійні машини		+			
141 «Електро- енергетика, електротехніка й електромеханіка»	Електротехнічні системи електроспоживання					+
	Електричний транспорт		+			
	Електромеханічні системи автоматизації та електропривод					+
	Електроенергетика, електротехніка й електромеханіка					+

Розділ 13. Залізнично-транспортна експертиза

Спеціальність ЗВО	Спеціалізація (освітня програма) ЗВО	Експертна спеціальність				
		10.11	10.12	10.13.1	10.13.2	10.14
151 «Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології»	Автоматика й автоматизація на транспорті					+
	Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології					+
	Автоматика та комп'ютерні системи управління рухом поїздів					+
	Автоматизовані системи технологічного зв'язку					+
	Комп'ютерні інформаційно-керувальні системи					+
192 «Будівництво та цивільна інженерія»	Мости і транспортні тунелі				+	
	Будівництво й експлуатація інженерних споруд залізничного транспорту				+	

Таблиця 13.2

Матриця відповідності видів та підвидів судових залізнично-транспортних експертиз та експертних спеціальностей

Підвид експертизи	Експертна спеціальність				
	10.11	10.12	10.13.1	10.13.2	10.14
Технічного стану рухомого складу		+			
Технічного стану залізничної колії			+	+	
Технічного стану пристроїв керування рухом					+
Обставин та механізму ЗТП	+				

Пропозиції щодо вдосконалення наявних та розроблення нових програм підготовки судових експертів у судовій залізнично-транспортній експертизі

У лабораторії залізнично-транспортних досліджень ЛНДІСЕ упродовж 2015—2017 рр. розробили вдосконалені програми підготовки судових експертів за експертними спеціальностями 10.11, 10.12, 10.13.1, 10.13.2, а також нову програму підготовки судових експертів за ще не затвердженою експертною спеціальністю «Дослідження технічного стану пристроїв СЦБ та

зв'язку». Ці програми розробили й удосконалили атестовані судові експерти, кандидати технічних наук і магістри, які мають значний досвід викладацької роботи у ЗВО.

Програми підготовки судових експертів узгоджені з навчальними програмами спеціальних дисциплін, які викладають у ЗВО, і спрямовані на систематизацію та поглиблення здобутих у ЗВО спеціальних знань згідно з потребами експертних завдань.

Розглянемо перелік тем програм підготовки № 1, які передбачають найбільший обсяг матеріалу, що викладається, і призначені для підготовки експертів, які здобувають свідоцтво судового експерта вперше.

Програма підготовки судових експертів

«Експертна спеціальність 10.11 — дослідження обставин та механізму залізнично-транспортної пригоди»

Розділ I. Наукове підґрунтя судової залізнично-транспортної експертизи

Тема 1. Предмет, об'єкт і мета судової залізнично-транспортної експертизи. Місце залізнично-транспортної експертизи в загальній класифікації судових експертиз

Предмет, об'єкти, задачі й мета залізнично-транспортної експертизи.

Загальна класифікація судових експертиз. Судова залізнично-транспортна експертиза як вид інженерно-технічної експертизи. Види залізнично-транспортної експертизи та її експертні спеціальності.

Тема 2. Ситуаційні й діагностичні задачі судової залізнично-транспортної експертизи

Основні види ситуаційних задач. Основні види діагностичних задач. Приклади ситуаційних та діагностичних задач.

Тема 3. Компетенція експерта й орієнтовний перелік питань судової залізнично-транспортної експертизи

Загальне поняття про компетенцію. Освітньо-кваліфікаційні рівні та спеціальності, за якими здійснюється підготовка спеціалістів і магістрів у галузі залізничного транспорту. Сфера спеціальних знань випускників залізничних вузів за різними спеціальностями. Орієнтовний перелік питань, що їх розв'язують у залізнично-транспортній експертизі, та спеціальні знання, необхідні для такого розв'язання.

Тема 4. Загальна методика судової залізнично-транспортної експертизи

Підготовка до здійснення експертиз: ознайомлення з постановою (ухвалою) про призначення експертиз, з'ясування експертного завдання, вивчення матеріалів справи, що надійшли, добирання та вивчення спеціальної літератури, складання плану досліджень. Етапи (стадії) та методи досліджень: підготовчий, аналітичний, порівняльний, оцінний.

Загальна структура та характеристика методів дослідження: візуальний огляд, спостереження, вимірювання, математичні й фізичні розрахунки, моделювання, експеримент, висунення гіпотез. Сучасні інструментальні методи та засоби досліджень. Оцінювання результатів досліджень. Загальні принципи (критерії) експертної оцінки результатів дослідження. Експертний аспект оцінювання матеріалів справи під час дослідження.

Розділ II. Побудова механізму ЗТП

Тема 5. Загальне поняття про механізм ЗТП

Механізм ЗТП як сукупність причиново-наслідкових зв'язків.

Поняття про безпосередню технічну причину, проміжні технічні причини та першопричини ЗТП.

Види причиново-наслідкових зв'язків. Побудова ланцюгів причиново-наслідкових зв'язків ЗТП.

Закордонні методики побудови механізмів ЗТП: WBA-аналіз та ін.

Тема 6. Дослідження обставин ЗТП у разі сходу з рейок рухомого складу. Побудова механізму ЗТП

Особливості конструкції рейкової колії у прямих і кривих ділянках. Нерівності поверхні кочення рейкової колії. Диференціальні рівняння руху залізнично-транспортного екіпажу в прямих і кривих ділянках колії з урахуванням особливостей її устрою та нерівностей поверхні кочення.

Диференціальне рівняння руху поїзду в прямих і кривих ділянках колії. Припущення, за яких складається диференціальне рівняння руху поїзда. Режими руху поїзда. Тягові розрахунки. Поздовжні сили, що виникають в поїзді за різних режимів руху.

Вкочування гребеня колеса на головку рейки. Необхідна й достатня умови вкочування. Дослідження процесу взаємодії колії та рухомого складу під час вкочуванні гребеня на головку рейки. Дослідження режиму ведення поїзда? кермування поїздом. Дослідження дій посадових осіб, що брали участь у ЗТП, і визначення відповідності цих дій вимогам нормативних документів.

Розпирання рейкової колії. Необхідна й достатня умови розпирання. Дослідження процесу взаємодії колії та рухомого складу під час розпирання рейкової колії. Дослідження дій посадових осіб і визначення відповідності цих дій вимогам нормативних документів. Побудова механізму конкретної ЗТП. Дослідження можливості попередження ЗТП.

Тема 7. Дослідження обставин ЗТП у разі зіткнення залізнично-транспортних засобів, наїздів на нерухомі перешкоди й людей

Зіткнення транспортних засобів у процесі виконання поїзної роботи; зіткнення транспортних засобів у процесі виконання маневрової роботи; наїзди

транспортних засобів на нерухомі перешкоди (зокрема, на малогабаритні: на вістряк, на заклинений гальмівний башмак і т. ін.); наїзди транспортних засобів на людей. Дослідження причин зіткнення транспортних засобів, методи визначення швидкостей руху транспортних засобів у момент зіткнення.

Дослідження дій учасників ЗТП. Побудова механізму конкретної ЗТП. Дослідження можливості попередження ЗТП.

Тема 8. Дослідження обставин ЗТП у разі втрати міцності елементів верхньої будови колії, ходових частин і конструкцій рухомого складу

Основи механіки руйнувань елементів верхньої будови колії та рухомого складу. Види дефектів. Тріщини: виникнення, розвиток та методи виявлення.

Основні методи неруйнівного контролю. Сутність, можливості виявлення дефектів та галузі застосування методів неруйнівного контролю.

Дослідження дій учасників ЗТП. Побудова механізму конкретної ЗТП. Дослідження можливості попередження ЗТП.

Тема 9. Дослідження обставин ЗТП у разі відмов у системі організації та управління процесом перевезень

Система управління рухом на залізничному транспорті. Посадові особи та їхні функції. Основні нормативні документи, що регулюють процес перевезень. Системи автоматизованого управління рухом поїздів. Інформація та характеристики цих систем.

Дослідження дій учасників ЗТП і визначення відповідності (невідповідності) цих дій вимогам нормативних документів. Побудова механізму конкретної ЗТП. Дослідження можливості попередження ЗТП.

Тема 10. Дослідження обставин ЗТП у разі відмови пристроїв автоматики, телемеханіки та зв'язку

Загальна характеристика пристроїв СЦБ та зв'язку. Нормативна база, яка регулює порядок експлуатації та технічного утримання цих пристроїв. Посадові особи та їхні функції. Дослідження дій учасників ЗТП і з'ясування відповідності (невідповідності) цих дій вимогам нормативних документів. Побудова механізму конкретної ЗТП. Дослідження можливості попередження ЗТП.

Зважаючи на зазначене, залізнично-транспортну експертизу запропоновано вважати окремим видом роду інженерно-транспортних експертиз, що належить до класу інженерно технічних експертиз. Запропоновано також виокремити чотири підвиди залізнично-транспортних експертиз: технічного стану рухомого складу; технічного стану залізничної колії; технічного стану пристроїв керування рухом; обставин та механізму ЗТП.

У зв'язку зі змінами у системі підготовки здобувачів вищої освіти проаналізовано взаємозв'язок між системою підготовки кадрів у судовій

залізнично-транспортній експертизі та сучасною системою підготовки здобувачів вищої освіти. Узгоджено спеціальні знання (компетентності) здобувачів вищої освіти та спеціальні знання, необхідні для виконання судових залізнично-транспортних експертиз. Побудовано матрицю відповідності між сучасними спеціалізаціями (освітніми програмами) здобувачів вищої освіти й експертними спеціальностями, а також матрицю відповідності між запропонованими підвидами судової залізнично-транспортної експертизи й експертними спеціальностями.

На підставі проведеного аналізу удосконалено програми підготовки судових експертів за наявними експертними спеціальностями та запропоновано нову програму підготовки судових експертів за експертною спеціальністю «Дослідження технічного стану пристроїв керування рухом».

Висновки за розділом 13

Аналіз інформації щодо місця судової залізнично-транспортної експертизи у загальній системі класифікації судових експертиз в Україні та за кордоном свідчить, що Україна посідає провідне місце у світі з питання формування судової залізнично-транспортної експертизи. Лише у нашій державі та дещо згодом у Росії цю експертизу визначено як окремий вид.

У зарубіжних країнах нормативних документів, які б чітко визначали місце судової залізнично-транспортної експертизи у загальній класифікації судових експертиз немає. У країнах Європейського Союзу ЗТП зазвичай досліджують спеціальні органи розслідування, підпорядковані міністерствам, що відповідають за транспорт, або науковим установам, що не підпорядковуються Міністерству юстиції або міністерствам, які виконують аналогічні функції. Висновки (рапорти) таких розслідувань суди приймають до розгляду у випадках порушення кримінальних справ. У деяких країнах, наприклад у Польщі, інститут судових експертів у галузі залізничного транспорту хоча існує, проте діяльність таких експертів не систематизовано: немає чіткого визначення поняття «судова залізнично-транспортна експертиза», переліку експертних спеціальностей, а участь судового експерта у розгляді справи не є обов'язковою — суд може взяти до уваги висновки розслідування слідчого органу міністерства, що відповідає за транспорт.

В Інструкції ⁴⁶¹ судові експертизи розподілено на види (підвиди), причому відсутні чіткі критерії класифікації судових експертиз. Прийняті в цій Інструкції два рівня класифікації є недостатніми й не охоплюють усі розділи систематики. Це спричиняє низку проблем у правозастосовній та експертній

⁴⁶¹ Інструкція URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 19.06.2020).

практиці щодо залізнично-транспортної експертизи, серед яких головною є неузгодженість між спеціальностями вищої освіти, що визначають галузь спеціальних знань судових експертів, та експертними спеціальностями залізнично-транспортної експертизи.

Запропоновано:

- ухвалити усталені в теорії судової експертизи рівні класифікації судових експертиз: клас, рід, вид, підвид;
- залізнично-транспортну експертизу вважати окремим видом роду інженерно-транспортних експертиз, що належить до класу інженерно-технічних експертиз;
- виокремити чотири підвиди залізнично-транспортних експертиз (технічного стану рухомого складу; технічного стану залізничної колії; технічного стану пристроїв керування рухом; обставин і механізму ЗТП).

У зв'язку зі змінами у системі підготовки здобувачів вищої освіти проаналізовано взаємозв'язок між системою підготовки кадрів у судовій залізнично-транспортній експертизі та сучасною системою підготовки здобувачів вищої освіти. Узгоджено спеціальні знання (компетентності) здобувачів вищої освіти та спеціальні знання, необхідні для виконання судових залізнично-транспортних експертиз. Побудовано матрицю відповідності між сучасними спеціалізаціями (освітніми програмами) здобувачів вищої освіти й експертними спеціальностями, а також матрицю відповідності між запропонованими підвидами судової залізнично-транспортної експертизи й експертними спеціальностями.

На підставі проведеного аналізу удосконалено програми підготовки судових експертів за наявними експертними спеціальностями та запропоновано нову програму підготовки судових експертів за експертною спеціальністю «Дослідження технічного стану пристроїв керування рухом».

Розділ 14. Судові будівельно-технічна, оціночно-будівельна, земельно-технічна, оціночно-земельна експертизи, експертиза з питань землеустрою

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про судову експертизу», до складу законодавчої бази України про судову експертизу належать цей Закон та інші нормативно-правові акти ⁴⁶². Інструкцією передбачено класифікацію (розподіл) судових експертиз за різних підстав: послідовністю проведення, кількісним складом експертів однієї чи кількох спеціалізацій, характером (галуззю) спеціальних знань тощо ⁴⁶³.

Становлення судової будівельно-технічної експертизи як окремої галузі знань тісно пов'язане з одним із найважливіших документів, що регулював необхідність призначення будівельно-технічних експертиз під час розгляду цивільних справ з питань розподілу домоволодінь, що належать громадянам, правомірністю їхнього будівництва,— Постановою Пленуму Верховного Суду СРСР від 31.07.81 р. № 4 «О судебной практике по разрешению споров, связанных с правом собственности на жилой дом» ⁴⁶⁴.

Уперше в Україні підрозділи судових будівельно-технічних досліджень почали працювати в НДІСЕ Мін'юсту УРСР: 1988 р.— у ХНДІСЕ та КНДІСЕ; 1991 р.— в ОНДІСЕ. Щодо досліджень цієї категорії слід зауважити: такого роду пізнавальна діяльність найчастіше не має самостійного значення, адже після того, як наявність відповідного об'єкта визначено, його

⁴⁶² Про судову експертизу : Закон України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4038-12> (дата звернення: 22.06.2020).

⁴⁶³ Про затвердження Інструкції URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 22.06.2020).

⁴⁶⁴ О судебной практике по разрешению споров, связанных с правом собственности на жилой дом : Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 31.07.81 г. № 4 (с изменениями и дополнениями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004400-81> (дата звернення: 22.06.2020).

конкретні сторони та властивості досліджують уже з конкретною (іншою) метою. Так, визначаючи наявність об'єкта, з'ясовують його природу, належність до певного класу (роду, виду), констатують невідповідність його характеристик чинним спеціальним правилам (якщо вони є), часто розглядають причинний зв'язок між наявністю (відсутністю) об'єкта і наслідками цієї наявності (відсутності) та зв'язок цього факту із досліджуваною подією.

Визначення наявності (відсутності) передбачених спеціальними правилами документів — зазвичай перший етап експертного дослідження під час розгляду цивільних справ у судах загальної юрисдикції. Наприклад, розглядаючи правомірність рішення про знесення будови як об'єкта самовільного будівництва, суд зазвичай орієнтує експерта на визначення наявності (відсутності) порушень чинних містобудівних і будівельних правил, що і є однією з підстав для визнання будови самовільною спорудою.

Інструкцією визначено, по суті, клас експертизи (інженерно-технічна експертиза) та рід цих досліджень (будівельно-технічна експертиза).

Із метою посилення контролю за якістю підготовки й атестації судових експертів із-поміж фахівців науково-дослідних інститутів судових експертиз і фахівців, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, було затверджено Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів (наказ Мін'юсту України від 15.07.1997 р. № 285/7-А)⁴⁶⁵ та Перелік основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта (додаток 2 до наказу Мін'юсту України від 22.12.1995 р. № 32/5), який утратив чинність⁴⁶⁶. Відповідно до цього Переліку визначено види судових експертиз, індекси та види експертних спеціальностей, а саме: вид судових експертиз — інженерно-технічна експертиза; індекси та види експертних спеціальностей — 10.6 «Дослідження об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій та відповідних документів» і 10.7 «Розподіл земель та визначення порядку користування земельними ділянками».

⁴⁶⁵ Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: затверджено наказом Мін'юсту України від 15.07.1997 р. № 285/7-А (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0283-97> (дата звернення: 23.06.2020). Нині діє Положення про ЦЕКК ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#n7> (дата звернення: 23.06.2020).

⁴⁶⁶ Перелік основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, по яких присвоюється кваліфікація судового експерта в науково-дослідних інститутах судових експертиз Міністерства юстиції України : дод. 2 до Інструкції ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0473-95> (дата звернення: 23.06.2020). Нині діє Перелік видів судових експертиз ... від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення: 23.06.2020).

На той час було визначено такі головні завдання будівельно-технічної експертизи: визначення вартості різного роду будівель та споруд, будівельних робіт; визначення факту відповідності (невідповідності) збудованої або реконструйованої будівлі проєкту і вимогам будівельних норм і правил (далі — *БНіП*); з'ясування відповідності проєктно-кошторисної документації вимогам БНіП та інших державних стандартів з питань будівництва; визначення правильності складання державної звітності про виконання будівельних робіт; розроблення варіантів поділу будинків і надвірних будівель; розроблення варіантів порядку користування земельною ділянкою та визначення технічного стану будівель, споруд, інженерного обладнання (відсоток зношення; придатність до експлуатації; необхідність ремонту; наявність дефектів; причини, які їх викликали; та ін.).

Прийняттям Закону України від 12.07.2001 р. № 2658-III «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні»⁴⁶⁷, Національного Стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» (затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 р. № 1440)⁴⁶⁸ та інших нормативних документів головні завдання будівельно-технічної експертизи було доповнено визначенням ринкової вартості нерухомого майна, що зазначено в Інструкції⁴⁶⁹.

Згодом згадані вище Положення та Перелік доповнили ще однією спеціальністю в галузі інженерно-технічної експертизи: 10.10 «Визначення оціночної вартості будівельних об'єктів та споруд».

Зі змінами до Інструкції⁴⁷⁰ інженерно-технічну експертизу розподілено, зокрема, на будівельно-технічну (оціночно-будівельну) та земельно-технічну (оціночно-земельну).

Із часом кількість завдань будівельно-технічної експертизи, об'єктів судової експертизи та питань, що їх розв'язують експерти, значно збільшилась, у зв'язку з чим виникла необхідність виокремлення будівельно-технічних та оціночно-будівельних експертиз. Оскільки судова будівельно-технічна

⁴⁶⁷ Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні :Закон України від 12.07.2001 р. № 2658-III (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14> (дата звернення: 23.06.2020).

⁴⁶⁸ Національний Стандарт № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» : затв. Постановою КМУ від 10.09.2003 р. № 1440 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-п> (дата звернення: 23.06.2020).

⁴⁶⁹ Інструкція URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n14> (дата звернення: 22.06.2020).

⁴⁷⁰ Наказ Мін'юсту України від 26.12.2012 р. № 1950/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13#п6> (дата звернення: 22.06.2020).

експертиза відіграє важливу, а іноді й вирішальну роль у судочинстві, створення нових видів дослідження обумовлено необхідністю застосування спеціальних знань у галузі будівництва для розв'язання якнайширшого кола питань, що виникають на різних стадіях судового процесу в сучасних умовах. Судова будівельно-технічна експертиза належить до класу інженерно-технічної експертизи, за допомогою якої найбільш точно й достовірно можна з'ясувати якість будівельних і ремонтних робіт, виконаних на всіх етапах будівництва, їхню відповідність будівельним нормам і договірній документації, а також якість і кількість використаних будівельних матеріалів та їхню відповідність даним, зазначеним у будівельно-монтажній документації.

Коли йдеться про об'єкти судової будівельно-технічної експертизи, експертові слід керуватися не стільки гіпотезою про наявність об'єкта, скільки спеціальними правилами, що визначають або виключають існування конкретних об'єктів у певних умовах і обставинах. Спеціальні правила — це правила, що регулюють особливі умови діяльності конкретних категорій працівників з метою визначення меж можливого і належної їх поведінки. Такі спеціальні правила створюють для того, щоб якомога повніше деталізувати повноваження й обов'язки деяких категорій працівників, особливі умови їхньої праці, ураховуючи, що будь-яке відхилення дезорганізує нормальне функціонування певної системи суспільних відносин, особливо — відносин людини з природою і технікою. Під спеціальними правилами ми розуміємо: комплекс БНіП, а також інструкцій та інших документів, що регламентують дії осіб, які безпосередньо або опосередковано здійснюють будівельне виробництво; характеристики проведення передпроектних вишукувальних робіт, проєктування, зведення, експлуатації, реконструкції (ремонту) та утилізації будівель і споруд, а також вимоги, що висуваються до будівельних об'єктів (їхніх окремих фрагментів) і територій, функційно пов'язаних з ними. Під час розв'язання екзистенційних підзавдань будівельна експертиза (відповідно до положень і спеціальних правил) співвідноситиме визначені цим видом досліджень дані, що характеризують одну зі сторін об'єкта експертизи.

Найчастіше експерти досліджують властивості продукції будівельного виробництва. Ці об'єкти, як і будь-які матеріальні формування, мають безліч властивостей, проте, предметом експертного дослідження стають лише предмети, що мають значення для з'ясування істини у справі.

Розпочинаючи вивчати об'єкт, експерт повинен мати чітке уявлення про властивості предметів цієї категорії, причому саме про ті з них, які розкривають предмети з певного, суттєвого для виконання конкретного завдання боку. Це функційні (властивості призначення), експлуатаційні, естетичні,

споживчі властивості та властивості безпеки. У процесі дослідження експерт має виявити, вивчити, оцінити певні ознаки об'єкта (поняття гносеологічні, що служать засобом пізнання речі) і висловити свою думку про його властивості (поняття онтологічне, що розкриває матеріальний бік буття речі). Визначаючи властивості досліджуваного об'єкта, експертові слід виходити з того, що цей об'єкт характеризується не тільки наявністю, а й відсутністю певних ознак. Ознакою може бути не тільки властивість, а й відносини, а також відсутня властивість або відносини, що є підставою для з'ясування негативних понять. У криміналістиці відомо поняття «негативна обставина», коли відсутнє те, що повинно бути присутнім.

Споживчими називають властивості (об'єктивні особливості) продукції будівельного виробництва, що зумовлюють її здатність задовольняти конкретну потребу в процесі експлуатації. Споживчі властивості тісно пов'язані з властивостями безпеки, функційними, експлуатаційними, естетичними та іншими і визначають вартість продукції. У продукції будівельного виробництва як і в будь-якому іншому товарі («продукті, який знаходиться на ринку або може бути на нього доставлений», «предмет, річ, яка завдяки її властивостям задовольняє будь-які людські потреби»), спостерігається діалектична єдність двох сторін: вартості (результат абстрактної праці) і споживчої вартості (результат конкретної праці). І якщо перша — категорія економічна, то друга — «погранична, техніко-економічна»; вона схильна до впливу чинників, пов'язаних зі змінами, що відбуваються як у будівельному виробництві, так і в соціальній та економічній сферах суспільства. Вимогами спеціальних правил машиністам баштових кранів заборонено застосовувати вантажозахоплювальні пристрої, що не мають бирок та клейм. Їх відсутність і буде «негативною обставиною», що характеризує об'єкт експертизи як такий, що не відповідає вимогам спеціальних правил, які регламентують питання безпеки в будівництві, тобто як такий, що не має властивостей безпеки.

Отже, класифікація судових будівельно-технічних, оціночних експертиз та експертиз за земельним напрямом прямо залежить від об'єкта дослідження та його властивостей.

Розглянемо питання диференціації спеціальних знань у досліджуваній галузі в інших країнах. Судова будівельно-технічна експертиза в *Росії* базується на знаннях у галузях будівельної механіки, будівельного матеріалознавства, технології будівельного виробництва, технології виробництва деталей і конструкцій, організації будівельного виробництва, проектування тощо. У відповідному переліку судових експертиз є також землепорядна експертиза (дослідження об'єктів землеустрою, зокрема з визначенням

на місцевості). Водночас до землевпорядної експертизи належать дослідження з розподілу земельних ділянок; винесення в натуру меж (на місцевості) земельної ділянки; межові роботи; будівельна геодезія; рецензії на висновок експерта під час проведення земельно-технічної експертизи. До завдань землевпорядної експертизи належать розроблення різних варіантів розподілу ділянки чи домоволодіння з прилеглою земельною ділянкою; визначення проходів і проїздів через ділянки, прилеглі до домоволодіння; з'ясування факту накладання однієї земельної ділянки на іншу; визначення фактичних чи юридичних меж ділянки, яку досліджують; визначення відповідності проїздів чи проходів через сусідні ділянки.

Від того, до якої категорії належать конкретні землі, залежить вид дослідження. Розділяють такі різновиди експертизи: дослідження з розподілу земельної ділянки сільськогосподарського призначення; експертиза з розподілу земель у населених пунктах; землевпорядна експертиза земельних ділянок промисловості, зв'язку, енергетики, транспорту, телерадіомовлення, інформатики та іншого спецпризначення; дослідження з розподілу особливо охоронюваних земельних територій; територій земель лісового, водного фонду; земель і ділянок запасу.

Відповідно до Переліку видів судових експертиз, що проводяться в органах судової експертизи Міністерства юстиції **Республіки Казахстан** (наказ Міністра юстиції Республіки Казахстан від 25.01.2015 р. № 52)⁴⁷¹, до судової будівельної експертизи належать 2 експертні спеціальності: судово-експертне будівельно-економічне дослідження будівель і споруд; судово-експертне будівельно-технічне дослідження будівель і споруд. Згідно з довідником для правоохоронних, спеціальних органів та судів з питань призначення судових експертиз, у Центрі судової експертизи Міністерства юстиції Республіки Казахстан під час проведення судової будівельно-технічної експертизи досліджують фактичні дані, що характеризують процес виробництва і проектування, експлуатації та ремонту об'єктів будівництва, а також будівельно-технічну і проектно-кошторисну документацію та визначають:

- вартість та обсяг витрачання будівельних матеріалів відповідно до встановлених нормами та проектами, а також завищення витрачання додаткових будівельних матеріалів та обґрунтованість розрахунків за них;

⁴⁷¹ Перечень видов судебных экспертиз ... URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/sud/id-V15D0010277 (дата звернення: 23.06.2020).

- порушення будівельних норм та правил під час будівництва будівель і споруд;
- вартість виконаних будівельно-монтажних і ремонтно-будівельних робіт;
- можливість і варіанти розподілу домоволодіння;
- порядок землекористування та розподілу земельних ділянок;
- причини пошкодження будівельних конструкцій;
- вартість відновленого ремонту після затоплення, пожеж.

Під час судово-експертних будівельно-економічних досліджень визначають вартість будівельно-монтажних, ремонтно-будівельних і ремонтно-відновлювальних робіт. У межах цього виду судової експертизи відповідно до найбільш поширених груп об'єктів здійснюють:

- дослідження об'єктів будівництва, проектно-кошторисної та виконавчої документації з проведення будівельно-монтажних робіт;
- дослідження об'єктів нерухомості, правовстановлювальних, правозасвідчувальних документів.

Судово-експертні будівельно-технічні дослідження будівель і споруд пов'язані з визначенням:

- якості виконаних будівельно-монтажних та ремонтно-будівельних робіт, відповідності виконаних робіт будівельним нормам;
- причини руйнування об'єктів будівництва;
- дотримання вимог техніки безпеки й охорони праці під час виконання будівельно-монтажних і ремонтно-будівельних робіт;
- технічної можливості розподілу домоволодіння та земельної ділянки.

У **Білорусі** судова експертна колегія здійснює в судовому та досудовому порядку усі види будівельно-технічних експертиз. Судова експертиза будівельних об'єктів та територій, функціонально пов'язаних з ними, містить кілька підвидів (станом на сьогодні єдина кваліфікація підвидів експертизи будівельних об'єктів та території відсутня), зокрема такі експертизи:

- проектної документації;
- геодезичну;
- з розділу домоволодіння;
- заливки та пожежі;
- визначення параметрів ізоляції повітряного й ударного шуму огорожувальних конструкцій;
- вимірювання рівня та джерела шуму в приміщеннях житлових і громадських будівель;

- з'ясування відповідності систем вентиляції й опалення споруд вимогам технічних нормативних правових актів;
- визначення відповідності споруд нормам інсоляції та освітлення.

Будівельно-технічна експертиза тісно пов'язана із земельно-технічною. Статтею 14 Конституції України передбачено, що громадяни, юридичні особи та держава набувають і реалізують своє право власності на землю відповідно до законодавства, водночас земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави ⁴⁷². Відповідно до ст. 2 Земельного кодексу України, земельні відносини — це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею ⁴⁷³, які складають предмет земельного права, а земельне право України є однією із самостійних галузей права.

Крім того, з 01.01.2013 р. набув чинності Закон України від 07.07.2011 р. № 3613-VI «Про Державний земельний кадастр». Метою прийняття згаданого Закону є гарантування прав власників і землекористувачів, регулювання земельних відносин та управління земельними ресурсами, організація раціонального використання та охорони земель, здійснення землеустрою тощо. Дані Державного земельного кадастру є основою для ведення містобудівного кадастру населених пунктів, кадастрів інших природних ресурсів. Ведення Державного земельного кадастру спрямовано на забезпечення повноти відомостей про правовий статус земельних ділянок, водночас передбачено застосування єдиної системи просторових координат і системи ідентифікації земельних ділянок, а також запроваджено єдину систему земельно-кадастрової інформації та забезпечено її достовірність.

Отже, інформація про земельні ділянки, яку вносять до Державного земельного кадастру, повинна бути точною, правильною та достовірною, для чого перевіряють відповідність поданих документів вимогам законодавства, не допускають накладання земельних ділянок тощо. Державна реєстрація земельної ділянки — це внесення до Державного земельного кадастру передбачених цим Законом відомостей про формування земельної ділянки та надання їй кадастрового номера.

⁴⁷² Конституція України : ратифік. Законом України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (дата звернення: 23.06.2020).

⁴⁷³ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2002. № 3—4. Ст. 27.

Із 01.01.2013 р. інформація, що міститься у Державному земельному кадастрі, є публічною: її розміщено в Публічній кадастровій карті України, доступній завдяки інтернету.

Базуючись на згаданих нормах законодавства, земельно-технічну експертизу, що не належить до складу будівельно-технічної експертизи, виокремлено як рід інженерно-технічних експертиз. Уперше земельно-технічну експертизу як рід інженерно-технічних експертиз визначено в редакції наказу Мін'юсту України від 26.12.2012 р. № 1950/5 «Про внесення змін до наказу Мін'юсту України від 08 жовтня 1998 р. № 53/5»⁴⁷⁴ (зміни до Інструкції).

До основних завдань земельно-технічної експертизи відповідно до Науково-методичних рекомендацій у редакції наказу Мін'юсту України від 26.12.2012 р. № 1950/5 (п. 6.1) належать:

- визначення відповідності розробленої технічної документації на земельні ділянки та її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування;
- визначення відповідності зміни цільового призначення земельних ділянок та її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування;
- визначення фактичного землекористування земельними ділянками;
- визначення відповідності фактичного землекористування, а також порушень меж та накладання земельних ділянок відповідно до правовстановлювальних документів на ці земельні ділянки та вимог нормативно-правових актів;
- визначення відповідності фактичного розташування будівель, споруд та інших об'єктів відносно меж земельних ділянок правовстановлювальним документам та технічній документації із землеустрою та землекористування;
- визначення можливості розподілу (порядку користування) земельними ділянками, розроблення варіантів їх розподілу (порядку користування);
- визначення можливих варіантів підходу та проїзду до земельних ділянок, встановлення земельного сервітуту;
- оцінка земельних ділянок;

⁴⁷⁴ Про внесення змін до наказу Мін'юсту України від 08 жовтня 1998 р. № 53/5 : затв. наказом Мін'юсту України від 26.12.2012 р. № 1950/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13> (дата звернення: 23.06.2020).

- визначення відповідності виконаної оцінки земельних ділянок вимогам нормативно-правових актів з оцінки майна, методології, методам, оціночним процедурам.⁴⁷⁵

Тобто, оціночно-земельна експертиза належить до основних завдань земельно-технічної експертизи, яка, зі свого боку, не належить до складу будівельно-технічної експертизи.

З прийняттям 12.07.2001 р. Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні»⁴⁷⁶, Національного Стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»⁴⁷⁷ до основних завдань будівельно-технічної експертизи внесено зміни й передбачено, що визначення ринкової вартості нерухомого майна відбувається згідно з Інструкцією і Науково-методичними рекомендаціями⁴⁷⁸.

Як ми вже зазначали, оціночно-земельну експертизу як вид роду земельно-технічної експертизи у класі інженерно-технічних експертиз уперше визначено в редакції наказу Мін'юсту України від 26.12.2012 р. № 1950/5 «Про внесення змін до наказу Мін'юсту України від 08 жовтня 1998 р. № 53/5» (зміни до Інструкції і Науково-методичних рекомендацій)⁴⁷⁹.

Виокремлення підвиду оціночно-земельної експертизи обґрунтовано таким: відповідно до ч. 3 ст. 78 Земельного кодексу України, земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності⁴⁸⁰. Відповідно до ч. 1 зазначеної статті, право власності на землю — це право володіти, користуватися та розпоряджатися земельними ділянками⁴⁸¹. Переваги приватної власності стають очевидними, коли існує чинний ринок землі. Ринок землі — це стабільність прав власності, можливість передавати їх від однієї особи до іншої, це — відповідність цін на землю її дійсній вартості.

⁴⁷⁵ Науково-методичні рекомендації ... (у редакції наказу Мін'юсту України від 26.12.2012 р. № 1950/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13> (дата звернення: 23.06.2020).

⁴⁷⁶ Про оцінку майна, майнових прав URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14> (дата звернення: 23.06.2020).

⁴⁷⁷ Національний Стандарт № 1 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-п> (дата звернення: 23.06.2020).

⁴⁷⁸ Про затвердження Інструкції URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 23.06.2020).

⁴⁷⁹ Наказ Мін'юсту України від 26.12.2012 р. № 1950/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13#n6> (дата звернення: 22.03.2020).

⁴⁸⁰ Земельний кодекс України *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2002. № 3—4. Ст. 27.

⁴⁸¹ Там само.

Земля — довготерміновий і нерухомий ресурс. Головні властивості її не змінюються з часом, а якщо змінюються, то дуже повільно, тому землю вважають ресурсом із необмеженим терміном використання. У зв'язку із цим було ухвалено Закон України «Про оцінку земель» від 11.12.2003 р. № 378-IV⁴⁸².

Згаданий Закон визначив правові засади оцінки земель, регулювання відносин, пов'язаних з процесом оцінки земель, і забезпечив проведення оцінки земель з метою захисту законних інтересів держави й інших суб'єктів правовідносин у питаннях оцінки земель, інформаційного оподаткування та ринку земель. Порядок проведення експертної грошової оцінки земельних ділянок визначено у ст. 19 згаданого Закону. Крім того, здійснення експертної оцінки регламентовано також Постановою Кабінету Міністрів України від 11.10.2002 р. № 1531 «Про експертну грошову оцінку земельних ділянок»⁴⁸³.

Наказом Мін'юсту України від 27.07.2015 р. № 1350/5 «Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5», зареєстрованим у Мін'юсті України 29.07.2015 р. за № 915/27360, гл. 5 і 6 р. II Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень викладено в новій редакції, згідно з якою в п. 6.2 визначено основні завдання оціночно-земельної експертизи, а саме:

- експертна грошова оцінка земельних ділянок;
- експертна грошова оцінка прав на земельні ділянки;
- визначення відповідності виконаної оцінки земельної ділянки або прав на неї вимогам нормативно-правових актів з оцінки майна, методології, методам, оціночним процедурам⁴⁸⁴.

Сьогодні економічно розвинені країни світу намагаються подолати протиріччя між зростанням економіки й обмежувальними екологічними вимогами, визначають пропорції стійкого розвитку природи та суспільства, «примирять» економіку й екологію.

⁴⁸² Про оцінку земель : Закон України від 11.12.2003 р. № 1378-IV (зі змін. та допов.). *Урядовий кур'єр*. 13.01.2004. № 5.

⁴⁸³ Про експертну грошову оцінку земельних ділянок: Постанова КМУ від 11.10.2002 р. № 1531 (зі змін.). *Урядовий кур'єр*. 23.10.2002. № 196.

⁴⁸⁴ Науково-методичні рекомендації ... (у редакції наказу Мін'юсту України від 27.07.2015 р. № 1350/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0915-15> (дата звернення: 24.06.2020).

Найважливішим видом землепорядних робіт у закордонних країнах вважають планування й організацію раціонального використання земель у різних адміністративно-територіальних утвореннях (*Land Use Planning*).

Необхідність планування використання земель на перспективу в Західній Європі зумовили зростання міст і природоохоронна мета. Саме міста з 1980-х рр. активно впливають на земельну політику держав, тому що землі, призначені під забудову, є найдорожчими. Плани використання земель одночасно розв'язують питання охорони природи, перерозподілу земель між міським, сільським, лісовим господарством, промисловими, транспортними й іншими галузями, питання містобудування і земельно-господарської обласшованості поза межами та в межах міських територій.

Так, значний попит на земельні ділянки в **Німеччині** обумовлений зростанням міст, розвитком промисловості, енергетики, транспорту; конфліктні ситуації, пов'язані з вилученням з цією метою земель сільськогосподарського призначення та лісового фонду, екологічні проблеми, що виникають паралельно з цим, визначили необхідність планування використання й охорони земель.

Основними законодавчими актами, якими врегульовано систему планування використання й охорони земель у Німеччині, є Конституція країни, Цивільний кодекс, Будівельний кодекс, Федеральні закони про землепорядження і про територіальне планування землекористування та ін.

Законодавство ФРН остаточно закріпило єдину систему планування використання та охорони земель загалом по країні, на рівні федеральних земель і муніципальних утворень.

Кожна з 16 федеральних земель, що складають територію ФРН, має широкі повноваження зі створення власних систем планування і регулювання землекористування. Проте, відповідно до федеральних законів, усі федеральні землі зобов'язані розробити Генеральну земельну програму й Генеральний план розвитку землекористування своїх територій, положення яких обов'язкові для дотримання на рівні муніципалітетів (громад).

Основними документами, що визначають розвиток території в муніципальних утвореннях, є плани використання земель (територій) громад, їх складають у масштабі 1 : 10000 для всієї території муніципалітету.

Кожен план повинен відповідати планам більш високого рівня. У цьому плані територію муніципалітету поділяють за видами її використання.

На підставі плану розробляють правила землекористування і забудови земель.

У плані використання земель розв'язуються такі основні питання:

- уточнюють загальну площу, структуру й види використання земель громади, а також їхні межі;
- зважаючи на плани більш високого рівня, визначають передбачуване розміщення об'єктів інфраструктури, що мають значення для держави, федеральної землі чи землі регіону;
- з'ясовують вид (цільове призначення) використання території;
- розробляють перспективи містобудівного розвитку території, визначають земельні ділянки для розширення поселень, під промислові й інші об'єкти тощо;
- уточнюють місця розташування і площі земельних ділянок, що забудовуються;
- визначають площі під транспортні комунікації, зелені насадження, водні об'єкти, території розташування і розроблення корисних копалин;
- уточнюють площі сільськогосподарських і лісових угідь.

Особливістю економіки **Франції** є високий ступінь державного монополістичного капіталізму, що найбільш чітко виявляється в наявності великого державного сектора і в загальнонаціональному економічному плануванні.

Водночас соціально-економічне планування у Франції має здебільшого індикативний характер, тобто показники, що встановлюються, не є обов'язковими для приватного сектора. У сфері регулювання земельних відносин планування є дієвим засобом для забезпечення ефективного використання. Воно є механізмом перерозподілу земель, зазвичай у суспільних інтересах, а також захисту сільськогосподарських, лісових та інших територій від нераціонального використання, необґрунтованого вилучення для потреб промисловості, транспорту, нових міст, інших поселень та ін. Крім того, планування використання земель забезпечує можливість розвитку рекреаційних територій, охорону земель від деградації, ерозії й інших несприятливих процесів.

Французька модель землевпорядкування здійснюється через спеціальну земельну документацію, що має вид планів облаштованості території різного рівня. Такі плани поділяють на генеральні, які складають зазвичай на країну чи на регіон; районні, що мають вид основних директивних схем і що їх розробляють на кілька комун; місцеві (муніципальні), які складають для території однієї комун.

Базою для будь-якого плану є зонування, за якого всю територію поділяють на зони: сільськогосподарської, лісової забудови, першочергової забудови для індивідуальної і суспільної мети та ін. Після оприлюднення таких

планів, за наявності позитивної суспільної думки, їх затверджують і вони є обов'язковими для виконання.

Планування, використання й охорона земельних ресурсів у **Великій Британії** — найважливіша частина земельної політики держави. Система планування використання земель у Великій Британії бере початок з 1947 р. Вона має кілька рівнів: державний, регіональний і місцевий (муніципальний).

Державний рівень планування розпочався із затвердження сітки стандартних районів Великої Британії (1947), сітки економіко-планувальних районів (1964) і сітки урядових районів та графств (2001). Уже 1947 р. країна відмовилася від концепції зонування території, що її використовують як самостійний правовий інструмент, і регулює режим використання земель на підставі зонального плану, що має статус місцевого закону.

Станом на сьогодні питання розвитку території, планування використання земель і забудови в містах, а також удосконалення землеволодіння й землекористування у Британії розв'язують на підставі ієрархічно взаємозалежних планів — загального структурного (*Comprehensise Plan*) і місцевого (*Municipal*).

Загальний структурний план розробляють як обов'язковий для кожного графства документ. Він є описом загальних напрямів політики графства у сфері землекористування і містобудування, включно з природоохоронними заходами.

Такий план визначає основні види використання території (функційне зонування), траси магістральних інженерних і транспортних комунікацій, зони міської реконструкції та розвитку. Після розроблення й обговорення населенням цей план надають на розгляд державному секретареві, який представляє уряд та має право затвердити план цілком, частково за умови дороблення, або відхилити його. Така система планування впливає на розв'язання конкретних питань реалізації права на землю. Зокрема, під час продажу землі й іншої нерухомості власники не можуть змінити цільового призначення землі без узгодження з місцевою Радою з планування при адміністраціях міст, районів, графств і муніципалітетів. У Великій Британії існує сувора система контролю за розвитком і характером використання землі й іншої нерухомої власності. Це пояснюється тим, що зміна цільового призначення земельної ділянки може спричинити істотне збільшення чи зменшення її вартості.

Звісно, цільове призначення земельних ділянок визначено на рівні окремих зон та інших територій, не сягаючи рівня індивідуальної власності. Проте, деякі види власності, наприклад ті, що мають особливу архітектурну чи історичну цінність, підлягають обліку, і їхній розвиток підпорядковується

визначеним правилам. У цьому разі обмеження характеру використання земельних ділянок відображають у записах за об'єктами власності й реєструють у Королівській державній реєстраційній палаті. У Шотландії — у Службі реєстрів.

В **Австралії** в усіх штатах склалася чітка система керування земельними ресурсами на підставі системи реєстрації землеволодінь Торренса (*Torrens Title System*).

Основними принципами системи реєстрації Торренса, що базуються на забезпеченні державою гарантій прав на землеволодіння, є такі:

- будь-яка операція, пов'язана із земельною ділянкою, повинна бути зареєстрована в Реєстрі записів про землеволодіння;
- на кожну земельну ділянку, що існує у штаті на конкретний момент, є документ, який засвідчує право володіння нею, а у власників ділянок зберігається копія, яка називається «Свідченням на землеволодіння» (*Certificate of Title*);
- уряд штату гарантує, що людина, прізвище якої зафіксоване в Реєстрі записів про землеволодіння, є законним власником тієї ділянки землі, щодо якої зроблений запис;
- запис, що зберігається в Реєстрі, є гарантією беззаперечного права на землеволодіння і визнається незаперечним доказом у будь-якому суді.

Досвід використання системи реєстрації Торренса в Австралії свідчить, що з метою підвищення ефективності використання й охорони земель усі дії, пов'язані із забезпеченням керування земельними ресурсами, реєстрацією земельних ділянок і іншого нерухомого майна, земельним кадастром і оцінкою земель, землепорядженням, геодезією і картографією, земельно-інформаційними системами, повинні бути зосереджені в одному державному відомстві.

Земельними ресурсами штатів в Австралії керують на підставі «Законодавства про планування щодо природного середовища» завдяки визначенню:

- загальних правил землекористування;
- процедур, відповідно до яких ухвалюють плани з розвитку територій і охорони навколишнього природного середовища;
- процедури, за допомогою якої можна одержати дозвіл на використання землі.

Рішення уряду й органів місцевого самоврядування в галузі землекористування втілюють у життя за допомогою планів розвитку територій і охорони навколишнього природного середовища.

Існує три види таких планів:

- план розвитку території штату загалом;
- регіональні плани охорони навколишнього природного середовища;
- місцеві плани розвитку територій і охорони навколишнього природного середовища.

План розвитку території штату складають після проведення дискусій із проблем землекористування штату між Департаментом з планування, місцевими радами, громадськістю і державними органами влади. У плані позначають питання, що мають важливе значення для всього штату — такі, наприклад, як охорона лісів, розташованих у межах міст; раціональне використання екологічно вразливих земель; будівництво доріг та інших об'єктів інфраструктури.

Планування використання земель сільськогосподарського призначення в сільських районах має свої особливості. Основою для планування використання й охорони цих земель є місцеві плани розвитку сільських територій і охорони навколишнього природного середовища. Під час складання цих планів зважають на такі принципи:

- заохочення нових видів використання сільськогосподарських земель і розвитку сільських територій, що враховують екологічні вимоги;
- забезпечення максимальної користі для суспільства під час використання сільськогосподарських земель за умови мінімальних економічних і соціальних витрат;
- зонування території з метою запобігання вилученню продуктивних угідь для несільськогосподарських цілей.

В останній чверті XX ст. в Австралії істотно змінилася концепція планування використання земель. Було визнано, що для підтримання економічного зростання й соціального добробуту потрібно вишукувати матеріально-грошові й інші засоби для відновлення природних ресурсів, знищення яких мало місце внаслідок інтенсивного й часто не виправданого землекористування.

У **США** без чітко визначеної політики формулювання цілей, завдань і результатів землекористування не проводять жодного заходу, що стосується розвитку територій. Цю політику втілюють у широко обговорюваних перспективних планах використання земель і розвитку територій на різних рівнях, які за допомогою затверджених і фінансованих програм регулювання землекористування та проекти землевпорядження реалізують у конкретній місцевості.

Планування використання земель у США є наймогутнішим механізмом регулювання землекористування. Воно має понад вікові традиції і його

віддавна пов'язували з розвитком міських територій та їхньою забудовою. Згодом плани використання й охорони земель почали складати також на територіях, що прилягають до міст, охоплюючи сільські місцевості й цілі округи.

У США не існує єдиного федерального законодавства в галузі планування і розвитку міського й сільського землекористування. Федеральна влада може лише опосередковано стимулювати розроблення та ухвалення відповідних документів на рівні штатів і муніципалітетів, хоча й пропонує стандарти та модельні закони в цій галузі.

Контроль за розвитком землекористування і забудовою перебуває в компетенції штатів, які цілком чи частково передають свої повноваження місцевим органам влади через відповідні закони.

Основу планування використання земель у штатах США складає зонування території. Відповідно до визначень Американської асоціації планувальників і Міжнародної асоціації міського керування, під зонуванням слід розуміти розподіл території муніципалітету чи округу на зони (райони) з метою регулювання використання земель, що перебувають у приватній власності.

Більшість штатів розробила закони про зонування на підставі модельного «Стандартного вповноваженого закону штату про зонування», тому їхній зміст багато в чому ідентичний. Закон про зонування містить 2 частини: зональні правила та план (мапу) зонування території. Зональні правила зазвичай містять такі розділи: загальні положення, визначення понять, опис вимог до плану землекористування і забудови ділянки, правила дозволених видів використання, умови відхилень від зонального плану та ін.

Найбільш поширеними видами зон у США є такі: житлова зона (низької, середньої та високої щільності забудови); промислова (комерційна, транспортна, комунікацій і утилізацій); торговельна; обслуговування (сервісу); культури, розваг і рекреації; використання ресурсів і видобутку корисних копалин (сільськогосподарська, лісова, що має відношення до сільського й лісового господарства, рибальства, видобутку корисних копалин та ін.); водяні площі, що не розвиваються, і резервні території.

Для кожної зони окреслюють однаковий правовий режим, у межах якого визначають перелік основних допоміжних і тимчасових видів використання землі і будівель, граничні розміри площі ділянки, обмеження розмірів будівель і їхнього розміщення на ділянці, щільність забудови, співвідношення площі житлової забудови і відкритих просторів, умови доступу до доріг, інженерних мереж та ін.

Загалом земельну політику США можна розглядати як сукупність компромісів, що мають більшою мірою динамічний, аніж постійний характер. Зміцнюються позиції тих, хто вважає землю суспільною цінністю і, відповідно, удосконалюється контроль за використанням приватних земель. Але цій тенденції постійно опираються прихильники невтручання держави в бізнес і власники, які прагнуть абсолютних прав на землю.

Аналіз закордонного досвіду планування й організації використання земель окремих країн доводить усю важливість і необхідність проведення землеустрою в нашій державі, що забезпечить раціональне землекористування й охорону довкілля.

Землевпорядне провадження — це сукупність окремих процесуально-землевпорядних дій, які вчиняє землевпорядник або інша уповноважена на вчинення землевпорядних дій особа у визначеній законом послідовності на кожній стадії (етапі) землевпорядного процесу.

Класифікація землевпорядних проваджень. Землевпорядні провадження можна поділити на певні види та класифікувати за різними ознаками, що допомагатимуть кращому розумінню та запам'ятовуванню. Класифікуючи землевпорядні дії (землевпорядні провадження), ми упорядковуємо й полегшуємо їхній аналіз, звертаємо увагу на особливості їх дослідження та оцінку залежно від місця, яке вони посідають у класифікаційній системі. Така класифікація має як теоретичне, так і практичне значення. Групуючи землевпорядні провадження за певними ознаками, ми вивчаємо їх матеріальну та процесуальну природу, що дає змогу говорити про подальший розвиток теорії землевпорядного процесу та її вплив на становлення й удосконалення законодавства про землеустрій, земельний кадастр, оцінку земель тощо. Землевпорядний процес охоплює різні види землевпорядних проваджень, правові особливості яких визначають специфіку землевпорядного процесу з їх вчинення. Це є підставою для виокремлення їхніх характерних ознак.

У цьому зв'язку ми виокремлюємо такі критерії, які можуть стати загальною підставою для класифікації землевпорядних проваджень за видами, а саме:

- залежно від функції, виконуваної землеустроєм, земельним кадастром, оцінкою земель та земельних ділянок;
- правовий зміст і мета землевпорядного провадження;
- порядок вчинення землевпорядного провадження;
- термін зберігання землевпорядних документів;
- кількісний склад учасників землевпорядного процесу.

Зважаючи на функційний аналіз виконуваних землепорядниками повноважень у процесі здійснення землеустрою, оцінки земель, ведення земельного кадастру, землепорядні провадження можна поділяти на види за такими критеріями:

1. Залежно від виконуваної землеустроєм функції в системі державного управління земельними ресурсами та землекористуванням:

- інформаційне забезпечення управління земельним фондом. Ця функція забезпечується шляхом проведення інвентаризації земель, топографо-геодезичних, картографічних, ґрунтових, геоботанічних та інших обстежень і вишукувань;
- прогнозування і планування використання земельних ресурсів та їх охорони. Зазначену функцію землеустрою здійснюють шляхом розроблення державних і регіональних прогнозів і програм використання й охорони земель, схем використання й охорони земельних ресурсів;
- організація раціонального використання та охорони земель. До складу землепорядних робіт водночас належать розроблення схем землеустрою районів, територіальний землеустрій, визначення меж адміністративно-територіальних утворень, меж територій з особливим правовим режимом використання земель і меж територій з особливими природоохоронними, рекреаційними і заповідними режимами, формування земельних фондів різного цільового призначення, внутрішньогосподарське землепорядкування, складання робочих проєктів, пов'язаних з використанням і охороною земель;
- організація раціонального використання земель різного цільового призначення. Ці землепорядні дії розв'язуються на підставі землепорядних робіт щодо зонування земель за типами (підтипами) землекористування, із впорядкування територій територіальних громад та ін.;
- формування земельних ділянок, що належать до земельного обороту з визначенням місця їх розташування, площ і меж, визначенням їх якісних і вартісних характеристик тощо;
- формування земельних ділянок під час розмежування державної та комунальної власності на землю з метою реєстрації прав власності на земельні ділянки держави й територіальних громад;
- оцінка та реєстрація земельних ділянок для їх обігу та захисту прав власності на землю.

2. Правовий зміст і мета землепорядного провадження як ознака землепорядного процесу можуть бути розкриті саме крізь призму запропонованої в юридичній літературі й уточненої авторами класифікації землепорядних проваджень на чотири великі групи. Це дасть змогу говорити про спільні та характерні тільки для цієї групи властивості, що істотно впливатиме на розроблення нових та вдосконалення наявних правил вчинення таких проваджень (землепорядну процедуру).

До першої групи землепорядних проваджень належать землепорядні дії щодо проєктування меж та оформлення беззаперечного права на землю, зокрема:

- визначення на місцевості меж адміністративно-територіальних одиниць;
- визначення на місцевості меж територій з особливим природоохоронним, рекреаційним і заповідним режимами;
- визначення на місцевості меж земельних ділянок власників і землекористувачів.

До другої групи землепорядного провадження з державної реєстрації земельних ділянок та засвідчення беззаперечних фактів про режим їх використання належать такі землепорядні дії:

- 1) перша підгрупа — державна реєстрація земельних ділянок та засвідчення беззаперечних фактів про межі та режим землекористування:
 - реєстрація заяв про внесення відомостей до Державного земельного кадастру, надання таких відомостей;
 - перевірка відповідності поданих документів вимогам законодавства;
 - формування поземельних книг на земельні ділянки, унесення записів до них, забезпечення зберігання таких книг;
 - унесення відомостей до Державного земельного кадастру або надання відмови у такому внесенні;
 - присвоєння кадастрових номерів земельним ділянкам;
 - надання відомостей з Державного земельного кадастру та відмови у такому наданні;
 - виправлення помилок у Державному земельному кадастрі;
 - передавання органам державної реєстрації речових прав на нерухоме майно відомостей про земельні ділянки;
- 2) друга підгрупа — внесення до Державного земельного кадастру відомостей про межі та перелік обмежень у використанні земель:
 - державна реєстрація обмежень у використанні земель;

- унесення до Державного земельного кадастру відомостей про обмеження у використанні земель, безпосередньо встановлені законами та прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами;
 - унесення до Державного земельного кадастру відомостей про суборенду, сервітут тощо;
- 3) третя підгрупа — засвідчення беззаперечних фактів під час надання:
- з Державного земельного кадастру відомостей про об'єкт Державного земельного кадастру;
 - довідок, що містять узагальнену інформацію про землі (території), за формою, установлену Порядком ведення Державного земельного кадастру;
 - викопіювання з картографічної основи Державного земельного кадастру, кадастрової мапи (плану);
 - копій документів, що їх створюють під час ведення Державного земельного кадастру.

До третьої групи землевпорядних проваджень з надання документам виконавчої сили належить така землевпорядна дія, як надання офіційного статусу документації із землеустрою та відомостям Державного земельного кадастру, зокрема про:

- 1) відомості про межі земельної ділянки під час внесення до Державного земельного кадастру:
- на підставі відповідної документації із землеустрою щодо формування земельних ділянок у випадках, визначених ст. 791 Земельного кодексу України, під час їх формування;
 - на підставі технічної документації із землеустрою щодо визначення (відновлення) меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) — у разі визначення (відновлення) меж земельної ділянки за її фактичним використанням відповідно до ст. 107 Земельного кодексу України та в разі зміни меж суміжних земельних ділянок їхніми власниками;
 - на підставі технічної документації із землеустрою щодо проведення інвентаризації земель — за результатами інвентаризації земель;
 - на підставі проєктів землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв) — у разі надання в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв);
- 2) відомості про цільове призначення земельних ділянок під час внесення до Державного земельного кадастру:
- а) щодо категорії земель:

- на підставі відповідної документації із землеустрою, яку розробляють під час формування земельних ділянок,— щодо земельних ділянок, які формуються;
- на підставі проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки, яким передбачена зміна її цільового призначення;
- на підставі технічної документації із землеустрою щодо інвентаризації земель;

б) щодо виду використання земельної ділянки в межах певної категорії земель:

- на підставі відповідної документації із землеустрою, яку розробляють під час формування земельних ділянок,— щодо земельних ділянок, які формуються;
- на підставі письмової заяви власника (користувача) земельної ділянки державної чи комунальної власності,— у разі зміни виду використання земельної ділянки (крім земель сільськогосподарського призначення та земель оборони);
- на підставі проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки, яким передбачена зміна її цільового призначення;

3) відомості про економічну оцінку земель під час внесення до Державного земельного кадастру на підставі затвердженої технічної документації з такої оцінки;

4) відомості про утіллі земельної ділянки під час внесення до Державного земельного кадастру:

- на підставі відповідної документації із землеустрою, яку розробляють під час формування земельних ділянок, щодо земельних ділянок, які формуються;
- на підставі схем землеустрою і техніко-економічних обґрунтувань використання й охорони земель адміністративно-територіальних одиниць, проєктів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь, проєктів землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв), проєктів землеустрою щодо приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, проєктів землеустрою щодо впорядкування території населених пунктів, технічної документації із землеустрою щодо інвентаризації земель.

До четвертої групи — охоронні землевпорядні дії — належать такі землевпорядні провадження:

- ужиття заходів щодо охорони земельних ресурсів та прав на землю;
- визначення та зміни меж обмежень і обтяжень прав у використанні земель та інших природних ресурсів тощо, що підлягають державній реєстрації;
- прийняття на зберігання документів.

За порядком вчинення землевпорядного провадження автори запропонували розрізняти землевпорядні провадження, які вчиняють в один етап (одноетапні) та в кілька етапів (багатоетапні).

У цьому зв'язку поділ землевпорядних процедур пропонуємо розподілити на дві групи:

- *перша група* — процедури, які являють собою одну (разову) дію, що вчиняється одразу, швидко, миттєво (наприклад, засвідчення копії документа, виготовлення технічної документації із землеустрою щодо визначення меж частини земельної ділянки, на яку поширюється право суборенди, сервітуту, чи технічної документації із землеустрою щодо поділу й об'єднання земельних ділянок);
- *друга група* — складні процедури, які вимагають подання комплексу вихідних документів, участі як однієї, так і кількох осіб, складання проєкту, запитів до установ тощо. Складовими цієї групи автори вважають процедуру розроблення проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки, проєкту землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв) або проєкту землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь.

Такий поділ землевпорядних процедур заслуговує на увагу, але його сформульовано без урахування процесуального порядку вчинення землевпорядного провадження, тобто етапів і стадій землевпорядного процесу.

***Землевпорядний процес одноетапного провадження
розподілу й об'єднання земельних ділянок***

Стадія відкриття провадження

1. Звернення заявника із заявою до землевпорядника чи землевпорядної організації.

Стадія підготовки до вчинення землевпорядного провадження

2. Перевірка землевпорядником об'єктивних умов вчинення землевпорядного провадження:
 - визначення особи, перевірка її дієздатності та правоздатності;
 - перевірка наданих кадастрових планів земельних ділянок, які об'єднують в одну земельну ділянку, або частини земельної ділянки, яку виокремлюють;

- підготовка технічного завдання на складання документації, затвердженого замовником документації, та підготовка договору на виконання роботи (послуги), підписаного замовником документації;
- оплата вартості роботи (послуги) повністю або авансування;
- одержання нотаріально посвідченої згоди на поділ чи об'єднання земельної ділянки заставотримачів, користувачів земельної ділянки (у разі перебування земельної ділянки в заставі, користуванні);
- одержання згоди власника земельної ділянки, для земель державної власності — органу, уповноваженого здійснювати розпорядження земельною ділянкою, на поділ чи об'єднання земельних ділянок користувачем (крім випадків поділу земельної ділянки у зв'язку з набуттям права власності на житловий будинок, розташований на ній).

Стадія безпосереднього вчинення землевпорядної дії

1. Проведення польових геодезичних робіт щодо об'єднання в одну земельну ділянку або визначення меж частини земельної ділянки, яку виокремлюють.
2. Установлення меж обмежень на використання земельної ділянки та наявні земельні сервітути.
3. Складання переліку обтяжень прав на земельну ділянку, обмежень на її використання та наявні земельні сервітути.
4. Складання акту приймання-передачі межових знаків на зберігання під час поділу земельної ділянки за межі поділу.
5. Оформлення технічної документації із землеустрою щодо поділу та об'єднання земельних ділянок, її передавання замовникові та підготовка електронного документа для внесення відомостей про земельну ділянку до Державного земельного кадастру.

За строками зберігання землевпорядних та земельно-кадастрових документів слід виокремити такі терміни:

- менше ніж 10 років,
- тимчасове зберігання до 75 років;
- постійне зберігання.

Назви цих груп мають відповідати терміну зберігання. Тому пропонуємо першу групу називати «документи тимчасового зберігання», другу — «тривалого зберігання», а третю — «документи постійного зберігання». Ця класифікація має на меті дослідити раціональність термінів зберігання окремих груп документів. Класифікація нотаріальних проваджень за строком зберігання документів дуже суттєва також для осіб, які звернулися за відповідними документами.

Кількісний склад учасників землепорядного процесу має практичне значення, оскільки повинен визначати згоду всіх суб'єктів на вчинення землепорядного провадження. Так, кожному суб'єктові землепорядного провадження має надаватися право на відмову від вчинення землепорядного провадження, оскарження правильності вчинення землепорядного провадження і правомірності відмови у його вчиненні тощо. Тому слід виокремлювати багатосуб'єктні та односуб'єктні землепорядні провадження — залежно від кількості осіб, що звернулися до землепорядника (землепорядної організації) за їх учиненням. Особливе значення запропонована класифікація матиме під час підготовки землепорядних документів для купівлі-продажу земельних об'єктів (земельних ділянок, землекористування як об'єктів нерухомості), що належать за правом спільної власності декільком суб'єктам.

Загальна характеристика землепорядного провадження у сфері землеустрою

Характерним для сфери землеустрою є формування земельної ділянки або території землекористування землепорядником (землепорядною організацією) із визначенням правового режиму використання й охорони земель і інших природних ресурсів, а також юридичної достовірності суб'єктивних прав, яке має особа незалежно від її звернення. Але таке право існує «потенційно», тобто особа в силу закону повинна юридично закріпити у порядку, визначеному законом, відомості про земельну ділянку (кадастровий номер; місце розташування; опис меж; площу; міри ліній за периметром; координати поворотних точок меж; дані про прив'язку поворотних точок меж до пунктів державної геодезичної мережі; дані про якісний стан земель та про бонітування ґрунтів; відомості про інші об'єкти Державного земельного кадастру, до яких територіально (повністю або частково) належить земельна ділянка; цільове призначення (категорія земель, вид використання земельної ділянки в межах певної категорії земель); склад угідь із зазначенням контурів будівель і споруд, їхніх назв; відомості про обмеження).

Висновки за розділом 14

У законодавстві України застосовано термін «галузь знань» — основна предметна галузь освіти й науки, що містить групу споріднених спеціальностей, за якими здійснюється професійна підготовка. Міжнародна стандартна класифікація освіти (ISCED), розроблена ЮНЕСКО, у класифікації галузей освіти і професійної підготовки виокремлює 11 наукових галузей (перший рівень), 29 напрямів (другий рівень) та майже 80 спеціалізацій (третій рівень): під номером 07 «Інженерні, обробні і будівельні галузі» (071 «Інженерія і інженерна справа»; 072 «Виробничі і обробні галузі»; 073 «Архітектура

і будівництво»). Оскільки до головних технічних наук належать металургія, гірництво, ливарна справа, машинознавство, електротехніка, теплотехніка, гідротехніка, радіотехніка, будівництво та ін., а технічні науки тісно пов'язані з точними та природничими науками, які впливають одна на одну, доцільно вважати будівельно-технічну, оціночно-будівельну, земельно-технічну, оціночно-земельну експертизи та експертизу з питань землеустрою належними до класу інженерно-технічних експертиз.

Ці експертизи також поєднано методами дослідження: фотофіксуванням об'єктів дослідження, візуальним обстеженням об'єктів дослідження, інструментальними методами дослідження (застосуванням засобів виміральної техніки), методом зіставлення наданих матеріалів, результатів проведеного дослідження з нормативними документами, чинними на території України, тощо.

Основою розподілу судових експертиз на роди є характер досліджуваних об'єктів у сукупності з розв'язувальними завданнями. У класи об'єднують роди судових експертиз, що належать до однієї або близької галузі спеціальних знань, які до того ж використовують подібний інструментарій, тобто сукупність методичних і технічних прийомів та операцій, що спрямовані на здобуття за їх допомоги певної інформації.

Послідовно та логічно у складі інженерно-технічних експертиз можна виокремити як рід будівельно-технічну експертизу й оціночно-будівельну експертизу, зважаючи на експертні спеціальності, передбачені нормативно-правовими актами з питань атестації судових експертів.

Предметом судових будівельно-технічних та оціночно-будівельних експертиз слід вважати з'ясовані на підставі спеціальних будівельно-технічних знань відомості про факти, що мають доказове значення під час судового розгляду справ.

Будівельно-технічна експертиза — це дослідження об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій та відповідних документів.

Оціночно-будівельна експертиза — це дослідження об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій та відповідних документів, які містять інформацію про визначення вартості об'єкта оцінки.

Основними завданнями будівельно-технічної експертизи й оціночно-будівельної експертизи є:

- визначення відповідності розробленої проектно-технічної та кошторисної документації вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва;

- визначення відповідності виконаних будівельних робіт та побудованих об'єктів нерухомого майна проєктно-технічній документації та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва;
- визначення, перевірка обсягів і вартості виконаних будівельних робіт та складеної первинної звітної документації з будівництва та їх відповідність проєктно-кошторисній документації, вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва;
- визначення групи капітальності, ступеня вогнестійкості будівель і споруд та ступеня будівельної готовності незавершених будівництвом об'єктів;
- визначення технічного стану будівель, споруд та інженерних мереж, причин пошкоджень і руйнувань об'єктів та їх елементів;
- визначення можливості й розроблення варіантів розподілу (надання частки; порядку користування) об'єктів нерухомості;
- визначення вартості будівельних робіт, пов'язаних з переобладнанням, усуненням наслідків залиття, пожежі, стихійного лиха, механічного впливу тощо;
- визначення вартості (ринкової, ліквідаційної та ін.) будівель і споруд.

Тобто технічний зміст судових будівельно-технічних та оціночно-будівельних експертиз полягає в реалізації знань із будівництва, аналізуванні технічної документації, специфічної щодо предмета, завдань, об'єкта, суб'єкта й методів дослідження. Ці особливості виокремлюють їх у самостійні роди судової експертизи.

Предметом *судових земельно-технічної й оціночно-земельної експертиз* є встановлені в результаті дослідження документів і натурних обстежень із застосуванням спеціальних знань у галузі землеустрою, земельних відносин фактичні дані, обставини справи (провадження) щодо невідповідності встановленим нормам і правилам визначення фактичного розташування будівель, споруд та інших об'єктів щодо меж земельних ділянок, визначення порядку користування земельною ділянкою, визначення ринкової вартості нерухомого майна (земельних ділянок) різного цільового призначення, з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду.

Види експертиз є складовими роду. Їх визначає специфіка предмета, що вирізняє його із-поміж спільних для роду об'єктів і методик дослідження.

Проведення експертиз подібного роду (земельно-технічної експертизи) обумовлено необхідністю з'ясування обставин, які мають значення для правильного розгляду справи, та містить такі види:

- визначення фактичного землекористування земельними ділянками, а саме фізичних характеристик земельних ділянок (конфігурації, площі, промірів тощо);
- визначення відповідності фактичного розташування будівель, споруд та інших об'єктів щодо меж земельних ділянок їхньому розташуванню у відповідній технічній документації;
- визначення відповідності фактичного землекористування в частині порушення меж та накладання земельних ділянок відповідно до правовстановлювальних документів та документації із землеустрою на ці земельні ділянки;
- визначення можливості розподілу (порядку користування) земельними ділянками, розроблення варіантів їх розподілу (порядку користування).

Проведення експертиз подібного роду (оціночно-земельна експертиза) обумовлено необхідністю визначити обставини, які мають значення для правильного розгляду справи. Вона містить такі види:

- експертну грошову оцінку земельних ділянок;
- експертну грошову оцінку прав на земельні ділянки;
- визначення відповідності виконаної оцінки земельної ділянки або прав на неї вимогам нормативно-правових актів з оцінки майна, методології, методам, оціночним процедурам.

Станом на час написання цієї праці (згідно із зазначеними родами судових експертиз) присвоюють кваліфікації судових експертів 10.7 «Розподіл земель та визначення порядку користування земельними ділянками» та 10.14 «Оцінка земельних ділянок».

Об'єктами дослідження є:

- земельні ділянки;
- правовстановлювальні документи на земельні ділянки (державний акт на право приватної власності на землю, державний акт на право власності на землю, державний акт на право власності на земельну ділянку, державний акт на право постійного користування землею, договір оренди земельної ділянки, свідоцтво про право власності на нерухоме майно, витяг з Реєстру прав власності на нерухоме майно, витяг та інформаційна довідка з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно про реєстрацію права власності, витяг та інформаційна довідка з Державного земельного кадастру про земельні ділянки);
- правовстановлювальні документи на будівлі та споруди;

- кадастровий план на земельну ділянку;
- збірний кадастровий план на земельні ділянки;
- результати виконання топографо-геодезичних робіт;
- документація із землеустрою (виготовлена відповідно до вимог законодавства);
- матеріали технічної інвентаризації;
- документи, які підтверджують надання в користування (передавання у власність) земельних ділянок, а також вилучення (викуп), відчуження земельних ділянок тощо;
- документи БТІ, що містять дані про площу (розміри, конфігурацію) земельної ділянки, на якій розташовано об'єкти нерухомості;
- документація та інформація, необхідна для проведення оцінки, тощо.

Експерт використовує ці відомості як вихідні дані для свого дослідження. Методи експертної діяльності, що є системою дій та операцій з розв'язання практичних експертних завдань, формуються і ґрунтуються на відповідних наукових методах, характері та якостях об'єкта експертної діяльності, досвіді розв'язання конкретних практичних завдань, зокрема на алгоритмах і правилах та розроблених самим експертом евристиках.

Під час проведення земельно-технічної експертизи необхідно застосовувати такі методи:

- порівняння правовстановлювальних документів на земельні ділянки з документацією із землеустрою, що стала підставою для надання правовстановлювального документа;
- порівняння копій планів домоволодінь, сформованого порядку користування або варіантів порядку користування, запропонованих сторонами, з урахуванням вимог нормативних документів;
- візуального огляду земельної ділянки й обмірювання (сталевою рулеткою) з метою прив'язки житлового будинку до меж земельної ділянки, перевірки відповідності фактичних розмірів земельної ділянки нормативним документам. За можливості експерт особисто здійснює топографо-геодезичні дослідження (вимірювання проводить електронним тахеометром, пристроєм *GPS*).

Крім того, нерухоме майно перебуває у вільному цивільному обігу та є об'єктом різного роду правочинів, що породжує потребу в оцінюванні його вартості, тобто визначенні грошового еквівалента видів нерухомості (земельних ділянок) у певний момент часу.

Оціночно-земельна експертиза пов'язана з визначенням ринкової вартості нерухомого майна (земельних поліпшень) і земельних ділянок різного цільового призначення.

Основні принципи оцінювання земельної ділянки:

- принцип, заснований на поглядах потенційного власника;
- принцип, зумовлений дією ринкового середовища;
- принцип найкращого й найефективнішого використання.

Водночас під час оцінки земельних ділянок застосовують:

- дохідний підхід до оцінювання нерухомості (прямої та непрямої капіталізації доходів);
- порівняльний підхід;
- витратний підхід до оцінки нерухомості.

Важливим елементом процесу оцінювання є узгодження здобутих результатів, визначення остаточної вартості. Узгодження результатів оцінювання, здобутих із застосуванням витратного, дохідного й порівняльного підходів, здійснюється з урахуванням мети та принципів оцінювання, що є визначальним для конкретної мети його проведення, обсягів і рівня достовірності вихідних даних та іншої інформації, якою послуговувалися під час оцінювання.

Підвид експертиз — складові частини виду, що відрізняються своєрідною групою завдань, характерних для предмета певного виду експертизи, і комплексами методу дослідження окремих об'єктів або груп об'єктів.

Так, в оціночно-будівельній експертизі можна розрізнити такі підвиди:

- квартир;
- житлових будинків, господарських будівель і споруд;
- домоволодінь;
- будівель тимчасового проживання;
- індивідуальних гаражів;
- колективного гаражного будівництва;
- будинків дитячих дошкільних закладів;
- будівель навчальних закладів;
- будинків та споруд для охорони здоров'я і відпочинку;
- фізкультурно-оздоровчих та спортивних будинків та споруд;
- будинків культурно-видовищних закладів, закладів дозвілля та культурних закладів;
- будівель підприємств торгівлі та громадського харчування;
- будинків підприємств побутового обслуговування;
- будівель закладів соціального захисту населення;
- будинків науково-дослідних установ, проєктних і громадських організацій та управлінь;

- будівель для транспорту, що призначені для безпосереднього обслуговування населення;
- будинків для комунального господарства;
- багатофункційних будинків та комплексів, що мають приміщення різного призначення.

Такий поділ експертиз на підвиди ґрунтується на Державному класифікаторі будівель та споруд ДК 018-2000, затвердженому наказом Держкомстандартизації, метрології та сертифікації України від 17.08.2000 р. № 507 ⁴⁸⁵.

Для спрощення можна об'єднати ці підвиди у дві групи: оціночно-будівельна експертиза житлової забудови та оціночно-будівельна експертиза нежитлової забудови.

Зважаючи на зазначене вище, інженерно-технічна експертиза має доволі складну та різноманітну систему підвидів.

⁴⁸⁵ Державний класифікатор будівель та споруд ДК 018-2000 : затв. наказом Держстандарту України від 17.08.2000 р. № 507. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/FIN7058> (дата звернення: 30.06.2020).

Розділ 15. Судова дорожньо-технічна експертиза

Аналіз сучасних наукових поглядів на судову експертизу стану доріг і дорожніх умов у місцях вчинення ДТП й вимоги нормативно-правових актів свідчать про те, що таку експертизу призначають у разі, коли є потреба у використанні спеціальних знань складових автомобільної дороги (вулиці), які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду.

Відповідно до Інструкції і Науково-методичних рекомендацій⁴⁸⁶, основними завданнями експертизи стану доріг і дорожніх умов у місцях ДТП є визначення відповідності техніко-експлуатаційних, геометричних та технічних показників автомобільних доріг нормативно-технічним вимогам, а також визначення відповідності робіт з організації дорожнього руху вимогам безпеки руху.

Під час розв'язання питань про відповідність техніко-експлуатаційних показників автомобільної дороги вимогам нормативних документів, експертизи за спеціальностями 10.16 «Дорожньо-технічні дослідження» та 10.6 «Дослідження об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій та відповідних документів» пов'язані між собою. Так, експертиза стану доріг та дорожніх умов у місцях ДТП (у межах визначення причиново-наслідкового зв'язку між дорожніми умовами та вчиненням ДТП) досліджує техніко-експлуатаційні показники автомобільних доріг щодо їхнього впливу на безпеку дорожнього руху. Ті самі показники (рівність, шорсткість, коефіцієнт зчеплення, геометричні параметри, експлуатаційний стан дорожнього покриття тощо) досліджують під час проведення будівельно-технічної експертизи, для визначення відповідності та якості виконаних дорожньо-будівельних робіт з будівництва, реконструкції, ремонту автомобільної дороги та її складових вимогам будівельно-нормативних документів.

Згідно з Рекомендаціями *орієнтовний перелік питань*, які має розв'язати експертиза стану доріг та дорожніх умов у місці вчинення ДТП, такий:

⁴⁸⁶ Про затвердження Інструкції ... та Науково-методичних рекомендацій URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 01.07.2020).

- чи відповідали фактичні техніко-експлуатаційні показники (рівність, коефіцієнти зчеплення та шорсткості тощо) автомобільної дороги вимогам безпеки дорожнього руху?
- чи відповідали роботи з проведення ремонту, експлуатації та утримання доріг вимогам безпеки дорожнього руху?
- чи були невідповідності дорожніх умов вимогам нормативних документів у причинному зв'язку з подією ДТП?
- чи забезпечує організація дорожнього руху на дослідній ділянці дороги безпеку дорожнього руху?
- чи відповідали геометричні параметри автомобільної дороги вимогам нормативної документації?⁴⁸⁷.

Практика проведення судових дорожньо-технічних експертиз свідчить, що потреба у спеціальних дорожньо-технічних знаннях виникає не тільки під час розгляду справ, які пов'язані з ДТП та забезпеченням безпеки дорожнього руху, а й під час розгляду справ щодо розкрадання бюджетних коштів у процесі проектування, будівництва, експлуатації, ремонту автомобільних доріг (вулиць).

Відповідно до Рекомендацій, завданням будівельно-технічної експертизи є визначення відповідності розробленої проєктно-технічної та кошторисної документації вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва, а також визначення відповідності виконаних будівельних робіт і побудованих об'єктів нерухомого майна (будівель, споруд тощо) проєктно-технічній документації та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва.

***Орієнтовний перелік питань,
які розв'язує будівельно-технічна експертиза***

- Чи відповідає розроблена проєктно-кошторисна документація вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва (ДБН, ДСТУ та ін.)? Якщо не відповідає, то в чому полягають невідповідності?
- Чи відповідають виконані будівельні роботи проєктній документації та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва? Якщо не відповідають, то в чому полягають невідповідності?
- Чи відповідають об'єкти (будівлі, споруди тощо) проєктно-технічній документації на їх будівництво (ремонт, реконструкцію) та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва? Якщо не відповідають, то в чому полягають невідповідності?

⁴⁸⁷ Науково-методичні рекомендації ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 01.07.2020).

- Чи відповідають виконані будівельні роботи (або окремі елементи об'єктів нерухомого майна, конструкції, вироби, матеріали тощо) проектно-технічній документації та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва (ДБН, ДСТУ, технічним умовам та ін.)? Якщо не відповідають, то в чому полягають невідповідності?
- Якими є перелік та обсяги фактично виконаних будівельних робіт з будівництва (ремонту, реконструкції)?
- Якою є вартість фактично виконаних робіт з будівництва (ремонту, реконструкції) об'єктів?
- Чи відповідають обсяги та вартість фактично виконаних робіт з будівництва (ремонту, реконструкції) об'єктів обсягам та вартості, визначеним проектно-кошторисною або первинною звітною документацією з будівництва?
- Чи відповідає первинна звітна документація (форми КБ-2в, КБ-3 тощо) з будівництва (ремонту, реконструкції) за порядком складання і наведеними розрахунками вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва? Якщо не відповідає, то в чому полягають невідповідності?
- Який вид будівництва (нове будівництво, реконструкція, капітальний ремонт тощо) фактично виконаний на об'єкті?

Також Рекомендаціями визначено, що питання відповідності розробленої проектно-технічної та кошторисної документації вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва, а також питання визначення відповідності виконаних будівельних робіт і побудованих об'єктів нерухомого майна (будівель, споруд тощо) проектно-технічній документації та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва, можуть бути розв'язані за наявності в експерта (експертів) відповідних фахових знань, зокрема з проектування, будівництва й експлуатації об'єктів будівництва з урахуванням об'ємності матеріалів і складності об'єкта та інших його особливостей.

Згідно з Методикою проведення судових будівельних та дорожньо-технічних експертиз з визначення видів будівництва ⁴⁸⁸, завданнями судової будівельно-технічної та дорожньо-технічної експертизи є такі:

- з'ясування відповідності (невідповідності) виконаних робіт проекту, проектно-кошторисної документації та відповідності визначення типу будівельних (дорожньо-будівельних) робіт;

⁴⁸⁸ Методика проведення судових будівельних та дорожньо-технічних експертиз з визначення видів будівництва : звіт НДР (заклуч.) 10.0.05 / МЮУ, ХНДІСЕ; кер. Г. Б. Башкіров ; викон.: Н. В. Сила. 0111U002332. Харків, 2011. 40 с.

- з'ясування відповідності складання форм первинних облікових документів у будівництві № КБ-2в «Акт приймання виконаних підрядних робіт» і № КБ-3 проектно-кошторисної документації.

Питання, які розв'язують під час проведення дорожньо-технічних досліджень для визначення виду дорожньо-будівельних робіт

- До якого виду ремонту належать виконані ремонтно-будівельні роботи: поточного чи капітального?
- Чи є виконані на об'єкті роботи капітальним (поточним) ремонтом або реконструкцією?

Згідно з Методикою визначення якості виконаних дорожньо-будівельних робіт при будівництві, реконструкції, ремонті під час будівництва, реконструкції, ремонту автомобільних доріг загального користування⁴⁸⁹, одним з напрямів судової дорожньо-технічної експертизи є визначення якості виконаних дорожньо-будівельних робіт під час будівництва, реконструкції та ремонту автомобільних доріг.

Відповідно до згаданої Методики, предметом експертного дорожньо-технічного дослідження з визначення якості дорожньо-будівельних робіт є фактичні дані про виконання дорожньо-будівельних робіт та з'ясування їхньої відповідності (невідповідності) вимогам будівельних норм і правил, що регламентують вимоги контролю якості дорожньо-будівельних робіт на автомобільних дорогах загального користування.

Об'єктами судової дорожньо-технічної експертизи є джерела інформації, які надаються експертові органом, що призначив експертизу, для дослідження поставлених питань щодо робіт з будівництва, реконструкції та ремонту автомобільних доріг: матеріали кримінального провадження, цивільної, господарської, адміністративної справи; висновки експертів інших спеціальностей; результати лабораторних випробувань матеріалів, проектно-кошторисна та виконавча документація тощо.

Завдання судових дорожньо-технічних досліджень з визначення якості виконаних дорожньо-будівельних робіт під час будівництва, реконструкції та капітального ремонту автомобільних доріг — з'ясувати відповідності:

- виконання всіх видів будівельних робіт — вимогам проектно-кошторисної, нормативно-технологічної та виконавчої документації;

⁴⁸⁹ Методика визначення якості виконаних дорожньо-будівельних робіт при будівництві, реконструкції, ремонті автомобільних доріг загального користування: звіт НДР (заклuch.) 10.16.11 / МЮУ, ХНДІСЕ ; кер. Н. В. Сила ; викон.: С. В. Радченко, С. В. Бородіна. 0111U002339. Харків, 2011. 49 с.

- використаних матеріалів і виробів та застосованих під час виконання робіт технологій — вимогам проєкту, технічним умовам, стандартам та іншим нормативним документам;
- обсягів і вартості виконаних будівельних робіт за окремими їх видами, а також за завершеним будівництвом, реконструкцією або капітальним ремонтом об'єктів — обсягам та вартості робіт, передбаченим вимогами проєктно-кошторисної та виконавчої документації.

Орієнтовні питання з визначення якості дорожньо-будівельних робіт під час проведення дорожньо-технічного дослідження

- Чи відповідає якість виконаних дорожньо-будівельних робіт вимогам проєктно-кошторисної документації?
- Чи відповідає якість виконаних дорожньо-будівельних робіт вимогам нормативів з будівництва, реконструкції та капітального ремонту автомобільних доріг загального користування?
- Чи відповідали фактичні техніко-експлуатаційні показники (рівність, коефіцієнти зчеплення та шорсткості тощо) автомобільної дороги, яку здано в експлуатацію, вимогам безпеки дорожнього руху?
- Чи відповідали геометричні параметри автомобільної дороги вимогам нормативної документації?

Зважаючи на викладене вище, можна стверджувати, що можливість застосовувати дорожньо-технічні знання з експертної спеціальності Рекомендаціями обмежено та звужено до дослідження техніко-експлуатаційних показників автомобільної дороги з погляду їх впливу на вчинення ДТП, оскільки ті самі якісні техніко-експлуатаційні показники автомобільної дороги (рівність, шорсткість, коефіцієнт зчеплення, експлуатаційний стан дорожнього покриття), які впливають на безпеку руху, є основними для приймання автомобільної дороги (вулиці) в експлуатацію після будівництва, реконструкції, ремонту. За цими самими критеріями оцінюють обсяги, вартість та якість виконаних робіт у дорожньому будівництві.

Позбуваючись обмежень щодо визначення техніко-експлуатаційних показників автомобільної дороги межами їх впливу на вчинення ДТП, можна визначити нове, розширене завдання дорожньо-технічної експертизи, а саме: з'ясування відповідності фактичних техніко-експлуатаційних показників автомобільної дороги, технічного стану складових автомобільної дороги (вулиці) — якості виконаних дорожньо-будівельних робіт, вимогам чинних будівельних нормативів у галузі не тільки безпеки дорожнього руху, а й будівництва, реконструкції, ремонту автомобільних доріг (вулиць).

Зазначене передусім належить до компетенції експерта-дорожника з урахуванням знань, опанованих як під час навчання в навчальному закладі вищої освіти, так і під час стажування для здобуття експертної кваліфікації за спеціальністю 10.16 «Дорожньо-технічні дослідження».

Згідно із Законом України «Про автомобільні дороги»⁴⁹⁰, автомобільна дорога — лінійний комплекс інженерних споруд, призначений для безперервного, безпечного та зручного руху транспортних засобів.

На нашу думку, сукупність елементів конструкції автомобільної дороги, включно із земляним полотном, дорожнім одягом, спорудами водовідведення, штучними спорудами, слід вважати об'єктами дорожньо-технічної експертизи, оскільки їх дослідження потребує застосування спеціальних знань експерта-дорожника.

Згідно зі ст. 11 і 19 згаданого Закону⁴⁹¹, до обов'язків органів, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері дорожнього господарства, щодо управління функціонуванням і розвитком вулиць і доріг міст та інших населених пунктів, належать, зокрема:

- забезпечення безперервних, безпечних, економічних і зручних умов руху транспортних засобів з нормативними технічними характеристиками й навантаженнями;
- організація будівництва, реконструкції, ремонту й утримання автомобільних доріг за встановленими для них будівельними нормами, державними стандартами та нормами;
- розроблення нормативів і методик визначення витрат, пов'язаних з будівництвом, реконструкцією, ремонтом та утриманням автомобільних доріг (вулиць).

Стандартизацію будівництва, реконструкції, ремонту й утримання автомобільних доріг (вулиць) спрямовано на:

- здійснення єдиної державної технічної політики;
- захист інтересів держави та користувачів автомобільних доріг щодо дотримання будівельних норм і правил у процесі будівництва, реконструкції, ремонту й утримання автомобільних доріг.

Основним нормативним документом, який регулює загальні вимоги з проєктування та будівництва автомобільних доріг, є ДБН В.2.3-4:2015 «Споруди транспорту. Автомобільні дороги. Частина I. Проєктування. Частина II.

⁴⁹⁰ Про автомобільні дороги : Закон України від 08.09.2005 р. № 2862-IV (зі змін. та допов.). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2862-15> (дата звернення: 01.07.2020).

⁴⁹¹ Там само.

Будівництво»⁴⁹². Цей нормативний документ визначає технічні вимоги до проектування, будівництва та реконструкції автомобільних доріг загального користування. Крім того, згадані норми визначають вимоги до перехрещення інженерних мереж та комунікацій і розміщення об'єктів сервісу у смузі відведення автомобільних доріг загального користування та не поширюються на відомчі (технологічні) автомобільні дороги, вулиці й дороги міст та інших населених пунктів, автомобільні дороги на приватних територіях і тимчасові (об'їзні) дороги.

Основним нормативним документом, що регулює загальні вимоги щодо проектування вулиць та доріг населених пунктів є ДБН В.2.3-5:2018 «Споруди транспорту. Вулиці та дороги населених пунктів»⁴⁹³. Цей нормативний документ визначає вимоги до проектування та будівництва вулиць і доріг населених пунктів. Зазначені будівельні норми не поширюються на автомобільні дороги загального користування, відомчі (технологічні) автомобільні дороги та автомобільні дороги на приватних територіях.

Водночас загальні вимоги щодо проектування мережі вулиць та доріг визначені ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування і забудова територій»⁴⁹⁴ (чинні з 01.10.2019 р., до того діяли ДБН 360-92** «Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень»⁴⁹⁵).

Наведемо посилання на деякі нормативні документи, що стосуються будівництва, реконструкції та ремонту автомобільних доріг і вулиць.

Будівництво, реконструкцію та ремонт автомобільних доріг і вулиць в Україні здійснюють відповідно до вимог стандартів норм і правил на підставі Положення про порядок надання дозволу на виконання будівельних робіт⁴⁹⁶, попередньо розроблених проєкту організації будівництва (далі — *ПОБ*) та проєкту виконання робіт (далі — *ПВР*), які відображені

⁴⁹² ДБН В.2.3-4:2015 «Споруди транспорту. Автомобільні дороги. Частина І. Проектування. Частина ІІ. Будівництво». URL: <https://drive.google.com/file/d/1mBh9FfxYD-47-YEtJwlvYY5ozF04gZ0N/view> (дата звернення: 01.07.2020).

⁴⁹³ ДБН В.2.3-5:2018 «Споруди транспорту. Вулиці та дороги населених пунктів». URL: https://dbn.co.ua/_ld/1/199_dbn-V235_dorogi.pdf (дата звернення: 01.07.2020).

⁴⁹⁴ ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування і забудова територій». URL: https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/b_2_2_12/1-1-0-1802 (дата звернення: 01.07.2020).

⁴⁹⁵ ДБН 360:92 «Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень» (утрат. чин.). URL: https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/dbn_360_92_ua/1-1-0-116 (дата звернення: 01.07.2020).

⁴⁹⁶ Положення про порядок надання дозволу на виконання будівельних робіт: затверджено наказом Держбуду України від 05.12.2000 р. № 273 (утр. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0945-00> (дата звернення: 01.07.2020).

в проєктно-технологічній документації (далі — *ПТД*), — згідно з ДБН В.2.3-4:2015 (розділ 16) ⁴⁹⁷, що повинні відповідати ДСТУ Б А.2.4-4:2009 ⁴⁹⁸.

Контроль за якістю будівництва, реконструкції та ремонтів автомобільних доріг здійснюється згідно з такими нормами та стандартами:

- ДБН А.3.1-5:2016 (розділ 8) ⁴⁹⁹ та ДБН В.2.3-4:2015 (розділи 16, 21) ⁵⁰⁰;
- ДБН А.3.1-5:2016 «Організація будівельного виробництва» ⁵⁰¹;
- ДСТУ-Н Б А.2.2-11:2014 «Настанова щодо проведення авторського нагляду за будівництвом» ⁵⁰².

Рівень якості будівельних матеріалів, що їх використовують під час будівництва, реконструкції, ремонту автомобільних доріг, визначено спеціалізованими нормативними документами, зокрема:

- ДСТУ Б.В.2.7-30:2013 «Матеріали нерудні для щебеневих і гравійних основ та покриттів автомобільних доріг. Загальні технічні умови» ⁵⁰³;
- ДСТУ Б В.2.7-35-95 «Будівельні матеріали. Щебінь, пісок та щебенево-піщана суміш з доменних та сталеплавильних шлаків для загальнобудівельних робіт. Загальні технічні умови» ⁵⁰⁴;

⁴⁹⁷ ДБН В.2.3-4:2015. URL: <https://drive.google.com/file/d/1mBh9FfxyD-47-YEtJwlvYY5ozF04gZ0N/view> (дата звернення: 01.07.2020).

⁴⁹⁸ ДСТУ Б А.2.4-4:2009 «Система проєктної документації для будівництва. Основні вимоги до проєктної та робочої документації». URL: https://dbn.co.ua/load/normativy/dstu/dstu_b_a_2_4_4_2009/5-1-0-781 (дата звернення: 01.07.2020).

⁴⁹⁹ ДБН А.3.1-5:2016 «Організація будівельного виробництва». URL: https://drive.google.com/file/d/0B6R-P_LwCRN-WEU4QWN4Um1nRkU/view (дата звернення: 01.07.2020).

⁵⁰⁰ ДБН В.2.3-4:2015. URL: <https://drive.google.com/file/d/1mBh9FfxyD-47-YEtJwlvYY5ozF04gZ0N/view> (дата звернення: 01.07.2020).

⁵⁰¹ ДБН А.3.1-5:2016. URL: https://drive.google.com/file/d/0B6R-P_LwCRN-WEU4QWN4Um1nRkU/view (дата звернення: 01.07.2020).

⁵⁰² ДСТУ-Н Б А.2.2-11:2014 «Настанова щодо проведення авторського нагляду за будівництвом». URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=60033 (дата звернення: 01.07.2020).

⁵⁰³ ДСТУ Б. В.2.7-30:2013 «Матеріали нерудні для щебеневих і гравійних основ та покриттів автомобільних доріг. Загальні технічні умови». URL: http://ksv.do.am/GOST/DSYU1/dstu_b_v.2.7-30-2013.pdf (дата звернення: 01.07.2020).

⁵⁰⁴ ДСТУ Б В.2.7-35-95 «Будівельні матеріали. Щебінь, пісок та щебенево-піщана суміш з доменних та сталеплавильних шлаків для загальнобудівельних робіт. Загальні технічні умови». URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=4046 (дата звернення: 01.07.2020).

- ДСТУ Б В.2.7-75-98 «Щебінь і гравій щільні природні для будівельних матеріалів, виробів, конструкцій і робіт. Технічні умови»⁵⁰⁵;
- ДСТУ Б В.2.7-119:2011 «Суміші асфальтобетонні і асфальтобетон дорожній та аеродромний. Технічні умови»⁵⁰⁶;
- ДСТУ Б В.2.7-127:2015 «Суміші асфальтобетонні і асфальтобетон щебенево-мастикові. Технічні умови»⁵⁰⁷.

Технологію проведення робіт з улаштування шарів дорожнього одягу передбачено такими спеціалізованими нормативними документами:

- ВБН В.2.3-218-541:2010 «Споруди транспорту. Влаштування шарів дорожніх одягів з ґрунтів, укріплених в'язучими матеріалами»⁵⁰⁸;
- ГБН В.2.3-218-534:2011 «Оценка состояния бетонного покрытия автомобильных дорог»⁵⁰⁹;
- ГБН В.2.3-218-547:2010 «Устройство асфальтобетонных слоев дорожной одежды при низких температурах»⁵¹⁰;
- ДСТУ-Н Б В.2.3-38:2016 «Настанова з влаштування захисних шарів зносу покриття дорожнього одягу автомобільних доріг»⁵¹¹;

⁵⁰⁵ ДСТУ Б В.2.7-75-98 «Щебінь і гравій щільні природні для будівельних матеріалів, виробів, конструкцій і робіт. Технічні умови». URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=4674 (дата звернення: 01.07.2020).

⁵⁰⁶ ДСТУ Б В.2.7-119:2011 «Суміші асфальтобетонні і асфальтобетон дорожній та аеродромний. Технічні умови». URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=28077 (дата звернення: 01.07.2020).

⁵⁰⁷ ДСТУ Б В.2.7-127:2015 «Суміші асфальтобетонні і асфальтобетон щебенево-мастикові. Технічні умови». URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=60823 (дата звернення: 01.07.2020).

⁵⁰⁸ ВБН В.2.3-218-541:2010 «Споруди транспорту. Влаштування шарів дорожніх одягів з ґрунтів, укріплених в'язучими матеріалами». URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=25614 (дата звернення: 01.07.2020).

⁵⁰⁹ ГБН В.2.3-218-534:2011 «Оценка состояния бетонного покрытия автомобильных дорог». URL: http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page?id_doc=27292 (дата звернення: 01.07.2020).

⁵¹⁰ ГБН В.2.3-218-547:2010 «Устройство асфальтобетонных слоев дорожной одежды при низких температурах». URL: http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page?id_doc=27657 (дата звернення: 01.07.2020).

⁵¹¹ ДСТУ-Н Б В.2.3-38:2016 «Настанова з влаштування захисних шарів зносу покриття дорожнього одягу автомобільних доріг». URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=65417 (дата звернення: 01.07.2020).

- ГБН В.2.3-37641918-559:2019 «Автомобільні дороги. Дорожній одяг нежорсткий. Проектування»⁵¹².

Контроль за якістю виконаних робіт здійснюють за спеціалізованими методиками, визначеними у спеціалізованих документах, наприклад:

- ДСТУ Б В.2.3-3-2000 (ГОСТ 30412-96) «Дороги автомобильные и аэродромы. Методы измерений неровностей оснований и покрытий»⁵¹³;
- ДСТУ Б.В.2.3-8-2003 «Дорожні покриття. Методи вимірювання зчіпних якостей»⁵¹⁴;
- СОУ 45.2-00018112-042:2009 «Автомобільні дороги. Визначення транспортно-експлуатаційних показників дорожніх одягів»⁵¹⁵;
- СОУ 45.2-00018112-078:2012 «Автомобильные дороги. Оценка ровности дорожных покрытий по Международному Индексу Ровности (IRI)»⁵¹⁶.

Приймання в експлуатацію завершених будівництвом автомобільних доріг (вулиць) відбувається за участю органів державного нагляду з дотриманням законодавства, правил, норм і стандартів та здійснюється у визначеному законодавством порядку згідно з Порядком прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів⁵¹⁷.

Порядок проведення ремонту й утримання автомобільних доріг і вулиць визначено також такими спеціалізованими документами:

⁵¹² ГБН В.2.3-37641918-559:2019 «Автомобільні дороги. Дорожній одяг нежорсткий. Проектування». URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=82839 (дата звернення: 01.07.2020).

⁵¹³ ДСТУ Б В.2.3-3-2000 (ГОСТ 30412-96) «Дороги автомобильные и аэродромы. Методы измерений неровностей оснований и покрытий». URL: http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page?id_doc=4757 (дата звернення: 01.07.2020).

⁵¹⁴ ДСТУ Б. В.2.3-8-2003 «Дорожні покриття. Методи вимірювання зчіпних якостей». URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=6134 (дата звернення: 01.07.2020).

⁵¹⁵ СОУ 45.2-00018112-042:2009 «Автомобільні дороги. Визначення транспортно-експлуатаційних показників дорожніх одягів». URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=27770 (дата звернення: 01.07.2020).

⁵¹⁶ СОУ 45.2-00018112-078:2012 «Автомобильные дороги. Оценка ровности дорожных покрытий по Международному Индексу Ровности (IRI)». URL: http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page?id_doc=28822 (дата звернення: 01.07.2020).

⁵¹⁷ Порядок прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів: затверджено Постановою КМУ від 13.04.2011 р. № 461 (зі змін та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/461-2011-%D0%BF> (дата звернення: 01.07.2020).

- Порядком проведення ремонту та утримання об'єктів благоустрою населених пунктів⁵¹⁸;
- Технічними правилами ремонту і утримання вулиць та доріг населених пунктів⁵¹⁹;
- ВБН В.3.1-218-190-2004 «Содержание мостовых сооружений на автомобильных дорогах общего пользования»⁵²⁰ та ін.

Аналізування згаданих вище нормативних документів свідчить, що будівельними нормами визначено загальні вимоги до організації будівельного виробництва під час нового будівництва, реконструкції, капітального ремонту, технічного переоснащення будинків, будівель, споруд будь-якого призначення, їх комплексів або частин; також ці вимоги застосовують до лінійних об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури. Проте, додаткові вимоги до організації виробництва під час будівництва об'єктів, що мають галузеву специфіку та враховують лінійність проведення будівельних робіт на автомобільних шляхах, вулицях, визначено винятково галузевими будівельними нормами й нормативними документами.

Окрім того, інформаційна довідникова система «Будстандарт»⁵²¹ має окремий блок нормативних документів, розроблений Укравтодором.

Для визначення кошторисної вартості об'єктів будівництва призначено програмовий комплекс «Строительные технологии — СМЕТА»: за його допомогою розраховують вартість виконання робіт за об'єктами — автомобільними шляхами, вулицями, об'єктами благоустрою, до яких належить дорожнє покриття вулиць, площ, майданів, скверів тощо. Вартість робіт з будівництва та ремонту автомобільних доріг і вулиць розраховують за відповідними відомчими нормами.

⁵¹⁸ Порядок проведення ремонту та утримання об'єктів благоустрою населених пунктів : затв. наказом Держжитлокомунгоспу України від 23.09.2003 р. № 154 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0189-04> (дата звернення: 01.07.2020).

⁵¹⁹ Технічні правила ремонту і утримання вулиць та доріг населених пунктів : затв. наказом Мінрегіонрозвитку України від 14.02.2012 р. № 54 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0365-12> (дата звернення: 01.07.2020).

⁵²⁰ ВБН В.3.1-218-190-2004 «Содержание мостовых сооружений на автомобильных дорогах общего пользования». URL: http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page?id_doc=46035 (дата звернення: 01.07.2020).

⁵²¹ Див. сервіс «Будстандарт» Online. URL: <http://online.budstandart.com/ua/online-servis/features.html> (дата звернення: 02.07.2020).

Отже, для визначення кошторисної вартості робіт з будівництва та ремонту лінійних об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури (автомобільних доріг і вулиць) також необхідні спеціалізовані знання експерта-дорожника.

Програмою підготовки експерта за спеціальністю 10.16 «Дорожньо-технічні дослідження» передбачено вивчення таких тем:

Розділ I. Основи дорожньо-технічної експертизи

Тема 1. Загальні поняття судової дорожньо-технічної експертизи

Тема 2. Порядок проведення огляду (обстеження) ділянки автомобільної дороги. Техніка безпеки під час проведення огляду (обстеження) ділянки автомобільної дороги

Тема 3. Нормативні документи, що регулюють вимоги до проектування, будівництва, реконструкції, утримання, ремонту автомобільних доріг і вулиць та забезпечення безпеки дорожнього руху

Тема 4. Нормативні вимоги до обладнання, розташування, експлуатаційного стану технічних засобів та інженерного облаштування

Тема 5. Прилади для вимірювання техніко-експлуатаційних показників автомобільних доріг, принципи їх роботи

Розділ II. Визначення транспортно-експлуатаційного стану автомобільних доріг і вулиць

Тема 6. Технічна, адміністративна класифікація та основні елементи автомобільних доріг і вулиць

Тема 7. Методики визначення транспортно-експлуатаційних характеристик автомобільних доріг і вулиць

Розділ III. Визначення відповідності транспортно-експлуатаційного стану автомобільної дороги й вулиці, їх обладнання технічними засобами й інженерним облаштуванням вимогам безпеки дорожнього руху

Тема 8. Загальні положення теорії безпеки руху. Особливості проведення досліджень для визначення впливу дорожніх умов на виникнення ДТП

Розділ IV. Визначення відповідності проекту, будівництва, реконструкції, експлуатації, ремонту автомобільних доріг і вулиць будівельно-нормативним вимогам та правилам

Тема 9. Особливості проведення експертних досліджень та обстеження ділянки автомобільної дороги й вулиці для визначення відповідності проведення будівельних робіт проектно-кошторисній документації

Варто зазначити, що програмою за спеціальністю 10.16 «Дорожньо-технічні дослідження» не передбачено підготовку експерта-дорожника з визначення кошторисної вартості робіт об'єктів будівництва, реконструкції,

експлуатації, ремонту автомобільних доріг і вулиць. Вивчення особливостей проектування та складання проектної документації на будівництво, організації будівельного виробництва, оформлення документів, які необхідно складати в процесі здійснення робіт, визначення вартості будівництва є завданнями програми підготовки експерта-будівельника за спеціальністю 10.6 з будівельно-технічної експертизи.

Виходячи з викладеного, дослідження стану доріг та дорожніх умов, що пов'язані із будівництвом, можна виконувати як комплексні, із залученням до проведення досліджень експерта-будівельника.

Отже, дорожньо-технічна експертиза є родом у класі інженерно-технічних експертиз. Так само цей рід можна розподілити на два основних види:

- дорожньо-технічна експертиза, пов'язана з безпекою дорожнього руху;
- дорожньо-технічна експертиза, пов'язана з будівництвом доріг.

Предметом дорожньо-технічної експертизи, пов'язаної з безпекою дорожнього руху, є техніко-експлуатаційний стан складових автомобільної дороги (вулиці), розташування й експлуатаційний стан технічних засобів та інженерного облаштування — з погляду їхнього впливу на безпеку дорожнього руху.

Основні завдання полягають у встановленні відповідності:

- експлуатаційного стану складових автомобільної дороги (вулиці), розташування й експлуатаційного стану технічних засобів і інженерного облаштування нормативним вимогам, що стосуються убезпечення дорожнього руху на автомобільних шляхах;
- робіт з будівництва, реконструкції, ремонту, експлуатаційного утримання складових автомобільної дороги, технічних засобів та інженерного облаштування вимогам безпеки руху.

Об'єкти дослідження — складові автомобільних доріг і вулиць, що впливають на безпеку дорожнього руху.

Орієнтовний перелік розв'язуваних питань

- Чи відповідав фактичний техніко-експлуатаційний стан (рівність, коефіцієнт зчеплення, наявність пошкоджень дорожнього покриття тощо) складових автомобільної дороги вимогам безпеки дорожнього руху?
- Чи відповідала фактична видимість у напрямку руху (на перехресті, на наземному пішохідному переході, на заокругленні дороги) вимогам безпеки дорожнього руху?

- Чи відповідали роботи з проведення ремонту, експлуатаційного утримання на ділянці вчинення ДТП вимогам безпеки дорожнього руху?
- Чи відповідали геометричні параметри автомобільної дороги на ділянці вчинення ДТП нормативним вимогам з безпеки дорожнього руху?
- Чи відповідає фактичне розташування, застосування й експлуатаційний стан технічних засобів та інженерного облаштування у місці вчинення ДТП нормативним вимогам до них за умовами забезпечення безпеки дорожнього руху?
- Чи є перехрещення проїзних частин перехрестям (з технічного погляду), якщо зважати на фактичне розташування технічних засобів, геометричних розмірів проїзних частин, тип дорожнього покриття тощо?
- Чи впливало (перебувало в причиново-наслідковому зв'язку) неналежне розташування, застосування, експлуатаційний стан технічних засобів та інженерного облаштування на вчинення ДТП?
- Чи впливав (перебував у причиново-наслідковому зв'язку) неналежний експлуатаційний стан складових автомобільної дороги (вулиці) на вчинення ДТП?

Предмет дорожньо-технічної експертизи, пов'язаної з будівництвом, складають фактичні дані про виконання дорожньо-будівельних робіт на автомобільних дорогах (вулицях) та з'ясування їх відповідності (невідповідності) вимогам будівельних норм і правил, що регламентують вимоги до контролю обсягів, кошторисної вартості якості.

Об'єкт експертизи: об'єкти будівництва автомобільних доріг, вулиць: земляне полотно та споруди водовідведення, дорожній одяг, штучні споруди, технічні засоби, інженерне облаштування тощо.

Основні завдання полягають у з'ясуванні:

- відповідності розробленої проектно-технічної та кошторисної документації вимогам нормативно-правових актів у галузі дорожнього будівництва;
- фактичних обсягів, вартості, якості виконаних дорожньо-будівельних робіт і складеної первинної звітної документації з будівництва та їх відповідності проектно-кошторисній документації, вимогам нормативно-правових актів у галузі дорожнього будівництва;
- фактичного експлуатаційного стану складових автомобільної дороги, вулиці (земляного полотна, дорожнього покриття, споруд

водовідведення, штучних споруд), причин їх пошкоджень і руйнувань;

- відповідності використаних під час виконання робіт матеріалів, виробів і технологій вимогам проєкту, технічним умовам, стандартам та іншим нормативним документам.

Орієнтовний перелік розв'язуваних питань

- Чи відповідає розроблена проєктно-кошторисна документація на будівництво, реконструкцію, ремонт автомобільної дороги (вулиці) вимогам нормативно-правових актів у галузі дорожнього будівництва? Якщо не відповідає, то в чому полягають невідповідності?
- чи відповідають обсяги та вартість фактично виконаних робіт складових автомобільної дороги (вулиці) з будівництва (ремонту, реконструкції) об'єктів обсягам та вартості, визначеним проєктно-кошторисною або первинною звітною документацією з будівництва? Якщо не відповідають, то в чому полягають невідповідності?
- Чи відповідає якість виконаних дорожньо-будівельних робіт складових автомобільної дороги (вулиці) нормативним вимогам? Якщо не відповідає, то в чому полягають невідповідності?
- якою є технічна причина експлуатаційного стану (пошкоджень та руйнувань тощо) складових автомобільної дороги (вулиці)?

Висновки за розділом 15

Дорожньо-технічна експертиза є родом у класі інженерно-технічних експертиз. Так само цей рід можна розподілити на два основні види:

- дорожньо-технічна експертиза, пов'язана з безпекою дорожнього руху;
- дорожньо-технічна експертиза, пов'язана з будівництвом доріг.

Предметом дорожньо-технічної експертизи, пов'язаної з безпекою дорожнього руху, є техніко-експлуатаційний стан складових автомобільної дороги (вулиці), розташування й експлуатаційний стан технічних засобів та інженерного облаштування — з погляду їх впливу на безпеку дорожнього руху.

Основні завдання полягають у встановленні відповідності:

- експлуатаційного стану складових автомобільної дороги (вулиці), розташування й експлуатаційного стану технічних засобів і інженерного облаштування нормативним вимогам, що стосуються забезпечення дорожнього руху на автомобільних шляхах;
- робіт з будівництва, реконструкції, ремонту, експлуатаційного утримання складових автомобільної дороги, технічних засобів та інженерного облаштування вимогам безпеки руху.

Об'єкти дослідження — складові автомобільних доріг і вулиць, що впливають на безпеку дорожнього руху.

Предмет дорожньо-технічної експертизи, пов'язаної з будівництвом, складають фактичні дані про виконання дорожньо-будівельних робіт на автомобільних дорогах (вулицях) та з'ясування їхньої відповідності (невідповідності) вимогам будівельних норм і правил, що регламентують вимоги до контролю обсягів, кошторисної вартості якості.

Об'єкт експертизи: об'єкти будівництва автомобільних доріг, вулиць: земляне полотно та споруди водовідведення, дорожній одяг, штучні споруди, технічні засоби, інженерне облаштування тощо

Основні завдання полягають у з'ясуванні:

- відповідності розробленої проектно-технічної та кошторисної документації вимогам нормативно-правових актів у галузі дорожнього будівництва;
- фактичних обсягів, вартості, якості виконаних дорожньо-будівельних робіт і складеної первинної звітної документації з будівництва та їх відповідності проектно-кошторисній документації, вимогам нормативно-правових актів у галузі дорожнього будівництва;
- фактичного експлуатаційного стану складових автомобільної дороги, вулиці (земляного полотна, дорожнього покриття, споруд водовідведення, штучних споруд), причин їх пошкоджень і руйнувань;
- відповідності використаних під час виконання робіт матеріалів, виробів і технологій вимогам проекту, технічним умовам, стандартам та іншим нормативним документам.

Розділ 16. Судова електротехнічна експертиза

Останніми десятиліттями в системі судово-експертних установ України відбувається активне становлення судової електротехнічної експертизи. Цей процес зумовлений, передусім, потребами судочинства та реалізується в розширенні практики застосування спеціальних знань у галузі електротехніки під час розв'язання завдань господарського, цивільного, кримінального й адміністративного судочинства.

До 2010 р. в нормативно-правових актах, що регулювали на той час питання призначення та проведення судових експертиз, електротехнічні дослідження безпосередньо не згадано.

Водночас у деяких сферах експертної діяльності фахівці доволі активно послуговувалися спеціальними знаннями в галузі електротехніки. Так, з'ясовуючи причину нещасного випадку (наприклад, ураження електричним струмом), необхідно було спершу визначити механізм травмування, тобто з'ясувати, як електрична енергія з потенційно небезпечного джерела перетворилася на реальний небезпечний чинник конкретного нещасного випадку. За наявності пристроїв електробезпеки (захисні заземлення та занулення, вирівнювання потенціалів, пристрої захисного відключення) визначити такі обставини неможливо без аналізування схемних рішень, виявлення реальних параметрів захисних пристроїв.

Під час проведення пожежно-технічних експертиз, предметом яких є фактичні дані й обставини пожежі на електрифікованих об'єктах, після з'ясування осередку пожежі та виявлення в ньому елементів електрообладнання необхідно перевірити експертні версії про причетність до пожежі теплових проявів електрики. Ці та подібні ситуації зумовили розширення меж досліджень в експертизах з охорони праці під час розв'язання питань електробезпеки та меж пожежно-технічних досліджень джерел запалювання електричної природи.

Зародження електротехнічної експертизи тісно пов'язане з розвитком інших видів інженерно-технічних експертиз, передусім з охорони

праці та безпеки життєдіяльності й пожежно-технічної експертизи, що є закономірним процесом. Електротехнічну експертизу здійснюють з метою дослідження роботи електромережі й електрообладнання, причин виникнення в них аварійних режимів тощо.

Відповідно до класифікації та систематизації експертиз, закріпленої чинними нормативними документами, електротехнічна експертиза є родом у класі інженерно-технічних експертиз. Кожен вид електротехнічної експертизи (як складова роду) має свої відмінності, зумовлені специфікою предмета дослідження. Зважаючи на експертну практику, можна виокремити такі види електротехнічних досліджень:

- обставин, що призвели до недостовірності обліку електричної енергії в електроустановках споживачів;
- обставин нещасного випадку, пов'язаного з експлуатацією електроустановки (проводяться у процесі комплексної судової експертизи з охорони праці, безпеки життєдіяльності й електротехнічної експертизи);
- обставин електротравматизму (здійснюються у процесі комплексної судової електротехнічної та медичної експертизи);
- обставин виникнення пожежі в електроустановці (проводяться у процесі комплексної судової пожежно-технічної й електротехнічної експертизи);
- елементів електроустановок з ознаками аварійних (позаштатних) режимів і обставин виникнення таких режимів (здійснюються у процесі комплексної судової електротехнічної експертизи, експертизи металів і сплавів та трасологічної експертизи);
- обставин і наслідків зовнішнього негативного впливу на електроустановку споживача як на об'єкт нерухомості (проводяться у процесі комплексної судової електротехнічної та будівельно-технічної експертизи)⁵²².

Як бачимо, більшість електротехнічних досліджень мають комплексний характер, тобто судовий експерт-електротехнік левову частку завдань, що потребують застосування спеціальних знань, може розв'язати тільки у співпраці з фахівцями в інших галузях науки й техніки.

⁵²² Загальні положення судової електротехнічної експертизи : звіт НДР (заключ.) / МІОУ, ХНДІСЕ ; кер. В. О. Горбенко ; викон.: Б. М. Ільченко, В. В. Сабадаш, В. О. Дмитрієв, І. М. Рябінін та ін. 0108U000450. Харків, 2009. 72 с.

Предметом електротехнічної експертизи є фактичні дані й обставини справи або кримінального провадження (події, пов'язані з виникненням, розвитком і наслідками позаштатних режимів в електроустановках або їх складових, зі станом електроустаткування в аспекті відповідності нормативним вимогам), які експерти з'ясовують із застосуванням спеціальних знань за відповідними напрямками електротехніки.

Об'єкти судової електротехнічної експертизи — це матеріальні й матеріалізовані джерела інформації, що їх досліджують експерти-електротехніки з метою визначити фактичні дані про обставини події, які стосуються предмета електротехнічної експертизи. Основним об'єктом експертизи є електроустановка споживача електричної енергії та її елементи; до об'єктів експертизи також належать носії інформації, які містять фактичні дані про предмет конкретної електротехнічної експертизи — відповідні документи матеріалів справи або кримінального провадження; об'єкти дослідження й документи, надані в установленому порядку замовником експертизи.

Об'єктами електротехнічної експертизи є:

- електрообладнання;
- електроприлади та їх фрагменти;
- електропроводи;
- кабелі;
- пристрої електрозахисту (плавкі запобіжники, автоматичні вимикачі);
- електрокомунікуючі пристрої тощо.

Завдання електротехнічної експертизи спрямовані на з'ясування фактичних даних і обставин події, пов'язані з її предметом шляхом дослідження її об'єктів відповідними методами. Вони розподіляються на діагностичні, класифікаційні та ситуаційні. Діагностичне завдання полягає у з'ясуванні стану електротехнічного об'єкта; виявленні змін, що сталися внаслідок певної події, визначенні причин та умов цих змін на підставі аналізування окремих властивостей і стану взаємодіючих об'єктів з метою з'ясувати механізм події загалом або його окремі фрагменти чи виявити певні обставини події.

У процесі розв'язання класифікаційного завдання експерт-електротехнік визначає належність до конкретної стандартної або спеціальної групи матеріальних (матеріалізованих) об'єктів дослідження у формі

будь-якого матеріального утворення з електротехнічними елементами або його відображення (фотографії, опис).

Класифікаційне завдання в електротехнічній експертизи полягає у визначенні за допомогою спеціальних знань належності досліджуваного об'єкта до певного класу електротехнічних виробів. Ситуаційні завдання полягають у з'ясуванні технічних явищ та обставин, що пов'язані із властивостями й ознаками явища (процесу).

До таких завдань належать:

- визначення можливості виникнення певного явища й існування певної обставини;
- з'ясування обставин, за яких відбулися конкретні явища;
- можливість здійснення певних дій;
- визначення способу та причин виникнення конкретного пошкодження;
- визначення механізму певних дій і утворення ознак явищ (слідів) виявлених обставин, які призвели до нештатних режимів в електрообладнанні, та явищ, що супроводжували ці режими ⁵²³.

Згідно з п. 1.2 Інструкції:

«1.2. Основними видами (підвидами) експертизи є:

<...>

1.2.2. Інженерно-технічна: <...> електротехнічна <...>» ⁵²⁴.

У Переліку ⁵²⁵ наведено види й підвиди судових експертиз (а також види експертних спеціальностей), зокрема: 11 «Безпеки життєдіяльності» (10.5 «Дослідження причин та наслідків порушення вимог безпеки життєдіяльності та охорони праці»), 14 «Пожежно-технічна» (10.8 «Дослідження обставин виникнення і поширення пожеж та дотримання вимог пожежної безпеки»), 19 «Гірничотехнічна» (10.15 «Дослідження причин та наслідків надзвичайних подій у гірничій промисловості та в підземних умовах»).

⁵²³ Експертизи у судочинстві України : наук.-практ. посіб. / С. Б. Бойченко, В. І. Бояров, Т. В. Будко, Т. В. Варфоломєєва, В. Г. Гончаренко, С. В. Гончаренко, І. В. Гора, В. А. Колесник, Ю. П. Попов ; за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ, 2015. С. 308—312.

⁵²⁴ Інструкція ... експертних досліджень ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 02.07.2020).

⁵²⁵ Перелік видів судових експертиз ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення: 02.07.2020).

На нашу думку, судові електротехнічні експертизи доцільно класифікувати у такий спосіб:

- дослідження технічних обставин електротравмування (в електроустановках до 1000 В та вище за 1000 В);
- дослідження приладів обліку електричної енергії й обставин зовнішнього впливу;
- дослідження достовірності й обставин обліку електричної енергії в електроустановках споживачів;
- дослідження елементів електроустановок з ознаками аварійних (нештатних) режимів та обставин виникнення таких режимів;
- дослідження обставин та наслідків зовнішнього негативного впливу на електроустановку споживача, яка є об'єктом нерухомості;
- з'ясування функційного призначення електротехнічного виробу та визначення його технічних характеристик (найменування, марки тощо).

Однією з найактуальніших проблем сьогодення є професійна підготовка експертів у галузі електротехнічних досліджень.

У процесі підготовки експертів необхідно враховувати такі аспекти:

- 1) обов'язкове вивчення процесуальних особливостей судової експертизи та повноважень судового експерта як її суб'єкта (це положення забезпечується завдяки підготовці кожного судового експерта судово-експертних установ Мін'юсту України за окремими програмами «Теоретичні, організаційні і процесуальні питання судової експертизи»);
- 2) необхідність базової технічної освіти (з метою проведення ґрунтовного спеціального дослідження).

Підготовка кваліфікованого судового експерта-електротехніка відбувається в системі органів державної судово-експертної діяльності. Вона містить такі етапи:

- а) індивідуальної підготовки під керівництвом досвідченого наставника за індивідуальним планом вивчення експертних методів і методик;
- б) індивідуальної підготовки під керівництвом досвідченого наставника за індивідуальним планом вивчення процесуально-правових аспектів судово-експертної діяльності;
- в) атестації експерта на право самостійного проведення судових електротехнічних експертиз експертно-кваліфікаційною комісією зі складанням кваліфікаційного іспиту;
- г) проведення рецензування висновків протягом першого року роботи судовим експертом.

Для підготовки експертів розроблено спеціальні програми підготовки експертів.

Судовий експерт-електротехнік повинен знати:

- наукові основи судової електротехнічної експертизи;
- головні завдання й об'єкти судової електротехнічної експертизи;
- нормативні акти та науково-технічну інформацію, якою послуговуються під час електротехнічного дослідження;
- характеристики електричних вимірювань під час проведення досліджень;
- правила електробезпеки;
- характеристики електромагнітних полів та електромагнітних випромінювань радіочастотного діапазону;
- характеристики електричних машин та правила їх технічної експлуатації;
- характеристики електроприводу;
- характеристики електричних апаратів;
- характеристики електродротів;
- характеристики електричних апаратів;
- характеристики виробництва, передавання й розподілу електричної енергії;
- характеристики дротів і кабелів;
- характеристики внутрішніх проводок;
- характеристики кабельних ліній;
- характеристики механічної міцності повітряних ліній;
- електричну апаратуру і струмовідні елементи РП;
- контрольно-вимірювальні прилади станцій і підстанцій;
- характеристики трансформаторних підстанцій та резервних електростанцій;
- характеристику струму короткого замикання і струму замикання на землю;
- характеристику релейного захисту;
- характеристики захисту від атмосферної і комутаційної перенапруги;
- характеристики заземлення і заземлювальних пристроїв;
- вторинні джерела електроживлення.

Завершальним етапом підготовки експерта-електротехніка є складання проєктів висновків судових експертиз.

З метою якісної підготовки фахівців необхідно постійно удосконалювати програми їх підготовки, а саме:

- оновлювати навчальні програми що три роки, зважаючи на появу нових методів і методик досліджень;
- перевіряти актуальність списків літератури за темами, оновлювати їх, додаючи нові джерела;
- актуалізувати основні правові аспекти за темами відповідно до потенційних змін у законодавстві.

Висновки за розділом 16

На підставі наукового аналізу експертної практики в галузі електротехнічних досліджень, спеціальної літератури та нормативно-правових актів України й зарубіжних країн запропоновано шляхи розв'язання проблем, що виникають під час розроблення класифікацій судових електротехнічних експертиз, більш чітко окреслено межі окремих видів і підвидів судової електротехнічної експертизи.

Судова електротехнічна експертиза є родом у класі інженерно-технічної. Судові електротехнічні експертизи доцільно класифікувати за видами у такий спосіб:

- експертиза зі з'ясування технічних обставин електротравмування (в електроустановках до 1000 В та вище за 1000 В);
- експертиза із визначення обставин зовнішнього впливу на прилади обліку електричної енергії;
- експертиза зі з'ясування достовірності й обставин обліку електричної енергії в електроустановках споживачів;
- експертиза із визначення за елементами електроустановок ознак аварійних (нештатних) режимів обставин виникнення таких режимів;
- експертиза зі з'ясування обставин та наслідків зовнішнього негативного впливу на електроустановку споживача, що є об'єктом нерухомості;
- експертиза із визначення функційного призначення електротехнічного виробу та з'ясування його технічних характеристик (найменування, марки тощо).

Розділ 17. Судова інженерно-екологічна експертиза

Судову інженерно-екологічну експертизу (далі — *CIEE*), сутність якої полягає в дослідженні, спрямованому на визначення пов'язаних із порушеннями екологічного законодавства обставин і фактів негативного антропогенного впливу на конкретні (локальні) об'єкти навколишнього середовища, започатковано в НДУСЕ Мін'юсту України 2013 р., тому станом на час написання цієї праці цей вид експертизи перебуває на стадії становлення й належного нормативного та методичного формування.

Потреба в Україні у створенні *CIEE* зумовлена складністю розслідування екологічних злочинів. До екологічних злочинів належать суспільно небезпечні діяння, які зазіхають на екологічний правопорядок і екологічну безпеку суспільства. Проте, кримінально-правові норми, що встановлюють відповідальність за екологічні злочини, мають доволі складну диспозицію. Для їх реалізації потрібні відповідні спеціальні знання й досвід у галузі інженерної екології. Сучасний стан правопорушень в екологічній сфері свідчить про надзвичайно низьку ефективність заходів з попередження, розкриття й розслідування таких злочинів. Успішне розслідування екологічних злочинів значною мірою залежить від правильного, своєчасного, усебічного і якісного застосування спеціальних знань судовим експертом-екологом.

CIEE, як і будь-який рід судової експертизи, ґрунтується на певних наукових засадах — теоретичних і методичних положеннях. Її зміст і деякі загально-методичні положення знайшли відображення у спеціальній літературі та наукових розробках.

Об'єктом *CIEE* є матеріальні й матеріалізовані джерела інформації, що містять фактичні дані про обставини надзвичайної екологічної ситуації, зокрема речові докази, фрагменти місця події, устаткування, комунікації, засоби виробництва, що забезпечують екологічно безпечне функціонування підприємств, а також будь-які інші обставини та події, зафіксовані (описані й відображені у схемах, фотографіях, планах тощо) у матеріалах справи.

Розроблення прорвідних категорій судової інженерно-екологічної експертизи — це важливе, але не єдине завдання на шляху формування та розвитку цього роду судової експертизи: головну роль у цьому процесі має розроблення методичних основ такої експертизи. Водночас багато положень потребують поглибленого й систематизованого теоретичного обґрунтування та розвитку.

У третьому десятилітті ХХІ ст. на СІЕЕ чекає шлях становлення й належного нормативного та методичного оформлення. Цей період пов'язаний із накопиченням, усвідомленням та аналізом теоретичного й емпіричного матеріалу для розроблення експертних методик, програм підготовки експертів, організації підготовки й атестації судових експертів у межах системи судово-експертних установ Мін'юсту України. Станом на сьогодні в Україні СІЕЕ нормативно не класифіковано на види чи підвиди.

Законом України «Про екологічну експертизу»⁵²⁶, що втратив чинність, було визначено: «Екологічна експертиза в Україні — вид науково-практичної діяльності уповноважених державних органів, еколоґо-експертних формувань та об'єднань громадян, що ґрунтується на міжгалузевому екологічному дослідженні, аналізі та оцінці передпроектних, проектних та інших матеріалів чи об'єктів, реалізація і дія яких може негативно впливати або впливає на стан навколишнього природного середовища, і спрямована на підготовку висновків про відповідність запланованої чи здійснюваної діяльності нормам і вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки».

У науковій літературі панує думка, що судова екологічна експертиза — це процесуальна дія, сутність якої полягає в дослідженні, спрямованому на з'ясування пов'язаних з порушеннями екологічного законодавства обставин і фактів негативного антропогенного впливу на конкретні (локальні) об'єкти навколишнього середовища⁵²⁷.

Оцінка впливу на довкілля здійснюється відповідно до чинного Закону України від 23.05.2017 р. № 2059-VIII «Про оцінку впливу на довкілля»⁵²⁸ та полягає у з'ясуванні будь-яких наслідків планованої діяльності для довкілля, зокрема наслідків для безпеки життєдіяльності людей і їхнього здоров'я,

⁵²⁶ Про екологічну експертизу : Закон України від 09.02.1995 р. № 45/95-ВР (утр. чин.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1995. № 8. ст. 54.

⁵²⁷ Клименко Н. І. Судова експертологія 521 с.

⁵²⁸ Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23.05.2017 р. № 2059-VIII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2017. № 29. Ст. 315.

флори, фауни, біорозмаїття, ґрунту, повітря, води, клімату, ландшафту, природних територій та об'єктів, історичних пам'яток та інших матеріальних об'єктів чи для сукупності цих чинників, а також наслідків для об'єктів культурної спадщини або соціально-економічних умов, які є результатом зміни цих чинників.

Зважаючи на зазначене, об'єктом СІЕЕ є матеріальні й матеріалізовані джерела інформації, що містять фактичні дані про обставини надзвичайної екологічної ситуації, зокрема речові докази, фрагменти місця події, устаткування, комунікації, засоби виробництва, що забезпечують екологічно безпечне функціонування підприємства, а також будь-які інші обставини події, зафіксовані (описані, відображені у схемах, фотографіях, планах тощо) у матеріалах справи.

Предметом експертного дослідження є фактичні дані й обставини слідчих (досудових розслідувань) та судових справ про надзвичайні екологічні ситуації.

До *основних завдань* СІЕЕ належать:

- визначення обставин, що пов'язані з настанням надзвичайної екологічної ситуації;
- визначення технічних та організаційних причин порушень технологічного процесу виробництва, якщо це спричинило викиди забруднювальних речовин та енергії й викиди (скиди) шкідливих речовин і накопичення промислових відходів;
- з'ясування відповідності дій/бездіяльності осіб, причетних до надзвичайної екологічної ситуації, вимогам нормативних актів у сфері екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів;
- визначення причиново-наслідкових зв'язків між діями/бездіяльністю спеціально уповноважених осіб (у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та екологічної безпеки) і наслідками таких дій/бездіяльності.

До *основних питань*, які розв'язує СІЕЕ, належать такі:

- якими є причини й обставини виникнення надзвичайної екологічної ситуації?
- недотримання вимог яких нормативних актів з охорони навколишнього природного середовища спричинило в досліджуваному випадку надзвичайну екологічну ситуацію?
- дії яких осіб не відповідали вимогам нормативних актів з охорони навколишнього природного середовища?

- дії (бездіяльність) яких осіб перебувають (з технічного погляду) у причинному зв'язку з настанням досліджуваної події?

Наведений перелік не є вичерпним: у межах предмета експертного дослідження для ухвалення рішення СІЕЕ ставлять також інші питання.

Водночас фактично в межах проведення СІЕЕ дають відповіді на надзвичайно широке коло питань: зокрема, на питання щодо визначення розміру відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення вимог природоохоронного законодавства, щодо визначення істотності шкоди, завданої довкіллю, ступеня небезпеки від забруднення навколишнього природного середовища небезпечними для життя, здоров'я людини та для довкілля речовинами.

У природоохоронній сфері нормативні вимоги, правила, стандарти та процедури врегульовано багатою нормативно-правовою базою.

Слід зазначити, що в СІЕЕ є також дискусійні питання, які стосуються проведення комплексних експертиз за участю експерта-хіміка, експерта-біолога, експерта-грунтознавця, компетенції експертів-екологів, обсягу та змісту їхніх спеціальних знань, розмежування останніх зі спеціальними знаннями експертів інших галузей судової експертизи.

Комплексні дослідження за участю хіміків-аналітиків необхідні, зокрема, під час виконання судової експертизи у кримінальних провадженнях і господарських справах, пов'язаних із забрудненням поверхневих водних об'єктів, оскільки найчастіше наднормативні скиди зворотних вод або несанкціоновані потрапляння відходів у водні об'єкти відбуваються з різних джерел окремих суб'єктів господарювання.

За таких обставин необхідно проводити хімічні дослідження з метою ідентифікувати джерело (джерела) скидів зворотних вод (надходження відходів у водний об'єкт) та причину (причини) надзвичайної екологічної ситуації (мор риби та інших водних організмів, отруєння людей, виникнення епідемічних захворювань, критичне погіршення показників якості та безпеки води тощо). Водночас також необхідно проводити хімічні дослідження з визначення кількості забруднювальних речовин, які потрапили наднормативно у водний об'єкт.

Без проведення згаданих вище досліджень неможливо виконати СІЕЕ з визначення джерел, причин, дій/бездіяльності осіб, що спричинили надзвичайну екологічну ситуацію, пов'язану з погіршенням показників якості та безпеки води поверхневих водних об'єктів.

Також зазначені раніше дослідження в частині визначення причини загибелі водних організмів неможливо виконати без проведення спеціальних екотоксикологічних лабораторних досліджень.

СІЕЕ розв'язує також питання щодо визначення розміру відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення вимог природоохоронного законодавства, визначення істотності шкоди, завданої довкіллю, визначення рівня небезпеки через забруднення навколишнього природного середовища небезпечними хімічними речовинами, а також питання щодо дій/бездіяльності відповідальних осіб, які призвели до небезпечного техногенного впливу на довкілля.

Розв'язання деяких питань, що є предметом розгляду СІЕЕ, потребує проведення комплексних експертних досліджень компонентів навколишнього природного середовища, хімічних речовин, матеріалів, відходів, біологічних об'єктів за участю експерта-хіміка, експерта-біолога, експерта-грунтознавця та застосування відповідних методів і методик.

На підставі практичного досвіду виконання СІЕЕ можна стверджувати, що в сучасній СІЕЕ визначено кілька провідних напрямів за фактами:

- незаконного вирубування лісу або пошкодження інших зелених насаджень; визначення істотності шкоди, завданої довкіллю, та визначення розміру матеріальних збитків, завданих унаслідок незаконного вирубування лісу або пошкодження інших зелених насаджень;
- незаконного видобування живих біоресурсів; дослідження істотності шкоди для довкілля;
- забруднення атмосферного повітря; визначення наявності або відсутності небезпеки для життя, здоров'я людини чи для довкілля (у частині перевищення встановлених гранично допустимих концентрацій) та підрахування матеріальних збитків від забруднення;
- забруднення земельних ресурсів; визначення наявності або відсутності небезпеки для життя, здоров'я людини чи для довкілля (у частині перевищення встановлених гранично допустимих концентрацій) та підрахування матеріальних збитків від забруднення;
- забруднення водних об'єктів; визначення наявності або відсутності небезпеки для життя, здоров'я людини чи для довкілля (у частині перевищення встановлених гранично допустимих концентрацій) та підрахування матеріальних збитків від забруднення;
- порушення правил безпечного та раціонального водокористування; визначення розміру відшкодування збитків, завданих унаслідок самовільного використання водних ресурсів;
- порушення правил безпечного та раціонального надрокористування; визначення наявності або відсутності небезпеки для життя,

здоров'я людини чи для довкілля та підрахування матеріальних збитків, завданих унаслідок самовільного надкористування.

Крім того, СІЕЕ також розв'язує питання щодо дій/бездіяльності відповідальних осіб, які спричинили небезпечні наслідки впливу техногенних джерел на довкілля.

Також СІЕЕ визначає розмір відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення вимог природоохоронного законодавства, визначення істотності шкоди, завданої довкіллю, визначення рівня небезпеки, спричиненої забрудненням навколишнього природного середовища небезпечними хімічними речовинами, а також питання щодо дій/бездіяльності відповідальних осіб, які призвели до небезпечного техногенного впливу на довкілля.

Розв'язання деяких питань, на які має дати відповіді СІЕЕ, потребує проведення комплексних експертних досліджень компонентів навколишнього природного середовища, хімічних речовин, матеріалів, відходів, біологічних об'єктів за участю експерта-хіміка, експерта-біолога, експерта-грунтознавця та застосування відповідних методів і методик.

Аналізування експертної практики виконання СІЕЕ в ХНДІСЕ дає змогу кваліфікувати окремі ознаки таких досліджень, за якими логічно умовно згрупувати екологічні експертизи, зокрема:

- за довкіллям, де спричинено шкоду: атмосфера, біосфера, гідросфера, надра, ґрунт, тощо;
- за галуззю господарства, якому завдано шкоду: сільське господарство, важка промисловість, видобувна промисловість, будівництво, тощо;
- за характером виникнення надзвичайної техногенної ситуації: у процесі виробничої діяльності, унаслідок техногенної аварії;
- за класифікацією небезпечності речовин, що забруднюють навколишнє середовище.

Пропоновані критерії диференціації СІЕЕ є доволі умовними: вони можуть змінюватися, трансформуватися з виокремленням нових, об'єднуватися тощо. Процес групування експертиз за окремими ознаками не є статичним, він динамічно розвивається та пристосовується до умов сьогодення.

Класифікація судових експертиз має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Класифікувати експертизи — означає розподілити їх на структурні елементи, визначити зв'язок і відмінність окремих класів, родів, видів та підвидів експертиз.

Від правильного визначення роду й виду судової експертизи та її можливостей залежить безпомилкове призначення експертизи, вибір експертної

установи й експерта, а відтак — належне використання результатів експертизи в процесі судочинства⁵²⁹.

Класифікація судових експертиз — це сформована наукою та практикою система уявлень про галузь експертного знання. Наука виявляє об'єктивні критерії, які дають змогу виокремити наукові знання, які застосовують у судочинстві як спеціальні. Практика визначає структурні елементи, що сприяють реалізації наукових знань в експертній діяльності.

Згідно з п. 1.2 Інструкції :

«1.2. Основними видами (підвидами) експертизи є:

<...>

1.2.2. Інженерно-технічна: <...> інженерно-екологічна <...>»⁵³⁰.

У Переліку видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України (зі змін. та допов.)⁵³¹, зазначено, що до інженерно-екологічної експертизи належить такий вид експертної спеціальності, як 10.19 «Дослідження обставин та організаційно-технічних причин і наслідків впливу техногенних джерел на об'єкти довкілля»⁵³².

Судова інженерно-екологічна експертиза — це процесуальна дія, сутність якої полягає в дослідженні, спрямованому на з'ясування пов'язаних з порушеннями екологічного законодавства обставин і фактів негативного антропогенного впливу на конкретні (локальні) об'єкти навколишнього середовища.

Отже, відповідно до наказу Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 та затверджених ним документів (зі змін. та допов.)⁵³³, інженерно-екологічна експертиза належить до класу інженерно-технічних експертиз і полягає в дослідженні обставин та організаційно-технічних причин і наслідків впливу техногенних джерел на об'єкти довкілля.

На нашу думку, інженерно-екологічні експертизи доцільно класифікувати у такий спосіб:

- екологія середовища;
- екологія біоценозу.

⁵²⁹ Клименко Н. І. Судова експертологія

⁵³⁰ Інструкція URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.07.2020).

⁵³¹ Перелік видів судових експертиз URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення: 03.07.2020).

⁵³² Там само.

⁵³³ Про затвердження Інструкції ... та Науково-методичних рекомендацій URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.07.2020).

Однією з найактуальніших проблем сьогодення є професійна підготовка експертів у галузі інженерно-екологічних досліджень.

У процесі підготовки експертів-екологів необхідно враховувати такі аспекти:

- обов'язкове вивчення процесуальних особливостей судової експертизи та повноважень судового експерта як її суб'єкта (це положення забезпечується завдяки підготовці кожного судового експерта СЕУ Мін'юсту України за окремими програмами «Теоретичні, організаційні і процесуальні питання судової експертизи»);
- необхідність базової екологічної освіти (для проведення ґрунтовного спеціального дослідження).

Підготовка кваліфікованого судового експерта-еколога відбувається в системі органів державної судово-експертної діяльності й містить такі етапи:

- індивідуальної підготовки під керівництвом досвідченого наставника за індивідуальним планом вивчення експертних методів і методик;
- індивідуальної підготовки під керівництвом досвідченого наставника за індивідуальним планом вивчення процесуально-правових аспектів судово-експертної діяльності;
- атестації експерта на право самостійного проведення СІЕЕ експертно-кваліфікаційною комісією зі складанням кваліфікаційного іспиту;
- проведення рецензування висновків протягом першого року роботи судовим експертом.

Для підготовки експертів-екологів розроблено спеціальну Програму підготовки експертів за спеціальністю 10.19 «Дослідження обставин та організаційно-технічних причин і наслідків впливу техногенних джерел на об'єкти довкілля».

Так, відповідно до Програми підготовки експертів за спеціальністю 10.19 «Дослідження обставин та організаційно-технічних причин і наслідків впливу техногенних джерел на об'єкти довкілля», судовий експерт-еколог повинен знати:

- наукові основи судової інженерно-екологічної експертизи;
- головні завдання та об'єкти судової інженерно-екологічної експертизи;
- визначення поняття «екології»;
- визначення поняття «довкілля»;
- визначення поняття «навколишнє природне середовище»;

- визначення поняття «біосфера»;
- вчення про біосферу;
- основні компоненти екосистеми;
- антропогенні чинники впливу на навколишнє середовище;
- визначення поняття «антропогенне забруднення»;
- види засобів захисту від забруднення;
- характеристики надзвичайних екологічних ситуацій;
- характеристики надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру;
- характеристики впливу виробничої діяльності на стан довкілля України;
- нормативні основи забезпечення охорони довкілля, використання природних ресурсів та екологічної безпеки;
- основні поняття охорони довкілля, використання природних ресурсів та екологічної безпеки;
- загальну характеристику правопорушень у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та екологічної безпеки;
- особливості підготовки матеріалів для проведення судової інженерно-екологічної експертизи й експертного інженерно-екологічного дослідження;
- стадії експертного дослідження об'єктів судової інженерно-екологічної експертизи;
- загальну схему проведення судової інженерно-екологічної експертизи;
- причинний зв'язок у судовій СІЕЕ;
- загальну характеристику шкідливих речовин антропогенного походження;
- загальну характеристику окремих методик дослідження шкідливих речовин антропогенного походження;
- характеристику екологічного стану об'єктів середовища;
- характеристику екологічного стану об'єктів середовища за допомогою вимірювальних засобів;
- характеристику виду, ступеня та масштабів негативного антропогенного впливу на об'єкти середовища;
- характеристику виду, ступеня та масштабів негативного антропогенного впливу на локальні водні об'єкти.

Завершальним етапом є складання експертом-екологом проєктів висновків судових експертиз.

Із метою якісної підготовки фахівців необхідно повсякчас удосконалювати програми їх підготовки, а саме:

- оновлювати програми що три роки, зважаючи на появу нових методів і методик досліджень;
- перевіряти актуальність переліків літератури за темами, оновлювати їх, додаючи нові джерела;
- актуалізувати основні правові аспекти за темами відповідно до потенційних змін у законодавстві.

Висновки за розділом 17

На підставі аналізування наукових здобутків та експертної практики в галузі інженерно-екологічних досліджень, спеціальної літератури й нормативно-правових актів України можемо констатувати таке.

Потреба в Україні у створенні СІЕЕ зумовлена складністю розслідування екологічних злочинів та збільшенню кількості таких злочинів останніми десятиріччями.

Вивчення праць учених та узагальнення експертної практики дає змогу визначити, що об'єктом судової інженерно-екологічної експертизи є матеріальні й матеріалізовані джерела інформації, що містять фактичні дані про обставини надзвичайної екологічної ситуації, зокрема речові докази, фрагменти місця події, устаткування, комунікації, засоби виробництва, які забезпечують екологічно безпечне функціонування підприємства, а також будь-які інші обставини й події, зафіксовані (описані, відображені у схемах, фотографіях, планах тощо) у матеріалах справи.

До основних завдань інженерно-екологічної експертизи належать:

- визначення обставин, що пов'язані з настанням надзвичайної екологічної ситуації;
- визначення технічних та організаційних причин порушень технологічного процесу виробництва, якщо це спричинило викиди забруднювальних речовин, енергії та викиди (скиди) шкідливих речовин і накопичення промислових відходів;
- з'ясування відповідності дій осіб (або їхньої бездіяльності), причетних до надзвичайної екологічної ситуації, вимогам нормативних актів у сфері екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища й використання природних ресурсів;
- визначення причиново-наслідкових зв'язків між діями/бездіяльністю спеціально уповноважених осіб (у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та екологічної безпеки) і наслідками, що настали.

На підставі практичного досвіду виконання СІЕЕ можна стверджувати, що у використанні інженерно-екологічної експертизи існує кілька основних напрямів:

- незаконне вирубування лісу або пошкодження інших зелених насаджень; визначення істотності шкоди, завданої довкіллю, та визначення розміру матеріальних збитків, спричинених незаконним вирубуванням лісу або пошкодженням інших зелених насаджень;
- незаконне видобування живих біоресурсів; дослідження істотності його шкоди для довкілля;
- забруднення атмосферного повітря; визначення наявності або відсутності небезпеки для життя, здоров'я людини чи для довкілля (у частині перевищення встановлених гранично допустимих концентрацій) і підрахування матеріальних збитків від забруднення;
- забруднення земельних ресурсів; визначення наявності або відсутності небезпеки для життя, здоров'я людини чи для довкілля (у частині перевищення встановлених гранично допустимих концентрацій) та підрахування матеріальних збитків від забруднення;
- забруднення водних об'єктів; визначення наявності або відсутності небезпеки для життя, здоров'я людини чи для довкілля (у частині перевищення встановлених гранично допустимих концентрацій) та підрахування матеріальних збитків від забруднення;
- порушення правил безпечного й раціонального водокористування; визначення розміру відшкодування збитків, завданих самовільним використанням водних ресурсів;
- порушення правил безпечного й раціонального надрокористування; визначення наявності або відсутності небезпеки для життя, здоров'я людини чи для довкілля та підрахування матеріальних збитків, завданих самовільним надрокористуванням.

Чинники, за якими можна класифікувати екологічні експертизи та об'єднати в такі категорії:

- за довкіллям, де спричинено шкоду (атмосфера, біосфера, гідросфера, надра, ґрунт тощо);
- за галуззю господарства, якому завдано шкоду (сільське господарство, важка промисловість, видобувна промисловість, будівництво, тощо);
- за характером виникнення надзвичайної техногенної ситуації (у процесі виробничої діяльності, унаслідок техногенної аварії);
- за класифікацією небезпечності речовин, що забруднюють навколишнє середовище.

Розділ 18. Судові експертизи в галузі охорони праці, безпеки життєдіяльності, пожежно-технічна й гірничотехнічна експертизи

У процесі розкриття та розслідування злочинів, під час розгляду справ у суді дуже часто виникають питання, що потребують застосування не лише правових, а й суто спеціальних, вузькопрофесійних знань у різних галузях науки й техніки, промислового виробництва тощо.

Від моменту свого виникнення судова експертиза розвивається в напрямку накопичення, адаптування та трансформувannya спеціальних знань до вимог сьогодення для якісного забезпечення процесу правосуддя в нашій державі.

Чинником, що визначає розвиток судово-експертної діяльності, є науково-технічний прогрес і виникнення нових наук чи їхніх галузей, удосконалення технологій та промислового виробництва, розвиток яких значно впливає на формування нових наукових знань, що сприяє появі нових методів і засобів у діяльності з розслідування та розкриття злочинів, розв'язання інших завдань правосуддя, зокрема — його експертного забезпечення. Інтегрування та трансформувannya в судову експертизу знань з інших наук, передусім інженерно-технічних, зумовлюють появу та формування нових видів експертизи й досліджень, виникнення нових об'єктів експертного дослідження та формування нових експертних завдань.

Відповідно до п/п. 1.2.2 Інструкції до інженерно-технічної експертизи належать, серед інших, пожежно-технічна експертиза; експертиза безпеки життєдіяльності; гірничотехнічна експертиза ⁵³⁴.

Експертизу в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності (далі — *ГОПБЖ*) в Україні започатковано саме в ХНДІСЕ. Вона призначена для з'ясування механізму впливу небезпечного або шкідливого чиннику на людину, чинників і причин настання нещасного випадку, визначення причинового

⁵³⁴ Інструкція URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 06.07.2020).

зв'язку між невиконанням вимог нормативно-технічних актів з питань охорони праці й безпеки життєдіяльності, діями/бездіяльністю конкретних осіб і фактом настання досліджуваної події.

Предметом експертизи в ГОПБЖ є фактичні дані й обставини виникнення небезпечного чинника, умови, обставини, що спричинили нещасний випадок, які з'ясовують на підставі спеціальних знань.

Об'єктом експертизи в ГОПБЖ є матеріалізовані джерела інформації щодо обставин настання нещасного випадку (устаткування, обладнання, механізми й агрегати), під час використання або застосування яких сталася досліджувана подія.

Аналізування практики проведення в ХНДІСЕ судово-технічних експертиз у ГОПБЖ щодо нещасних випадків на різних підприємствах України доводить, що в процедурах призначення і проведення таких експертиз та експертних досліджень можна виокремити сталі, властиві майже всім експертизам аспекти, які можуть слугувати підґрунтям для визначення деяких критеріїв диференціювання (групування).

На нашу думку, експертизи в ГОПБЖ доцільно класифікувати у такий спосіб:

1. За сферою нормативного регулювання:
 - з охорони праці (випадки, пов'язані з виконанням трудових обов'язків);
 - з безпеки життєдіяльності (випадки не пов'язані з виконанням трудових обов'язків);
 - інші.
2. За місцем виникнення нещасного випадку:
 - на підприємстві, в установі, організації;
 - у побуті;
 - під час відрядження, виконання підрядних робіт.
 - інші.
3. За характером виконуваних робіт:
 - під час виконання робіт з підвищеною безпекою;
 - під час виконання робіт, що не належать до категорії робіт з підвищеною безпекою;
 - під час застосування (використання) устаткування чи механізмів підвищеної безпеки.
 - інші.
4. За галуззю господарства (виробництва):
 - у будівництві;

- у сільському господарстві;
- пов'язані з електробезпекою;
- у деревообробній промисловості;
- у видобувній промисловості;
- на підприємствах загальнооекономічної діяльності;
- інші.

Пожежно-технічні експертизи (далі — *ПТЕ*) призначено для з'ясування обставин виникнення та розвитку пожеж і протипожежного стану об'єкта.

Предметом ПТЕ є обставини виникнення та розвитку пожежі, а також фактичні дані про протипожежний стан об'єкта, які визначають на підставі спеціальних науково-технічних знань.

Об'єктом ПТЕ є місце пожежі (вогнище) зі слідами термічного впливу і продуктів горіння. До об'єктів також належать матеріальні носії інформації та дані щодо обставин виникнення й розвитку пожежі.

Пожежно-технічна експертиза розв'язує основні завдання, які за метою та сутністю досліджень поділяються на *ситуаційні* й *діагностичні*.

На нашу думку, пожежно-технічні експертизи доцільно класифікувати на експертизи:

- обставин виникнення й розвитку пожежі (за місцем пожежі: на відкритому просторі, у приміщеннях, транспортних засобах, на промислових об'єктах, у житлових приміщеннях, тощо);
- протипожежного стану об'єкта тощо.

Сутність гірничотехнічної експертизи як процесуальної дії полягає в дослідженні (проведеному в передбаченому законом порядку обізнаними в гірничій справі особами) для кримінального провадження обставин події на підприємстві гірничої промисловості, що призвела до загибелі людей або зашкодила їхньому здоров'ю чи спричинила інші наслідки. Таку експертизу здійснюють на підставі постанови про призначення експертизи органу досудового розслідування чи ухвали суду з метою визначення фактичних даних, що мають значення для кримінального провадження.

На нашу думку, гірничотехнічні експертизи доцільно класифікувати у такий спосіб:

- за місцем виникнення нещасного випадку;
- за сферою нормативного регулювання;
- за характером виконуваних робіт тощо.

Згідно з п/п. 1.2.2 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженій наказом Мініюсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.):

«Основними видами (підвидами) експертизи є:

<...>

1.2.2. Інженерно-технічна; <...> пожежно-технічна; безпеки життєдіяльності; гірничотехнічна; <...>»⁵³⁵.

У додатку 5 до Положення про ЦЕКК⁵³⁶ наведено Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям НДУСЕ Мін'юсту України, зокрема такі спеціальності: 10.5 «Дослідження причин та наслідків порушення вимог безпеки життєдіяльності та охорони праці» (експертиза 11 «Безпеки життєдіяльності»), 10.8 «Дослідження обставин виникнення і поширення пожеж та дотримання вимог пожежної безпеки» (експертиза 14 «Пожежно-технічна»), 10.15 «Дослідження причин та наслідків надзвичайних подій у гірничій промисловості та в підземних умовах» (експертиза 19 «Гірничотехнічна»).

Основними завданнями експертизи в ГОПБЖ є визначення:

- причин та наслідків нещасного випадку, аварії;
- механізму нещасного випадку, аварії;
- відповідності дій певних осіб вимогам нормативно-технічних документів, що регламентують безпечний перебіг виконання робіт, тощо;
- причиново-наслідкового зв'язку між діями певних осіб і настанням нещасного випадку, аварії;
- кола осіб, діяльність/бездіяльність яких пов'язана з нещасним випадком;
- відповідності кваліфікації суб'єкта технологічного процесу характеру роботи, яку він виконує;
- причиново-наслідкових зв'язків (з технічного погляду) між діями/бездіяльністю осіб та настанням події нещасного випадку, аварії тощо;
- фактичних умов праці на підприємстві нормативним вимогам охорони праці.

Однією з найактуальніших проблем сьогодення є професійна підготовка експертів у галузі досліджень у ГОПБЖ, пожежно-технічних і гірничотехнічних досліджень.

Для підготовки експертів у ГОПБЖ, пожежно-технічних і гірничотехнічних досліджень розроблено спеціальні програми підготовки експертів.

⁵³⁵ Інструкція URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 06.07.2020).

⁵³⁶ Положення про ЦЕКК URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#n7> (дата звернення: 06.07.2020).

Так, відповідно до Програми підготовки експертів за спеціальністю 10.5 «Дослідження причин та наслідків порушення вимог безпеки життєдіяльності та охорони праці», судовий експерт за згаданою спеціальністю повинен знати:

- наукові основи судової експертизи у галузі охорони праці, правові й організаційні питання охорони праці;
- головні завдання й об'єкти експертизи у ГОПБЖ;
- загальні методичні положення експертного дослідження з охорони праці;
- процес державного управління охороною праці й організацію охорони праці на виробництві;
- характеристики навчання з питань охорони праці;
- порядок розслідування й облік нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві;
- характеристики прогнозування, профілактику травматизму та професійних захворювань на виробництві;
- загальні вимоги безпеки до технологічного обладнання і процесів;
- характеристики електробезпеки;
- основи гігієни праці й виробничої санітарії;
- характеристики освітлення виробничих приміщень;
- характеристики вібрації, шуму, ультразвуку й інфразвуку;
- характеристики іонізуючого випромінювання;
- характеристики електромагнітних полів та електромагнітних випромінювань радіочастотного діапазону;
- загальні санітарно-гігієнічні вимоги до розміщення підприємств, до виробничих і допоміжних приміщень.

Відповідно до Програми підготовки експертів за спеціальністю 10.15 «Дослідження причин та наслідків надзвичайних подій у гірничій промисловості та в підземних умовах», судовий експерт за згаданою спеціальністю повинен знати:

- наукові основи судової гірничотехнічної експертизи;
- головні завдання та об'єкти гірничотехнічної експертизи;
- правові й організаційні питання охорони праці, законодавчу та нормативну базу України про охорону праці;
- порядок розслідування й облік нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві;
- основи техніки безпеки, загальні вимоги безпеки до технологічного обладнання і процесів;

- загальні положення гірничотехнічного дослідження;
- особливості проведення судових гірничотехнічних експертиз;
- характеристики дослідження аварій у гірничорудній промисловості;
- характеристики дослідження нещасних випадків на підприємствах гірничорудної промисловості;
- характеристики дослідження професійних захворювань на підприємствах гірничорудної промисловості;
- характеристики безпеки під час експлуатації систем під тиском і криогенної техніки;
- характеристики безпеки під час вантажно-розвантажувальних робіт і на транспорті.

Відповідно до Програми підготовки експертів за спеціальністю 10.8 «Дослідження обставин виникнення і поширення пожеж та дотримання вимог пожежної безпеки», судовий експерт за згаданю спеціальністю повинен знати:

- основні поняття судової пожежно-технічної експертизи; підстави для призначення пожежно-технічної експертизи; основні завдання, що їх розв'язує пожежно-технічна експертиза;
- загальні підходи до проведення пожежно-технічної експертизи; фізико-хімічні основи процесів виникнення, поширення та припинення горіння;
- технічні засоби, обладнання й інструменти, які застосовують для проведення пожежно-технічної експертизи;
- характеристики дослідження протипожежного стану об'єктів та оцінки дій пожежно-рятувальних підрозділів;
- характеристики дослідження місця пожежі;
- інструментальні методи й обладнання для дослідження оплавлень провідників і визначення моменту виникнення короткого замикання;
- основні джерела запалювання та їхню класифікацію;
- методи дослідження речових доказів (об'єктів дослідження) зі слідами легкозаймистих і горючих рідин;
- методiku побудови та перевірки версій про причину виникнення пожежі;
- аналітично-розрахункові методи в практиці проведення пожежно-технічних досліджень.

Висновки за розділом 18

Вивчення експертної практики й наукових розробок з теорії та практики проведення судових експертиз у галузі безпеки життєдіяльності,

пожежно-технічних і гірничотехнічних досліджень дає змогу визначити основні чинники для класифікації означених видів судових експертиз, а саме:

- 1) чинником, що визначає розвиток судово-експертної діяльності, є науково-технічний прогрес і виникнення нових наук на підґрунті інтеграції та трансформування знань з інших наук, передусім інженерно-технічних, що в судовій експертизі обумовлює появу й формування нових видів інженерно-технічної експертизи та досліджень, виникнення нових об'єктів експертного дослідження;
- 2) провідними завданнями експертизи у ГОПБЖ є визначення:
 - причин і наслідків нещасного випадку, аварії;
 - механізму нещасного випадку, аварії;
 - відповідності дій певних осіб вимогам нормативно-технічних документів, що регламентують безпечний перебіг виконання робіт, тощо;
 - причиново-наслідкового зв'язку між діями певних осіб і настанням нещасного випадку, аварії;
 - кола осіб, діяльність/бездіяльність яких пов'язана з нещасним випадком;
 - відповідності кваліфікації суб'єкта технологічного процесу характеру роботи, яку він виконує;
 - причиново-наслідкових зв'язків (з технічного погляду) між діями/бездіяльністю осіб і настанням нещасного випадку, аварії тощо;
 - відповідності фактичних умов праці на підприємстві нормативним вимогам охорони праці;
- 3) експертизи в ГОПБЖ можливо класифікувати за:
 - сферою нормативного регулювання;
 - з охорони праці (випадки, пов'язані з виконанням трудових обов'язків);
 - з безпеки життєдіяльності (випадки, не пов'язані з виконанням трудових обов'язків) тощо;
 - місцем виникнення нещасного випадку:
 - на підприємстві, в установі, організації;
 - у побуті;
 - під час відрядження, виконання підрядних робіт тощо;
 - характером виконуваних робіт:
 - під час виконання робіт з підвищеною небезпекою;
 - під час виконання робіт, що не належать до категорії робіт із підвищеною небезпекою;

- під час застосування (використання) устаткування чи механізмів підвищеної небезпеки тощо;
 - галуззю господарства (виробництва):
 - у будівництві;
 - у сільському господарстві;
 - пов'язані з електробезпекою;
 - у деревообробній промисловості;
 - у видобувній промисловості;
 - на підприємствах загальнооекономічної діяльності тощо;
- 4) зважаючи на наведену класифікацію судових експертиз у сфері безпеки життєдіяльності, однією з найактуальніших проблем сьогодення є професійна підготовка експертів з досліджень у ГОПБЖ, пожежно-технічних та гірничотехнічних досліджень завдяки формуванню спеціальних програм підготовки на основі:
- знання процесуальних особливостей судової експертизи та повноважень судового експерта;
 - базової технічної освіти (з метою проведення ґрунтовного спеціального дослідження);
- 5) пожежно-технічні експертизи доцільно класифікувати у такий спосіб:
- експертизи обставин виникнення та розвитку пожежі (за місцем пожежі: на відкритому просторі, у приміщеннях, транспортних засобах, на промислових об'єктах та в житлових приміщеннях);
 - експертизи протипожежного стану об'єкта;
- 6) гірничотехнічні експертизи доцільно класифікувати за такими ознаками й підставами:
- місцем виникнення нещасного випадку;
 - сферою нормативного регулювання;
 - характером виконуваних робіт;
- 7) запропонована система класифікації не є вичерпною, у процесі практичного застосування вона може доповнюватися, удосконалюватися й розвиватися.

Удосконалення класифікації видів, підвидів експертиз дасть змогу більш диференційовано поставитися до розв'язання таких актуальних проблем, як розроблення, наукове обґрунтування та створення єдиних уніфікованих способів і прийомів проведення досліджень у ГОПБЖ, пожежно-технічних та гірничотехнічних досліджень, алгоритмізації судово-експертної діяльності, напрацювання й подальшого вдосконалення методичної бази досліджень.

Розділ 19. Судові комп'ютерно-технічна та телекомунікаційна експертизи

Комп'ютерно-технічну експертизу започатковано в 1990-ті рр., коли інформаційні технології стали продуктом масового споживання. Проте, науково-технічний прогрес позначився на різноманітних сферах суспільного життя не тільки позитивно, а й негативно: наприклад, сучасні злочинці вдало використовують інтелектуальні здобутки людства з метою вчинення злочинів та інших порушень прав громадян. Водночас сплеск кримінальних, цивільних і господарських справ, пов'язаних з майновими й немайновими відносинами, предметом яких є комп'ютерні засоби та програмне забезпечення, вимагає відповідної реакції правоохоронних органів, що, зі свого боку, потребує ретельної комп'ютерно-технічної експертизи, завдання якої підлягають розв'язанню шляхом застосування спеціальних знань у дослідженнях інформаційно-комп'ютерних засобів і програмного забезпечення.

Комп'ютерно-технічна експертиза — самостійний рід судових експертиз, що належать до класу інженерно-технічних експертиз. Таку експертизу здійснюють для: визначення статусу об'єкта як комп'ютерного засобу, виявлення й вивчення його ролі в розслідуванні злочинів, а також отримання доступу до інформації на носіях даних з подальшим усебічним її дослідженням. Предметом судової комп'ютерно-технічної експертизи є ті факти й обставини, що їх з'ясовують експерти на підставі дослідження закономірностей розроблення та експлуатації комп'ютерних засобів, які забезпечують реалізацію інформаційних процесів, зафіксованих у матеріалах кримінальної чи цивільної справи або справи про адміністративне правопорушення тощо.

Перша науково-дослідна робота, пов'язана з дослідженням програмних і апаратних засобів електронно-обчислюваної техніки, а також перші в системі судово-експертних установ Мін'юсту України судові експертизи виконали співробітники ХНДІСЕ 1996 р. На початковому етапі розвитку цього виду досліджень експерти розв'язували питання, які здебільшого стосувалися пошуку, відновлення, аналізування й оцінювання інформації про наявність, застосування, функціонування програмних і апаратних засобів.

Станом на сьогодні більшість судових експертиз комп'ютерної техніки та програмних продуктів експерти виконують у межах кримінальних проваджень. Загалом під час призначення судових експертиз із дослідження електронних носіїв слідство цікавить інформація про конкретні підприємства та осіб, дані про економічну діяльність тощо.

Згідно з Науково-методичними рекомендаціями⁵³⁷, до основних завдань експертизи комп'ютерної техніки й програмних продуктів належить визначення:

- робочого стану комп'ютерно-технічних засобів;
- обставин, пов'язаних із застосуванням комп'ютерно-технічних засобів, інформації та програмного забезпечення;
- інформації та програмного забезпечення, що містяться на комп'ютерних носіях;
- відповідності програмних продуктів певним версіям чи вимогам до його розроблення.

Орієнтовний перелік розв'язуваних питань

- Чи міститься на цьому носії інформація щодо (зазначити, яка інформація цікавить) і в якому вигляді?
- Чи містить носій досліджуваного комп'ютера інформацію про певні (зазначити, які саме) дії користувача?
- Чи піддавався досліджуваний накопичувач певним процедурам з метою знищення інформації?
- Чи могла бути створена зазначена інформація на цьому комп'ютері чи її перенесено з іншого носія?
- У який спосіб інформацію (зазначити, яка саме) перенесено на досліджуваний комп'ютер (носій)?
- Якими є технологія та хронологія створення електронного документа (зазначити електронний документ і конкретний зміст)?
- Якими є атрибути (час друку, редагування, створення, видалення тощо) файлів, що містять інформацію стосовно (зазначити зміст)?
- Чи містить накопичувач інформації досліджуваного комп'ютера певне програмне забезпечення (зазначити, яке саме — встановлене чи не встановлене)?
- Які функційні несправності мають це комп'ютерне обладнання або його окремі складові та пристрої і як ці несправності впливають на роботу обладнання загалом?

⁵³⁷ Науково-методичні рекомендації ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.08.2020).

- Чи можливо виконання певних дій за допомогою цього програмного продукту?
- Чи є змога розв'язати конкретне завдання за допомогою цього програмного продукту?
- Чи реалізовано у цьому програмному продукті (програмному коді) функції, передбачені технічним завданням на його розроблення?

Для дослідження інформації, що міститься на комп'ютерних носіях, експертові надають сам комп'ютерний носій, а за потреби — комп'ютерний блок (комплекс комп'ютерних засобів, до складу якого належить досліджуваний носій).

Для збереження наданих на дослідження носіїв інформації в робочому стані їх надають в окремих пакуваннях. Системні блоки персональних комп'ютерів надають у пакуваннях, що унеможливають доступ до носіїв інформації безпосередньо чи підключення системного блока до мережі живлення.

Для з'ясування відповідності програмних продуктів певним параметрам експертові надають носій з копією досліджуваного програмного продукту або програмного коду. Для дослідження робочого стану комп'ютерно-технічних засобів експертові надають ці комп'ютерно-технічні засоби, а також технічну документацію до них. Для того щоб визначити, які саме об'єкти слід надати експертові в кожному конкретному випадку, а також як їх добирати для дослідження, доцільно отримати консультацію експерта (спеціаліста) у галузі комп'ютерної техніки.

Дослідження телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів як окремих напрям досліджень сформувався наприкінці 1990-х рр. Виокремлення цього виду обумовлено не тільки значним поширенням телекомунікаційних технологій у виробничій та приватній діяльності, а й тим, що цей вид досліджень потребує окремих знань, пов'язаних з розумінням інформаційних процесів дії (взаємодії) комп'ютерних мереж, мереж зв'язку, спеціалізованих телекомунікаційних пристроїв.

Фахівець не може знати в достатньому обсязі весь комплекс знань у всіх напрямках застосування комп'ютерної техніки. Саме із цим, на нашу думку, пов'язано виокремлення цього напрямку досліджень з початку 2007 р. в окрему експертну спеціальність 10.17 «Дослідження телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів». Станом на сьогодні ця експертна спеціальність потребує подальшого методичного забезпечення, пов'язаного із застосуванням спеціальних знань під час виявлення та розслідування злочинів у галузі телекомунікаційних систем.

Предметом експертизи з дослідження телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів є як локальні (персональні й портативні комп'ютери, комунікатори, засоби мобільного зв'язку, комутаційні пристрої різної дії, інформація, що залишається в процесі використання апаратно-програмних пристроїв у вигляді записів у компонентах операційних систем, інтернет-браузерах, базах електронної пошти та повідомлень), так і глобальні засоби (інформаційні й апаратні ресурси локальних мереж і мереж провайдерів, які надають такі мережеві послуги).

У Переліку ⁵³⁸, наведено такі види експертних спеціальностей, як 10.9 «Дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів», 10.17 «Дослідження телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів» і 13.1.2 «Дослідження, пов'язані з комп'ютерними програмами і компіляціями даних (базами даних)».

Об'єктами експертизи телекомунікаційних систем і засобів є телекомунікаційні системи, засоби, мережі та їх складові й інформація, яку вони передають, приймають і обробляють.

Основними завданнями експертизи телекомунікаційних систем і засобів є:

- визначення характеристик та параметрів телекомунікаційних систем і засобів;
- визначення фактів та способів передавання (отримання) інформації в телекомунікаційних системах;
- з'ясування фактів і способів доступу до систем, ресурсів та інформації у сфері телекомунікацій;
- визначення якості надання телекомунікаційних послуг на рівні їх споживання;
- визначення конфігурації та робочого стану телекомунікаційних систем і засобів;
- з'ясування типу, марки, моделі й інших класифікаційних категорій телекомунікаційних систем та засобів;
- дослідження алгоритмів оброблення інформації та її захисту в галузі телекомунікацій.

Орієнтовний перелік розв'язуваних питань

- Якими є тип, марка, модель телекомунікаційного засобу (системи)?
- Чи в робочому стані перебуває телекомунікаційний засіб (об'єкт)?

⁵³⁸ Перелік видів судових експертиз ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/ed20201115> (дата звернення: 03.08.2020).

- Які характеристики підключень до мережі має телекомунікаційний засіб?
- Чи змінював користувач телекомунікаційної мережі налаштування окремих пристроїв, у який час, якими є їхні значення?
- Який загальний характер підключень до телекомунікаційної мережі виконував об'єкт (телекомунікаційна система, засіб)?
- За допомогою яких програмних засобів здійснювалося підключення до телекомунікаційної мережі?
- Якою є топологія апаратних засобів, що об'єднані в телекомунікаційну систему?
- Чи відповідає функціонування телекомунікаційного засобу (системи) технічній документації?
- Які технічні характеристики (параметри) має телекомунікаційний засіб (система)?
- Чи мав місце факт доступу до телекомунікаційної системи й у який спосіб?
- Чи мало місце застосування ресурсів та інформації в телекомунікаційній системі й у який спосіб?
- Чи мав місце факт передавання (отримання) інформації в телекомунікаційній системі й у який спосіб?
- Чи є ознаки втручання в роботу телекомунікаційної системи?
- Чи могли апаратні засоби об'єднуватись у телекомунікаційну мережу та за якими ознаками?
- Якими є шляхи маршрутизації даних у телекомунікаційній системі?
- Чи можливо використовувати телекомунікаційний засіб (обладнання) із зазначеною метою?

Обидві категорії згаданих експертиз належать до класу інженерно-технічних та є окремими родами цього класу. Основним критерієм належності комп'ютерно-технічних і телекомунікаційних експертиз є характеристики й ознаки об'єктів дослідження, а також завдань, що їх розв'язують експерти, і методів, які вони застосовують.

В експертній практиці судово-експертних установ України застосовують зареєстровані в Міністерстві юстиції України методики проведення комп'ютерно-технічних і телекомунікаційних експертиз (занесені до Реєстру методик проведення судових експертиз, який формують відповідно до Порядку ведення такого Реєстру⁵³⁹ та який підлягає оприлюдненню згідно з нака-

⁵³⁹ Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз: затв. наказом Мін'юсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змін та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08> (дата звернення: 03.08.2020).

зом Мін'юсту України № 28.03.2016 р. № 897/5 ⁵⁴⁰), зокрема: дослідження інформації на жорстких дисках (реєстр. код 10.9.01); дослідження поштових програм та програм обміну електронними повідомленнями (реєстр. код 10.9.02); методику пошуку та дослідження графічної інформації на персональному комп'ютері (реєстр. код 10.9.03); методику дослідження комп'ютерної інформації (реєстр. код 10.9.04); криміналістичний аналіз файлових систем (реєстр. код 10.9.05); проведення комп'ютерно-технічних досліджень носіїв цифрової інформації (реєстр. код реєстр. код 10.9.06); методику дослідження інформації на цифрових носіях (реєстр. код 10.9.07); дослідження роботи користувача персонального комп'ютера в мережі Інтернет (реєстр. код 10.9.08); методичні рекомендації з дослідження реляційних баз даних під час проведення судових комп'ютерно-технічних експертиз (реєстр. код 10.9.09); методику комп'ютерно-технічного дослідження інформації в пам'яті *SIM*-карток (реєстр. код 10.9.10); методику комплексних досліджень комп'ютерних та телекомунікаційних систем у справах, пов'язаних з виявленням фактів спотворення процесу оброблення інформації та порушення правил маршрутизації в мережах електрозв'язку із застосуванням технології VoIP (реєстр. код 10.9.11); методику комп'ютерно-технічних досліджень у справах, пов'язаних з встановленням фактів утручання в роботу автоматизованих систем (реєстр. код 10.9.12); методику дослідження носіїв інформації, створених із застосуванням напівпровідникової технології (реєстр. код 10.9.13); методику дослідження у віртуальному середовищі налаштувань програмного забезпечення, встановленого на персональному комп'ютері (реєстр. код 10.9.14); методику застосування спеціальних знань експертів у галузі комп'ютерно-технічних досліджень під час проведенні комплексних досліджень цифрової інформації (реєстр. код 10.9.15); методику експертного дослідження гральних автоматів, відеоатракціонів, лотерейних терміналів та конструктивно схожих із ними пристроїв (реєстр. код 10.9.16); методику комп'ютерно-технічного дослідження інформації в пам'яті *SIM* (*USIM*) та *R-UIМ* карток (реєстр. код 10.9.17); методику дослідження інформації у пам'яті портативних комп'ютерних засобів, керованих операційною системою *ANDROID* (реєстр. код 10.9.18) ⁵⁴¹.

⁵⁴⁰ Про затвердження Переліку інформації, що підлягає оприлюдненню у формі відкритих даних, розпорядником якої є Міністерство юстиції України: наказ Мін'юсту України від 28.03.2016 р. № 897/5 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v897_323-16 (дата звернення: 03.08.2020).

⁵⁴¹ Див. Реєстр методик проведення судових експертиз. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/page/9> і <https://rmpse.minjust.gov.ua/page/10> (дата звернення: 03.08.2020).

Аналізування спеціальної літератури⁵⁴² й експертної практики з питань комп'ютерно-технічної та телекомунікаційної експертиз доводить, що, зважаючи на розроблену сьогодні в Україні методичну базу, більш дрібне диференціювання у відповідних підзаконних нормативно-правових актах є недоцільним. Водночас родова класифікація на підставі забезпечувальних компонент будь-якого комп'ютерного засобу (апаратного або технічного, програмного й інформаційного забезпечення), на думку О. Р. Россинської⁵⁴³, дає змогу виокремити такі види експертиз у роді:

- апаратно-комп'ютерну;
- програмно-комп'ютерну;
- інформаційно-комп'ютерну (даних);
- комп'ютерно-мережеву.

Цю класифікацію можна ефективно застосувати під час призначення комплексних експертиз і розв'язання значної кількості завдань.

Висновки за розділом 19

Комп'ютерно-технічна експертиза — самостійний рід судових експертиз, що належить до класу інженерно-технічних. Предметом судової комп'ютерно-технічної експертизи є ті факти й обставини, що їх з'ясовують експерти на підставі дослідження закономірностей розроблення та експлуатації комп'ютерних засобів, які забезпечують реалізацію інформаційних процесів, зафіксованих у матеріалах кримінальної, цивільної справи, справи про адміністративне правопорушення тощо.

⁵⁴² Див., наприклад: Бобрицький С. М. Методичні аспекти дослідження телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2008. № 8. С. 445—449 ; Разработка методики экспертного исследования средств ЭВТ и программного обеспечения: отчет НИР (закл.) / Мин'юст України, ХНІИСЭ ; рук. И. И. Ясинов. № ДР 0195U023259, Инв. № 496.05.14. Харьков, 1996. 78 с. ; Билык А. С. Перспективные направления развития экспертной деятельности в сфере информационных технологий. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр., 2013. Вип. 13. С. 385—391 ; Бобрицький С. М., Чишкала О. В., Селезньова О. В., Стороженко С. В., Усков К. Ю., Пешехонова О. М., Білий С. Б., Харабуга Ю. С. Методика дослідження інформації на цифрових носіях. Харків: ХНДІСЕ, 2011. 44 с. ; Розробка програмного комплексу дослідження поштових програм та програм обміну електронними повідомленнями: звіт про НДР (заключ.) / МЮУ, ХНДІСЕ ; № ДР 0104U003938. ХНДІСЕ ; кер. С. В. Поляков. Харків, 2005. 26 с.

⁵⁴³ Россинская Е. Р. Указ. соч. С. 458—478.

Станом на час написання цієї праці в Україні виокремлено два роди у класі судової інженерно-технічної експертизи: експертизу комп'ютерної техніки і програмних продуктів та експертизу телекомунікаційних систем (обладнання) і засобів.

Основним критерієм диференціювання комп'ютерно-технічних і телекомунікаційних експертиз є характеристики й ознаки об'єктів дослідження.

Аналізування спеціальної літератури й експертної практики з питань комп'ютерно-технічної та телекомунікаційної експертиз доводить: зважаючи на розроблену станом на сьогодні в Україні методичну базу, більш дрібна диференціація у відповідних підзаконних нормативно-правових актах є недоцільною. Водночас родова класифікація на підставі забезпечувальних компонент будь-якого комп'ютерного засобу (апаратного або технічного, програмного й інформаційного забезпечення) дає змогу виокремити такі види експертиз у роді:

- апаратно-комп'ютерну;
- програмно-комп'ютерну;
- інформаційно-комп'ютерну (даних);
- комп'ютерно-мережеву.

Розділ 20. Судова економічна експертиза

Історія розвитку судової економічної експертизи бере свій початок ще у XIII—XVII ст., коли утворювалися перші інституції досвідчених осіб у галузях бухгалтерського обліку та звітності, яким доручали проводити відповідні перевірки певних розрахунків, достовірність яких піддавали сумнівам та оспорювали в різних інстанціях. Проте, наукові праці, присвячені питанням бухгалтерської експертизи, з'явилися у період XIX — початку XX ст. До 1935 р. взагалі не існувало розмежувань між ревізією та експертизою. Із кінця 1960-х рр. судово-бухгалтерська експертиза є самостійною галуззю знань.

У процесі збільшення державного сектора економіки у СРСР і практичного зникнення підприємств інших форм власності (колгоспи фактично контролювала держава), коло питань, які розв'язувала судово-бухгалтерська експертиза щодо порядку ведення бухгалтерського обліку та збереження соціалістичної власності, практично не змінювалося. У міру того, як основними критеріями оцінки діяльності державних підприємств ставало виконання різного роду планових показників (від техпромфінпланів до планів з поліпшення якості продукції) і впровадження нових форм оплати праці, під час експертних досліджень виникала потреба у розв'язанні завдань зі з'ясування якісних і кількісних характеристик процесів, пов'язаних з недотриманням планово-економічної дисципліни. Для розв'язання цих завдань було недостатньо традиційних контрольних методів і прийомів: передбачалося застосування математичних і логічних прийомів аналізування документальних даних. Деякі із цих прийомів розроблено у різних науках, зокрема, в економічній статистиці, математиці, плануванні, але найповніше вони представлені в економічному аналізі.

1981 р. про судову бухгалтерію починають говорити як про науку, змістом якої є розроблення теоретичних і практичних питань, що належать до застосування бухгалтерського обліку в слідчій і судовій діяльності, визначення

наукових основ методології, організації та техніки проведення документальної ревізії, інвентаризації й судово-бухгалтерської експертизи в процесі досудового розслідування та розв'язання в суді справ про розкрадання.

У наукових працях із судової бухгалтерії за часів Радянського Союзу бухгалтерську експертизу вже виокремлено як клас, але все ще відсутня детальна класифікація цього виду досліджень.

У результаті переходу до ринкової економіки кардинально змінилася соціально-економічна формація країни. Відповідно, і весь клас судово-економічних експертиз набув нового змісту. Це цілком очевидно, оскільки перехід від планової соціалістичної економіки до ринкової вимагав не тільки докорінного оновлення базового законодавства у цій сфері, а й прийняття нових процесуальних кодексів. Цей процес не мав світових аналогів, оскільки через колосальні масштаби економіки країни й нерозвиненість цивільно-правової системи на початку ринкових реформ доволі повільно відбувалися процедури приватизації, накопичувалися проблеми земельної реформи, приватизації складних земельно-майнових комплексів та інших об'єктів нерухомого майна. Із метою розв'язання нових завдань економічного характеру, що виникали у суб'єктів різного рівня, система судово-економічної експертизи потребувала переходу на принципово новий науковий, зокрема методологічний, рівень.

Першу спробу розробити детальну класифікацію економічних експертиз здійснив 1999 р. Г. А. Матусовський⁵⁴⁴.

Сучасні назви експертних спеціальностей судово-економічної експертизи в Україні, які можна вважати її класифікацією, викладено у такий спосіб:

- 11.1 «Дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності»;
- 11.2 «Дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій»;
- 11.3 «Дослідження документів фінансово-кредитних операцій»⁵⁴⁵.

Слід зазначити що в назві експертної спеціальності 11.1 слова «податкового обліку» з'явилися лише наприкінці 2001 р.— відповідно до рішення Президії НКМРзПСЕ при Міністерстві юстиції України від 30.01.2001 р., яким судово-бухгалтерську експертизу перейменовано в судово-економічну.

⁵⁴⁴ Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. Харьков: Консум, 1999. 480 с.

⁵⁴⁵ Перелік видів судових експертиз ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/ed20201115> (дата звернення: 03.08.2020).

Аналізування наявних наукових розробок щодо специфіки класифікації судово-економічної експертизи за кордоном (зокрема, у Росії, Білорусі, Казахстані, країнах Балтії (Латвії, Литві, Естонії) та Молдові) свідчить про те, що загальною ознакою визначення підстав класифікації судових експертиз у цих країнах є предмет, об'єкт і завдання певного виду експертизи (за О. Р. Шляховим). У криміналістичній літературі судові експертизи поділяють на класи, роди, види й підвиди.

У Росії, Білорусі, Казахстані, країнах Балтії (Латвії, Литві, Естонії) та Молдові економічна експертиза є окремим класом експертиз. Доволі тривалий період розвитку економічної експертизи у згаданих країнах зумовлено багатокладною економікою, переходом до ринкових відносин, наявністю правопорушень під час здійснення суб'єктами господарювання господарської діяльності, господарських спорів тощо. Станом на сьогодні класифікація судових експертиз на роди (види) у зазначених зарубіжних країнах знаходить відображення у підзаконних актах різних відомств.

У Росії на рівні родів економічної експертизи виокремлено судово-бухгалтерську, фінансово-економічну, податкову, фінансово-аналітичну, фінансово-кредитну експертизи.

Завданнями *судово-бухгалтерської експертизи* є дослідження записів у бухгалтерському обліку з метою з'ясувати наявність або відсутність в обліку викривлених даних. До завдань *судової фінансово-економічної експертизи* належать дослідження показників фінансового стану та фінансово-економічної діяльності суб'єктів господарювання, дотримання ними бюджетного законодавства, визначення розміру недоотриманого доходу. *Судова податкова експертиза* розв'язує завдання щодо відповідності вимогам чинного податкового законодавства даних, внесених суб'єктами господарювання до податкових декларацій, щодо перевірки своєчасності та повноти сплати податків і зборів до бюджету, щодо перевірки своєчасності внесення виправлень до бухгалтерської звітності (зокрема, сум заниженого доходу, виявленого податковими органами під час документальних перевірок). *Судова фінансово-аналітична експертиза* розв'язує завдання, пов'язані з дослідженням системи економічних показників, які характеризують роботу підприємства, визначенням причин, що впливають на економічну ефективність роботи підприємства, та виявленням внутрішніх резервів. До завдань *судової фінансово-кредитної експертизи* належить визначення документальної обґрунтованості оформлення й відображення в обліку операцій з видачі, використання та погашення кредитів, документальної обґрунтованості оформлення та відображення в обліку банків їх фінансово-господарської діяльності та ін.

У Білорусі судову економічну експертизу розподілено на судово-бухгалтерську та фінансово-кредитну; у Казахстані — на судово-бухгалтерську, фінансово-кредитну та фінансово-бюджетну.

За інформацією офіційного сайту Міжнародної Федерації Незалежних Експертів і Спеціалістів (*International Federation of Independent Experts and Specialists, IFOIE*), до сфер діяльності експертів з країн, що беруть участь у роботі цієї Федерації, належить, зокрема, проведення фінансово-бухгалтерських експертиз і досліджень: зокрема, у Литві здійснюють банківські експертизи, експертизи бухгалтерського обліку та звітності юридичних осіб, бухгалтерського обліку та звітності підприємств; в Естонії — експертизи бухгалтерського обліку; у Латвії — бухгалтерські експертизи.

Якщо звернутися до тлумачення понять, маємо зазначити, що в наукових працях із судової бухгалтерії часів Радянського Союзу наявні визначення лише судово-бухгалтерської та судової планово-економічної експертизи ⁵⁴⁶. Аналізуючи роботи науковців, можна дійти висновку, що зміст спеціальних економічних знань складають загальна теорія бухгалтерського, податкового обліку і фінансової звітності, галузеві види обліку, прийоми аналізування фінансово-господарської діяльності підприємств, а також суміжні з бухгалтерським обліком галузі знань (бюджетної сфери, кредитно-банківських відносин, оподаткування). Особливістю спеціальних економічних знань є те, що вони (на відміну від інших спеціальних знань) значною мірою є знаннями положень і правил, визначених нормативними актами. Детально питання класифікації економічних експертиз дослідив у своїх працях Г. А. Матусовський ⁵⁴⁷.

Станом на сьогодні судово-економічна експертиза сформована як самостійний клас експертиз і ґрунтується на дослідженні слідів відображення та закономірностей утворення в документах інформації щодо господарської та фінансово-економічної діяльності підприємств і організацій усіх форм власності. За напрямками досліджень економічна експертиза розподіляється на дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку та звітності;

⁵⁴⁶ Див., наприклад: Виноградов И. В., Кочаров Г. И., Селиванов Н. А. Экспертизы на предварительном следствии. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва, 1967. С. 234—239, 244 ; Каткова Т. В., Кожевников Г. К. Судебные экспертизы: сб. вопросов. Харьков, 1994. С. 92—95 ; Актуальные проблемы развития судебно-бухгалтерских экспертиз: сб. науч. трудов / ред. кол.: А. И. Винберг, Г. П. Прошина, В. Д. Арсеньев и др. Москва, 1974. Вып. 11. 158 с.

⁵⁴⁷ Див.: Матусовский Г. А. Указ. соч.

дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій; дослідження документів фінансово-кредитних операцій.

Що стосується планово-економічної експертизи, то існує думка, що планова економіка остаточно дискредитувала себе разом з адміністративно-командною системою радянського зразка. Водночас світова практика та практика роботи успішних у фінансовому відношенні вітчизняних підприємств, організацій і установ свідчить, що гарантована стабільність (отже, і передбачуваність бізнесу) тісно пов'язана з ефективним бізнес-плануванням.

На відміну від раніше прийнятого централізованого планування, у ринкових умовах підприємство самостійно планує свою діяльність і визначає перспективи розвитку, зважаючи на попит на виготовлену продукцію (роботи, послуги) і необхідність забезпечення виробничого й соціального розвитку підприємства, збільшення доходів його працівників. Основу сучасних планів складають договори, укладені зі споживачами (покупцями) продукції, робіт, послуг, зокрема з державними органами й постачальниками матеріально-технічних ресурсів.

Визначення предмета судової планово-економічної експертизи наведено в навчальному посібнику В. К. Степутенкової, С. А. Плішкіна, яке, на нашу думку, актуальне й на сучасному етапі: «Предметом судової планово-економічної експертизи є фактичні дані, що характеризують обґрунтованість планування, виконання і достовірність відображення у фінансовій звітності показників виробничо-господарської діяльності підприємств і організацій»⁵⁴⁸.

Ієрархічність системи економічних наук свідчить про те, що поняття «економічна експертиза» є певною мірою загальним. Питання, що є предметом розв'язання економічної експертизи, потребують як знань у галузі спеціальних економічних наук (бухгалтерського обліку, оподаткування, фінансів і кредиту, економіки праці тощо), так і знань особливостей економіки окремих галузей господарювання (промисловості, сільського господарства, будівництва, сфери послуг та ін.). Усе це потребує вдосконалення класифікації класу економічної експертизи за родами (видами) та різновидами (підвидами) експертиз.

Як відомо, класифікація — це система розподілу будь-яких однорідних предметів або понять на класи, групи тощо за загальними ознаками (критеріями). Результатом класифікації судових економічних експертиз є систематична одиниця — клас, рід, вид, підвид. Наука неможлива без класифікації

⁵⁴⁸ Степутенкова В. К., Плишкин С. А. Предмет и задачи судебной планово-экономической экспертизы. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. Санкт-Петербург, 1989. № 6. С. 77—80.

і типології об'єктів, які вона вивчає. Більше того, класифікація певною мірою забезпечує економію мислення. Вона також має важливе практичне значення, адже забезпечує глибоке вивчення й осмислення об'єкта класифікації. Традиційно складним є питання вибору критеріїв класифікації, зокрема — критеріїв класифікації судових економічних експертиз. Так, можна об'єднати судові експертизи за складністю, за обсягом вихідного документа, за терміном виконання, предметом дослідження й іншими загальними зовнішніми та внутрішніми ознаками.

Зміст класифікації залежить від її основи, класифікаційної ознаки (критерію). Поняття класифікаційної ознаки пов'язане з виявленням найбільш суттєвої, основної ознаки об'єктів, що класифікуються. Зі свого боку, критерії зумовлено завданнями (метою) групування. Звідси — принципова можливість множинності класифікацій, які побудовано за різними критеріями та з різною метою.

Необхідність класифікації судових експертиз зумовлено тим, що класифікація допомагає визначити найбільш важливі, загальні для всіх експертиз якості, сприяє їх глибшому пізнанню. Завданням цієї роботи обрано розвиток теорії та методології судової експертизи, отже, у її межах необхідне виокремлення якомога більшої кількості основних ознак судової економічної експертизи.

Критерії класифікації судових експертиз повинні відповідати, зокрема, таким вимогам:

- мати у своїй основі постійні, фундаментальні, а не тимчасові й випадкові фактори;
- бути більш-менш визначеними ознаками-критеріями;
- мати сталий об'єктивний характер;
- вирізняти основний, провідний критерій у разі, коли в основу класифікації покладено не одну, а кілька ознак-критеріїв.

Перелік основних ознак об'єкта класифікації (судової економічної експертизи) залежить від визначення того, чим вона є за своєю сутністю.

Сьогодні існує кілька різних підходів до питання про сутність судової економічної експертизи. Деякі фахівці розглядають її як самостійну процесуальну форму здобуття нових і перевірки вже наявних речових доказів⁵⁴⁹, у законодавстві України судову експертизу визначено як дослідження об'єктів, явищ і процесів на підставі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо з метою надання висновку з питань, що є або

⁵⁴⁹ Бандурка А. М., Лукин В. А., Поникаров В. Д. Основы судебной бухгалтерии : учебник. Харьков, 2002. 336 с.

будуть предметом судового розгляду ⁵⁵⁰. Судову економічну експертизу оформлюють зазвичай у вигляді текстового документа, що також має певні ознаки. У процесуальних кодексах судова експертиза є джерелом доказів, у якому також можна виокремити низку специфічних юридичних ознак.

У цьому дослідженні для виявлення основних ознак, що можуть слугувати підґрунтям майбутньої класифікації, пропонуємо розуміти судову економічну експертизу за сутністю як:

- дослідження;
- процесуальний документ;
- інформацію.

Класифікаційними ознаками судової економічної експертизи як дослідження можуть бути:

- об'єкти дослідження;
- методи дослідження;
- предмет дослідження й обумовлені ним завдання.

Класифікаційними ознаками судової економічної експертизи як процесуального документа можуть бути:

- судочинство, у якому призначено експертизу (кримінальне, адміністративне, цивільне та ін.);
- наявність чи відсутність виконаних експертиз із відповідних питань (первинна, повторна, додаткова).

Класифікаційними ознаками судової економічної експертизи як інформації мають бути:

- повнота;
- достовірність;
- ясність та ін.

Проте, на думку виконавців, під час класифікації судових експертиз пріоритет слід віддати критеріям, що характеризують саме дослідження. Водночас провідну роль серед ознак дослідження слід надати такій ознаці, як предмет дослідження й обумовлене ним завдання. Інші ознаки дослідження можуть мати додаткову функцію під час розроблення класифікації судових економічних експертиз.

У класи об'єднано роди судових експертиз, що належать до тієї самої або подібної галузі спеціальних знань і використовують подібний інструментарій (тобто сукупність методичних та технічних прийомів, операцій,

⁵⁵⁰ Про судову експертизу *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 28. Ст. 232.

документів (робочих матеріалів), які спрямовано на здобуття за їхньою допомогою інформації).

У сучасній теорії експертизи судово-економічна експертиза належить до класу судової документалістики і ґрунтується на дослідженні слідів відображення і закономірності утворення в документах інформації щодо господарської та фінансово-економічної діяльності підприємств.

Об'єктами дослідження економічної експертизи є документи бухгалтерського, податкового обліку та звітності: первинні документи, облікові реєстри, бухгалтерська, фінансова, податкова і статистична звітність, інші матеріали справи. Експерт вивчає документи як об'єкти судово-економічної експертизи (з науково-технічної точки зору) і дає оцінку, яка не повинна перевищувати меж його спеціальних знань: звертає увагу на неправильність оформлення документів, наявність чи відсутність обов'язкових реквізитів, арифметичні помилки, невідповідність даних обліку і звітності.

Підвид експертизи відрізняється специфічністю предмета за наявності загальних для роду об'єктів і методик.

До підвидів економічної експертизи належить експертиза за видами податків та обов'язкових платежів, цільового використання кредитів, документальної обґрунтованості видачі кредитів та ін.

Експерти-економісти проводять дослідження та надають висновки на підставі документів, які підтверджують господарські операції, відповідно до вимог чинного законодавства, яким урегульовано документування та відображення в обліку і звітності конкретних видів операцій. Це впливає зі змісту експертних спеціальностей — дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності; документів про економічну діяльність підприємств і організацій; документів фінансово-кредитних операцій. У разі якщо дані обліку суперечать фактичним обставинам і решті доказів зі справи, то оцінку таких доказів проводять судово-слідчі органи. Оцінювання свідчень і решти доказів, припущення щодо відсутності можливості виконання операцій є перевищенням компетенції експертів.

Будувати класифікацію слід за схемою, згідно з якою судові експертизи розподілено на класи (типи), роди, (види) і різновиди (підвиди). У цьому разі класом є судово-економічна експертиза.

Для забезпечення суцільного та безперервного спостереження за господарськими операціями, що здійснюються на підприємстві, використовують бухгалтерські документи, у яких фіксують факти здійснення господарських операцій. Кожну господарську операцію слід відобразити в належно оформлених документах бухгалтерського обліку, які забезпечують достовірність і юридичну силу облікових даних та є основою бухгалтерського обліку.

Документація — це спосіб оформлення господарських операцій відповідними документами, призначений для первинного спостереження за господарськими операціями як обов'язкова умова відображення їх в обліку. Також документація відіграє важливу роль в управлінні діяльністю підприємства, забезпечує контроль за збереженням майна господарства, його раціональним використанням. Вона має юридичне значення як письмовий доказ здійснення господарських операцій. Використовують документацію для аналізування господарської діяльності, фінансового контролю, аудиту й документальних ревізій⁵⁵¹.

Грошовими документами оформлюють операції з грошовими коштами (це банківські чеки, прибуткові й видаткові касові ордери). Матеріальними називають документи з надходження та вибуття основних засобів, товарно-матеріальних цінностей (це прибуткові й видаткові накладні, вимоги, ордери, лімітні картки). Розрахунковими документами оформлюють розрахункові операції між підприємствами (це рахунки-фактури, платіжні вимоги, векселі та ін.).

Питання, пов'язані з оформленням первинних облікових документів і реєстрів бухгалтерського обліку, урегульовано ст. 9 Закону України від 16.07.1999 р. № 996-XIV «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні»⁵⁵² і Положенням про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку, затвердженим наказом Мініфіну України від 24.05.1995 р. № 88⁵⁵³.

Первинні та зведені облікові документи можуть бути складені у паперовій або в електронній формі та повинні мати такі обов'язкові реквізити:

- назву документа (форми);
- дату складання;
- назву підприємства, від імені якого складено документ;
- зміст та обсяг господарської операції, одиницю виміру господарської операції;
- посади осіб, відповідальних за здійснення господарської операції та правильність її оформлення;

⁵⁵¹ Білуха М. Т. Теорія бухгалтерського обліку: підручник. Київ, 2000. 692 с.

⁵⁵² Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 р. № 996-XIV (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1999. № 40. Ст. 365.

⁵⁵³ Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку: затв. наказом Мініфіну України від 24.05.1995 р. № 88 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0168-95> (дата звернення: 04.08.2020).

- особистий підпис або інші дані, що дають змогу ідентифікувати особу, яка брала участь у здійсненні господарської операції, назву документа (форми).

Під час розгляду документів бухгалтерського й податкового обліку та звітності (як об'єктів судово-економічної експертизи) експерт вивчає їх з наукової точки зору і робить висновки, які не повинні виходити за межі його спеціальних знань: указує на неправильність оформлення документів, наявність чи відсутність обов'язкових реквізитів, арифметичні помилки, невідповідність даних обліку і звітності. Неприпустимо надання експертом юридичної оцінки фінансово-господарським операціям, а також визначення їх місця та доказовості у кримінальному провадженні або цивільній, господарській, адміністративній справах.

Під час проведення дослідження документів бухгалтерського та податкового обліку і фінансової звітності експерт може виявити такі порушення:

1) щодо оформлення документа:

- відсутність реквізитів у документі;
- складання документа з порушенням визначеної форми;
- необґрунтовані й необумовлені виправлення в документі;

2) за змістом у документі відомостей і підрахунків:

- неправильно зазначені ціни й показники;
- неправильні розрахунки й підсумки;
- розбіжність у змісті кількох примірників того самого документа.

3) щодо відображення господарських операцій у документі.

Законом України від 16.07.1999 р. № 996-XIV «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні»⁵⁵⁴ регламентовано, що неістотні недоліки в документах, що містять відомості про господарську операцію, не є підставою для невизнання господарської операції, за умови, що такі недоліки не перешкоджають можливості ідентифікувати особу, яка брала участь у здійсненні господарської операції, та містять відомості про дату складання документа, назву підприємства, від імені якого складено документ, зміст та обсяг господарської операції тощо.

Обсяг документів та інших джерел інформації, які подають на дослідження, зумовлено конкретними обставинами справи й питаннями, поставленими на розв'язання експертові. Слід зазначити, що ці самі питання й обставини справи також зумовлюють напрям і методику експертного дослідження.

⁵⁵⁴ Про бухгалтерський облік *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1999. № 40. Ст. 365.

Основними завданнями експертизи документів бухгалтерського, податкового обліку та звітності є визначення:

- документальної обґрунтованості розміру нестачі або надлишків товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, періоду й місця їх утворення;
- документальної обґрунтованості оформлення операцій з одержання, зберігання, виготовлення, реалізації товарно-матеріальних цінностей, зокрема грошових, основних засобів, надання послуг;
- документальної обґрунтованості відображення в обліку грошових коштів, цінних паперів;
- документальної обґрунтованості відображення в обліку операцій з нарахування та виплати заробітної плати, інших виплат;
- відповідності чинному законодавству відображення в податковому обліку доходів і витрат за фінансово-господарськими операціями, що підлягають оподаткуванню податком на прибуток;
- відповідності чинному законодавству відображення в податковому обліку податкових зобов'язань і податкового кредиту з податку на додану вартість.

Основними завданнями експертизи документів про економічну діяльність підприємств і організацій є визначення документальної обґрунтованості:

- та аналізу показників фінансового стану (платоспроможності, фінансової стійкості, прибутковості тощо);
- та аналізу витрат і цін як чинників фінансової стабільності, беззбитковості;
- розрахунків під час приватизації й оренди відповідно до чинних методик оцінки вартості майна, що приватизується, та інших питань, пов'язаних з приватизацією, банкрутством підприємств;
- розрахунків частки майна під час виходу учасника зі складу засновників;
- розрахунків утраченого заробітку (від несвоєчасної виплати компенсації заподіяної шкоди у разі втрати працездатності й у решті випадків);
- цільового витрачання бюджетних коштів;
- розрахунків втраченої вигоди.

Основними завданнями експертизи документів фінансово-кредитних операцій є визначення:

- документальної обґрунтованості оформлення банківських операцій з відкриття рахунків, руху грошових коштів на рахунках;
- документальної обґрунтованості оформлення й відображення в обліку операцій з видачі, використання та погашення кредитів;
- документальної обґрунтованості оформлення та відображення в обліку банків їх фінансово-господарської діяльності;
- відповідності відображення фінансово-господарських операцій банків чинному законодавству й вимогам нормативних актів щодо ведення обліку й подання звітності;
- документальної обґрунтованості відображення фінансово-господарських операцій щодо нарахування та сплати банками податків і їх відповідності даним обліку та звітності, чинному законодавству;
- кола осіб, на яких покладено обов'язок забезпечувати дотримання вимог нормативно-правових актів щодо банківського обліку й контролю.

Загальним методом судово-економічної експертизи є сукупність способів і прийомів, що їх застосовує експерт під час дослідження документів бухгалтерського, податкового обліків, фінансової звітності та решти матеріалів.

Під час проведення експертного дослідження та складання висновку, експерт-економіст застосовує не тільки спеціальні знання з теорії та практики бухгалтерського, податкового обліків, а й значною мірою використовує логіку як науку про закони мислення, що ведуть до істини. Експерт послуговується законами логіки не тільки в процесі дослідження, а й на завершальній фазі експертизи — під час складання висновку, який повинен бути логічно обґрунтованим і суворо послідовним.

Процес проведення дослідження є складним комплексом дій, що складаються з отримання за допомогою певних прийомів необхідних початкових даних, їх перевірки, виявлення суперечностей досліджуваних даних іншим матеріалам справи, з'ясування причинного зв'язку між ними і, зрештою, — визначення істини.

Для судово-економічної експертизи, як і для інших галузей знань, загальним методом пізнання є діалектичний метод. Застосування діалектичного методу є творчим процесом, що вимагає глибоких спеціальних знань у галузі бухгалтерського обліку й розуміння специфіки предмета судово-економічної експертизи.

Аналізуючи, узагальнюючи й оцінюючи обліково-звітні дані, експерт-економіст, передусім, визначає факти, які є початковим матеріалом для подальшого з'ясування внутрішнього зв'язку між ними, їх сутності та значення.

Тільки після вивчення матеріалів справи і їх аналізу експерт визначає напрям дослідження і вибирає той або інший практичний прийом, який у найкращий спосіб допоможе одержати конкретні дані, що дають змогу обґрунтувати зроблені висновки з поставлених на розв'язання експертизи питань.

Водночас експерт аналізує операцію, відображену в первинних документах, облікових регістрах, фінансовій звітності, перевіряє її відповідність вимогам бухгалтерського, податкового обліку, нормативних документів, проводить арифметичну перевірку. Висновки, які робить експерт під час дослідження, мають ґрунтуватися на достовірних облікових даних.

Для забезпечення повноти дослідження господарських операцій, предмета судово-економічної експертизи необхідно в сукупності використовувати методи економічного аналізу.

В експертній практиці застосовують такі методи економічного аналізу: горизонтальний (періодичний); вертикальний (структурний); трендовий; відносних показників (коефіцієнтів); порівняльний.

Окремими методами судово-економічної експертизи є документальна перевірка, зіставлення документів, моделювання. Використання методів у сукупності зі спеціальними способами та прийомами дає змогу експертові всебічно і якнайповніше проводити дослідження⁵⁵⁵.

Комплексне застосування методів зіставлення й документальної перевірки свідчить про їх нерозривний зв'язок і єдину сутність. Зазначені методи є різновидом широко вживаного в науці загального методу порівняння.

Порівняння в судово-економічній експертизі виступає як сукупність послідовно вживаних методів (зіставлення й документальна перевірка), спрямованих на виявлення суперечностей, відхилень і порушень в бухгалтерському й податковому обліку та фінансовій звітності.

Експерт, застосовуючи під час дослідження бухгалтерських документів метод порівняння, керується принципом співставності документів. Очевидно, що можна порівнювати тільки такі документи, які мають загальні ознаки, тобто пов'язані єдністю відображення якої-небудь господарської операції, мають однакові реквізити тощо.

Документи, між якими немає нічого спільного і які відображають абсолютно різні операції, не можна порівнювати.

Залежно від спрямованості й мети дослідження, порівняння буває простим (під час документальної перевірки) і складним (під час зіставлення бухгалтерських документів).

⁵⁵⁵ Мумінова-Савіна Г. Г. Судово-бухгалтерська експертиза : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни. Київ, 2004. 268 с.

Просте порівняння засноване на явних відмінностях, що їх виявляють під час документальної перевірки бухгалтерських документів: наприклад, відсутність необхідних реквізитів, дати, підпису тощо.

Складне порівняння — це різнобічна розумова діяльність, у процесі якої експерт виявляє невідповідності й відхилення в обліку. Досягається це шляхом зіставлення змісту документів бухгалтерського та податкового обліку з вимогами нормативних документів з бухгалтерського обліку й оподаткування.

Облікові реєстри та зведені бухгалтерські документи мають різну побудову та взаємозв'язок показників. Основна вимога до них — правильність і своєчасність їх заповнення, відповідність записів у них даним первинних документів.

Визначення правильності заповнення облікових реєстрів є частиною документальної перевірки.

Методом зіставлення дані первинних документів експерт порівнює з даними облікових реєстрів.

Як способи дослідження документальних даних виокремлюють: зустрічну перевірку документів, взаємний контроль, відновлення кількісно-сумового обліку, контрольне звіряння даних про рух товарно-матеріальних цінностей.

Кожний із цих способів містить значну кількість прийомів, яка з розвитком теорії та практики судово-економічної експертизи безперервно збільшується.

Види прийомів зіставлення документів

Зіставлення інформації й даних, що містяться в різних примірниках того самого документа. У практичній діяльності згаданий прийом найчастіше застосовують під час зіставлення накладних на відпуск товарів (продукції), які складають у двох примірниках. Згаданий прийом зіставлення документів дає змогу визначити дійсні обсяги (кількість, якість, ціна) проведених господарських операцій і суб'єктів, які здійснили ці операції.

Зіставлення даних, які містяться в накладних і інших документах, що відображають надходження товарно-матеріальних цінностей, з даними, які містяться в документах організацій, що здійснюють перевезення товарів (продукції), а також із даними про оплату зазначених послуг. Застосовуючи цей прийом зіставлення документів, можна з'ясувати факти кількаразового використання первинних документів для оприбутковування матеріальних цінностей. Це означає, що можна застосувати документи, у яких відображені менші обсяги виконуваних операцій.

Звіряння даних первинних документів, записів бухгалтерського обліку, що відображають оприбутковування товару (продукції), і даних про витрати товарно-матеріальних цінностей. Зазначений прийом дає змогу перевірити зворотні операції, тобто відповідність записів, відображених у зведених і накопичувальних документах, обліковим регістрам бухгалтерського обліку, і визначити факти меншого оприбутковування певного виду товару й відображення в облікових регістрах. Крім того, під час перевірки первинних документів на відпуск товару можна визначити, що підприємство реалізувало більше товарів, ніж зазначено фактично за документами.

Зустрічна перевірка документів. Зустрічна перевірка документів полягає в зіставленні окремих примірників того самого документа, що перебувають у різних підприємствах, а також документів, взаємопов'язаних тією самою операцією (товарно-транспортна накладна, перепустка на вивіз товару і т. ін.).

Мета такого зіставлення — визначити тотожність даних, які містяться в усіх примірниках відповідного документа. Наприклад, під час відпуску й оприбутковування товарно-матеріальних цінностей може заповнюватися підроблений примірник накладної, який не відрізняється від справжніх датою, номером і підсумковою сумою, але відрізняється кількістю зазначених цінностей. Тому під час зіставлення різних примірників таких документів, вилучених із різних організацій, можна знайти розбіжності, що свідчать про факти порушень.

Крім того, способом зустрічної перевірки можна зіставляти дані різних видів обліку — бухгалтерського, податкового, оперативного та статистичного, а також різні документи й облікові дані, у яких прямо або побічно відображено операцію, що перевіряється.

Найпоширенішими прийомами взаємного контролю є зіставлення даних:

- документів, що відображають операції отримання-видачі матеріальних цінностей, із даними документів, що відображають здійснення інших операцій, пов'язаних із цими операціями. Наприклад, нарахування зарплати працівникам за завантаження-розвантаження цих цінностей, оплата транспорту за переміщення цих вантажів і т. ін.;
- про переміщення товарно-матеріальних цінностей з даними про тару й вантажопідйомність транспортних засобів, у яких ці цінності перевозили. Цей прийом пов'язаний з тим, що певні види вантажів потребують спеціальної тари, яку обліковують окремо за спеціальними правилами. А дані про вантажопідйомність транспортних засобів дадуть інформацію про максимально можливу кількість вантажу, яку можна вивезти цією кількістю транспорту;

- бухгалтерського обліку з даними оперативного обліку. Наприклад, дані про нарахування заробітної плати за певною операцією необхідно зіставити з даними маршрутних листів, де зазначено, скільки деталей пройшло згадану операцію;
- бухгалтерського обліку з матеріалами інших служб підприємства, які пов'язані з окремими операціями (картотеки складів, транспортні документи, дані відділів кадрів). Наприклад, бухгалтерські документи про відвантаження продукції на підприємствах, де існує пропускна система, потрібно зіставити з пропусками на вивезення продукції, де також зазначають кількість місць, вагу або кількість продукції. Проте, результати такого зіставлення не можуть бути підставою для категоричних висновків експертів, а дають лише напрямки для правильного розслідування;
- документів, що відображають видачу грошових коштів, з документами, що є підставою для нарахування та виплати грошових сум. Цей прийом найчастіше дає змогу виявити невідповідності платіжних відомостей з видачі заробітної плати документам, що підтверджують виконання оплачених робіт.

Отже, зважаючи на предмет, завдання, об'єкти й методи експертного дослідження на рівні родів судово-економічної експертизи, пропонуємо виокремити:

- експертизу стану бухгалтерського обліку;
- експертизу з оподаткування;
- фінансово-кредитну експертизу;
- експертизу фінансового стану підприємств;
- експертизу оплати праці;
- експертизу з визначення розміру пенсійних виплат;
- експертизу цільового використання бюджетних коштів;
- експертизу операцій із цінними паперами;
- експертизу розрахунків з приватизації й оренди;
- експертизу розрахунків частки майна під час виходу учасника зі складу засновників;
- експертизу розрахунків недоотриманого доходу й упущеної вигоди.

До *завдань експертизи стану бухгалтерського обліку* належить визначення документальної обґрунтованості відображення в обліку фінансово-господарських операцій. Залежно від поставленого на експертизу питання, фахівці проводять дослідження документів бухгалтерського обліку, а саме:

- визначають, за якою формою обліку ведеться бухгалтерський облік на підприємстві;

- досліджують відображення господарських операцій відповідно до Плану рахунків, типової кореспонденції й інструктивних настанов про порядок ведення обліку окремих операцій;
- визначають відповідність даних Головної книги регістрам синтетичного й аналітичного обліку, звітам і доданим до них первинним документам;
- досліджують касові операції та їх відповідність Порядку ведення касових операцій;
- визначають порядок ведення обліку затрат, собівартості продукції та фінансових результатів (доходів, прибутків, рентабельності);
- досліджують стан дебіторської та кредиторської заборгованості;
- визначають стан розрахунків з бюджетом і позабюджетними фондами тощо.

Бухгалтерський облік — це процес виявлення, вимірювання, реєстрування, накопичення, узагальнення, зберігання та передавання інформації про діяльність підприємства зовнішнім і внутрішнім користувачам для ухвалення рішень. Підставою для бухгалтерського обліку господарських операцій є первинні документи.

Інформацію, яку містять прийняті до обліку первинні документи, систематизують на рахунках бухгалтерського обліку в регістрах синтетичного й аналітичного обліку шляхом подвійного їх запису на взаємопов'язаних рахунках бухгалтерського обліку.

Об'єктами дослідження експертизи стану бухгалтерського обліку є первинні документи, регістри бухгалтерського обліку, фінансова звітність та інші матеріали справи.

Такими документами можуть бути: прибуткові й видаткові накладні, акти виконаних робіт (послуг), первинні касові документи, виписки банку та платіжні доручення, головні книги, журнали-ордери, меморіальні ордери, звіти матеріально відповідальних осіб, касові книги, матеріали інвентаризації, документи фінансової звітності та ін.

Під час проведення експертизи стану бухгалтерського обліку фахівці застосовують методи документальної перевірки та зіставлення. Документи перевіряють методом документальної перевірки за формою та змістом відображених у них господарських операцій і на відповідність записів у документах вимогам нормативних актів, здійснюють арифметичні розрахунки. Методом зіставлення зіставляють дані первинних документів з даними регістрів бухгалтерського обліку підприємства та дані взаємопов'язаних документів.

До *завдань експертизи з оподаткування* належить визначення⁵⁵⁶ відповідності чинному законодавству відображення в податковому обліку:

- доходів та витрат за фінансово-господарськими операціями, що підлягають оподаткуванню податком на прибуток;
- податкових зобов'язань і податкового кредиту з податку на додану вартість;
- нарахувань за іншими видами податків та обов'язкових платежів.

Об'єктами дослідження експертизи з оподаткування є первинні документи, податкові накладні, витяги з Єдиного реєстру податкових накладних, реєстри бухгалтерського обліку, фінансова звітність, податкова звітність та інші матеріали справи.

Під час проведення експертизи з оподаткування експерти застосовують *методи документальної перевірки та зіставлення*. Документи перевіряють методом документальної перевірки за формою та змістом відображених у них господарських операцій і на відповідність записів у документах вимогам нормативних актів, здійснюють арифметичні розрахунки. Методом зіставлення зіставляють дані первинних документів з даними реєстрів бухгалтерського обліку підприємства, а також дані взаємопов'язаних документів, досліджують повноту відображення господарських операцій у податковій звітності.

До *завдань експертизи фінансово-кредитних операцій* належить визначення:

- документальної обґрунтованості оформлення банківських операцій з відкриття рахунків, руху грошових коштів на рахунках;
- документальної обґрунтованості оформлення й відображення в обліку операцій з видачі, використання та погашення кредитів;
- документальної обґрунтованості оформлення й відображення в обліку банків їх фінансово-господарської діяльності;
- відповідності відображення фінансово-господарських операцій банків чинному законодавству й вимогам нормативних актів із ведення обліку та подання звітності;
- документальної обґрунтованості відображення фінансово-господарських операцій з нарахування та сплати банками податків і їх відповідності даним обліку та звітності, чинному законодавству;

⁵⁵⁶ Лукін В. О., Понікаров В. Д. Методика проведення судових експертиз у виявленні та розслідуванні правопорушень, пов'язаних з ухиленням від сплати податків. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1998. № 3—4. С. 53—58.

- кола осіб, на яких покладено обов'язок забезпечувати дотримання вимог нормативно-правових актів щодо банківського обліку та контролю.

Об'єктами експертизи фінансово-кредитних операцій є первинні та зведені документи (меморіальні ордери, квитанції, платіжні доручення тощо), банківські виписки, документи бухгалтерського обліку щодо видачі та погашення кредиту, договірна документація та заяви на видачу кредитних коштів.

Під час проведення досліджень фінансово-кредитних операцій фахівці застосовують *методи документальної перевірки та зіставлення*, при цьому:

- перевіряючи документи за формою, змістом та за сутністю відображених у них операцій, здійснюючи арифметичні розрахунки;
- зіставляючи дані, відображені у виписці за кредитним рахунком, з даними, відображеними у виписках банку за наданим кредитом;
- перевіряючи надання та погашення кредиту, погашення відсотків;
- зіставляючи дані меморіальних ордерів з даними виписок банку й документами бухгалтерського обліку.

Експертиза фінансового стану підприємств

Фінансовий стан підприємства — це показник його фінансової конкурентоспроможності щодо виконання своїх зобов'язань. Фінансовий стан підприємства формується в процесі всієї виробничої, комерційної та фінансової діяльності. Об'єктивну оцінку фінансового стану можна здійснювати лише за допомогою системи показників, що детально й усебічно характеризують господарську діяльність підприємства.

Основними завданнями експертизи фінансового стану підприємств є:

- загальна оцінка фінансового стану і факторів його зміни;
- вивчення відповідності між засобами та джерелами, раціональність їх розміщення й ефективність застосування;
- визначення ліквідності та фінансової стійкості підприємства;
- дотримання фінансової, розрахункової та кредитної дисципліни.

Об'єктами дослідження експертизи фінансового стану є документи фінансової звітності підприємств.

Дослідження фінансового стану підприємств фахівці проводять методами документальної перевірки, зіставлення й економічного аналізу. Водночас документи перевіряють за сутністю відображених у них господарських операцій, зіставляють дані взаємопов'язаних документів. Експерти застосовують такі методи економічного аналізу:

- горизонтальний (періодичний);
- вертикальний (структурний);
- відносних показників (коефіцієнтів).

Горизонтальний аналіз застосовують для вивчення динаміки окремих статей балансу (фінансової звітності) з метою визначення властивих їм тенденцій, що виявилися протягом звітного періоду. Водночас порівнюють показник кожної статті балансу (звітності) з попереднім періодом.

Вертикальний аналіз застосовують для визначення відносної значущості кожної статті балансу та впливу кожної її позиції на результат загалом і для визначення питомої ваги окремої статті балансу у складі валюти балансу підприємства загалом.

Аналіз відносних показників (коефіцієнтів) застосований як найбільш оперативний розрахунок співвідношень між окремими позиціями різних форм звітності, визначення взаємозв'язків показників, зокрема контролю порогових значень аналітичних коефіцієнтів, тобто граничних величин.

Завданнями експертизи оплати праці є визначення документальної обґрунтованості відображення в обліку операцій з нарахування та виплати заробітної плати, що містить:

- перевірку правильності нарахування працівникам підприємства основної та додаткової заробітної плати, премії, допомоги з тимчасової непрацездатності, інших належних до нарахування працівникам виплат;
- нормативну й арифметичну відповідність утримань податку з доходів фізичних осіб, відрахувань на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, платежів за виконавчими документами й інших утримань з виплат працівникам;
- відображення в бухгалтерському обліку розрахунків за виплатами працівникам з оплати праці — виплати основної й додаткової заробітної плати, премій, допомоги з тимчасової непрацездатності тощо; вартість одержаних матеріалів, продукції та товарів у рахунок заробітної плати (погашення заборгованості перед працівниками за іншими виплатами);
- перевірку правильності ведення аналітичного обліку розрахунків за кожним працівником, за видами виплат та утримань;
- дослідження відповідності даних Головної книги регістрам синтетичного й аналітичного обліку розрахунків з оплати праці та первинним документам, на підставі яких їх складено;
- дослідження правильності ведення обліку касових операцій і їх відповідності Порядку ведення касових операцій;
- дослідження розрахунків та визначення заборгованості з виплати заробітної плати.

Об'єктами експертизи оплати праці є первинні та зведені документи (первинні документи за особовим складом (накази, розпорядження про приймання на роботу), облікові рахунки з нарахування, утримання та виплати заробітної плати, лікарняні листи, копії трудових книжок, трудові договори, табелі обліку робочого часу, касові ордери, авансові звіти, розрахунково-платіжні відомості тощо).

Методи експертизи оплати праці містять метод документальної перевірки і зіставлення, при цьому експерти:

- перевіряють повноту та правильність заповнення реквізитів досліджуваних об'єктів (наявність дати, підпису осіб, показників);
- здійснюють арифметичні розрахунки;
- зіставляють дані розрахунково-платіжних відомостей з даними касових книг, касових звітів — з первинними документами, відомостями про виплату заробітної плати, банківськими документами на виплату заробітної плати за платіжними картками (виписками, відомостями про виплати).

Експертиза з визначення розміру пенсійних виплат

Складність проведення судово-економічних досліджень з питань, що пов'язані з визначенням розміру пенсійних виплат, зумовлена значною кількістю нормативно-правових актів та особливим порядком обчислення розміру пенсійних виплат для різних категорій пенсіонерів залежно від умови призначення пенсії, професії, віку, стану здоров'я й решти факторів. Це є підставою для виокремлення експертизи з нарахування та виплати пенсій в окремий рід експертиз.

Системою пенсійного забезпечення України передбачено різні варіанти розрахунку пенсії для різних категорій пенсіонерів. Завданнями експертизи з визначення розміру пенсійних виплат є визначення документальної обґрунтованості нарахування пенсії відповідно до діючого законодавства. Питання, які ставлять на розв'язання експертизи, найчастіше стосуються визначення страхового стажу, обчислення заробітної плати (доходу) для обчислення пенсій, порядку визначення розміру пенсії за віком, через інвалідність, у разі втрати годувальника та ін.

Об'єктами дослідження експертизи з визначення розміру пенсійних виплат є особові рахунки й відомості на видачу заробітної плати, трудові книжки, пенсійні справи, довідки, виписки із наказів, письмові трудові договори й угоди з позначками про їх виконання та інші документи.

Методами дослідження є загальнонаукові методи та методи, які зазвичай застосовують у судово-економічній експертизі,— документальної перевірки та зіставлення.

*Завданнями експертизи цільового використання бюджетних коштів*⁵⁵⁷ є визначення документальної обґрунтованості цільового витрачання бюджетних коштів, що містить:

- аналіз планових документів, кошторисної документації, розрахунків щодо планування витрат;
- документальне підтвердження отримання бюджетних зобов'язань розпорядниками бюджетних коштів та проведення видатків тільки в межах бюджетних асигнувань, визначених кошторисами та за відповідною економічною класифікацією видатків;
- з'ясування одержувачами відповідності витрачання бюджетних коштів плану використання бюджетних коштів;
- документальне підтвердження здійснених органами Державного казначейства України платежів (відповідність бюджетного зобов'язання та пряму витрачання бюджетних коштів бюджетному асигнуванню).

Нецільове використання бюджетних коштів — це витрачання їх на цілі, що не відповідають бюджетним призначенням, визначеним Законом про Державний бюджет України чи рішенням про місцевий бюджет, призначеним бюджетним асигнуванням або кошторисом. Принцип цільового використання бюджетних коштів — бюджетні кошти використовують тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями. Кошторис доходів і видатків бюджетної установи або організації є основним плановим документом, який підтверджує повноваження на отримання доходів та здійснення видатків.

Бюджетне призначення — це повноваження, надане головному розпорядникові бюджетних коштів Бюджетним кодексом України, Законом про Державний бюджет України або рішенням про місцевий бюджет, що має кількісні та часові обмеження й дозволяє надавати бюджетні асигнування.

Об'єктами експертизи цільового використання бюджетних коштів є первинні та зведені документи бухгалтерського обліку — головні книги (журнал-головна), меморіальні ордери, касові книги з прибутковими й видатковими касовими ордерами, звіти касира, виписки казначейства (банку), розрахунково-платіжні відомості з нарахування та виплати заробітної плати, трудові угоди, тощо; документи, якими визначаються обсяг, розподіл і цільове призначення бюджетних коштів — кошториси, довідки про внесення змін до кошторисів, штатний розклад, план використання бюджетних коштів; документи фінансової звітності, зокрема звіти про виконання загального фонду

⁵⁵⁷ Матусовский Г. А. Указ. соч.

кошторису, звіт про надходження й використання коштів, отриманих як плата за послуги, що надаються бюджетними установами, та ін.

Під час проведення економічних досліджень цільового використання бюджетних коштів фахівці застосовують методи економічного аналізу (аналіз планових документів, кошторисної документації, розрахунків щодо планування витрат) і спеціальні методи експертного дослідження: документальної перевірки та співставлення. Водночас подані документи з розподілу та використання бюджетних коштів експерти перевіряють за формою та сутністю відображених у них даних та зіставляють їх між собою.

Завданнями експертизи операцій з цінними паперами є визначення документальної обґрунтованості відображення в обліку операцій з цінними паперами, а саме:

- відповідність заповнення бланків цінних паперів вимогам нормативних актів;
- документальне підтвердження операцій емісії й обігу цінних паперів;
- відповідність вимогам нормативних актів оподаткування операцій, пов'язаних з обігом цінних паперів;
- документальне підтвердження розрахунків у вексельній формі-

Суттєвою особливістю дослідження операцій, пов'язаних з обігом цінних паперів, є необхідність розглядати цінні папери не тільки як предмет операцій, що досліджуються, а також як самостійний об'єкт дослідження.

Об'єктами експертизи операцій з цінними паперами є первинні та зведені документи (цінні папери, сертифікати цінних паперів, виписки з реєстру іменних цінних паперів, виписки з рахунку в цінних паперах, договори, платіжні доручення, фінансова та податкова звітність тощо).

Методами експертного дослідження операцій з цінними паперами є метод документальної перевірки та метод зіставлення. Водночас фахівці перевіряють документи за формою, а також за сутністю відображених у них господарських операцій; здійснюють арифметичні підрахунки.

Завданнями експертизи розрахунків приватизації й оренди є визначення документальної обґрунтованості розрахунків під час приватизації й оренди (відповідно до чинних методик оцінки вартості майна).

Об'єктами експертизи розрахунків приватизації й оренди є матеріали інвентаризацій майна, реєстри бухгалтерського обліку, передаточні баланси, договори оренди майна, первинні документи на надання послуг з оренди та ін.

Методами експертного дослідження є метод документальної перевірки та метод зіставлення.

Завданнями експертизи розрахунків частки майна виходу учасника зі складу засновників є визначення документальної обґрунтованості визначення вартості майна підприємств і часток у цьому майні власників, що їх виокремлюють.

Об'єктами експертизи розрахунків частки майна виходу учасника зі складу засновників є: статут; протоколи зборів засновників; первинні документи, що підтверджують внески до статутного фонду; облікові реєстри; фінансова звітність (баланс станом на дату виходу учасника зі складу засновників, звіт про фінансово-майновий стан, звіт про фінансові результати тощо).

Методами експертного дослідження розрахунків частки майна під час виходу учасника зі складу засновників є метод документальної перевірки та метод зіставлення.

Експертиза розрахунків недоотриманого доходу й упущеної вигоди

Згідно з ч. 2 ст. 22 Цивільного кодексу України збитками є втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, та витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки), а також доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода). Відповідно до ч. 2 ст. 224 Господарського кодексу України під збитками слід розуміти витрати, зроблені управненою стороною, утрату або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною.

Завданнями експертизи є визначення документальної обґрунтованості розрахунку упущеної вигоди. Розрахунок втраченої вигоди сторони зазвичай здійснюють у господарській (цивільній) справі.

Об'єктами експертизи розрахунків недоотриманого доходу та упущеної вигоди є фінансова звітність, зокрема звіт про фінансові результати (звіт про сукупний дохід), дані бухгалтерського обліку, договірна документація, інвестиційні проекти підприємств та організацій та інші документи, що підтверджують розрахунок втраченої вигоди.

Під час визначення розміру упущеної вигоди фахівці розраховують можливі стани економічних явищ у майбутньому або під час дотримання конкретних невиконаних раніше умов. Під час експертних досліджень упущеної вигоди застосовують методи документальної перевірки, зіставлення та моделювання. Особливість застосування методу моделювання в економічних дослідженнях упущеної вигоди полягає у з'ясуванні адекватності вибудованої

формальної моделі реальним економічним подіям. Використовують також метод прогнозування за допомогою побудови трендових математично-статистичних моделей. Основою побудови трендових математично-статистичних моделей є динамічні ряди, сформовані за даними звіту про фінансові результати (звіту про сукупний дохід).

Вид експертизи відрізняється специфічністю предмета за наявності загальних для роду об'єктів і методик.

Оскільки класифікаційною ознакою обрано предмет дослідження й зумовлені ним завдання, для розроблення класифікаційної моделі судових експертиз необхідно провести їх групування.

Водночас слід зауважити, що належність експертизи до певного роду здійснюється за основним завданням, яке розв'язує конкретна експертиза. Наприклад: під час виконання експертиз з оподаткування нерідко виникає необхідність проведення аналізу бухгалтерського обліку, що є іншим родом судових експертиз. Проте, якщо основним її завданням є підтвердження суми донарахування податків, за родом її слід вважати експертизою з оподаткування.

Атестовані експертні методики найчастіше містять алгоритм розв'язання конкретного експертного завдання. Отже, функцію видів судових експертиз можуть виконувати атестовані експертні методики, що забезпечить постійний розвиток і вдосконалення запропонованої тут класифікаційної моделі.

Висновки за розділом 20

Аналіз наявних наукових розробок щодо специфіки класифікації судово-економічної експертиз в Україні та за кордоном (зокрема, у Росії, Білорусі, Казахстані, країнах Балтії (Латвії, Литві, Естонії), Молдові) свідчить про те, що загальною ознакою визначення підстав класифікації судових експертиз є предмет, об'єкт і завдання конкретного виду експертизи. У літературі із судової експертології судові експертизи розподілено на класи, роди, види, підвиди. Судова економічна експертиза належить до окремого класу.

Зважаючи на предмет, завдання, об'єкти й методи експертного дослідження, пропонуємо на рівні класу судово-економічної експертизи виокремити такі роди й види:

1) «Експертиза стану бухгалтерського обліку»:

- експертиза стану обліку операцій з активами підприємства;
- експертиза стану дебіторської та кредиторської заборгованості;
- експертиза стану розрахунків з бюджетом і позабюджетними фондами.

2) «Експертиза з оподаткування»:

- експертиза прямих податків;
 - експертиза непрямих податків;
 - експертиза інших обов'язкових платежів.
- 3) «Фінансово-кредитна експертиза»:
- експертиза документальної обґрунтованості видачі кредитів;
 - експертиза з визначення заборгованості за кредитами;
 - експертиза цільового використання кредитів.
- 4) «Експертиза фінансового стану підприємств»:
- експертиза з визначення показників ліквідності, фінансової стійкості, рентабельності;
 - експертиза бізнес-планів.
- 5) «Експертиза оплати праці»:
- експертиза операцій з нарахування та виплати заробітної плати;
 - експертиза з визначення індексації заробітної плати й інших компенсаційних виплат.
- 6) «Експертиза з визначення розміру пенсійних виплат»:
- експертиза з визначення розміру пенсійних виплат за віком на загальних умовах;
 - експертиза з визначення розміру пенсійних виплат з інвалідності;
 - експертиза з визначення розміру пенсійних виплат у разі втрати годувальника;
 - експертиза з визначення розміру пенсійних виплат за вислугу років;
 - експертиза з визначення розміру пенсійних виплат окремим категоріям пільговиків.
- 7) «Експертиза цільового використання бюджетних коштів»:
- експертиза цільового використання бюджетних коштів бюджетними організаціями;
 - експертиза цільового використання бюджетних коштів, наданих небюджетним організаціям для виконання державних програм і замовлень.
- 8) «Експертиза операцій з цінними паперами»:
- експертиза операцій, що пов'язані з емісією цінних паперів;
 - експертиза операцій, що пов'язані з обігом цінних паперів.
- 9) «Експертиза розрахунків під час приватизації й оренди»:
- експертиза розрахунків під час приватизації;
 - експертиза операцій з оренди.
- 10) «Експертиза розрахунків частки майна виходу учасника зі складу засновників»:

- експертиза розрахунків частки майна в разі виходу учасника зі складу засновників;
- експертиза розрахунків частки майна в разі виходу учасника зі складу засновників з урахуванням ринкової вартості основних засобів товариств.

11) «Експертиза розрахунків недоотриманого доходу й упущеної вигоди»:

- експертиза з визначення вартості втрачених активів;
- експертиза з визначення недоотриманих доходів.

Запровадження нових категорій і видів економічних експертиз має (окрім теоретичного) неабияке практичне значення для організації роботи установ з проведення експертиз, постановки експертних завдань, формування експертних кадрів за окремими видами експертиз та визначення складових професіограми судового експерта й коригування програм підготовки фахівців. Експерт-економіст повинен мати ґрунтовні знання зі свого фаху й бути добре обізнаним з процесуальними питаннями судової експертизи. Що стосується підготовки зі спеціальних знань, то, зважаючи на запропоновану в цій роботі класифікацію економічних експертиз, для забезпечення належного рівня підготовки судових експертів з економічних досліджень пропонуємо додати до програм підготовки (паралельно з основами судово-економічної експертизи (видами, завданнями й питаннями, які розв'язують під час їх проведення, та ін.) та методологією проведення досліджень різноманітних господарських операцій (нестач і надлишків, нарахувань і сплати податків, фінансового стану, фінансово-кредитних операцій тощо)) питання особливості проведення економічних досліджень у різних галузях економіки (торгівлі, сільськогосподарській діяльності, будівництві та ін.). Такий підхід дасть змогу вдосконалити організацію кадрового забезпечення економічної експертизи, забезпечити належний рівень кваліфікації її фахівців і, як результат, підвищити якість, науковий рівень та обґрунтованість висновків експертів-економістів.

Розділ 21. Судові товарознавча та транспортно-товарознавча експертизи

Цей розділ присвячено одному з найпоширеніших в Україні видів судових експертиз — судово-товарознавчій. Судово-товарознавча експертиза (далі — СТЕ) розпочала свій поступ 1977 року. У відділі судово-бухгалтерської експертизи ВНДІСЕ Мін'юсту СРСР спочатку працювала робоча група експертів, яка здійснювала товарознавчі дослідження промислових і продовольчих товарів під керівництвом Л. І. Георгієва, відомого як автора публікацій з питань товарознавства⁵⁵⁸; а 1988 року створено сектор товарознавчих експертиз. Згодом сектори й лабораторії товарознавчих досліджень започаткували в решті експертних установ міністерств юстиції республік колишнього СРСР. Так, наказом Мін'юсту УРСР від 02.08.1988 р. № 9/5 у КНДІСЕ організовано лабораторію судових товарознавчих та будівельно-технічних досліджень, працівники якої вже 1989 року виконали 13 СТЕ⁵⁵⁹. В Одеській лабораторії судових експертиз сектор судових товарознавчих досліджень працює з 1990 р. Відповідно до Постанови КМУ від 25.01.1995 р. № 52⁵⁶⁰ для розширення мережі НДІСЕ Мін'юсту України, на виконання Державної програми боротьби із злочинністю, затвердженої Постановою Верховної

⁵⁵⁸ Георгієв Л. І., Дашков Г. В., Сергеев Л. А. Судебно-товароведческая экспертиза по делам о хищениях социалистического имущества, должностных и хозяйственных преступлений. Москва, 1969. 67 с.

⁵⁵⁹ Желавська О. О. Про створення судової товарознавчої експертизи в Київському НДІ судових експертиз та практику її проведення. *Криміналістика и судебная экспертиза* : междуведом. науч.-метод. сб. Ч. 2. 2013. Вып. 58. С. 506—513 ; Георгієв Л. І. Проблемы судебно-товароведческой экспертизы. *Современные тенденции развития судебной экспертизы* : м-лы Всесоюз. конф. Москва, 1972. С. 33—38.

⁵⁶⁰ Про розширення мережі науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції : Постанова КМУ від 25.01.1995 р. № 52. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/52-95-п> (дата звернення: 03.08.2020).

Ради України від 25.06.1993 р. № 3325-XII⁵⁶¹, Кабінет Міністрів України постановив створити: у м. Одесі — ОНДІСЕ на базі Одеської науково-дослідної лабораторії судових експертиз; у м. Львові — ЛНДІСЕ на базі Львівського відділення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз; у м. Донецьку — Донецький НДІСЕ на базі Донецького відділення ХНДІСЕ.

За архівними даними, у ХНДІСЕ окремий структурний підрозділ судово-товарознавчих досліджень сформовано одночасно з ВНДІСЕ Мін'юсту СРСР і Київським інститутом — 1988 року в ХНДІСЕ створено сектор судово-товарознавчої та будівельно-технічної експертизи. З 17.02.1997 р. лабораторію судових товарознавчих та будівельно-технічних досліджень ХНДІСЕ реорганізовано та перейменовано в лабораторію судових автотоварознавчих та товарознавчих досліджень.

Щодо судової транспортно-товарознавчої експертизи, то тривалий час на теренах колишнього СРСР обіг колісних транспортних засобів (далі — КТЗ) — купівля-продаж, перепродаж — був обмеженим, більшість КТЗ належали державним установам, організаціям, підприємствам, а в приватній власності перебула доволі незначна їх кількість, переважно легкових автомобілів, причепів до них і мотоциклів. Водночас для фізичних осіб ціни на нові колісні транспортні засоби, запасні частини до них, роботи й матеріали для їх ремонту були державними, єдиними майже на всій території СРСР (виняток — окремі райони Крайньої Півночі та Дальнього Сходу, де діяли певні надбавки на ціни), їх регулювали відповідними преїскурантами (наприклад, Преїскурант № 086 А: Роздрібні ціни на легкові автомобілі, запасні частини та приладдя до них; Преїскурант № Б 50: Технічне обслуговування та ремонт легкових автомобілів, що належать громадянам). Продати КТЗ, що перебував у користуванні, було можливим винятково через спеціалізовані комісійні магазини. У ті часи всі питання, пов'язані з оцінюванням вартості КТЗ, що перебували в користуванні (у разі продажу власного КТЗ фізичною особою через комісійний магазин або підприємством списаного КТЗ своєму працівникові, оформлення спадщини), і з відшкодуванням збитків (майнової шкоди) у разі їх пошкодження, розв'язували відповідні працівники (у назві професії яких переважно фігурував термін «інженер»: *інженер-товарознавець, інженер з автотранспорту, інженер-технолог з експертизи, інженер-експерт* тощо) комісійних магазинів, станцій технічного обслуговування та ремонту автомобілів, органів Держстраху й товарознавці Торгової палати (далі — *ТП*). Методологію оцінювання регулювали переважно відомчі

⁵⁶¹ Державна програма боротьби із злочинністю : затв. Постановою ВРУ від 25.06.1993 р. № 3325-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-12> (дата звернення: 03.08.2020).

інструктивні документи (у системі торгівлі, автотехобслуговування, Всесоюзної ТП, Держстраху). Як окрема категорія автотоварознавча експертиза почала формуватися лише в 1980-ті рр., а остаточно сформувалася в 1990-ті.

Серед перших методичних документів для проведення автотоварознавчих експертиз були Методичні рекомендації з визначення вартості легкових автомобілів і майнової шкоди, заподіяної під час їх пошкоджень власникам⁵⁶². У вступі-передмові до цих Рекомендацій було зазначено, зокрема, що актуальність їх розроблення зумовлена зростанням парку автомобілів у СРСР та необхідністю судово-слідчих органів визначати вартість легкових автомобілів і майнової шкоди, заподіяної їх власникам у разі пошкоджень цих автомобілів. Специфічною особливістю цього документа був комплексний підхід, який давав змогу розв'язувати питання як судово-товарознавчої, так і технічної експертизи: як бачимо, іще на початку формування судової автотоварознавчої експертизи в СРСР фахівці зауважували, що цей вид експертизи є поєднанням таких родів експертизи, як товарознавча й автотехнічна (остання належить до класу інженерно-технічних).

Першими в Україні методичними документами в галузі автотоварознавства стали Методичні рекомендації щодо визначення поправочних коефіцієнтів під час розрахунку вартості відновлювального ремонту автомобілів (Донецький НДІСЕ, 1994), Методичні рекомендації щодо визначення вартості легкових автомобілів іноземного виробництва та майнової шкоди, заподіяної під час їх пошкодження власникам (Донецький НДІСЕ, 1995). Першу судово-експертну методику автотоварознавчих досліджень сформовано 1996 р.: Методичний посібник з оцінювання вартості транспортних засобів і матеріальних збитків у разі їх пошкодження (Донецький НДІСЕ). Цей посібник того самого року рекомендовано для впровадження в експертну практику рішенням НКМРзПСЕ. Згодом (після внесення змін і доповнень) цей науково-методичний матеріал трансформувався в Методику товарознавчої експертизи та оцінки колісних транспортних засобів, затверджену наказом Мін'юсту та Фонду держмайна (далі — *ФДМ*) України від 24.11.2003 р. № 142/5/2092 (у редакції наказу Мін'юсту та ФДМ України від 24.07.2009 р. № 1335/5/1159)⁵⁶³ і Методику визначення обсягу ремонтних

⁵⁶² Методические рекомендации по определению стоимости легковых автомобилей и имущественного вреда, причиненного при их повреждениях владельцам. Ленинград, 1988.

⁵⁶³ Методика товарознавчої експертизи та оцінки колісних транспортних засобів : затв. наказом Мін'юсту та ФДМ України від 24.11.2003 р. № 142/5/2092 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1074-03> (дата звернення: 03.08.2020).

дій при встановленні розміру матеріального збитку, заподіяного власнику колісного транспортного засобу (код 12.2.03 у Реєстрі методик проведення судових експертиз ⁵⁶⁴).

На початку формування, у 1990-ті рр., автотоварознавча спеціальність судового експерта 12.2 в Україні мала назву «Визначення вартості автомобіля-транспортного засобу, розміру нанесеного збитку власнику транспортного засобу», потім цю назву трансформували у «Визначення вартості дорожніх транспортних засобів, розміру збитку, завданого власнику транспортного засобу», а з 13.07.2012 р. (з дати набрання чинності наказом Мін'юсту України від 22.06.2012 р. № 925/5) і до сьогодні — «Визначення вартості колісних транспортних засобів та розміру збитку, завданого власнику транспортного засобу» ⁵⁶⁵.

Сучасне транспортне товарознавство за колом питань, що їх розв'язують у межах експертної спеціальності 12.2, необхідних для цього спеціальних знань і досліджень, є своєрідною комбінацією інженерно-технічної та товарознавчої експертиз стосовно КТЗ (автомобілів-транспортних засобів, дорожніх ТЗ) ⁵⁶⁶, їхніх складових і властивостей. Завдяки цій комбінації фахівці розглядають об'єкти автотоварознавства і з технічної точки зору (визначення їхніх діагностичних ознак, характеристик, особливостей технічного стану, дефектів-пошкоджень, необхідних обсягів ремонтно-технологічних операцій з усунення пошкоджень тощо), і як товар (різні види вартостей КТЗ і їх складових, з урахуванням при цьому впливу на розмір цих вартостей їхніх характеристик й особливостей технічного стану, номенклатури й вартості робіт, матеріалів, запчастин для ремонтного відновлення, вартості відновлювального ремонту та відповідного матеріального збитку, заподіяного власникові в разі пошкодження тощо).

У нормативних документах Мін'юсту України, а саме в Переліку та профільній Інструкції (у чинній редакції), поділу експертиз на класи й роди немає, зазначено лише види (підвиди) судових експертиз. У згаданих документах до

⁵⁶⁴ Див. Реєстр методик проведення судових експертиз. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/page/20> (дата звернення: 03.08.2020).

⁵⁶⁵ Положення про ЦЕКК ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення: 03.08.2020).

⁵⁶⁶ У різний час у нормативних документах і методичних матеріалах застосовували різні назви транспортних засобів, призначених для руху безрейковими (автомобільними) дорогами загального користування, які використовують для перевезення людей і/або вантажів, а також для перевезення і приводу під час руху чи на місці встановленого на ньому обладнання або механізмів для виконання спеціальних робочих функцій, допущених до участі в дорожньому русі.

певного часу *автотоварознавчу експертизу (експертна спеціальність 12.2) класифікували як підвид товарознавчого виду судових експертиз* (згрупований із загальною товарознавчою, транспортно-товарознавчою з оцінки судноплавних засобів і літальних апаратів).

Водночас слід зауважити, що (згідно зі згаданими вище нормативними документами Мін'юсту України) експертизи з оцінювання (визначення вартості) нерухомого майна та землі (оціночно-будівельні й оціночно-земельні) належать до виду інженерно-технічних експертиз. Така класифікація, на нашу думку, має дискусійний характер, адже експертизи з визначення вартості майна, незалежно від того, чи це земельна ділянка, чи квартира, чи котел, чи холодильник, чи меблі в квартирі, чи автомобіль із причіпом до нього, — по суті є оціночними, товарознавчими.

До вищої технічної освіти судових експертів-автотоварознавців в Україні висунуто такі вимоги: освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче магістра в обумовлених галузях знань («Транспорт і транспортна інфраструктура» (за автомобільним видом транспорту); «Машинобудування та матеріалообробка» (спеціальності «Колісні та гусеничні транспортні засоби»; «Піднімально-транспортні, дорожні, будівельні, меліоративні машини і обладнання»; «Двигуни внутрішнього згорання»); «Військові науки, національна безпека, безпека державного кордону» (за автомобільним видом транспорту)) або прослухання курсу конкретних дисциплін у вищому навчальному закладі (теоретична механіка, прикладна механіка (опір матеріалів, деталі машин, теорія машин і механізмів), автомобілі, автомобільні двигуни, креслення, матеріалознавство, технологія автомобілебудування, технічне обслуговування і ремонт транспортних засобів) ⁵⁶⁷. Зазначені вимоги до освіти за змістом є інженерно-технічними, а не товарознавчими, й ідентичними за вимогами до освіти фахівців у галузі інженерно-транспортної експертизи.

У **Російській Федерації**, згідно з Переліком родів (видів) судових експертиз, що виконуються у федеральних бюджетних СЕУ Мін'юсту Росії, та Переліком експертних спеціальностей, за якими надається право самостійного виконання судових експертиз у федеральних бюджетних СЕУ Мін'юсту Росії (затверджені наказом Мін'юсту РФ від 27.12.2012 р. № 237 (з подальшими змінами та доповненнями), — *автотоварознавча експертиза, експертна спеціальність — 13.4, належить як вид судових експертиз до класу*

⁵⁶⁷ Див. Методика визначення обсягу ремонтних дій при встановленні розміру матеріального збитку, заподіяного власнику колісного транспортного засобу (код 12.2.03) / Реєстр методик проведення судових експертиз. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/page/20> (дата звернення: 03.08.2020).

інженерно-транспортних і роду автотехнічних судових експертиз та відокремлена від товарознавчих.

Водночас у тих самих документах класична товарознавча експертиза належить до класу судових інженерно-технологічних експертиз (разом з технологічною експертизою).

Поза межами судочинства в Росії, як і в Україні, діють:

- «оцінники транспортних засобів», до компетенції яких належить проведення оцінних процедур із визначення різних видів вартості транспортних засобів, зокрема, за умови їхньої загибелі (залишки), але не належить визначення ремонтних дій та вартості відновлювального ремонту транспортних засобів і збитку їхнім власникам;
- «експерти-техніки» (подібні до українських «аварійних комісарів»), до компетенції яких належить визначення пошкоджень, ремонтних дій, вартості відновлювального ремонту транспортних засобів і страхового відшкодування збитків, але не належить визначення вартості транспортних засобів для відчуження.

У **Республіці Казахстан** автотоварознавча експертиза належить до класу судових економічних і товарознавчих експертиз, рід — товарознавча, який містить такі види, як товарознавча експертиза продовольчих товарів, товарознавча експертиза непродовольчих товарів, автотоварознавча й будівельно-товарознавча експертизи ⁵⁶⁸.

У **Німеччині** автотоварознавча експертиза існує в межах такого роду (виду) експертиз, як експертиза автомобілів ⁵⁶⁹. Водночас її не розглядають як судову експертизу, а відповідних публічно сертифікованих експертів для надання висновків для суду (у суді) можуть офіційно призначати та приводити до присяги. Згаданий рід (вид) експертиз урегульовано (вимоги до освіти, знань, віку, стажу попередньої роботи, методології досліджень тощо) національними й міжнародними професійними об'єднаннями (спілками-союзами) відповідних фахівців, зокрема *FIEA* (Міжнародною організацією експертів з автомобілів), Європейською професійною організацією експертів

⁵⁶⁸ Див.: Справочник для правоохранительных органов и судов по вопросам назначения судебных экспертиз в Центре судебной экспертизы Министерства юстиции Республики Казахстан. Астана, 2011. URL: <https://studycoc.ru/doc/3740244/centr-sudebnoj-e-kspertizy-ministerstva-yusticii-respubliki> (дата звернення: 01.07.2020).

⁵⁶⁹ За даними довідника «Бюллетень автотовароведа» (вип. 24 (09.2003) і 41 (04.2008)) та інтернету. URL: https://ivc.in.ua/?page_id=250 ; <https://www.ifsforum.de/sachverstaendige/oeffentliche-bestellung-und-vereidigung.html> ; <https://www.bvsk.de/ueber-uns/bvsk-ev/spezialgebiete> (дата звернення: 01.07.2020).

Розділ 21. Судові товарознавча та транспортно-товарознавча експертизи

з автомобілів, *ATR BVSK* (Федеральна асоціація вільних і незалежних експертів з автомобілів). Такі об'єднання самостійно забезпечують підготовку та сертифікацію експертів. У межах цих організацій експертів з автомобілів атестують, видаючи сертифікати переважно з двох видів експертиз:

«а) дослідження пошкоджень і оцінювання автомобілів;

б) реконструкція аварій».

Окрім того, німецький *BVSK* у межах напряму «експертизи автомобілів» готує і сертифікує експертів також за вузкими спеціалізаціями, зокрема:

а) експерт із пошкоджень двигунів (причини, наслідки, необхідний ремонт і його вартість у разі пошкодження двигунів);

б) експерт із пошкоджень лакофарбових покриттів (з'ясування пошкоджень, їх причиново-наслідкового зв'язку, можливості, технології та вартості усунення);

в) аналіз і реконструкція аварій та нещасних випадків (дослідники ДТП і нещасних випадків з ухилом на їх причиново-наслідковий зв'язок із травмуванням людей);

г) експерт зі старовинних автомобілів та автомобілів, що мають історичну й культурну цінність (*Oldtimer* автомобілі; технічна експертиза стану, справжності, оцінювання вартості, визначення необхідної реставрації, відновлення та їх вартостей);

д) експерт з очищення місць аварій (визначення конкретних способів і вартості очищення місць ДТП, оплата якого покладається на винного, його страхову компанію (актуальність у Німеччині пов'язана з регулярним оспоруванням платниками рахунків на оплату проведеного очищення місця ДТП);

е) експерт із пошкоджень автомобілів, пов'язаних з автомийками (визначення причиново-наслідкового зв'язку пошкоджень, недоліків обладнання, помилок операторів, методи і вартість усунення завданих пошкоджень);

ж) експерт з будівельної й іншої спеціалізованої та спеціальної техніки, типу тракторів, екскаваторів, бульдозерів, автокранів, автобетононасосів та ін. (визначення технічного стану, пошкоджень, необхідного ремонту і його вартості, з'ясування непрямих збитків як від простоїв під час ремонту, так і від дефектів такої техніки під час виконання робіт);

и) експерт з нагляду за технічним станом транспортних засобів (контроль параметрів технічного стану, зокрема для проходження обов'язкового техогляду, визначення обсягу й вартості ремонту, необхідного для виправлення пошкоджень);

к) експерт з електромобілів, автомобілів з гібридними й іншими альтернативними силовими установками (технічний стан, оцінювання вартості, обсяг і вартість ремонту, збитків).

У вимогах BVSK до кола знань експерта у галузі «Пошкодження і оцінювання автомобілів», окрім загально-технічних інженерних (прикладна механіка, опір матеріалів, зварні з'єднання, машинобудівні креслення тощо) і суто автомобільних знань (конструкція, експлуатація, ремонт, калькулювання ремонту), висунуто вимоги ще й щодо знань у галузі матеріалознавства (застосовані в автомобілебудуванні матеріали, їх визначення, форми поломок від дії різних зусиль, методи відновлення, ремонту тощо); елементарної трасології в частині поділу пошкоджень на ті, що виникли у ДТП, та ті, що виникли до чи після неї (від умов використання, зберігання, експлуатаційного зношування, поломки); правил дорожнього руху; правових положень у страхуванні й у відшкодуванні збитків; господарсько-економічних питань експлуатації й ремонту транспортних засобів; уміння писати тексти та виголошувати промови, дискутувати.

У Німеччині, крім того, існує служба сертифікації експертів *IFS GmbH* (Інститут з експертної справи), акредитована німецьким органом акредитації (*DAkkS*) відповідно до *DIN EN ISO/IEC 17024:2012* (під постійним наглядом *DAkkS*). Ця служба сертифікації експертів, зокрема, надає матеріальну і професійну підтримку експертної справи щодо якості, забезпечує проведення однакової перевірки та контролю експертів усього економічного простору ЄС на відповідність Європейського стандарту *DIN EN 45013*. За результатами іспитів і відповідності претендента кваліфікаційним вимогам у певній області сертифікації ця служба видає йому сертифікат «Сертифікованого експерта (*IFS-Zert*) за [зазначено експертну спеціалізацію], який відповідає сертифікації персоналу за *DIN EN 45013*» і штамп (печатку), що засвідчує цей сертифікат. Поміж галузей сертифікації експертів цією службою є такий автотоварознавчий напрям, як «експерт із пошкоджень та оцінювання автотранспортних засобів» (*Sachverständiger Kraftfahrzeugschäden und -bewertung*), який також позначено як «збиток і оцінювання автомобілів»; можна здобути сертифікат і на окремий напрям — «оцінювання автомобілів, які перебували в користуванні».

Згадану вище німецьку (*BVSK*) класифікацію «експертизи з автомобілів» інтегровано і в Європейську професійну організацію експертів з автомобілів, і в Міжнародну організацію експертів з автомобілів (*FIEA*), крім того, сертифікація експертів за системою *IFS GmbH* відповідає Європейському стандарту,— найімовірніше, цілком аналогічна ситуація існує і в решті європейських країн.

Отже, в Україні судову транспортно-товарознавчу експертизу виокремлено як рід у класі товарознавчих експертиз; у Росії — як клас інженерно-транспортні, рід автотехнічні, вид автотоварознавчі; у Казахстані — як клас економічних і товарознавчих, рід товарознавчі, вид автотоварознавчі; у Німеччині й решті європейські країн — як клас, що має назву «експертиза автомобілів», що за експертними спеціалізаціями є комбінацією інженерно-технічного, автотехнічного та товарознавчого родів експертиз.

Також із наведеної інформації й набутого досвіду транспортно-товарознавчу експертизу умовно можна розподілити на два підвиди (спеціальності):

- визначення ринкової й інших видів вартостей КТЗ та їхніх складових, які не потребують ремонтного відновлення, укомплектування. Для розв'язання таких питань зазвичай вистачає загальних знань про КТЗ і товарознавчі підходи, методи оцінювання (без застосування знань у частині конструкції та процесів ремонту КТЗ, калькулювання вартостей ремонту). Такий підвид експертизи (підспеціальність) можна було б назвати *«оцінна автотоварознавча»*;
- визначення вартості відновлювального ремонту КТЗ, їхніх складових, (розміру) матеріального збитку, заподіяного власникові внаслідок пошкодження КТЗ, зокрема визначення ринкової й інших видів вартостей КТЗ та їхніх складових. Для розв'язання таких питань необхідне застосування всього комплексу знань, які повинен мати сучасний судовий експерт-автотоварознавець згідно з чинними в Україні вимогами до експертної спеціальності 12.2 (товарознавче оцінювання різних видів вартостей КТЗ — зі з'ясуванням і врахуванням їхніх ідентифікаційних властивостей (моделі, модифікації, виконання, року, дати виготовлення, моделі двигуна, трансмісії, комплекtnості) і всіх можливих особливостей фактичного стану (пробігу, укомплектованості, оновлення складових, дефектів, пошкоджень, проведених ремонтів, умов використання тощо); визначення пошкоджень (зокрема, неукомплектованості) КТЗ і відповідного цим пошкодженням комплексу ремонтних дій з належного їх відновлення (обсягу, номенклатури, категорій складності), із урахуванням при цьому особливостей їхньої конструкції, вимог виробника, ремонтних технологій; калькулювання вартостей ремонтно-відновлювальних робіт, матеріалів і запасних частин для ремонту з визначенням сумарної вартості відновлювального ремонту; визначення коефіцієнту фізичного зносу КТЗ та їхніх складових на

момент пошкодження, величини втрати товарної вартості КТЗ внаслідок пошкодження й наступного ремонтного відновлення: з'ясування (із урахуванням вартості відновлювального ремонту) ринкової вартості на момент пошкодження, коефіцієнтів фізичного зносу, втрати товарної вартості й інших можливих властивостей КТЗ,— розміру матеріального збитку, заподіяного їм власникам унаслідок пошкодження; класифікації КТЗ та їхніх складових відповідно до Української класифікації товарів зовнішньо-економічної діяльності (далі — *УКТ ЗЕД*) тощо). Такий підвид експертизи (спеціальність) можна було б назвати *«автотоварознавча експертиза ремонту КТЗ і матеріальних збитків його власникові»*.

Запропонований розподіл є умовним і потребує обговорення.

Проблеми класифікації автотоварознавчих експертиз, які виникають на практиці, пов'язані здебільшого з межуванням, «перекриттям», комплексністю розв'язання окремих автотоварознавчих питань, проведенням окремих проміжних етапів автотоварознавчих досліджень із застосуванням спеціальних знань з інших експертних спеціальностей (галузей знань), зазвичай із трасології, автотехніки, товарознавства та матеріалознавства.

Необхідність застосування комплексу знань виникає у разі:

- потреби врахувати під час визначення вартостей відновлювального ремонту КТЗ і матеріального збитку, заподіяного його власникові, так званий попередній (доаварійний) стан КТЗ (до пошкодження, що спричинило збитки), і тільки тих його пошкоджень, які пов'язані з подією, що призвела до спричинення збитків (завданих унаслідок неї), тобто необхідності в межах автотоварознавчих досліджень визначити причиново-наслідковий зв'язок між окремими пошкодженнями конкретних складових аварійно пошкоджених КТЗ і подією, від якої визначають вартості ремонту та збитку (чи спостерігалось певне пошкодження до події, чи виникло під час і внаслідок або після неї, чи взагалі не пов'язано з подією). Таке визначення без наявності певних вихідних даних належить до компетенції фахівців у галузі трасологічної й автотехнічної експертизи;
- з'ясування справності чи несправності, працездатності чи непрацездатності окремих складових КТЗ (переважно вузлів, агрегатів, систем), а також з'ясування фактичної причини окремих наявних пошкоджень і (або) непрацездатності для подальшого визначення необхідної номенклатури (характеру, обсягу, переліку) і відповідної вартості ремонтно-технологічних операцій з усунення цієї причини,

що, зі свого боку, межує або пов'язано з автотехнічними дослідженнями;

- визначення вартості окремих видів спеціальної колісної самохідної та колісної причіпної техніки (машин на колісному ході), самохідної техніки (зокрема, транспортних засобів) на гусеничному ході, визначення вартості окремих складових КТЗ, особливо коли вони відокремлені від КТЗ та є самостійним товаром (наприклад, автомагнітол, інших елементів автомобільних акустичних і відеосистем, елементів додаткового обладнання, типу газового балона або чохлів тощо), що межує або пов'язано з товарознавчими дослідженнями;
- визначення вартостей робіт з фарбування складових КТЗ та матеріалів для цього фарбування (зокрема, урахування типу лакофарбового покриття (меламіно-алкідне, акрилове, акрилове із зовнішнім шаром лаку (двошарове); типу металік, перламутр двошаровий або тришаровий, ксиралік тощо)), що межує або пов'язано (за відсутності належної вихідної інформації) з експертизою лакофарбових покриттів.

Щодо класифікації автотоварознавчої експертизи ⁵⁷⁰ слід навести такі тези:

а) *транспортне товарознавство* — наукова дисципліна, що системно вивчає транспортні засоби (їхні складові) як товар, методи пізнання їхньої споживчої вартості (цінності), вартісні значення технологічних аспектів їхнього відновлювального ремонту, вимоги до якості ремонту. Автотоварознавство перебуває на перетині інженерно-технічної та товарознавчої експертизи, адже тут фахівці розглядають об'єкти одночасно і з технічної точки зору, і як об'єкти оцінювання; зазвичай вплив певних технічних властивостей об'єкта трансформується у певні вартісні характеристики й коригування;

б) фактичним предметом *автотоварознавчої експертизи* є:

- ринкова вартість КТЗ, їхніх складових;
- стартова (початкова) ціна КТЗ для їх продажу на аукціоні чи за конкурсом;
- вартість КТЗ як об'єкта застави, об'єкта лізингу;
- вартість КТЗ у складі майна фізичних осіб для його декларування;
- вартості відокремленого КТЗ у складі основних засобів юридичних осіб;

⁵⁷⁰ Новоселецький І. М. Загальні положення судової автотоварознавчої експертизи. *Бюлетень автотоварознавця* : довідник. 2015. № 85. URL: https://ivc.in.ua/?page_id=92 (дата звернення: 01.07.2020).

- вартість КТЗ для страхування фізичними та юридичними особами;
- вартість КТЗ і їхніх складових, увезених на митну територію України;
- вартість арештованих, конфіскованих або визнаних безхазяйними КТЗ, їхніх складових у разі вимушеного їх продажу (зокрема, у стислі строки — ліквідаційна вартість);
- вартість пошкодженого КТЗ, зокрема його утилізаційна вартість;
- вартість КТЗ до його пошкодження під час з'ясування розміру матеріального збитку або розміру відшкодування у випадках, обумовлених законом;
- оцінна вартість КТЗ для цілей оподаткування;
- вартість КТЗ для розв'язання майнових суперечок;
- номенклатура, характер та обсяг пошкоджень КТЗ, їхніх складових (без визначення причин виникнення пошкоджень);
- операції технологічних процесів відновлювального ремонту КТЗ;
- вартість відновлювального ремонту КТЗ та його складових;
- матеріальний збиток, заподіяний власникові внаслідок пошкодження КТЗ;
- рік виготовлення КТЗ і його складових (за ідентифікаційними, маркувальними позначеннями, тобто в межах, що не передбачає трасологічних досліджень цілого за частинами);
- комплектність та укомплектованість КТЗ відповідно до нормативно-технічної документації його виробника;
- тип, модель, версія (модифікація) КТЗ;
- тип, потужність і робочий об'єм двигуна, тип кузова, інші технічні показники-характеристики КТЗ;
- відповідність характеристик (зокрема, типу) КТЗ коду товару за УКТ ЗЕД;

в) *завдання автотоварознавчої експертизи* можна розподілити на три основні напрями:

- визначення вартості КТЗ та їхніх складових (ринкової, ліквідаційної, утилізаційної, під час увезенні з-за кордону на митну територію України);
- визначення вартості відновлювального ремонту КТЗ і/або матеріального збитку, заподіяного власнику внаслідок пошкодження КТЗ;
- інші завдання (зокрема, зі з'ясування природи об'єкта, його цільового призначення, області застосування; властивостей і стану об'єкта, комплексно з фахівцями інших галузей знань розв'язуються й інтеграційні завдання);

г) *об'єктом автотоварознавчої експертизи* фактично є КТЗ та їхні складові, а в окремих випадках — документи, що свідчать про пошкодження КТЗ, виконаний ремонт, інші матеріали, за якими можливо встановити зв'язок фактів, що розглядаються, з подією;

д) *методи судової автотоварознавчої експертизи* — це способи пізнання предмета автотоварознавчої експертизи. За допомогою методів судової автотоварознавчої експертизи визначається у який спосіб слід розв'язувати певне автотоварознавче завдання, наприклад, визначення ринкової вартості транспортного засобу. До методів судової автотоварознавчої експертизи належать загальнонаукові, окремі та спеціальні методи, також можуть застосовуватися одночасно або послідовно декілька цих методів:

- загальнонаукові методи автотоварознавчої експертизи — спостереження, порівняння, опис, вимірювання (інструментальний метод), моделювання, аналіз і синтез, дедукція та індукція, абстрагування і конкретизація, аналогія, аксіоматичний, органолептичний методи тощо;
- окремі методи автотоварознавчої експертизи — статистичного аналізу вартості КТЗ, підсумовування, мультиплікаторів, графо-аналітичний, процентного показника ринкової вартості аналогічних КТЗ, пропорцій, калькуляції, аналітичний метод визначення норм трудомісткості кузовного ремонту транспортних засобів;
- функції спеціальних методів судової автотоварознавчої експертизи виконують методики експертного дослідження.

Вимоги до освіти та спеціальних знань експертів-автотоварознавців, що діють в Україні, по суті, є інженерно-технічними (теоретична і прикладна механіка, колісні транспортні засоби, двигуни, креслення, матеріалознавство, технологія автомобілебудування, технічне обслуговування й ремонт транспортних засобів тощо). У процесі підготовки судового експерта-автотоварознавця фахівець із відповідною вищою інженерно-технічною освітою здобуває додаткові знання, значна частина яких полягає у застосуванні інженерно-технічних знань у поєднанні з товарознавчими, оцінними знаннями й підходами для розв'язання питань автотоварознавчої експертизи (більшість з яких стосуються визначення різних видів вартості КТЗ і їхніх складових, із урахуванням при цьому особливостей їхнього технічного стану; ремонтних дій (операцій) із відновлення пошкоджених КТЗ, їхніх складових залежно від характеру, обсягу й інших індивідуальних особливостей пошкодження; вартості витрат на це відновлення (відновлювальний ремонт) та розміру (вартості) матеріального збитку, заподіяного власникові внаслідок пошкодження

КТЗ). Із наведеного вбачається, що первинним і основним у спеціальних знаннях експерта-автотоварознавця є інженерно-технічні знання в галузі конструкції (будови), виготовлення, експлуатації й ремонту наземних КТЗ, які в процесі спеціальної експертної підготовки доповнюються (інтегруються) ще й окремими товарознавчими знаннями. Водночас фахівець з вищою товарознавчою освітою (зі спеціалізацією чи то в торгівлі-комерції, підприємстві, чи то в митній справі) не може бути судовим експертом-автотоварознавцем, оскільки не має спеціальних інженерно-технічних знань щодо транспортних засобів. Вимоги до вищої освіти й академічних спеціальних знань експертів-автотоварознавців є ідентичними вимогам до експертів-автотехніків — з відповідною вищою технічною освітою фахівець може бути як експертом-автотехніком (дослідження технічного стану транспортних засобів, обставин ДТП), так і автотоварознавцем (оцінювання вартості КТЗ, їх ремонту та збитків): залежно від відповідної експертної підготовки.

На практиці (з урахуванням назви експертної спеціальності 12.2 та назв і змісту методик автотоварознавчих досліджень, де фігурують КТЗ) існують певні проблеми визначення вартості наземних транспортних засобів на гусеничному та комбінованому колісно-гусеничному ході (з колісним і гусеничним рушієм), транспортних засобів для руху рейковими дорогами (трамваїв, візків, локомотивів, вагонів і т. ін.), окремих видів самохідних і причіпних ⁵⁷¹ дорожньо-будівельних, сільськогосподарських, меліоративних, навантажувально-розвантажувальних машин як на колісному, так і на гусеничному ході. Проблема ця полягає в тому, що не обумовлено, експерт якої спеціальності має право визначати вартість названих об'єктів — товарознавець (за експертною спеціальністю 12.1 «Визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів», чи автотоварознавець (за експертною спеціальністю 12.2 «Визначення вартості колісних транспортних засобів та розміру збитку, завданого власнику транспортного засобу»). Те саме стосується й визначення вартості відновлювального ремонту згаданої техніки та матеріального збитку власника від її пошкоджень. Ця неоднозначність пов'язана з такими обставинами: повноцінних методик оцінювання вартості саме такої техніки та відновлювального ремонту й матеріального збитку від її пошкодження нині немає ані в автотоварознавстві, ані в товарознавстві (хіба що загальні

⁵⁷¹ *Колісні транспортні засоби* — транспортні засоби, призначені для руху безрейковими дорогами, які використовуються для перевезення людей і/або вантажів, а також перевезення і приводу під час руху чи на місці встановленого на них обладнання або механізмів для виконання спеціальних робочих функцій, допущені до участі в дорожньому русі (зокрема, тролейбуси).

оцінно-товарознавчі підходи до оцінювання вартості машин і механізмів та матеріального збитку від пошкодження рухомого майна, а також методичні рекомендації щодо окремих особливостей їх оцінювання); більшість таких об'єктів за своєю конструкцією та призначенням не є КТЗ, деякі з них узагалі не є навіть ТЗ і значну частину з-поміж них не допущено до участі у дорожньому русі — тобто вони не відповідають назві автотоварознавчої експертної спеціальності (12.2); за своєю назвою, конструкцією і призначенням ця техніка є ближчою до машин, самохідного або причіпного обладнання, тобто більше відповідає назві експертної спеціальності 12.1; експерти-автотоварознавці із вищою інженерно-технічною освітою мають більше знань і можливостей для оцінювання стану й відповідної вартості згаданої техніки (з урахуванням її стану), аніж експерти-товарознавці з вищою товарознавчою (торгово-комерційною, підприємницькою, товарознавчо-митною) освітою, які змушені під час оцінювання такої техніки спиратися винятково на надані замовником вихідні дані про стан такої техніки; визначення технічного стану, пошкоджень, номенклатури й вартості відновлювального ремонту цієї техніки, як і решти обладнання, машин, механізмів, узагалі не належить до компетенції експертів-товарознавців, а експерти-автотоварознавці обмежені під час розв'язання таких питань чинними методиками і тим, що така техніка здебільшого не є КТЗ. Наприклад, визначення ринкової вартості або вартості відновлювального ремонту автотранспорту — самохідного навантажувача, побудованого на базі автомобільних складових, який, по суті, є піднімально-транспортною навантажувально-розвантажувальною колісною самохідною машиною, призначеною для навантаження/розвантаження, складування/штабелювання і транспортування вантажів на невеликій відстані (у межах виробничих і складських приміщень, майданчиків та ін.) за допомогою вил або інших робочих пристроїв (підхватів, захватів, затискачів, кранової стріли, ковша тощо): з одного боку, він є навантажувально-розвантажувальною машиною, яка не має допуску до участі в дорожньому русі, а з іншого — має силовий агрегат (двигун і коробку передач), міст, рульове кермування, електрообладнання тощо автомобільного типу; визначення вартості колісного трактора — компетенція автотоварознавця, а гусеничної модифікації того самого модельного ряду тракторів (на перший погляд) — товарознавця, оскільки це вже не колісна машина. Подібна неоднозначність існує і щодо бульдозерів-екскаваторів на базі колісного трактора, гусеничних самохідних кранів тощо. Зважаючи на зазначену ситуацію, на нашу думку, доцільно запровадити експертні спеціальності й підвиди експертиз, пов'язані з визначенням вартості наземної будівельної, сільськогосподарської,

лісогосподарської, меліоративної техніки на колісному, гусеничному й іншому ході, вартості їхнього відновлювального ремонту та матеріального збитку, заподіяного їх власникам у разі пошкодження, а також те саме для транспортних засобів, призначених для руху рейковими коліями (локомотивів, вагонів тощо).

На підставі наведеного, а також зважаючи на чинні назви видів експертиз, *автотоварознавчі експертизи* доцільно класифікувати як:

- *клас* (об'єднані за характером спеціальних знань, які формують основи таких експертиз) — інженерно-технічні;
- *рід* (об'єднані за предметом і об'єктом) — інженерно-транспортні (автотоварознавча, транспортно-товарознавча, автотехнічна, авіаційно-технічна, залізнично-технічна);
- *вид* (об'єднані за специфікою предмета) — транспортно-товарознавчі;
- *підвид* (об'єднані за групою завдань, характерних для предмета цього виду експертиз) — автотоварознавчі (спеціальність *товарознавець наземних колісних транспортних засобів*).

За умови ухвалення запропонованої класифікації до виду *транспортно-товарознавчих експертиз*, окрім чинних підвидів — *автотоварознавчої* (12.2), *оцінки судноплавних засобів* (12.3) і *літальних апаратів* (12.4), — доцільно додати такий підвид, як *товарознавча* (можливо — *оцінна*) *експертиза спеціалізованої та спеціальної наземної техніки* (назва потребує узгодження й коригування): для самохідних і причіпних дорожньо-будівельних (катки, асфальтоукладальники, грейдери, бульдозери, екскаватори тощо), сільськогосподарських (самохідні шасі, різноманітні трактори, комбайни, тракторні причепа, спеціальні самохідні комплекси тощо), лісогосподарських (трелювальники, рубальні, корчувальні тощо), меліоративних (канало-, траншеєкопачі, дренажні, дощувальні), навантажувально-розвантажувальних (різноманітні навантажувачі, штабелювальники тощо) машин на колісному, гусеничному й комбінованому ході. Проте, запропонований підвид є дотичним до *товарознавчої експертизи машин, обладнання* (спеціальність 12.1 — «Визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів»), тому потребує формулювання критеріїв розподілу техніки на *машини, обладнання*, що є об'єктами досліджень класичної товарознавчої експертизи (12.1), і на *спеціалізовану та спеціальну наземну техніку*, що є об'єктом дослідження запропонованого підвиду *транспортно-товарознавчих експертиз*.

На підставі викладеного вище, розподіл експертиз на класи доцільно базувати на спільності галузей знань, які є основою для формування відповідних експертиз.

Транспортно-товарознавчі (12.2—12.4) експертизи базуються передусім на інженерно-технічних знаннях про фактичні об'єкти дослідження (КТЗ, судноплавні засоби та літальні апарати, їхні складові), про особливості їх конструкції (будови), виготовлення, експлуатації/застосування, властивості, технології ремонту тощо. Вимоги до освіти експертів-автотоварознавців, по суті, стосуються інженерно-технічних знань. Водночас ці експертизи базуються на застосуванні інженерно-технічних знань у сукупності (у поєднанні) із загальними знаннями в галузі товарознавства в межах предмета експертизи. В окремих випадках в транспортно-товарознавчій експертизі можна застосовувати лише інженерно-технічні знання (наприклад, для визначення окремих технічних показників — властивостей КТЗ, їхніх складових; для з'ясування технічно-технологічної можливості й методу (операцій технологічного процесу) усунення пошкодження КТЗ, його окремих складових). Зважаючи на наведене, потребує обговорення та розв'язання питання про виокремлення судової автотоварознавчої експертизи в окремий рід транспортно-товарознавчої або в окремий рід інженерно-технічної експертизи.

Відповідно до загальноприйнятих підходів до класифікації експертиз, рід судової експертизи передбачає об'єднання за предметом, об'єктом і методиками. За умови визначення автотоварознавчої експертизи (експертної спеціальності 12.2, яка, по суті, є поєднанням інженерно-автомобільно-технічних і товарознавчих знань), згідно з основними вимогами до галузей спеціальних знань, належною до класу інженерно-технічних експертиз,— подальший розподіл цього класу за родами, на нашу думку, має враховувати те, що серед досліджень, заснованих на інженерно-технічних знаннях, існує ціла група таких, які стосуються об'єктів, пов'язаних із ТЗ, і предмет цих досліджень також дотичний до цих ТЗ, їхніх складових, властивостей, характеристик тощо. Серед транспортних засобів у чинних в Україні назвах експертних спеціальностей та експертиз є транспортні засоби без конкретизації (автотехнічні та транспортно-трасологічні спеціальності 10.1—10.4), залізничні ТЗ (залізничні спеціальності 10.11, 10.12), КТЗ (спеціальність 12.2), судноплавні ТЗ (спеціальність 12.3 — «оцінка судноплавних засобів»), літальні транспортні засоби (спеціальність 12.4 — «оцінка літальних апаратів»). Відповідно, цілком логічно було б об'єднати такі дослідження (експертизи й відповідні експертні спеціальності) у *рід* судових експертиз під назвою «*інженерно-транспортні*», до якого належали б усі експертизи,

пов'язані із дослідженнями, об'єкти та предмети яких стосуються різних класів-типів транспортних засобів, окрім трубопровідного транспорту (наземних, зокрема колісних, гусеничних і рейкових, літальних і судноплавних), а також різних самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, спеціальної і спеціалізованої самохідної та причіпної техніки, тракторів, комбайнів, їхніх характеристик, властивостей (зокрема, технічних, технологічних, вартісних-цінових, пошкоджень та ін.) і подій за їх участю.

Ці пропозиції наводимо з метою їх подальшого обговорення, оскільки питання диференціювання судових транспортно-товарознавчих експертиз може бути вирішено також шляхом їх розподілу у класі товарознавчих досліджень, адже, як ми вже неодноразово зауважували, важливу роль у класифікації судової експертизи відіграє не тільки об'єкт, а й предмет і завдання дослідження. Основним же завданням судової транспортно-товарознавчої експертизи є визначення вартості об'єкта.

Наявні сьогодні назви експертних спеціальностей СТЕ в Україні певною мірою можна вважати її класифікацією, а саме:

- 12.1 «Визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів»;
- 12.2 «Визначення вартості колісних транспортних засобів та розміру збитку, завданого власнику транспортного засобу»;
- 12.3 «Оцінка судноплавних засобів»;
- 12.4 «Оцінка літальних апаратів»;
- 12.5 «Оцінка майна і техніки військового призначення та озброєння».

Наведені роди експертиз перебувають на різних рівнях розвитку. Деякі з них існують десятиліттями (товарознавча та транспортно-товарознавча), другі — створено нещодавно (експертизу з оцінювання майна і техніки військового призначення та озброєння), треті мають неабиякі перспективи розвитку (транспортно-товарознавча експертиза з оцінювання судноплавних засобів і літальних апаратів). Слід також мати на увазі динамічність процесу створення нових категорій експертиз і їх трансформовання у самостійні роди.

Формування нових видів і підвидів судових товарознавчих експертиз відбувається по-різному: новий вид може виникати всередині вже наявного; під час появи нових об'єктів дослідження і нових завдань; розвиток виду експертизи може сприяти утворенню нового роду та класу. Поява нових видів і родів експертиз також пов'язана з новими виявами та формами злочинності. У такому разі ефективне і швидке пристосування судово-слідчої

Розділ 21. Судові товарознавча та транспортно-товарознавча експертизи

практики до нових кримінально-правових реалій є передумовою виникнення нових шляхів і способів застосування спеціальних знань у процесі доказування.

Усе це сприяє змінам і трансформуванню видів судових експертиз, що, зі свого боку, зумовлює необхідність теоретично переосмислити підстави та принципи їх побудови.

Щодо класифікації судової товарознавчої експертизи у зарубіжних країнах, то зупинимося на прикладі Казахстану. Назви експертних спеціальностей судово-товарознавчої експертизи в *Республіці Казахстан*, які можна вважати її родами, є такими:

- 10.1 «Судово-експертне товарознавче дослідження непродовольчих товарів»;
- 10.2 «Судово-експертне товарознавче дослідження продовольчих товарів»;
- 10.3 «Судово-експертне автотоварознавче дослідження»;
- 10.4 «Судово-експертне будівельно-товарознавче дослідження»;
- 10.5 «Судово-експертне товарознавче дослідження аудіовізуального і програмного продукту»⁵⁷².

Викладені вище види експертних спеціальностей не можна вважати остаточними й цілком завершеними. Критерії формування видів і підвидів судових товарознавчих експертиз мають відповідати, зокрема, таким вимогам:

- ґрунтуватися на постійних і фундаментальних, а не тимчасових і випадкових чинниках;
- характеризуватися певними ознаками;
- мати сталий об'єктивний характер;
- вирізняти основний, провідний критерій у разі, коли основою класифікації є не одна, а декілька ознак-критеріїв.

Проте, на думку виконавців цієї роботи, під час класифікації судових товарознавчих експертиз пріоритет слід надати критеріям, що характеризують саме дослідження. Водночас провідну роль серед ознак роду дослідження слід надати об'єкту та предмету дослідження й обумовленому ними завданню. Решта ознак дослідження можуть відігравати додаткову функцію для розроблення класифікації видів і підвидів судових товарознавчих експертиз.

⁵⁷² Об утверждении Перечня видов судебных экспертиз, производимых в органах судебной экспертизы Министерства юстиции Республики Казахстан. URL: <https://www.sudexpert.adilet.gov.kz/ru/node/79091> (дата звернення: 19.09.2017).

Розглянемо критерії класифікації одного з родів судової товарознавчої експертизи на прикладі судової експертизи з оцінювання майна та техніки військового призначення й озброєння. Нагальна необхідність у судових експертизах із визначення вартості, а також розміру матеріального збитку, завданого державі внаслідок пошкодження або знищення майна та техніки військового призначення й озброєння, виникла з початком бойових дій на Сході України (на території Донецької та Луганської областей) у квітні 2014 р. Необхідністю проведення цього роду експертиз зумовлено започаткування нової спеціальності — «Товарознавча експертиза військового майна, техніки та озброєння»⁵⁷³.

Наказом Мін'юсту України від 18.03.2016 р. № 767/5 Перелік видів СЕЕС доповнено судовою експертизою «Експертиза військового майна», індекс експертної спеціальності 12.5 «Оцінка майна і техніки військового призначення та озброєння»⁵⁷⁴.

Слід зазначити, що у КНДІСЕ завершено НДР за планом Мін'юсту України «Розробка методичних рекомендацій щодо визначення вартості майна і техніки військового призначення та озброєння», яка забезпечить єдиний алгоритм визначення ринкової вартості майна і техніки військового призначення й озброєння, скоротить трудомісткість проведення судових експертиз і підвищить результативність виконання товарознавчих досліджень.

Рід експертизи з оцінювання майна та техніки військового призначення й озброєння належить до класу товарознавчої експертизи, як і решта родів товарознавчих досліджень, і є самостійним.

Аналіз законодавчих актів, експертної практики та думок науковців свідчить про те, що судову товарознавчу експертизу військового майна, техніки й озброєння за видами можна розподілити за трьома основними напрямками (види):

- експертиза з оцінювання техніки військового призначення;
- експертиза з оцінювання озброєння;
- експертиза з оцінювання іншого військового майна⁵⁷⁵.

⁵⁷³ Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 р. № 53/5 : наказ Мін'юсту України від 27.07.2015 р. № 1350/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0915-15> (дата звернення: 03.08.2020).

⁵⁷⁴ Про затвердження Змін URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0434-16> (дата звернення: 03.08.2020).

⁵⁷⁵ Див.: Про оцінку майна, майнових прав URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14> (дата звернення: 01.06.2020) ; Про ціни і ціноутворення : Закон України від 21.06.2012 р. № 5007-VI (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5007-17> (дата звернення: 01.06.2020) ; Про затвердження Методики оцінки

За вимогами Закону України «Про правовий режим майна у Збройних силах України», поняття військового майна викладено у такій редакції: «Військове майно — це державне майно, закріплене за військовими частинами, закладами, установами та організаціями Збройних сил України <...>. До військового майна належать будинки, споруди, передавальні пристрої, усі види озброєння, бойова та інша техніка, боєприпаси, паливно-мастильні матеріали, продовольство, технічне, аеродромне, шкіперське, речове, культурно-просвітницьке, медичне, ветеринарне, побутове, хімічне, інженерне майно, майно зв'язку тощо»⁵⁷⁶.

До завдань експертизи з оцінювання військового майна належить визначення вартості винятково майна та техніки військового призначення й озброєння. Визначення вартості решти військового майна, названого Законом України «Про правовий режим майна у Збройних силах України» (інвентаря, меблів, оргтехніки, обладнання, будівель, споруд тощо) належить, відповідно, до компетенції експертів з товарознавчих, автотоварознавчих та оцінно-будівельних видів досліджень.

Для проведення досліджень з визначення вартості майна і техніки військового призначення та озброєння (а саме — визначення розміру сукупного зношування об'єктів дослідження) застосовують його класифікацію, наведену в Додатку № 3 до Методики визначення залишкової вартості майна Збройних сил України й інших військових формувань⁵⁷⁷.

Слід зазначити, що існує більш дрібний рівень деталізації номенклатури військового майна, але для завдань, які мають розв'язувати судові експерти в межах відповідної експертної спеціальності, наводити розширену деталізацію недоцільно.

майна : Постанова КМУ від 10.12.2003 р. № 1891 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1891-2003-п> (дата звернення: 01.06.2020) ; Національний стандарт № 1 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-п> (дата звернення: 01.06.2020) ; Про затвердження Методики визначення залишкової вартості майна Збройних сил України та інших військових формувань : Постанова КМУ від 29.05.1998 р. № 759 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/759-98-п> (дата звернення: 01.06.2020).

⁵⁷⁶ Див.: Про правовий режим майна у Збройних силах України : Закон України від 21.09.1999 р. № 1075-XIV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1075-14> (дата звернення: 01.06.2020).

⁵⁷⁷ Про внесення змін до Методики визначення залишкової вартості майна Збройних сил України та інших військових формувань : Постанова КМУ від 25.07.2007 р. № 970 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-2007-п> (дата звернення: 03.08.2020).

Перелік майна і техніки військового призначення та озброєння, що обліковується на балансі підрозділів Міноборони України, МВС, СБУ за видами

- Ракетне озброєння, озброєння протиповітряної оборони та радіотехнічні засоби.
- Ракети всіх класів.
- Артилерійське озброєння.
- Стрілецька зброя.
- Боєприпаси.
- Бронетанкова техніка та майно.
- Засоби інженерного озброєння (інженерна техніка та майно, електротехнічні засоби), дорожньо-технічні засоби.
- Інженерні боєприпаси.
- Автомобільна та спеціальна техніка, змонтована на автомобільному шасі.
- Автомобільне майно.
- Паливно-мастильні матеріали та спеціальні рідини.
- Засоби електрозабезпечення (електростанції, перетворювальні кабінни, трансформаторні підстанції).
- Озброєння і засоби радіаційного, хімічного, біологічного захисту.
- Топографо-геодезичні та навігаційні засоби.
- Авіаційна техніка.
- Повітряно-десантна техніка (спорядження).
- Кораблі, судна та плавзасоби.
- Вимірювальна техніка.
- Залізнично-технічне майно.
- Аеродромні, дорожні залізобетонні та металеві плити, технічні засоби для утримання аеродромів і майно.
- Технічні засоби та майно продовольчої служби.
- Техніка й апаратура зв'язку, окремі блоки, запасні та комплектуючі частини до них, техніка та майно зв'язку радіотехнічного забезпечення польотів авіації.
- Спеціальна техніка та майно номенклатури радіоелектронної боротьби.
- Військове майно, норму напруцювання якого визначено в роках.

Зважаючи на наведене й динамічність розвитку товарознавчої експертизи та її подальше диференціювання, пропонуємо таку принципову схему класифікації товарознавчих експертиз, що базується на аналізуванні експертної практики (див. рис. 21.1).

Клас	Товарознавча експертиза
Рід	Експертиза машин та обладнання
	Експертиза продовольчих товарів
	Експертиза непродовольчих товарів
	Експертиза не наданих для дослідження товарів
	Експертиза транспортно-товарознавча (автотоварознавча, літальних апаратів та плавзасобів)
	Експертиза сировини
	Експертиза військового майна, техніки та озброєння
	Експертиза з визначення ринкової вартості послуг та ін.

Рис. 21.1. Класифікація судової товарознавчої експертизи

Висновки за розділом 21

Судова товарознавча експертиза є окремим класом судової експертизи. Станом на час написання цього розділу в Україні нараховується 5 родів судової товарознавчої експертизи:

- із визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів;
- із визначення вартості КТЗ та розміру збитку, завданого власникові транспортного засобу;
- судноплавних засобів;
- з оцінювання літальних апаратів;
- з оцінювання майна і техніки військового призначення та озброєння.

Формування нових видів і підвидів судових товарознавчих експертиз відбувається по-різному: новий вид може виникати всередині вже наявного; під час появи нових об'єктів дослідження і нових завдань; розвиток виду

експертизи може зумовити утворення нового роду та класу. Поява нових видів і родів експертиз також пов'язана з новими виявами та формами злочинності. У цьому разі необхідність ефективного і швидкого пристосування судово-слідчої практики до нових кримінально-правових реалій обумовлює виникнення нових шляхів і способів застосування спеціальних знань у процесі доказування.

Нагальна необхідність проведення судових експертиз із визначення вартості, а також розміру матеріального збитку, завданого державі внаслідок пошкодження або знищення майна та техніки військового призначення й озброєння виникла, зокрема, через збройний конфлікт на Сході України.

Аналіз законодавчих актів, експертної практики та думок науковців свідчить про те, що судову товарознавчу експертизу військового майна, техніки й озброєння за видами можна розподілити за трьома основними напрямками:

- судова експертиза з оцінювання техніки військового призначення;
- судова експертиза з оцінювання озброєння;
- судова експертиза з оцінювання іншого військового майна.

Пропонуємо таку класифікацію класу судової товарознавчої експертизи за родами:

- судова експертиза продовольчих товарів;
- судова експертиза непродовольчих товарів;
- судова товарознавча експертиза сировини;
- судова експертиза машин та обладнання;
- судова експертиза не наданих для дослідження товарів;
- судова транспортно-товарознавча експертиза (види: судова автотоварознавча експертиза; судова експертиза з оцінювання плавзасобів; судова експертиза з оцінювання літальних апаратів);
- судова товарознавча експертиза військового майна, техніки й озброєння (види: судова експертиза з оцінювання техніки військового призначення; судова експертиза з оцінювання озброєння; судова експертиза з оцінювання іншого військового майна);
- судова товарознавча експертиза з визначення ринкової вартості послуг та ін.

Розділ 22. Судова експертиза з питань інтелектуальної власності

Розвиток держав у сучасному світі передбачає ефективний захист ними права на об'єкти інтелектуальної власності, адже такі об'єкти є не менш важливим показником економічного, соціального, культурного й духовного потенціалу країни, аніж її фінансові ресурси чи корисні копалини. Недавномо однією з передумов стрімкого розвитку і сталого процвітання економік більшості держав — учасниць Європейського Союзу, США, Японії та інших у XXI ст. стали саме розвинені системи захисту права на об'єкти інтелектуальної власності. Цьому розвитку передував доволі нетривалий генезис права інтелектуальної власності та механізмів його захисту, передусім судових.

Як відомо, право інтелектуальної власності вперше закріпили в англійському Статуті королеви Анни (1710), за яким забороняли видавати друком і перевидавати книги без згоди авторів і передбачали 14-річний термін охорони авторських прав. 1774 р. це положення реалізував суд у рішенні за справою «Дональдсон проти Бекетта», захистивши 14-річний термін охорони авторських прав Дональдсона.

Майже століття потому право на об'єкти інтелектуальної власності закріпили в Конституції штату Массачусетс 1789 р. (США). Її положення унормовували, що «немає власності, яка належить людині більше, аніж та, що є результатом її розумової праці». Подібними положеннями рясніли також конституції тодішніх європейських країн — Данії, Норвегії, Пруссії, Саксонії та ін.⁵⁷⁸

Термін «інтелектуальна власність» уперше застосував 1850 р. лібертаріанець Л. Спунер⁵⁷⁹. Закріплення правового режиму захисту інтелектуальної власності на міжнародному рівні відбулося кількома десятиліттями пізніше.

⁵⁷⁸ Довгий С. О., Жаров В. О., Зайчук В. О. та ін. Охорона інтелектуальної власності в Україні. Київ, 2002. С. 5.

⁵⁷⁹ Бетелл Т. Собственность и процветание: уроки истории / пер. с англ. Б. Пинскера. Москва, 2018. С. 351—353.

Так, 1883 р. права інтелектуальної власності докладно виклали в одному з перших міжнародних договорів у цій галузі — у Паризькій конвенції з охорони промислової власності, а 1886 р.— у Бернській конвенції про охорону літературних і художніх творів, яка діє до сьогодні, з останніми змінами 1979 р.

Із плином часу положення міжнародних договорів про охорону права на об'єкти інтелектуальної власності, передусім — авторського права, утілено наприкінці XIX — на початку XX ст. в законодавства багатьох європейських держав. Зокрема, на землях України, які на той час належали до складу Австро-Угорської та Російської імперій, діяли австрійський Закон про авторське право на літературні та мистецькі твори і фотографії від 26.12.1895 р. та російський Закон про авторське право від 20.03.1911 р.⁵⁸⁰

Усебічного поширення в сучасному розумінні категорія «інтелектуальна власність» набула лише у другій половині XX ст. Так, ч. 2 ст. 27 Загальної декларації прав людини 1948 р. обумовлено, що кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, які є результатом наукових, літературних чи художніх творів, автором яких вона є⁵⁸¹. Тобто Декларація утвердила й гарантувала право людини користуватися результатами своєї інтелектуальної та творчої діяльності як важливою складовою загального ідеалу прав людини.

Повага до права власності як одного з фундаментальних прав людини й науково-технічний прогрес сприяли визнанню та закріпленню в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. права людини послуговуватися результатами наукового прогресу та застосовувати ці результати на практиці, а також мати право на захист моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними чи художніми працями, автором яких вона є (ст. 15)⁵⁸².

1967 р. прийнято Конвенцію про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності (*World Intellectual Property Organization*, далі — *WIPO*). Метою діяльності цієї спеціалізованої агенції ООН Конвенція проголосила «сприяння охороні інтелектуальної власності в усьому світі шляхом співробітництва держав у взаємодії з будь-якою іншою міжнародною

⁵⁸⁰ Prawo własności intelektualnej /red. nauk. J. Sieńczyło-Chlabicz. Warszawa, 2015. S. 34.

⁵⁸¹ Загальна декларація прав людини : прийнят. та проголош. резолюц. Генер. Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. № 217 А (III). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 01.06.2020).

⁵⁸² Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. : ратифік. Указом Президії ВР УРСР від 19.12.1973 р. № 2148-VIII. *Международные акты о правах человека* : сб. док. Москва, 1998. С. 44—52.

організацією». Нині *WIPO* об'єднує 188 держав-членів і адмініструє 26 міжнародних угод.

Діяльність *WIPO* й окремих держав світу (Великої Британії, США, Франції, Швейцарії та ін.) сприяла запровадженню конвенційних механізмів захисту права інтелектуальної власності — передусім авторського права. Так, 1971 та 1979 рр. договірні сторони, «натхненні однаковим бажанням охороняти настільки ефективно й однаково, наскільки це можливо, права авторів, їх літературні і художні твори»⁵⁸³, оновили Бернську конвенцію про охорону літературних і художніх творів. 1996 р. прийнято Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право.

Міжнародні стандарти в галузі утвердження та захисту права інтелектуальної власності сьогодні втілено в Конституції та законах України. Зокрема, за ч. 1 ст. 41 Конституції України: «Кожен має право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності»⁵⁸⁴.

Право інтелектуальної власності, його об'єкти і суб'єкти, підстави виникнення і зміни, припинення і поновлення, майнові права і особисті немайнові права на об'єкти інтелектуальної власності, форми використання цих об'єктів, а також випадки правомірного використання чи використання без згоди автора (творця) тощо врегульовано ЦК України (ст. 433—448 та ін.)⁵⁸⁵, законами України «Про авторське право і суміжні права»⁵⁸⁶, «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»⁵⁸⁷, «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»⁵⁸⁸, «Про охорону прав на промислові зразки»⁵⁸⁹, іншими актами чинного законодавства.

⁵⁸³ Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів : Конвенція від 24.07.1971 р. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 2006. № 5. Кн. 2. Ст. 1247.

⁵⁸⁴ Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 23.06.2020)..

⁵⁸⁵ Цивільний кодекс України *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 40—44. Ст. 356.

⁵⁸⁶ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 р. № 3792-ХІІ (зі змін. та допов.). *Там само*. 1994. № 13. Ст. 64.

⁵⁸⁷ Про охорону прав на знаки для товарів і послуг : Закон України від 15.12.1993 р. № 3689-ХІІ (зі змін. та допов.). *Там само*. 1994. № 7. Ст. 36.

⁵⁸⁸ Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 р. № 3687-ХІІ (зі змін. та допов.). *Там само*. 1994. № 7. Ст. 32.

⁵⁸⁹ Про охорону прав на промислові зразки : Закон України від 15.12.1993 р. № 3688-ХІІ (зі змін. та допов.). *Там само*. 1994. № 7. Ст. 34.

Норми, що регулюють відносини в галузі права інтелектуальної власності, як зазначено в Постанові Пленуму Вищого господарського суду України (далі — *ВГС України*) від 17.10.2012 р. № 12 «Про деякі питання практики розв'язання спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності», законодавці розвинули і в решті законів України: наприклад, «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм відеограм, комп'ютерних програм, баз даних», «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування», «Про племінну справу у тваринництві», «Про науково-технічну інформацію», «Про захист від недобросовісної конкуренції», «Про державне регулювання в галузі трансферу технологій», «Про лікарські засоби» тощо⁵⁹⁰. 2017—2019 рр. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України провадило роботу з удосконалення законодавства про захист прав громадян на інтелектуальну власність.

Зважаючи на нормативний зміст названих вище актів законодавства, право інтелектуальної власності належить особам, які є творцями об'єкта права інтелектуальної власності (авторові, виконавцеві, винахідникові тощо), та іншим суб'єктам, яким належать особисті немайнові і/або майнові права інтелектуальної власності відповідно до положень законодавства.

Утверджене в Конституції та законах і міжнародних договорах України право на об'єкти інтелектуальної власності гарантується та захищається державою і суспільством. Сьогодні можна виокремити судові (здійснювані в порядку кримінального, адміністративного, цивільного та господарського судочинства) і позасудові (адміністративні, громадські — адвокатські) форми захисту права на об'єкти інтелектуальної власності в Україні. Водночас важливим елементом у механізмі судового захисту цього права є інститут судової експертизи з питань інтелектуальної власності.

Судова експертиза з питань інтелектуальної власності є доволі новим і оригінальним класом судової експертизи, який утвердився в Україні 2001—2002 рр. Як відомо, на реалізацію положень Указу Президента України від 27.04.2001 р. № 285 «Про заходи щодо охорони інтелектуальної власності в Україні», наша держава приєдналася до низки міжнародних договорів у галузі захисту права на об'єкти інтелектуальної власності, а також вжила

⁵⁹⁰ Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності : Постанова Пленуму ВГС України від 17.10.2012 р. № 12 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12> (дата звернення: 01.06.2020).

заходів щодо утвердження в Україні дієвого інституційного механізму захисту права інтелектуальної власності. Зокрема, утворення в Україні патентної бібліотеки та вивчення можливості створення спеціалізованого патентного суду⁵⁹¹ тощо.

Важливу роль у процедурно-процесуальному та методичному забезпеченні судової експертизи у цей час відіграв досвід узагальнення практики господарськими судами. Так, ВГС України ухвалив рекомендації від 10.06.2004 р. № 04-5/1107 «Про деякі питання практики розв'язання спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності» і рекомендації від 29.03.2005 р. № 04-5/76 «Про деякі питання практики призначення судових експертиз у справах зі спорів, пов'язаних із захистом права інтелектуальної власності»⁵⁹², які виявилися ефективними. У наступні роки ВГС України ухвалив іще низку документів з питань захисту прав інтелектуальної власності⁵⁹³.

Уже 31.12.2004 р. розпорядженням КМУ № 984-р (за пропозицією Мін'юсту) створено Науково-дослідний центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності (далі — *НДЦСЕ з ПІВ*) як спеціалізовану судово-експертну установу у сфері управління Мін'юсту України⁵⁹⁴, що здійснює судово-експертну й наукову діяльність у галузі інтелектуальної власності. За 14 років своєї діяльності НДЦСЕ з ПІВ утвердився як провідна НДУСЕ з питань інтелектуальної власності. Розвиток цього класу судової експертизи зумовив її науково-методичне обґрунтування, результати якого нині втілено в 9 методиках, численних методичних рекомендаціях, підручниках, монографіях та інших публікаціях.

Отже, судова експертиза з питань інтелектуальної власності — це цілеспрямована діяльність зі здобуття доказової інформації щодо захисту

⁵⁹¹ Про заходи щодо охорони інтелектуальної власності в Україні : Указ Президента України від 27.04.2001 р. № 285/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. № 18. Ст. 783.

⁵⁹² Гаврилiшин А. П., Новак А. А. Захист права інтелектуальної власності господарськими судами України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 4. С. 101—103.

⁵⁹³ Про деякі питання практики вирішення спорів... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12> (дата звернення: 05.07.2020) ; Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства про захист прав на об'єкти інтелектуальної власності : огляд. лист ВГС України від 28.02.2017 р. № 01-06/521. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_521600-17 (дата звернення: 05.07.2020).

⁵⁹⁴ Про утворення Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності : розпорядження КМУ від 31.12.2004 р. № 984-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984-2004-p> (дата звернення: 05.07.2020).

права на об'єкти інтелектуальної власності, зміст якої полягає в дослідженні судовими експертами об'єктів, явищ і процесів (на підставі спеціальних знань у галузі авторського права, права на знаки для товарів і послуг, права промислової власності, економіки інтелектуальної власності) з метою надання об'єктивних і належно обґрунтованих висновків, що є або будуть предметом судового розгляду.

Згаданий клас судової експертизи характеризується різноманіттям, що дає змогу класифікувати й систематизувати судову експертизу в галузі інтелектуальної власності. Результати класифікації та систематизації судової експертизи з питань інтелектуальної власності допоможуть з'ясувати стан, проблеми й перспективи розвитку СЕД у цій сфері.

Категорія «класифікація судових експертиз із питань інтелектуальної власності» є похідною від іншої, родової категорії — «класифікація судових експертиз»: її доволі докладно досліджено в юридичній науці й експертології. Так само за основу знань про класифікацію судових експертиз покладено зміст категорії «класифікація» (від лат. *classis* «клас» і *facio* «роблю»): «розподіл предметів за спільними ознаками з утворенням системи класів даної сукупності предметів»⁵⁹⁵. У словниках «класифікацію» також визначено як систему «розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи за спеціальними ознаками»⁵⁹⁶ тощо.

Відповідно, класифікація судових експертиз із питань інтелектуальної власності є цілеспрямованою науково-практичною діяльністю щодо їх розподілу (на підставі попередньо виявлених критеріїв) на певні класи, роди види й підвиди судових експертиз об'єктів права інтелектуальної власності.

Водночас класифікація судових експертиз має не лише теоретико-методологічне, а й практично-прикладне значення, оскільки дає змогу оптимізувати СЕД з питань інтелектуальної власності, визначити тенденції її розвитку та виявити з-поміж них провідні напрями розвитку цього виду судової експертизи.

Класифікація судової експертизи з питань інтелектуальної власності здійснюється відповідно до визначених критеріїв (від грец. κριτήριον — «засіб

⁵⁹⁵ Словник іншомовних слів / уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ, 2000. С. 271.

⁵⁹⁶ Український тлумачний словник (тезаурус) 25 000 слів / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ, 2016. С. 511.

судження»), під якими заведено розуміти «ознаки, узяті за основу класифікації»⁵⁹⁷ відповідної експертизи.

Підґрунтям поширених сьогодні критеріїв класифікацій судових експертиз із питань інтелектуальної власності традиційно є положення чинного законодавства про об'єкти права інтелектуальної власності та вимоги до переліку видів судових експертиз і експертних спеціальностей, викладені в Інструкції та Науково-методичних рекомендаціях⁵⁹⁸ і Положенні про ЦЕКК⁵⁹⁹, що затверджені Мін'юстом України. Навіть у фундаментальних навчальних виданнях з питань судової експертизи в Україні науковці ототожнюють види відповідної експертизи з експертними спеціальностями⁶⁰⁰.

Водночас класифікація судових експертиз із інтелектуальної власності потребує системи критеріїв, які допоможуть виявити усю їх багатогранність. На нашу думку, такими критеріями є:

- об'єкт права інтелектуальної власності та його властивості;
- вид процесуального провадження, у межах якого проводять судову експертизу з питань інтелектуальної власності;
- суб'єкти призначення й замовлення судової експертизи з питань інтелектуальної власності;
- підстави та порядок призначення судової експертизи з питань інтелектуальної власності;
- суб'єкт проведення судової експертизи з питань інтелектуальної власності та ін.

Найчастіше основою для класифікації судової експертизи з питань інтелектуальної власності є **класифікація самих об'єктів права інтелектуальної власності**. У ст. 420 ЦК України об'єктами права інтелектуальної власності названо: 1) літературні та художні твори; 2) комп'ютерні програми; 3) компіляції даних (бази даних); 3) виконання; 4) фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; 5) наукові відкриття; 6) винаходи, корисні моделі, промислові зразки; 7) компонування (топографії) інтегральних мікросхем; 8) раціоналізаторські пропозиції; 9) сорти рослин,

⁵⁹⁷ Словник іншомовних слів. С. 305.

⁵⁹⁸ Про затвердження Інструкції ... експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій ... експертних досліджень ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.06.2020).

⁵⁹⁹ Положення про ЦЕКК ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення: 03.06.2020).

⁶⁰⁰ Основи судової експертизи : навч. посібн. / автор.-уклад. : Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Сфремян та ін. Харків, 2016. С. 409.

породи тварин; 10) комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; 11) комерційні таємниці та ін.⁶⁰¹

У ч. 2 гл. 9 «Інтелектуальна власність» Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами членами, з іншої сторони, ратифікованої Україною Законом від 16.09.2014 р. № 1678-VII, визначено стандарти щодо таких об'єктів права інтелектуальної власності: 1) авторське право та суміжні права; 2) комп'ютерні програми; 3) компіляції даних (бази даних); 4) фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення, включно з кабельним мовленням; 5) торговельні марки; 6) географічні зазначення; 7) промислові зразки; 8) винаходи (патенти); 9) топографія напівпровідникових продуктів; 10) сорти рослин і породи тварин; 11) генетичні ресурси, традиційні знання та фольклор й ін.⁶⁰²

Подібні підходи поширені й у багатьох зарубіжних державах. До прикладу, у польському підручнику «Право інтелектуальної власності» (2015) виокремлюють такі об'єкти: 1) авторське право і суміжні права; 2) аудіовізуальні твори; 3) бази даних; 4) комп'ютерні програми; 5) зображення й адресат кореспонденції; 6) патентне право; 7) право товарних знаків; 8) право промислових зразків; 9) позначення географічні; 10) зразки ужиткових витворів; 11) топографія мікросхем.⁶⁰³ Проте, маємо зауважити, що серед судових експертиз, які проводять у близькому зарубіжжі (зокрема, в Інституті судових експертиз ім. проф. Я. Зегна (м. Краків) Міністерства справедливості Польщі), немає судових експертиз із питань інтелектуальної власності.

Основні об'єкти права інтелектуальної власності, визначені ЦК України та Угодою про асоціацію України з ЄС, не є вичерпними. До прикладу, такий об'єкт, як «літературні та художні твори», деталізовано у ч. 1 ст. 2 Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів⁶⁰⁴, ч. 1 ст. 433 ЦК України,⁶⁰⁵ ч. 1 ст. 8 Закону України «Про авторське право і суміжні

⁶⁰¹ Цивільний кодекс України *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 40—44. Ст. 356.

⁶⁰² Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами членами, з іншої сторони : ратиф. Законом України від 16.09.2014 р. № 1678-VII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 03.06.2020).

⁶⁰³ Prawo własności intelektualnej 607 s.

⁶⁰⁴ Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів

⁶⁰⁵ Цивільний кодекс України *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 40—44. Ст. 356.

Розділ 22. Судова експертиза з питань інтелектуальної власності

права»⁶⁰⁶: романи, поеми, статті та інші письмові твори; лекції, промови, проповіді та інші усні твори; драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні, інші сценічні твори; музичні твори (із текстом або без тексту); аудіовізуальні твори; твори живопису, архітектури, скульптури та графіки й ін. До того ж, далеко не всі об'єкти права інтелектуальної власності на практиці, через різні причини (недосконалість законодавства, відсутність спорів та ін.), є предметом судового спору, а відповідно — предметом судової експертизи з питань інтелектуальної власності.

Станом на сьогодні закріплений у п/п. 1.2.5 профільної Інструкції⁶⁰⁷ та в додатку 5 до Положення про ЦЕKK (п. 3 розд. V) Перелік видів СЕЕС (див. *табл. 22.1*)⁶⁰⁸, відповідно до якого атестують судових експертів НДУСЕ, загалом відтворює систему об'єктів права інтелектуальної власності, обумовлену ЦК України. Власне, наведена в таблиці 22.1 класифікація судових експертиз із питань інтелектуальної власності залишається найбільш поширеною, а за «Посібником для суддів з інтелектуальної власності» (2018)⁶⁰⁹ — безальтернативною.

Таблиця 22.1

Перелік видів судових експертиз, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям НДУСЕ Мін'юсту України

№ з/п	Види та підвиди судових експертиз	Індекси експертних спеціальностей	Види експертних спеціальностей
34. Експертиза у сфері інтелектуальної власності			
34.1	Літературних і художніх творів	13.1.1	Дослідження, пов'язані з літературними, художніми творами, та інші
		13.1.2	Дослідження, пов'язані з комп'ютерними програмами і компіляціями даних (базами даних)

⁶⁰⁶ Про авторське право і суміжні права *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 13. Ст. 64.

⁶⁰⁷ Про затвердження Інструкції ... експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій ... експертних досліджень URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.08.2020).

⁶⁰⁸ Положення про ЦЕKK URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення: 03.08.2020).

⁶⁰⁹ Бенедисюк І. М., Гумега О. В., Доманська М. Л., Львов Б. Ю., Марченко О. В., Москаленко В. С., Пляс Н. П. Посібник для суддів з інтелектуальної власності. Київ, 2018. С. 370—371.

Класифікація судових експертиз

№ з/п	Види та підвиди судових експертиз	Індекси експертних спеціальностей	Види експертних спеціальностей
34.2	Фонограм, відеограм, програм (передач) організацій мовлення	13.2	Дослідження, пов'язані з виконаннями, фонограмами, відеограмами, програмами (передачами) організацій мовлення
34.3	Винаходів і корисних моделей	13.3	Дослідження, пов'язані із винаходами і корисними моделями
34.4	Промислових зразків	13.4	Дослідження, пов'язані з промисловими зразками
34.5	Сортів рослин і порід тварин	13.5.1	Дослідження, пов'язані із сортами рослин
		13.5.2	Дослідження, пов'язані з породами тварин
34.6	Комерційних (фірмових) найменувань, торговельних марок (знаків для товарів і послуг), географічних зазначень	13.6	Дослідження, пов'язані з комерційними (фірмовими) найменуваннями, торговельними марками (знаками для товарів і послуг), географічними зазначеннями
34.7	Топографій інтегральних мікросхем	13.7	Дослідження, пов'язані з топографіями інтегральних мікросхем
34.8	Комерційної таємниці (ноу-хау) і раціоналізаторських пропозицій	13.8	Дослідження, пов'язані з комерційною таємницею (ноу-хау) і раціоналізаторськими пропозиціями
34.9	Економічна у сфері інтелектуальної власності	13.9	Економічні дослідження у сфері інтелектуальної власності
<...>			

Водночас далеко не всі види зазначених експертних спеціальностей з питань інтелектуальної власності затребувані на практиці. Це підтверджено динамікою розподілу судових експертиз із питань інтелектуальної власності 2016—2018 рр., наведеною далі на рис. 22.1—22.3.

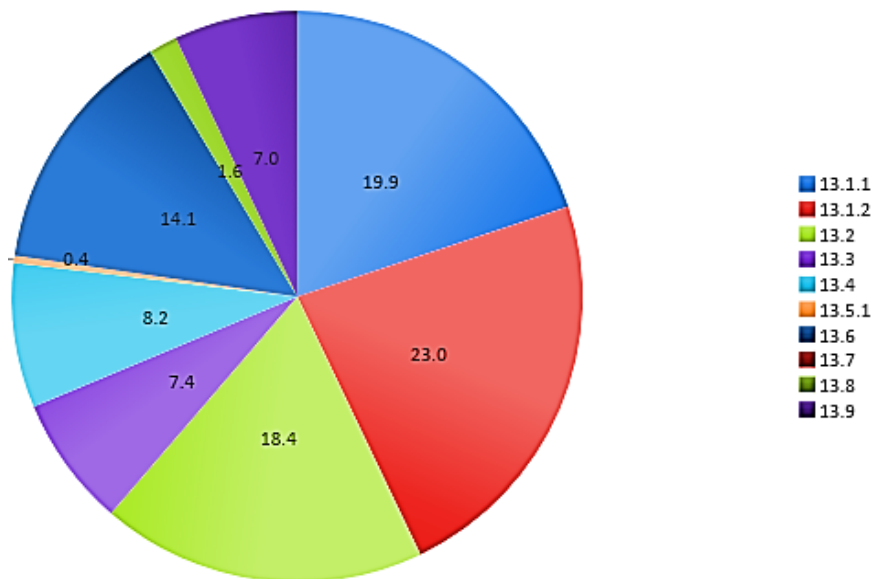

Рис. 22.1. Розподіл судових експертиз за спеціальностями станом на 15.12.2016 р.

Аналізуючи структуру судових експертиз із питань інтелектуальної власності 2016 року, маємо зазначити, що найбільшу питому вагу склали експертизи за такими спеціальностями:

13.1.2. Дослідження, пов'язані з комп'ютерними програмами і компіляціями даних (базами даних),— 23,0 %;

13.1.1. Дослідження, пов'язані з літературними, художніми творами, та інші — 19,9 %;

13.2. Дослідження, пов'язані з виконаннями, фонограмами, відеограмами, програмами (передачами) організацій мовлення,— 18,4 %.

Найменшу питому вагу склали експертизи за спеціальностями:

13.5.2. Дослідження, пов'язані з породами тварин,— 0 %;

13.7. Дослідження, пов'язані з топографіями інтегральних мікросхем,— 0 %;

13.5.1. Дослідження, пов'язані із сортами рослин — 0,4 %;

13.8. Дослідження, пов'язані з комерційною таємницею (ноу-хау) і раціоналізаторськими пропозиціями,— 1,6 %.

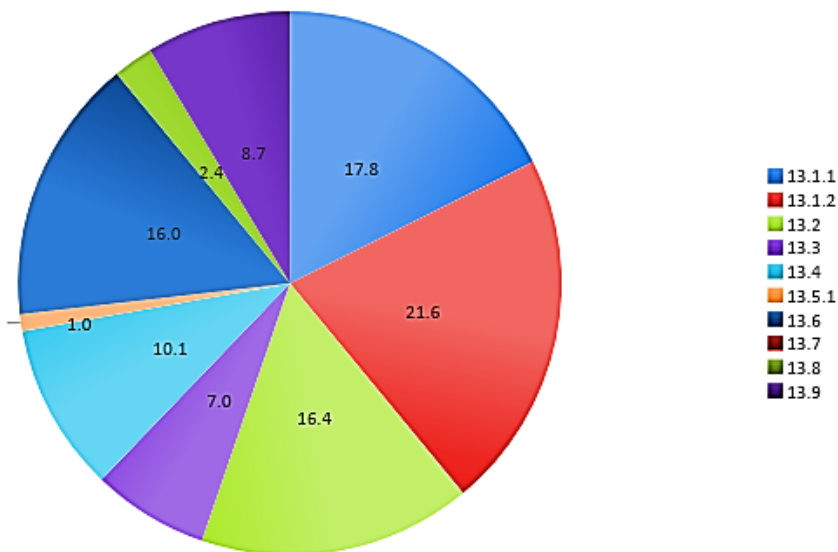

Рис. 22.2. Розподіл судових експертиз за спеціальностями станом на 11.12.2017 р.

Аналіз судових експертиз із питань інтелектуальної власності, виконаних 2017 р., свідчить про те, що найбільшу питому вагу склали експертизи за такими спеціальностями:

- 13.1.2. Дослідження, пов'язані з комп'ютерними програмами і копіюваннями даних (базами даних),— 21, 6 %;
- 13.1.1. Дослідження, пов'язані з літературними, художніми творами, та інші — 17, 8 %;
- 13.2. Дослідження, пов'язані з виконаннями, фонограмами, відеограмами, програмами (передачами) організацій мовлення,— 16, 4 %.

Натомість найменшу питому вагу склали експертизи за такими судово-експертними спеціальностями:

- 13.5.2. Дослідження, пов'язані з породами тварин,— 0 %;
- 13.7. Дослідження, пов'язані з топографіями інтегральних мікросхем,— 0 %;
- 13.5.1. Дослідження, пов'язані із сортами рослин,— 1, 0 %;
- 13.8. Дослідження, пов'язані з комерційною таємницею (ноу-хау) і раціоналізаторськими пропозиціями,— 2, 4%.

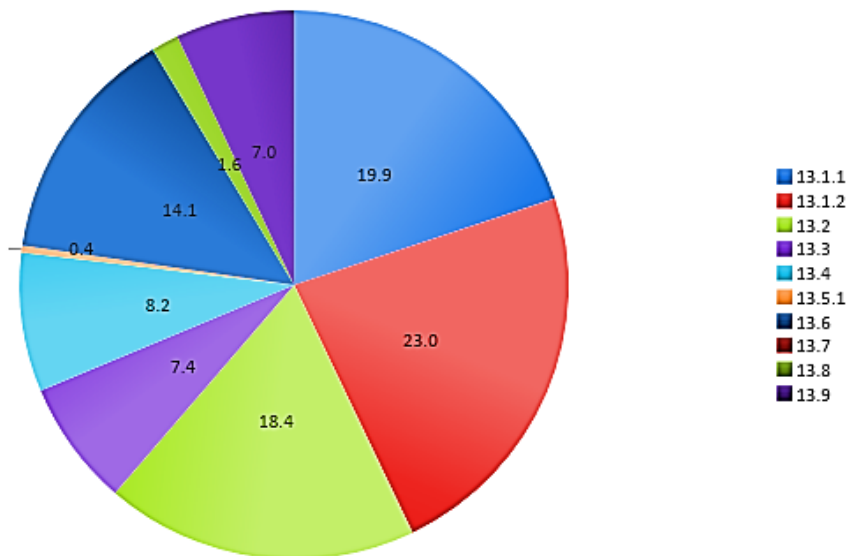

Рис. 22.3. Розподіл судових експертиз за спеціальностями станом на 01.07.2018 р.

Аналіз судових експертиз із питань інтелектуальної власності, проведених у І півріччі 2018 р., виявив, що найбільшу питому вагу склали експертизи за спеціальностями:

- 13.1.2. Дослідження, пов'язані з комп'ютерними програмами і копіюваннями даних (базами даних),— 23, 0 %;
- 13.1.1. Дослідження, пов'язані з літературними, художніми творами, та інші,— 19, 9 %;
- 13.2. Дослідження, пов'язані з виконаннями, фонограмами, відеограмами, програмами (передачами) організацій мовлення,— 18, 4 %.

Водночас традиційно найменшу питому вагу склали експертизи за такими судово-експертними спеціальностями:

- 13.5.2. Дослідження, пов'язані з породами тварин,— 0 %;
- 13.7. Дослідження, пов'язані з топографіями інтегральних мікросхем,— 0 %;
- 13.5.1. Дослідження, пов'язані із сортами рослин,— 0, 4 %;
- 13.8. Дослідження, пов'язані з комерційною таємницею (ноу-хау) і раціоналізаторськими пропозиціями,— 1, 6%.

Наведений аналіз СЕД з питань інтелектуальної власності у 2016—2018 рр., а також аналіз Реєстру атестованих судових експертів і Реєстру методик проведення судових експертиз дають змогу дійти висновку про наявність так званих мертвих судово-експертних спеціальностей. Ідеться про спеціальності: 13.5.2 «Дослідження, пов'язані з породами тварин» і 13.7 «Дослідження, пов'язані з топографіями інтегральних мікросхем» та, частково, про спеціальність 13.5.1 — «Дослідження, пов'язані із сортами рослин».

Так, за спеціальностями 13.5.2 «Дослідження, пов'язані з породами тварин» і 13.7 «Дослідження, пов'язані з топографіями інтегральних мікросхем» в Україні за останні 3 роки відсутні:

- судові справи, розгляд яких потребує проведення судової експертизи за спеціальностями 13.5.2 і 13.7;
- атестовані судові експерти, зокрема, зі стажем роботи за спеціальністю понад 3 роки, що дає право рецензувати висновки і брати участь в атестації за відповідними спеціальностями (13.5.2 і 13.7);
- методики проведення судових експертиз і навіть методичні рекомендації щодо проведення експертних досліджень за спеціальностями 13.5.2 і 13.7.

До того ж суттєво обмежено кількість судових експертів (1), відсутні методики експертних досліджень і обмежено практику проведення судових експертиз і експертних досліджень в останні роки за експертною спеціальністю 13.5.1 «Дослідження, пов'язані із сортами рослин».

З огляду на зазначене вище, керівництво НДЦСЕ з ПІВ на початку 2018 р. винесло на розгляд секції судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності НКМРзПСЕ при Міністерстві юстиції України питання щодо оптимізації системи експертних спеціальностей з питань інтелектуальної власності. На засіданні цієї Секції, що відбулося 26.04.2018 р., обговорили питання місця спеціальностей 13.5.1 «Дослідження, пов'язані із сортами рослин»; 13.5.2 «Дослідження, пов'язані з породами тварин» і 13.7 «Дослідження, пов'язані з топографіями інтегральних мікросхем» у системі експертних спеціальностей з інтелектуальної власності (у дискусії взяв участь провідний науковий співробітник сектору патентного права відділу промислової власності НДІ інтелектуальної власності НАПрН України В. Пічкур, який тривалий час працював судовим експертом за спеціальностями 13.5.1 і 13.5.2). В. Пічкур відзначав, що 2018 р. до Державного реєстру сортів рослин України внесено понад 11 000 сортів, що дало змогу організувати внутрішній ринок сортів рослин. Зважаючи на практику виконання науково-селекційних програм, можна стверджувати, що більшість нових сортів рослин

селекціонери створюють під час виконання своїх службових обов'язків або окремого доручення роботодавця, а 95—98 % робіт, пов'язаних зі створенням нових ліній рослин, популяцій або нових селекційних здобутків, здійснено у відповідних наукових або навчальних закладах за кошти Державного бюджету або окремих суб'єктів підприємництва, що займаються виробництвом насіння (садивного матеріалу) нових сортів, зважаючи на реальні потреби держави та суспільства.

Результати аналізу порядку опрацювання вітчизняного законодавства в галузі правової охорони сортів рослин підтверджують той факт, що замовниками й ініціаторами розроблення Закону України від 21.04.1993 р. № 3116-ХІІ «Про охорону прав на сорти рослин» були саме селекціонери. Вони намагалися створити міцні й надійні ланки правового ланцюга, що дав би змогу поєднати їх законні інтереси з інтересами суспільства й держави.

Нині, на думку В. Пічура, стримувальним чинником реалізації генетичного потенціалу національних сортових рослинних ресурсів, як свідчить досвід розвинутих країн світу та передових господарств України, є недоліки зі впровадженням нових сортів рослин, що спричинено низьким рівнем співпраці власника сорту, виробника насіння й державного регулювання цих процесів.

У процесі дискусії висловлено й інші думки з обговорюваного питання. Проаналізувавши їх, члени секції одноголосно ухвалили рішення вилучити експертні спеціальності 13.5.1, 13.5.2 і 13.7 із переліку спеціальностей, за якими НДУСЕ проводять експертні дослідження, із можливістю їх відновлення у разі, коли у судів, органів досудового розслідування, суб'єктів господарювання, юридичних і фізичних осіб об'єктивно виникнуть реальні, а не гіпотетичні потреби у проведенні відповідних експертних досліджень і експертиз. Також було наголошено на потребі подальшого обговорення цієї проблематики з повторним винесенням цього ж питання на осінні засідання Секції судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності та секції з теоретичних, загально-методичних, процесуальних та організаційних питань судової експертизи НКМРзПСЕ.

З огляду на те, що спеціальність 13.5.1 «Дослідження, пов'язані із сортами рослин» сьогодні представлена в Україні одним атестованим судовим експертом, реальним досвідом проведення відповідних експертних досліджень і має перспективи для розвитку, на осінніх засіданнях профільної секції НКМРзПСЕ прийнято рішення: спеціальність 13.5.1 залишити без змін, а спеціальності 13.5.2 «Дослідження, пов'язані з породами тварин» і 13.7 «Дослідження, пов'язані з топографіями інтегральних мікроросем»

вилучити із Переліку без зміни назви інших спеціальностей і їх нумерації, із можливістю відновити їх за реальної потреби. Відповідне рішення 20.12.2018 р. підтримала Президія НКМРзПСЕ при Мін'юсті України⁶¹⁰.

З метою оптимізації системи експертних спеціальностей з питань інтелектуальної власності та наближення її до реальних потреб СЕД в Україні передбачено внесення відповідних змін до наказу Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (див. табл. 22.2).

Таблиця 22.2

**Порівняльна таблиця до проекту наказу Мін'юсту України
«Про внесення змін до Положення про
експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів, за-
твердженого наказом Міністерства юстиції України
від 03.03.2015 р. № 301/5»**

Чинна редакція		Запропоновані зміни	
Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів, затвердженого наказом Міністерства юстиції України 03.03.2015 р. № 301/5 та зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 04.03.2015 р. за № 249/26694			
Додатки 6, 7			
Індекси експертних спеціальностей	Види експертних спеціальностей	Індекси експертних спеціальностей	Види експертних спеціальностей
13.1.1	Дослідження, пов'язані з літературними, художніми творами, та інші	13.1.1	Дослідження, пов'язані з літературними, художніми творами, та інші
13.1.2	Дослідження, пов'язані з комп'ютерними програмами і компіляціями даних (базами даних)	13.1.2	Дослідження, пов'язані з комп'ютерними програмами і компіляціями даних (базами даних)

⁶¹⁰ Директор НДЦСЕ з питань інтелектуальної власності взяв участь у роботі Науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України. URL: <https://www.intelect.org.ua/content/dyrektor-ndcse-z-pytan-intelektualnoyi-vlasnosti-vzyav-uchast-u-roboti-naukovo> (дата звернення: 01.07.2020).

Розділ 22. Судова експертиза з питань інтелектуальної власності

Чинна редакція		Запропоновані зміни	
13.2	Дослідження, пов'язані з виконаннями, фонограмами, відеограмами, програмами (передачами) організацій мовлення	13.2	Дослідження, пов'язані з виконаннями, фонограмами, відеограмами, програмами (передачами) організацій мовлення
13.3	Дослідження, пов'язані із винаходами і корисними моделями	13.3	Дослідження, пов'язані з винаходами і корисними моделями
13.4	Дослідження, пов'язані з промисловими зразками	13.4	Дослідження, пов'язані з промисловими зразками
13.5.1	Дослідження, пов'язані із сортами рослин	13.5.1	Дослідження, пов'язані із сортами рослин
13.5.2	Дослідження, пов'язані з породами тварин	—	—
13.6	Дослідження, пов'язані з комерційними (фірмовими) найменуваннями, торговельними марками (знаками для товарів і послуг), географічними зазначеннями	13.6	Дослідження, пов'язані з комерційними (фірмовими) найменуваннями, торговельними марками (знаками для товарів і послуг), географічними зазначеннями
13.7	Дослідження, пов'язані з топографіями інтегральних мікросхем	—	—
13.8	Дослідження, пов'язані з комерційною таємницею (ноу-хау) і раціоналізаторськими пропозиціями	13.8	Дослідження, пов'язані з комерційною таємницею (ноу-хау) і раціоналізаторськими пропозиціями
13.9	Економічні дослідження у сфері інтелектуальної власності	13.9	Економічні дослідження у сфері інтелектуальної власності

Висновки за розділом 22

Отже, внутрішню побудову (структуру) класу судової експертизи з питань інтелектуальної власності можна диференціювати за критеріями ***об'єктів права інтелектуальної власності й експертними спеціальностями:***

- 1) судова експертиза літературних, художніх творів;
- 2) судова експертиза комп'ютерних програм і компіляцій даних (баз даних);
- 3) судова експертиза виконань, фонограм, відеограм, програм (передач) організацій мовлення;
- 4) судова експертиза винаходів і корисних моделей;
- 5) судова експертиза промислових зразків;
- 6) судова експертиза сортів рослин;
- 7) судова експертиза комерційних (фірмових) найменувань, торговельних марок (знаків для товарів і послуг), географічних зазначень;
- 8) судова експертиза, пов'язана з комерційною таємницею (ноу-хау) і раціоналізаторськими пропозиціями;
- 9) судово-економічна експертиза в галузі інтелектуальної власності.

Розділ 23. Судова психологічна експертиза

Судова психологічна експертиза (далі — *СПЕ*) є складовою судової психології — одного із розділів юридичної психології. СПЕ як вид самостійного експертного дослідження здолала у своєму розвитку складний шлях.

Передісторією розвитку судово-психологічних досліджень були роботи з фізіономіки (Й. К. Лафатер) щодо з'ясування зв'язку між психічним станом і психічним типом людини за анатомічними особливостями обличчя; у подальшому стрімкого розвитку набули дослідження у галузі френології (Ф. Й. Галль); досі є популярною теорія «злочинної людини» (Ч. Ломброзо). Більшість подібних теорій не витримали випробування на науковість, однак стимулювали розвиток судової психології ⁶¹¹.

У другій половині XIX ст. психологія стала науковою галуззю знання — передусім завдяки дослідженням у галузі фізіології та філософії (Г. Л. Ф. Гельмгольц). Тогочасні психологічні дослідження були складовою психіатричної експертизи, виконуючи функцію особливого психологічного інструментарію, а також роль педагогічного дослідження.

У період розвитку експериментальної психології вперше постало питання про застосування її розробок у судовій психології ⁶¹². Статусу самостійного джерела доказу висновки судово-психологічного дослідження набули наприкінці XIX — на початку XX ст.: у Німеччині — В. Л. Штерн, Г. І. А. Гросс; в Італії — Е. Феррі та Р. Гарофало; в Росії та Україні — Л. Є. Владимиров, О. У. Фрезе, В. М. Бехтерев, Д. А. Дриль та ін. Тоді ж вийшли друком окремі роботи, присвячені практиці СПЕ: К. Марбе «Психолог як експерт у кримінальних та цивільних справах», Р. Куве «Психотехніка на службі залізничних доріг», В. Л. Штерна «Показання юних свідків у справах про статеві злочини» і «Психологічні методи випробування розумової обдарованості», Г. І. А. Гросса «Кримінальна психологія» тощо ⁶¹³.

⁶¹¹ Васильев В. Л. Юридическая психология. Санкт-Петербург, 2009. 608 с.

⁶¹² Дриль Д. Психофизические типы в их соотношении с преступностью и ее разновидностями. (Частная психология преступности). *Юридический вестник. Издание Московского Юридического Общества*. 1889. № 1. С. 3—53.

⁶¹³ Коченов М. М. Введение в судебно-психологическую экспертизу. Москва, 1980. 115 с.

На початку ХХ ст. особливу увагу приділяли вивченню психіки підозрюваних, обвинувачених і свідків. Із цією метою було розроблено експериментальні методи дослідження, спрямовані на співвідношення здобутого психологічного матеріалу із юридично значущими категоріями (наприклад, певного психічного стану — із категорією осудності або неосудності обвинуваченого). У цей же період фахівці активно розробляли психологічні критерії щодо перевірки достовірності показань свідків та неповнолітніх учасників кримінального процесу ⁶¹⁴.

Оскільки практика судово-психологічних досліджень щодо оцінки достовірності показань, визначення умислу, необережності або нещасного випадку, мотивів злочинної діяльності, складання портрета соціально небезпечної особистості тощо спричинили численні судові колізії, 1928—1929 рр. провели критичне обговорення таких експертних помилок, що, зрештою, призвело до припинення цих досліджень, і судово-психологічну експертизу оголосили *persona non grata*, вважаючи її ненауковою, суб'єктивною й неприпустимою у судовій практиці.

Подальші майже 30 років — це період стагнації у розвитку СПЕ, здобутки якої не були затребувані судово-слідчою практикою.

На початку 1960-х рр. правники активно обговорювали можливість виконання судової експертизи із застосуванням знань у галузі психології. Ця проблема виникла під впливом запитів судової практики, і сформулювали її не психологи, а юристи ⁶¹⁵. Офіційне визнання СПЕ здобула у рішенні Верховного Суду СРСР 1968 р., який підтвердив доцільність залучення до судового процесу експерта-психолога з метою з'ясувати здатність неповнолітніх, які мають ознаки розумової відсталості, повною мірою усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними. Водночас у юридичних вишах

⁶¹⁴ Волков Г. И. Уголовное право и рефлексология. Харьков, 1928. 134 с. ; Брусиловский А. Е. Судебно-психологическая экспертиза. Её предмет, методика и пределы. Харьков, 1929. 107 с. ; Гродзинский М. М. Единообразие ошибок в свидетельских показаниях. *Архив криминологии и судебной медицины*. 1927. Вып. 3. Т. 1. Кн. 4—5. С. 1005—1018 ; Канторович Я. А. Психология свидетельских показаний. Москва, 1925. 51 с. ; Лурия А. Р. Экспериментальная психология в судебно-следственном деле. *Советское право*. 1927. № 2 (26). С. 84—100.

⁶¹⁵ Миньковский Г. М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних. Москва, 1959. 208 с. ; Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. Москва, 1967. 290 с. ; Рогачевский Л. И. О судебно-психологической экспертизе. *Вопросы криминалистики*. 1964. № 10. С. 37—39 ; Эмекчи А. О судебно-психологической экспертизе. *Советская юстиция*. 1968. № 6. С. 11.

столиць радянських республік (в Україні — у м. Києві й у м. Харкові) започаткували навчальні курси юридичної та судової психології.

Отже, у 1960-ті рр. СПЕ народилася вдруге, здобувши статус теоретичного та практичного розділу юридичної психології.

Наприкінці 1960-х рр. найбільш вагомими у розвитку СПЕ були роботи М. М. Коченова та його учнів, які на той час працювали у Відділі правової психології Всесоюзного інституту з вивчення причин і розроблення заходів попередження злочинності при Генеральній прокуратурі СРСР. Саме колектив М. М. Коченова активно розробляв основи теорії, створював понятійний апарат, окреслював предметні види СПЕ і формував методи психологічного дослідження ⁶¹⁶.

Починаючи з 1970-х рр., актуально постало питання комплексування психологічних знань із психіатричними під час виконання судової експертизи — що передусім є досягненням судових експертів-психіатрів. У зв'язку із проведенням комплексних судових психолого-психіатричних експертиз розпочали розробляти методологічні питання цього виду досліджень ⁶¹⁷. На той час особливою проблемою була недостатність психіатричних досліджень для всебічного та повного оцінювання широкого кола психічних явищ непатологічного характеру (найбільш яскравим прикладом є оцінювання стану фізіологічного афекту) або межових форм психічної патології. Уперше було визначено завдання комплексної судової психолого-психіатричної експертизи (далі — *КСППЕ*) щодо обмеження здатності підекспертного повною мірою розуміти значення власних дій і керувати ними, зумовлене розумовою відсталістю, не пов'язаною із психічною хворобою; щодо здатності потерпілої усвідомлювати характер і значення насильницьких сексуальних дій обвинуваченого й опиратися йому (під час експертизи малолітніх та неповнолітніх потерпілих, які не мають вираженої психічної патології) тощо.

Основним результатом цього періоду розвитку СПЕ стало її визнання та виокремлення предметних видів досліджень.

⁶¹⁶ Коченов М. М. Судебно-психологическая экспертиза: теория и практика. Избранные труды. Москва, 2010. 352 с.

⁶¹⁷ Фелинская Н. И., Печерникова Т. П. Компетенция комплексных судебно-психиатрических и судебно-психологических экспертиз. *Социалистическая законность*. 1973. № 12. С. 44 ; Фелинская Н. И., Станишевская Н. Н. Использование психологических знаний в уголовном процессе. *Советская юстиция*. 1971. № 7. С. 5—7 ; Сафуанов Ф. С. История развития судебно-психологической экспертизы. *Психология и право*. 2014. № 3. URL: <https://psyandlaw.ru/ISSN-online:2222-5196> (дата звернення: 25.06.2020).

Наступний етап розвитку СПЕ охоплює 1980—1990-ті рр. У цей період російські й українські дослідники активно розробляли основи теорії, методології та організації СПЕ та КСППЕ, основну увагу приділяючи предмету й об'єкту СПЕ, методам дослідження, ретроспективному оцінюванню предмета дослідження, застосуванню системного підходу до аналізу психічних явищ тощо⁶¹⁸.

Результат розвитку теорії та методології СПЕ наприкінці ХХ ст.—асимілювання загальних методологічних принципів наукової психології до СПЕ, визначення об'єкта, окреслення предмета, кола завдань, методів судово-психологічного дослідження у різних видах судочинства.

Наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 затверджено профільну Інструкцію, за п/п. 1.2.6 якої СПЕ належить до основних видів експертизи⁶¹⁹.

На початку 2000-х рр. у науковій та практичній психології процеси диференціації й інтеграції було інтенсифіковано, що сприяло, зі свого боку, розмежуванню певних галузей психології, збільшенню деталізації об'єктів і предметів дослідження та частковому перетину предметного кола досліджень у різних галузях психологічного знання.

У цей період в українській практиці СПЕ розроблено окремі методичні роботи. Водночас через несистематизованість методологічної бази СПЕ, недиференційованість визначення предмета судово-психологічного дослідження сформувалася тенденція ставити недоцільні (надмірні, помилкові, правові, із буденною психологізацією) експертні завдання.

Наприклад, збільшилася кількість експертного оцінювання показань як достовірних чи недостовірних, надання експертом-психологом пропозицій із застосування превентивних заходів до особи, щодо якої призначено експертизу, визначення щирості/нещирості каяття підозрюваної (обвинуваченої) особи, наявності у висновку експертного дослідження критичних суджень щодо недосконалостей слідства й висновку попередньої експертизи, тощо. Із появою нових видів судово-психологічних досліджень, зокрема комплексних (наприклад, із застосуванням комп'ютерного поліграфа,

⁶¹⁸ Коченов М. М. Указ. соч. ; Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. Киев, 1990. 259 с. ; Кудрявцев И. А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. Москва, 1988. 224 с. ; Сахнова Т. В. Основы судебно-психологической экспертизы по гражданским делам : учеб. пособ. Москва, 1997. 136 с.

⁶¹⁹ Інструкція ... експертних досліджень ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.06.2020).

психолого-лінгвістичної експертизи та ін.), мав місце термінологічний еклектизм, який суперечив сутності судової експертизи. Зазначене в окремих випадках спричинило розбіжності у судово-психологічних дослідженнях та бездоказовість і необґрунтованість висновків СПЕ.

Безпідставне розширення предмета СПЕ та спрощений погляд на її завдання певною мірою викривив уявлення про її можливості. Небезпечність цієї тенденції історично доведено сумно відомим періодом стійкого негативізму щодо експертних психологічних досліджень у ХХ ст.

Наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 310/5 затверджено Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів. Згідно з додатком 6 до цього Положення, СПЕ визначено за індексом експертних спеціальностей 14.1 і за видом експертних спеціальностей «Психологічні дослідження»⁶²⁰.

Оскільки присвоєння кваліфікації судового експерта у галузі СПЕ є актуальним, то постали питання щодо професійної підготовки й подальшого вдосконалення експертного досвіду, принципова проблема усунення еклектики у практиці СПЕ, її наукової коректності, систематизації й уніфікації процедури судово-психологічних досліджень, чіткого визначення мети, меж компетенції, методів і методик експертного дослідження, диференціювання предметних видів (підвидів) СПЕ.

2015 р. у ХНДІСЕ вперше в Україні розроблено науково-методичний підхід до систематизації предметних видів СПЕ⁶²¹. У цій роботі зауважено, що на СПЕ розповсюджуються класифікації, які є загальноприйнятими в експертології для всіх видів судових експертиз (зокрема, за організаційно-правовими критеріями): залежно від кількості експертів, які проводять дослідження (одноособова або комісійна експертизи); основна або додаткова; первинна або повторна; однорідна або комплексна. Водночас у науково-методичній літературі з питань СПЕ наведено систематизацію, зумовлену специфікою психологічного дослідження та його значенням для практики досудового розслідування і судочинства⁶²²:

⁶²⁰ Положення про ЦЕKK URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення: 03.06.2020).

⁶²¹ Савкіна Т. В., Алікіна Н. В. Диференціальний підхід під час проведення судово-психологічних експертиз. Харків, 2015. 71 с.

⁶²² Див., наприклад: Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Москва, 1998. 191 с. ; Сахнова Т. В. Указ. соч. ; Нагаев В. В. Основы судебно-психологической экспертизы : учеб. пособ. для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2003. 431 с. ; Клименко Н. І. Судова експертологія 521 с. ; Ситковская О. Д., Конышева Л. П., Коченов М. М. Новые направления

а) за місцем та умовами проведення експертного дослідження: однократна (амбулаторна) експертиза; стаціонарна (тривале спостереження й обстеження в умовах медичного стаціонару); у судовому засіданні;

б) за процесуальним статусом підекспертної особи (підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, потерпілого, свідка);

в) за предметом СПЕ (предмет експертизи трансформують у конкретно-окремих, конкретизуючи експертними завданнями):

- експертиза індивідуально-психологічних особливостей особистості підозрюваного (обвинуваченого, підсудного);
- експертиза емоційних станів (підозрюваного, обвинуваченого, підсудного);
- експертиза здатності неповнолітнього обвинуваченого (підсудного) із відставанням у психічному розвитку, не пов'язаним із психічним розладом, повною мірою усвідомлювати фактичний характер своїх дій і повною мірою керувати ними;
- експертиза здатності свідка або потерпілого сприймати обставини, що мають значення у справі, та давати про них правильні свідчення;
- експертиза здатності потерпілої (потерпілого) у справі про зґвалтування розуміти характер і значення вчинюваних щодо неї (нього) дій або чинити опір;
- експертиза психічного стану особи, яка покінчила життя самогубством (посмертна СПЕ);
- експертиза соціально-психологічних особливостей членів злочинної групи;
- експертиза комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозаписі;
- експертиза у справах про відшкодування моральної шкоди;
- експертиза у справах про визнання недійсними угод, укладених дієздатною особою;
- експертиза у справах за спірними питаннями щодо виховання й визначення місця проживання дитини;
- експертиза з питань заподіяння психологічного впливу.

Останнім часом на пострадянському просторі фахівці розробляють класифікації та регламенти щодо проведення СПЕ.

судебно-психологической экспертизы. Москва, 2000. 160 с. ; Алікіна Н. В., Ковальова З. С. Експертиза судово-психологічна / Юридична енциклопедія : В 6 т. Київ, 1999. Т. 2 : Д — Й. С. 343—344.

Так, у *Російській Федерації* Федеральною бюджетною установою «Російський федеральний центр судової експертизи при Міністерстві юстиції Російської Федерації» спільно з Федеральною державною бюджетною установою «Федеральний медичний дослідницький центр психіатрії та наркології імені В. П. Сербського» Мінздраву Росії, відповідно до Національного стандарту РФ, створено Державний стандарт Р 57344-2016 «Судово-психологічна експертиза»⁶²³. Відповідно до цього Стандарту, СПЕ є однією із форм застосування спеціальних психологічних знань у судочинстві, складовою судової психології як розділу юридичної психології. У Стандарті систематизовано терміни, що відображають систему понять; зауважено, що його призначено для застосування суб'єктами СПЕ, вимоги Стандарту поширюються на діяльність державних і недержавних судових експертів. Об'єктом СПЕ є психічна діяльність підекспертної особи в юридично значущих ситуаціях, які визначають як юридично значущий період часу, у межах якого відбувається психічна діяльність підекспертної особи. Предметом СПЕ є фактичні дані про закономірності й особливості психічної діяльності людини, що мають юридичне значення та зумовлюють певні правові наслідки, які визначають за допомогою спеціальних знань і практичних навичок експерта шляхом дослідження об'єктів, наданих на дослідження. Метод СПЕ має бути універсальним та впровадженим у практику на всіх стадіях дослідження; методику СПЕ визначають як засіб психодіагностичного дослідження, що має відповідати критеріям валідності й надійності. За Стандартом виокремлюють предметні види СПЕ: індивідуально-психологічних особливостей особистості; суттєвого впливу індивідуально-психологічних особливостей обвинуваченого на кримінальну поведінку (здатність до смислового оцінювання та вольового контролювання своєї протиправної поведінки); афекту в обвинуваченого як емоційної реакції, що виникає раптово й на висоті свого розвитку різко обмежує здатність до свідомо вольового регулювання кримінальної поведінки; власне фізіологічний афект.

У *Казахстані, Азербайджані, Вірменії, Грузії, Киргизії, Таджикистані* систематизація СПЕ відповідає загальним організаційно-процесуальним підставам класифікації судових експертиз.

У *Республіці Білорусь* порядок проведення СПЕ врегульовано Положенням про порядок залучення педагога (психолога) для участі у кримінальному процесі та Інструкцією про проведення судово-психіатричної та комплексної

⁶²³ ГОСТ Р 57344-2016. Судебно-психологическая экспертиза. Термины и определения. URL: <https://docs.cntd.ru/document/1200142867> (дата звернення: 05.01.2019).

судової психолого-психіатричної експертиз у Республіці Білорусь ⁶²⁴. СПЕ є самостійним родом судових експертиз, що належить до класу судово-медичних і психофізіологічних експертиз, поряд із судово-психіатричною та власне судово-медичною експертизами. СПЕ поділяється за такими категоріями: однорідна й комплексна (за організаційно-процесуальними критеріями); відповідно до характеру розв'язуваних питань (за предметом дослідження); очна й заочна (за можливістю безпосереднього обстеження підекспертної особи); дослідження підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого — у кримінальному процесі, позивача, відповідача — у цивільному процесі (за процесуальним статусом підекспертної особи); амбулаторна, у кабінеті слідчого, у залі судового засідання, стаціонарна, на дому (за місцем та умовами проведення дослідження); основна й додаткова (за обсягом дослідження); первинна, додаткова, повторна (за послідовністю проведення); одноосібна, комісійна (за кількістю та складом виконавців) ⁶²⁵.

Аналіз сучасної науково-методичної літератури свідчить, що розвиток СПЕ є доволі стрімким, постійно розширюється коло експертних завдань, у сучасній практиці СПЕ об'єкт і предмет дослідження перебувають у процесі перманентної диференціації, тому наведені вище класифікації також потребують вдосконалення ⁶²⁶.

⁶²⁴ Положение о порядке привлечения педагога (психолога) для участия в уголовном процессе : утв. Постановл. СовМина Респ. Беларусь от 24.10.2001 г. № 1533. URL: <https://pravo.newsby.org/belarus/postanovsm9/sov940.htm> (дата звернення: 25.01.2019) ; Правила проведения судебно-психологической экспертизы в Республике Беларусь : Постановл. Госслужбы медсудэкспертиз Респ. Беларусь от 17.09.2012 г. № 1. URL: https://pravo.by/upload/docs/op/Z21200160_1348520400.pdf (дата звернення: 25.01.2019).

⁶²⁵ Беляева С. В. Основы судебно-психологической экспертизы : электрон. учеб.-метод. комплекс. URL: https://miu.by/rus/kaf_ep/kaf_download/26885_182353238.pdf (дата звернення: 12.12.2018).

⁶²⁶ Див., наприклад: Алікіна Н. В., Єгорова Т. М., Савкіна Т. В. Вплив на судово-психологічну експертизу інтеграційних і диференційних процесів у сучасній психології. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2016. Вип. 16. С. 391—398 ; Єгорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів. *Ароцкерівські читання* : зб. мат.-лів Міжнар. наук-практ. конф., присвяч. 90-річ. від дня народж. видат. вченого-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25.05.2017). 2017. С. 155—157 ; Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Щодо проблеми визначення об'єкту судово-психологічної експертизи. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. наук. пр. (Харків, 10—11.10.2018). 2018. С. 207—210 ; Їх же. Дискусійні питання щодо об'єкта та предмета судової

Однією із важливих умов забезпечення коректного використання досягнень сучасної психології в експертній практиці є реалізація диференційного підходу — тобто окреслення можливих і припустимих меж експертного психологічного аналізу, який визначається предметним простором наукової психології, а ракурс дослідження та здобуття експертно значущих результатів забезпечуються загальними принципами наукової психології й характерним для СПЕ принципом контекстуальності⁶²⁷.

На нашу думку, найбільш сучасними й аргументованими є методологічні позиції, що визначають об'єктом СПЕ людину як особистість (підекспертну особу), сукупність джерел інформації, що відображають відомості про її психічну діяльність за юридично значущих обставин. Предметом СПЕ є психологічні факти (феномени), що відображають сукупність психічних явищ (психічні процеси, психічні стани, індивідуально-психологічні особливості тощо), які виявляються в поведінці людини за обставин, що досліджуються у справі. Загальний (родовий) предмет СПЕ локалізовано в конкретному (видовому), що дає змогу виділити предметні види судово-психологічних досліджень⁶²⁸.

Чітке визначення предмета СПЕ дає змогу структурувати експертні завдання, полегшити орієнтування замовника під час формулювання питань, оптимізувати діяльність експерта в процесі виконання дослідження. І навпаки — неточне, недиференційоване уявлення предмета психологічного дослідження призводить до нечіткості й некоректності формулювання замовником питань, а під час виконання експертизи — до підміни експертом понять, до спрощення предметно-конкретного дослідження та відхилень експертних завдань, до заміни предметно-конкретного дослідження загальними оцінними судженнями, зрештою — до незрозумілих, неаргументованих або помилкових висновків.

психологічної експертизи. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. мат-лів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річ. з дня народж. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків, 2019. С. 428—430.

⁶²⁷ Див., наприклад: Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. Москва, 1957. 328 с. ; Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. Москва, 1982. Т. 1. 488 с. ; Лурия А. Р. Лекции по общей психологии. Санкт-Петербург, 2009. 320 с. ; Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва, 1984. 443 с. ; Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва, 1975. 304 с. ; Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию : курс лекций. Москва, 2008. С. 25—34.

⁶²⁸ Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Дискусійні питання С. 430.

Основним інформаційним джерелом для постановки експертних завдань, що їх ставлять на розв'язання СПЕ, є п. 6.1 та 6.6 розд. VI («Психологічна експертиза») профільних Науково-методичних рекомендацій. Водночас у п. 6.1 та 6.6 об'єкт СПЕ та питання подано недиференційовано, що значно ускладнює орієнтування замовника СПЕ ⁶²⁹.

З урахуванням зазначеного, доцільно викласти п. 6.1 та 6.6 розд. VI профільних Науково-методичних рекомендацій у такій редакції:

- п. 6.1 — «об'єктом психологічної експертизи є людина як особистість (підекспертна особа), сукупність джерел інформації, що відображають відомості про її психічну діяльність за юридично значущих обставин»;
- змінити назву п. 6.6 на «Предметні види судово-психологічної експертизи й орієнтовний перелік розв'язуваних питань» (що дасть змогу структурувати види СПЕ (досліджень) на підставі визначення основного предмета (локусу) дослідження) ⁶³⁰.

Також пропонуємо викласти підпункти п. 6.6 у такій редакції:

- «6.6.1. Судово-психологічна експертиза емоційних станів». Має значення для кваліфікації правопорушень, передбачених ст. 116—119, 123—124 КК України. Предметом дослідження є сукупність психологічних фактів, які відображають специфіку емоційного стану підозрюваного (обвинуваченого), що виявляється у його поведінці за обставин, які розслідують у кримінальному провадженні. Експертні завдання: визначити індивідуально-психологічні особливості підекспертної особи, міру її здатності розуміти характер власних дій і їх наслідки; з'ясувати наявність або відсутність у підекспертної особи у період, що належить до протиправного діяння, емоційного стану, який суттєво вплинув на її свідомість і поведінку;
- «6.6.2. Судово-психологічна експертиза індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного, обвинуваченого». Має значення для кваліфікації правопорушень, передбачених п. 4 ч. 1 ст. 91 КПК України. Предметом дослідження є сукупність психологічних фактів, що відображають індивідуально-психологічні особливості особистості підозрюваного (обвинуваченого) і специфіку його діяльності за

⁶²⁹ Науково-методичні рекомендації ... експертних досліджень ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.06.2020).

⁶³⁰ Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Дискусійні питання ... С. 428—430; Алікіна Н. В., Єгорова Т. М., Савкіна Т. В. Вплив на судово-психологічну експертизу ...; Єгорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід ...

обставин, які розслідують у кримінальному провадженні. Експертні завдання: визначити індивідуально-психологічні особливості особистості підозрюваного (обвинуваченого), його провідні мотиваційні чинники й характер їх впливу на діяльність підозрюваного (обвинуваченого) *за обставин, які розслідують у кримінальному провадженні*;

- «6.6.3. Судово-психологічна експертиза здатності неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого повною мірою усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними». Має значення для кваліфікації п. 4 ч. 1 ст. 91, п. 1 ч. 1 ст. 485 і ч. 2 ст. 486 КПК України. Предметом дослідження є сукупність психологічних фактів, що відображають специфіку вікового рівня розвитку особистості неповнолітнього, його когнітивної та вольової сфер в умовах діяльності за обставин, які розслідують у кримінальному провадженні. Експертні завдання: з'ясувати рівень розумового й особистісного розвитку неповнолітнього та наявності (відсутності) відхилень у його психічному розвитку, які не є виявами психічного захворювання; визначити ступінь здатності неповнолітнього усвідомлювати значення своїх дій і ступінь здатності керувати своїми діями в конкретній ситуації, яку розслідують у кримінальному провадженні;
- «6.6.4. Судово-психологічна експертиза здатності свідка або потерпілого правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, і надавати про них правильні свідчення». Предметом дослідження є сукупність психологічних фактів, що відображають специфіку психічних процесів — сприймання та відтворення свідками й потерпілими конкретних обставин, які розслідують у кримінальному провадженні. Експертні завдання: з'ясувати особливості когнітивної сфери, індивідуально-психологічні особливості особистості свідка (потерпілого), його емоційний стан, що зумовлюють зміст і обсяг сприймання та відтворення інформації; визначити ступінь здатності свідка або потерпілого правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, і надавати про них правильні свідчення;
- «6.6.5. Судово-психологічна експертиза потерпілих у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи». Має значення для кваліфікації правопорушень, передбачених ст. 152—156 КК України. Предметом дослідження є сукупність психологічних фактів, що відображають рівень психічного розвитку

потерпілої особи, специфіку її когнітивної та вольової сфер в умовах взаємодії з обвинуваченим за обставин, які розслідують у кримінальному провадженні. Експертні завдання: визначити індивідуально-психологічні особливості особистості та рівень психічного розвитку потерпілої особи, ступінь здатності розуміти характер і значення дій обвинуваченого; визначити психічний стан потерпілої особи у ситуації посягання на її статеву недоторканність, оцінити здатність чинити опір діям обвинуваченого у ситуації посягання на статеву недоторканність потерпілої особи;

- «6.6.6. Судово-психологічна експертиза психічного стану особи, що покінчила життя самогубством (посмертна судово-психологічна експертиза)». Має значення для кваліфікації правопорушення, передбаченого ст. 120 КК України. Предметом дослідження є сукупність психологічних фактів, що відображають специфіку діяльності та психічного стану особи у період, що передував її смерті, за обставин, які розслідують у кримінальному провадженні. Експертні завдання: з'ясувати наявність (відсутність) в особи у період часу, який передував смерті, психічного стану, що впливав на її можливі суїцидальні дії у конкретній ситуації;
- «6.6.7. Судово-психологічна експертиза соціально-психологічних особливостей членів злочинної групи». Має значення для кваліфікації правопорушень, передбачених ст. 27—29 КК України. Предметом дослідження є сукупність психологічних фактів, що відображають індивідуально-психологічні особливості особистості підозрюваного (обвинуваченого) і специфіку його поведінки у складі злочинної групи за обставин, які є предметом розслідування у кримінальному провадженні. Експертні завдання: визначити індивідуально-психологічні особливості підозрюваного (обвинуваченого), його рольовий статус у структурі злочинної групи та психологічні чинники формування цього рольового статусу;
- «6.6.8. Судово-психологічна експертиза комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозаписі». Експертизу проводять у разі, коли підозрюваний (обвинувачений, потерпілий, свідок) відмовляється від своїх первинних показань, стверджуючи, що надав їх не самостійно, а під психологічним впливом або повторюючи інформацію про подію злочину, попередньо повідомлену йому іншими особами. Предметом дослідження є сукупність психологічних фактів, що відображають специфіку комунікативної діяльності особи, яка

у ситуації слідчої дії, проведеної із застосуванням відеозапису, реконструює обставини, розслідувані у кримінальному провадженні. Експертні завдання: з'ясувати самотійність (несамотійність) комунікативної поведінки особи у ситуації слідчої дії; визначити наявність (відсутність) ознак психологічного впливу на особу з боку інших учасників слідчої дії;

- «6.6.9. Судово-психологічна експертиза у справах про відшкодування моральної шкоди». Проводять відповідно до п. 6 ч. 2 ст. 242 КПК України, ст. 16, 23, 201, 1166—1169, 1176 ЦК України й відповідно до інших питань судового захисту цивільних прав та інтересів особи. Предметом дослідження є сукупність психологічних фактів, що відображають специфіку діяльності (соціально-психологічного функціонування) і психічного стану позивача (потерпілого) за обставин, які досліджують у справі. Експертні завдання: визначити функційний рівень психічної діяльності позивача (потерпілого) і специфіки емоційно-вольової сфери, їх динаміки під впливом конкретних життєвих подій, які розглядають у справі;
- «6.6.10. Судово-психологічна експертиза у справах про визнання недійсними угод, укладених дієздатною особою». Експертизу проводять відповідно до ст. 225, 229—231, 233 ЦК України. Предметом дослідження є сукупність психологічних фактів, що відображають специфіку когнітивної та вольової сфер особистості особи за обставин укладення нею правочину (угоди), який розглядають у справі. Експертні завдання: з'ясувати міру розуміння підекспертною особою фактичного змісту укладеного правочину (угоди), змісту власних дій і прогнозування їх наслідків, міру здатності ухвалювати усвідомлене рішення та реалізовувати його;
- «6.6.11. Судово-психологічна експертиза у справах про спірні питання щодо виховання й визначення місця проживання дитини». Експертизу проводять відповідно до ч. 4 ст. 19, ч. 5 ст. 157, ст. 160—162 Сімейного кодексу України. Предметом експертизи є сукупність психологічних фактів, що відображають вікову специфіку психічного розвитку дитини в умовах сімейної соціально-психологічної ситуації, яку розглядають у справі. Експертні завдання: визначити особливості соціальної ситуації розвитку дитини в умовах сімейних взаємин і виховної поведінки батьків, з'ясувати особливості сприйняття дитиною ситуації в родині, емоційний стан дитини, вплив сімейної ситуації та виховної ролі батьків на психічний розвиток і відчуття благополуччя дитини;

- «6.6.12. Судово-психологічна експертиза з питань заподіяння психологічного впливу». Має значення для кваліфікації правопорушень, передбачених ст. 190, 192, 181 КК України. Предметом експертизи є сукупність психологічних фактів, що відображають специфіку процесу комунікації (включно з масовою аудиторією) і характеру її впливу на когнітивні й емоційно-вольові механізми регуляції поведінки реципієнтів за обставин, які розслідують у кримінальному провадженні. Експертні завдання: визначити характер (психологічно деструктивний або психологічно конструктивний) психологічного впливу на свідомість і поведінку учасників комунікативного процесу; з'ясувати наявність (відсутність) змін у когнітивній сфері потерпілих та в прогнозованій функції внаслідок психологічного впливу на їхню свідомість; визначити наявність (відсутність) у потерпілих стану психологічної омани та змін у волевиявленні.

Зазначені вище зміни до п. 6.1 і 6.6 розд. VI профільних НМР дасть змогу запобігти зайвим труднощам для замовника експертизи та помилкам експерта, забезпечити коректне використання досягнень сучасної психології у судово-слідчій і експертній практиці.

Пункт 6.8 розд. VI («опитування із застосуванням спеціального технічного засобу — комп'ютерного поліграфа... отримання орієнтувальної інформації... необхідної для конструювання версій розслідування певних подій...») не належить до предметного поля наукової психології та СПЕ через його спрямованість на визначення фактів, що мають не психологічну, а правову природу.

Висновки за розділом 23

Отже, аналіз науково-методичної літератури та сучасної експертної практики дає змогу ухвалити наведені далі висновки:

Стрімкий розвиток сучасної експертної практики й науково-технічної бази, що зумовлює розширення кола експертних завдань, поява нових предметних видів психологічних досліджень у сучасному судочинстві вимагає диференціювання експертної психологічної спеціалізації. Зважаючи на це, доцільним є перегляд експертної спеціальності 14.1 «Психологічні дослідження» за предметними видами (і підвидами) експертних психологічних досліджень.

Пункти 6.1 та 6.6 розд. VI профільних Науково-методичних рекомендацій необхідно відкоригувати відповідно до реалій сучасної експертної практики і розвитку науково-методичних досягнень у галузі СПЕ.

Пункт 6.8 та його підпункти у розд. VI профільних Науково-методичних рекомендаціях у його чинній редакції («опитування із застосуванням спеціального технічного засобу — комп'ютерного поліграфа... отримання орієнтувальної інформації... необхідної для конструювання версій розслідування певних подій...») необхідно виключити, оскільки його зміст не належить до предметного поля наукової психології та СПЕ через спрямованість на з'ясування фактів не психологічної, а правової природи.

Програми всіх трьох рівнів підготовки судових експертів за експертною спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження» потребують коригування в частині систематизації СПЕ за організаційно-правовими критеріями й за її предметними видами (підвидами).

Програми всіх трьох рівнів підготовки судових експертів за експертною спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження» потребують доопрацювання теми 13 «Нові види судово-психологічної експертизи», поданої як оглядова, без належної аргументації та визначення предмета, об'єкта й завдань нових досліджень.

Доцільним є виокремлення окремих експертних спеціальностей, за якими присвоюють кваліфікацію судового експерта за спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження», відповідно до її основних предметних видів.

Розділ 24. Судова мистецтвознавча експертиза

Судова мистецтвознавча експертиза (далі — *СМЕ*) належить до одного з новітніх напрямів судової експертизи в Україні, а її розвиток як самостійного класу судових експертиз ледве нараховує два десятки років. Водночас цей напрям активно розвивається та вдосконалюється. Із метою методичного забезпечення *СМЕ* фахівці розробляють відповідні методики судово-експертних досліджень і методичні рекомендації з дослідження відповідних об'єктів.

Загалом мистецтвознавство — це, з одного боку, наука про пластичні мистецтва, архітектуру, живопис, скульптуру, графіку, декоративно-ужиткове мистецтво, а з іншого — це комплекс наук, що вивчають мистецтво й художню культуру суспільства, окремі різновиди мистецтва та втілення в них дійсності, сукупність питань форми і змісту художніх творів, а також містить теорію й історію мистецтва та художню критику. Мистецтвознавчі науки містять літературознавство, музикознавство, театрознавство, пластичні мистецтва тощо. Отже, слід зауважити, що *СМЕ* базується на теоретичних принципах мистецтвознавства як науки, але її сутність обмежена змістом тих питань, розв'язання яких потребує зміст конкретного прикладного завдання.

У процесі розвитку теорії та практики *СМЕ* в Україні всього за два десятиліття чітко окреслилося коло розв'язуваних завдань і досліджуваних об'єктів.

Для творів мистецтва, що є об'єктами антикварного ринку або музейних колекцій, головним завданням під час дослідження є визначення їх автентичності, що слід розуміти як атрибуцію. У мистецькому середовищі визначити автентичність можна завдяки сукупності дій, характерних для експертизи або атрибуції. Єдиного розуміння термінів «атрибуція» та «експертиза» сьогодні не існує, оскільки кінцева мета обох визначень — з'ясувати мистецький статус твору. Термінологічна проблема до сьогодні залишається відкритою. За

Академічним тлумачним словником української мови *експертиза* — це розгляд, дослідження якої-небудь справи, якогось питання з метою зробити правильний висновок, дати правильну оцінку відповідному явищу ⁶³¹. Великий тлумачний словник сучасної української мови дослівно повторює це визначення, дещо доповнюючи його: «Дослідження, розгляд експертом якихось справ, питань, що потребують спеціальних знань» ⁶³².

Отже, *експертиза художніх цінностей* — вид дослідження, спрямованого на виявлення відповідності твору мистецтва даним, які надав замовник ⁶³³.

У профільній Інструкції ⁶³⁴ СМЕ визначено як один із видів судової експертизи, але (зважаючи на підстави для класифікації судових експертиз) за предметом, завданнями, об'єктами й застосовуваними методами вона належить до окремого класу судових експертиз. СМЕ базується на принципах загального мистецтвознавства, яке має тривалу історію порівняно зі СМЕ. Через це кількість літературних джерел, у яких викладено проблемні питання цього класу судової експертизи, її методологічне забезпечення, особливості й аналіз відмінностей від суто мистецтвознавчих досліджень, доволі обмежена.

Узагалі, мистецтвознавство — це багатогалузева наука, складовими якої є теорія й історія мистецтва, художня критика, дослідження образотворчого мистецтва, архітектури та пластичних мистецтв. Мистецтвознавча експертиза творів мистецтва, що є одним із інструментів дослідження творів образотворчого мистецтва, має спільне коріння зі СМЕ в частині визначення твору мистецтва. Для суто мистецтвознавчої експертизи це кінцева мета, а для СМЕ — це обов'язкова, здебільшого проміжна стадія, виконання якої дає змогу вирішити інші питання, поставлені правоохоронним органом (судом). Без виконання стадії визначення твору неможливо розв'язувати якщо не всі, то більшість питань СМЕ. Цю стадію визначення твору мистецтвознавство як наука вважає атрибуцією, або експертизою.

⁶³¹ Словник української мови 1971. Т. 2. С. 462. URL: <http://sum.in.ua/s/ekspertyza> (дата звернення: 25.06.2020).

⁶³² Великий тлумачний словник сучасної української мови... . С. 341.

⁶³³ Красилин М. М., Иванов В. А., Халтурин Ю. А. Экспертиза произведений искусства и её методы / ГосНИИР. URL: <https://www.gosniir.ru/library/articles/conservation/expert.aspx> (дата звернення: 25.06.2020).

⁶³⁴ Інструкція ... експертних досліджень URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.06.2020).

У спеціальних літературних джерелах, що висвітлюють питання СМЕ в Україні, недостатньо розглянуто методологічні аспекти досліджень, більшість із робіт присвячено загальним процесуальним, організаційним положенням.

Нашу увагу привернули публікації з питань вироблення теоретико-методичних основ СМЕ, тож розглянемо їх уважніше. У статті «Методичні основи мистецтвознавчої експертизи»⁶³⁵ автори вперше дослідили багаторівневий характер СМЕ щодо визначення технологічного (фізико-хімічного) аналізу, за допомогою якого фахівці з'ясовують ознаки та властивості матеріалів, із яких виконано об'єкти дослідження, співвідносять час створення конструктивних елементів, що складають основу й образотворчу частину твору, підписів, написів, монограм (тавр) і т. ін. Для датування станкової або книжкової гравюри необхідно визначити час виробництва паперу, на якому її надруковано. В іконографії — провести стилістичний аналіз, під час якого досліджують тему, сюжет, композицію, колорит, колірне рішення, інші формальні ознаки для визначення належності твору до певного хронологічного періоду, стилю або напрямку, місця його створення, авторства тощо. У названій статті також окреслено завдання мистецтвознавчої експертизи (зокрема, оцінювання художніх творів з метою їх атрибуції, визначення їх культурної цінності). Також мають місце питання про визначення поданих на експертизу матеріалів як порнографічних або еротичних.

На підставі аналізу слідчої, судової й експертної практики, узагальнення літературних джерел М. Г. Щербаковський⁶³⁶ окреслив процесуальні, організаційні, тактичні та методичні основи проведення судових експертиз (зокрема, об'єкти й завдання СМЕ).

Порядок призначення та проведення різних судових категорій експертиз, зокрема мистецтвознавчої, здатність спрямовувати експертні висновки на пошук відповідних доказів у судових справах проаналізовано у виданні «Експертизи в судовій практиці»⁶³⁷, де автори визначили основні завдання мистецтвознавчої експертизи. До останніх належать ідентифікаційні (містять ідентифікацію твору та з'ясування автора), діагностичні (з'ясовують

⁶³⁵ Фоменко В. Н., Ганзенко Л. Г. Методические основы искусствоведческой экспертизы. *Новые направления криминалистических исследований в практике судебной экспертизы* : тез. науч.-практ. семинара (Киев, 24—25.04.2001). Киев, 2001. С. 93—98.

⁶³⁶ Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : учеб.-практ. пособ. Харьков, 2005. 544 с.

⁶³⁷ Экспертизы у судовій практиці : С. 370—375.

художню, культурну або історичну цінність твору, його вік, матеріальну вартість) і класифікаційні (визначення досліджуваного твору чи виробу належним до конкретного класу або виду продукції). Крім того, у роботі наведено загальні положення й особливості проведення мистецтвознавчої експертизи.

О. Л. Калашникова⁶³⁸ в підручнику (першому в Україні виданні з досліджуваного питання) системно виклала багаторівневий матеріал, що синтезує елементи різних наук (мистецтвознавства, товарознавства, правознавства та ін.), окреслила загальні основи мистецтвознавства й технології виготовлення різних видів культурних цінностей, методики атрибуції предметів історичного та культурного значення, сучасні методики визначення вартості творів мистецтва, основи правового регулювання переміщення культурних цінностей через митний кордон України й порядок оформлення відповідної митної документації.

У статті «Актуальні питання сучасної судової мистецтвознавчої експертизи»⁶³⁹ дослідники проаналізували сучасний стан та актуальність СМЕ, навели визначення предмета СМЕ, який окреслили за загальною формулою, яку застосовують для визначення предмета інших судових експертиз. Під предметом СМЕ, на їхню думку, слід розуміти фактичні дані, що мають значення для справи і пов'язані зі з'ясуванням культурної, художньої та матеріальної цінності мистецького твору на підставі спеціальних знань у галузі мистецтвознавства.

Праця І. Рудневої та М. Образцової⁶⁴⁰ призначена для широкого кола читачів — не тільки для знавців і збирачів антикваріату, а й для художників. У ній висвітлено різні матеріали та техніки декоративно-ужиткового й образотворчого мистецтва, наведено таблиці та схеми різних тавр, списки майстрів і фірм минулого.

⁶³⁸ Калашникова О. Л. Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей : підручник. Київ, 2006. 479 с.

⁶³⁹ Кисельов В. Б., Попов Ю. П., Фоменко В. М. Актуальні питання сучасної судової мистецтвознавчої експертизи. *Шляхи удосконалення правосуддя у справах, пов'язаних з протиправними діями щодо культурних цінностей, і профілактична робота у цій категорії справ* : мат-ли Міжнар. наук.-практ. семінару (Сімферополь, 14.02.2006). Сімферополь, 2006. С. 59—65.

⁶⁴⁰ Руднева И. В., Образцова М. В. Основы экспертизы предметов искусства и культуры. Выпуск 1. Россия и Западная Европа. Санкт-Петербург, 2008. 232 с.

Метою статті «Правове і наукове забезпечення мистецтвознавчих досліджень в Україні: системний аналіз»⁶⁴¹ є вивчення історичних правових і наукових підвалин мистецтвознавчих досліджень та визначення доктринальних засад правового й наукового забезпечення сучасних мистецтвознавчих досліджень в Україні. Здійснено першу спробу систематизувати багаторівневе правове та наукове забезпечення СМЕ в Україні, побудоване на синтезі матеріалів різних наук з урахуванням найсучасніших вимог до якості освіти, науки і практики. Оскільки сьогодні в Україні не існує жодної концепції правового й наукового забезпечення мистецтвознавчих досліджень, немає спеціальних монографій, підручників, посібників, присвячених системному аналізу мистецтвознавчої експертизи, автори цієї статті обґрунтували необхідність розв'язати ці складні, але цікаві й важливі для суспільства та держави проблеми.

Незважаючи на значне зростання кількості СМЕ, системних оглядів експертної практики цього виду експертиз до цього часу немає. Методичну базу СМЕ, яка нині перебуває у стані становлення й розвитку, представлено лише двома внесеними до Реєстру методик проведення судових експертиз методиками, розробленими фахівцями ННЦ ІСЕ: із досліджень творів, що мають порнографічний характер, і з досліджень об'єктів нумізматики та фалеристики. Усе це не кращим чином позначається на рівні проведення СМЕ й потребує розвитку методології досліджень об'єктів, передусім досліджень творів живопису, скульптури, творів декоративно-ужиткового мистецтва.

Проблема СМЕ полягає в її недостатньому вивченні й відсутності методологічних інструментів для її більш активного використання⁶⁴².

Отже, у літературних джерелах з питань СМЕ в Україні розглянуто лише загальні процесуальні, організаційні, тактичні, правові та структурні питання: вони не містять методологічних аспектів досліджень, зокрема, класифікації СМЕ.

У літературних джерелах Східної Європи до сьогодні немає чіткого термінологічного визначення основних понять мистецтвознавства, змісту й послідовності дій судового експерта. Так, видатний російський історик мистецтва В. Лазарев під атрибуцією розумів визначення належності витвору

⁶⁴¹ Курко М. Н., Біленчук П. Д., Шульга О. О. Правове і наукове забезпечення мистецтвознавчих досліджень в Україні: системний аналіз. *Європейські перспективи*. 2014. № 3. С. 123—131.

⁶⁴² Бондаренко Л. К. Основные криминалистические виды судебной искусствоведческой экспертизы / Криминалисты.ру. URL: <https://kriminalisty.ru/stati/osnovnye-kriminalisticheskie-vidy-sudebn> (дата звернення: 25.06.2020).

мистецтва до певного часу, школи або майстра, а експертиза є складовою поняття атрибуції, оскільки вона є висновком атрибуційного дослідження, що, зі свого боку, базується на методах аналізу справжності, які застосовують в експертизі⁶⁴³.

Протилежної думки В. Сичов, виокремлюючи атрибуцію у вузькому значенні (як визначення припустимого або справжнього автора об'єкта) і в широкому (експертизу). За В. Сичовим, *експертиза* — це атрибуція в широкому значенні цього слова, тобто комплексне дослідження об'єкта за такими напрямками, які у мистецтвознавстві іменують розділами експертизи⁶⁴⁴:

- атрибуція (у вузькому значенні) — визначення припустимого або справжнього автора об'єкта;
- датування — визначення припустимого або справжнього часу створення об'єкта;
- номінація — визначення припустимої або справжньої назви об'єкта та з'ясування (розшифровка) його змісту (сюжету, теми, ідеї і т. ін.);
- аутентифікація — вивчення питання справжності самого об'єкта, точності його атрибуції, датування й номінації;
- мистецтвознавче дослідження — виявлення художніх особливостей об'єкта та його місця у творчості автора (школи, напряму), в історії мистецтва, у конкретній колекції і т. ін.;
- експертна оцінка — визначення вартості (ринкової, аукціонної, страхової) об'єкта з урахуванням результатів експертизи та кон'юнктури на художньому ринку.

Таку саму позицію викладено у працях О. Яхонта⁶⁴⁵.

СМЕ проводять із метою визначити належність твору до спадщини конкретного автора й певного історичного періоду, ступінь збереження предмета, наявність або відсутність реставраційних робіт, художній рівень, вартість тощо. Це ті основні ознаки, за якими судовий експерт-мистецтвознавець дасть відповідь на питання: «Чи належить досліджуваний предмет до

⁶⁴³ Мясникова Ю. Атрибуция и экспертиза как ключевые аспекты антикварного рынка. *Антиквариат. Предметы искусства и коллекционирования*. 2007. № 11 (52). С. 24—32.

⁶⁴⁴ Сычёв В. Л. О методике атрибуции (экспертизы) китайской классической живописи. *Научные сообщения Государственного музея Востока. Искусство Восточной и Юго-Восточной Азии. Проблемы канона и атрибуции*. 2001. Вып. XXIV. С. 85—267.

⁶⁴⁵ Яхонт О. В. Проблемы консервации, реставрации и атрибуции произведений искусства: избранные статьи / науч. ред. Г. И. Вздорнов. Москва, 2010. 464 с.

культурних цінностей, що мають історичне, наукове, художнє, етнографічне, або інше значення?»).

Предметом СМЕ є фактичні дані, які мають значення для справи й пов'язані з визначенням історичної, культурної та художньої цінності мистецького твору, матеріальної вартості, відповідності його змісту й ідейного спрямування нормам суспільної моралі, що здійснюється на підставі спеціальних знань у галузях мистецтвознавства, культурології, історії, соціології, етики, етнографії та інших наук.

Об'єктами СМЕ є твори образотворчого (живопис, скульптура, графіка) і декоративно-прикладного (професійного й народного) мистецтва, кіно- та відеопродукція, фотоматеріали тощо. Такі твори можуть бути виконані з різних матеріалів, а також зафіксовані на будь-яких носіях (паперових, магнітних і кінострічках, електронних тощо). Це можуть бути, наприклад, екслібри, предмети фалеристики й нумізматики, монументальні пам'ятки культури, предмети одягу, історичного текстилю, кіно- та відеофільми тощо.

Завдяки високому і стійкому попиту, мистецькі вироби доволі часто стають об'єктами злочинних дій або цивільних спорів. Повне й об'єктивне розслідування злочину або розв'язання цивільного позову потребує використання спеціальних знань, які застосовують у межах СМЕ для розв'язання конкретних питань, пов'язаних із мистецькими виробами.

Більшість помилок у галузі СМЕ зумовлено порушенням послідовності процедур дослідження, неправильним використанням засобів дослідження або використанням неприродних технічних та інших засобів дослідження, отриманням неякісного порівняльного матеріалу. На жаль, в Україні відсутня централізована база даних про матеріали, використані під час написання картин, виготовлення предметів ужиткового мистецтва, про папір різних років, про підписи найвідоміших діячів мистецтва тощо.

До об'єктивних причин експертних помилок у галузі СМЕ належить брак розробленої й апробованої загальної методики експертного мистецтвознавчого дослідження. Так, певна частина висновків експертів-мистецтвознавців, які не працюють у державних спеціалізованих установах, є стислим описом об'єкта дослідження і викладом думки експерта без аргументування висновків. Вважаємо доцільним підготувати загальну методику СМЕ з обов'язковим зазначенням структури експертного висновку й наведенням у дослідницькій частині інформації про зразки для порівняльного аналізу з описом стадій експертизи, вимог, до ілюстрацій тощо. Наявність такої загальної методики дала б змогу підготувати методики проведення СМЕ окремих видів і родів об'єктів.

Зважаючи на викладене вище, маємо наголосити, що важлива роль у забезпеченні розслідування злочинів у галузі мистецтва належить СМЕ.

Теоретичні основи СМЕ структурно містять такі елементи:

- поняття СМЕ;
- предмет СМЕ;
- завдання СМЕ;
- об'єкти СМЕ та їх класифікацію;
- місце СМЕ в системі судових експертиз і їх класифікацію.

Методичні основи СМЕ мають містити:

- класифікацію методів СМЕ;
- конкретні методики проведення СМЕ творів мистецтва.

Дослідження художніх творів спочатку передбачає їх детальний візуальний огляд та опис. Фахівець документує стан їх збереження з лицьового та зворотного боків, звертає увагу на написи, етикетки й інші ознаки, які можуть свідчити про історію створення та існування творів. Далі використовує неруйнівні оптико-фізичні методи аналізу: мікроскопічний, фотографування у відбитих інфрачервоних та ультрафіолетових променях, видиму й ультрафіолетову люмінесценцію, рентгенографію.

Стилістичний аналіз передбачає розгляд теми, сюжету твору, особливостей іконографії, а також композиції, колориту, колірного рішення, інших формальних якостей і ознак для визначення належності роботи до певного хронологічного періоду чи стилю, напряму, з'ясування місця створення, авторства тощо ⁶⁴⁶. Водночас обов'язково беруть до уваги результати технологічного аналізу твору, індивідуальної манери художника й інші ознаки та дані. На цьому етапі ідентифікують твір як художнє явище, його стиль, іноді — художню школу, час створення (якщо йдеться про автентичний твір, а не підробку). У всіх випадках для визначення часу створення твору, художньої школи, стилю, автора важливим критерієм є орнаментика (особливо у творах декоративно-прикладного і народного мистецтва, а також у роботах майстрів-професіоналів, якщо вони мають орнаментальні мотиви).

Під час проведення експертизи художніх творів для порівняння стилістичних особливостей і творчої манери художника перевагу віддають оригіналам. Відсутність матеріалів для порівняльного аналізу допускається лише у процесі аналізу робіт маловідомих майстрів з автентичними підписами, оскільки незначна популярність автора робить украй рідкою фальсифікацію таких творів.

⁶⁴⁶ Титов М. Ф. Техніка і технологія темперного жовткового іконопису : навч. посіб. Київ, 2005. 96 с.

Матеріальну цінність художніх творів визначають, розв'язуючи питання про їх художню й естетичну цінність, а також відповідно до відомостей, що містяться у каталогах аукціонних продаж, інших методичних матеріалах і з урахуванням попиту на аналогічні твори протягом декількох років. Водночас враховують ступінь первинної фізичної збереженості творів, якість проведених реставрацій, наявність довільних вилучень (утрат), доповнень, інших переробок, яких зазнав оригінал. Визначаючи матеріальну шкоду, експерт спочатку з'ясовує вартість твору до його пошкодження, а вже після цього, залежно від типу твору,— його залишкову вартість або вартість реставраційних робіт⁶⁴⁷.

СМЕ часто виконують у межах кримінальних проваджень, у яких твори мистецтва є предметом злочинного посягання. Найчастіше кримінальні провадження пов'язані з контрабандою, крадіжками, шахрайством, пошкодженням або знищенням пам'ятників і пам'яток історії, культури, археології, будівництва тощо. СМЕ, призначена з метою розв'язати питання у кримінальних провадженнях такого спрямування, належить до першого напрямку СМЕ. Іншим напрямом СМЕ слід вважати завдання кримінального провадження, пов'язані з порушенням Закону України «Про захист суспільної моралі»⁶⁴⁸.

Підсумовуючи зазначене вище, у класі СМЕ можна виокремити два її напрями (відповідно до роду об'єктів):

- СМЕ творів пластичних і прикладних мистецтв або предметів антикваріату;
- СМЕ зображень (відео, фото, текстів), що стосуються суспільної моралі.

Отже, СМЕ — це самостійний клас судових експертиз, оскільки для її проведення потрібні спеціальні знання в такій самостійній науковій галузі, як мистецтвознавство. Цей клас судових експертиз має свої предмет, об'єкти і власні методи дослідження. Видами СМЕ є: експертиза творів живопису; експертиза творів графіки; експертиза творів скульптури; експертиза художніх фотознімків; експертиза кінофільмів і відеозаписів; експертиза художніх творів народних промислів; експертиза антикварних виробів; експертиза особливо цінних музичних інструментів; експертиза літературних творів; експертиза музичних творів.

⁶⁴⁷ Калашникова О. Л. Основи мистецтвознавчої експертизи ... С. 290—299.

⁶⁴⁸ Про захист суспільної моралі : Закон України від 20.11.2003 р. № 1296-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15> (дата звернення: 25.06.2020).

Завданнями СМЕ є:

- з'ясування культурно-історичної цінності об'єкта мистецтва;
- класифікація об'єкта (до якого виду мистецтва або ремесла він належить — починаючи з глобальних відмінностей (на кшталт: картина чи зброя) і завершуючи детальною класифікацією за жанром, добою, місцем виготовлення, належністю до певної мистецької школи тощо);
- визначення матеріалів, із яких виготовлено об'єкт мистецтва;
- з'ясування стану об'єкта, його збереженості, наявності або відсутності дефектів, пошкоджень і їх характеру;
- визначення часу виготовлення об'єкта — від доби до конкретного року;
- з'ясування авторства (це питання ставлять у двох випадках: коли автор невідомий і його необхідно ідентифікувати; коли автор відомий імовірно і необхідно визначити, чи дійсно об'єкт виконав саме він);
- визначення художньо-естетичної мети виготовлення;
- з'ясування ступеня унікальності об'єкта;
- визначення оригінальності об'єкта (чи є він оригіналом або копією іншого виробу);
- з'ясування наявності переробок або виконаних реставраційних робіт;
- визначення вартості об'єкта на певний час.
- з'ясування справжності об'єкта.
- визначення належності (неналежності) об'єкта до порнографічної або еротичної продукції.

У відомчих нормативно-правових актах щодо класифікацій СМЕ, а саме у профільній Інструкції⁶⁴⁹, під час розподілу судових експертиз за основними видами (підвидами) виокремлено мистецтвознавчу. Ми вважаємо, що такий розподіл є умовним: у класифікації судових експертиз мистецтвознавчу експертизу слід виокремити як окремий клас судових експертиз, а не вид; тоді як розподіл за родами СМЕ можна здійснити за об'єктами досліджень:

- 1) твори пластичних і прикладних мистецтв або предмети антикваріату;
- 2) зображення (відео, фото, тексти), що стосуються суспільної моралі.

Зі свого боку, роди СМЕ пропонуємо розподілити на такі види:

- експертиза творів живопису;
- експертиза творів графіки;

⁶⁴⁹ Інструкція ... експертних досліджень ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.06.2020).

- експертиза творів скульптури;
- експертиза художніх творів народних промислів;
- експертиза антикварних виробів;
- експертиза особливо цінних музичних інструментів;
- експертиза друкованої продукції;
- експертиза художніх фотознімків;
- експертиза кінофільмів і відеозаписів тощо.

Підставою для класифікації мистецтвознавчої експертизи за об'єктами необхідно вважати сферу мистецтвознавства — галузі наукового знання, специфічного для цього напрямку експертних досліджень. Для мистецтвознавства традиційним є розподіл мистецтва на види залежно від способу матеріального втілення змісту — слова, звуку, зображення або їх комбінації. Якщо розглядати об'єкти СМЕ як матеріальні носії інформації, то спосіб матеріального втілення змісту можна обрати як підставу для їх класифікації, оскільки саме він визначає матеріальні характеристики кожної групи й відповідний їм метод дослідження.

Не кожен об'єкт мистецтвознавчої експертизи є витвором мистецтва або має художню, культурну чи історичну цінність, проте, усі вони є продуктами людської діяльності, призначеними для впливу на спостерігача через сприйняття, і в кожному з них зміст, задум утілено саме в один із названих способів.

Залежно від способу матеріального втілення змісту об'єкти мистецтвознавчої експертизи можна розподілити на образотворчі, музичні й літературні твори. У разі дослідження як об'єкта експертизи зразків пісенної творчості, фахівці можуть окремо вивчати музичну, літературну складові та їх поєднання в одному витворі мистецтва. Окремі підходи потрібні до експертного дослідження таких специфічних об'єктів мистецтвознавчої експертизи, як кінофільми. У них поєднано літературний зміст, режисуру, гру акторів, музику, пісенну частину тощо. Подальша класифікація об'єктів мистецтвознавчої експертизи можлива за матеріалами, застосованими для їх виготовлення, і матеріалами носіїв. Так, серед образотворчих творів виокремлюють плоскі зображення (графіку та живопис), скульптуру, архітектуру й декоративно-прикладні вироби. Музичні твори, залежно від засобів фіксування музики, можна розподілити на твори в нотному записі та на різноманітних аудіоносіях: платівках, аудіо-плівках, лазерних дисках тощо. Літературні твори поділяють на воскові або глиняні таблички, сувої, пергаменти, зшиті книжки (друковані або рукописні), електронні тексти тощо. Мистецтвознавство передбачає й інші види розподілу творів мистецтва. Наприклад,

жанровий: залежно від формальних і змістових особливостей у живописі виокремлюють портрет, пейзаж, натюрморт тощо; у літературі — прозу, зокрема роман, оповідання, есе тощо, і поезію; у музиці — класичну, народну, духовну, джаз тощо.

Основою розподілу творів мистецтва може також стати стиль, що зумовлює тип культурної цілісності. Серед стилів виокремлюють академізм, бароко, імпресіонізм, кубізм, сюрреалізм тощо; зважаючи на це, музичний твір і твір образотворчого мистецтва епохи бароко мають між собою значно більше подібних ознак, аніж, наприклад дві вази, одну з яких виготовлено в класичному стилі, а іншу — у стилі модерн. Витвори мистецтва можна диференціювати за часом і місцем їх створення: мистецтво Давнього Єгипту, Давньої Греції, західноєвропейське середньовічне мистецтво тощо. Такі класифікації об'єктів мистецтвознавчої експертизи мають суттєве значення для обрання експертом методів і методик дослідження, а також для оцінювання кваліфікації самого експерта. Співвіднесення наданого на експертизу об'єкта з конкретним стилем, жанром, історичним періодом і територією є частиною мистецтвознавчого дослідження.

Висновки за розділом 24

СМЕ — це самостійний клас судових експертиз, оскільки для її проведення потрібні спеціальні знання в такій самостійній науковій галузі, як мистецтвознавство. Цей клас судових експертиз має свої предмет, об'єкти та власні методи дослідження. Тоді як за родами СМЕ можна розподілити, зважаючи на роди об'єктів досліджень:

- 1) твори пластичних і прикладних мистецтв або предмети антикваріату;
- 2) зображення (відео, фото, тексти), що стосуються суспільної моралі.

Зі свого боку, роди СМЕ пропонуємо розподілити на такі види:

- експертиза творів живопису;
- експертиза творів графіки;
- експертиза творів скульптури;
- експертиза художніх творів народних промислів;
- експертиза антикварних виробів;
- експертиза особливо цінних музичних інструментів;
- експертиза друкованої продукції;
- експертиза художніх фотознімків;
- експертиза кінофільмів і відеозаписів тощо.

У відомчих нормативно-правових актах щодо класифікацій СМЕ, а саме в профільній Інструкції, під час розподілу судових експертиз за основними видами (підвидами) виокремлено мистецтвознавчу. Ми вважаємо

такий розподіл умовним і пропонуємо у класифікації судових експертиз мистецтвознавчу експертизу виокремити як клас судових експертиз, а не вид, тоді як розподіл за родами СМЕ можна здійснити за об'єктами досліджень.

У процесі розвитку СМЕ надалі можна диференціювати її більш дрібно, зважаючи на розв'язувані завдання:

- з'ясування культурно-історичної цінності об'єкта мистецтва;
- класифікація об'єкта (до якого виду мистецтва або ремесла він належить — починаючи з глобальних відмінностей (на кшталт: картина чи зброя) і завершуючи детальною класифікацією за жанром, добою, місцем виготовлення, належністю до певної мистецької школи тощо);
- визначення матеріалів, із яких виготовлено об'єкт мистецтва;
- з'ясування стану об'єкта, його збереженості, наявності або відсутності дефектів, пошкоджень і їх характеру;
- визначення часу виготовлення об'єкта — від доби до конкретного року;
- з'ясування авторства (це питання ставлять у двох випадках: коли автор невідомий і його необхідно ідентифікувати; коли автор відомий імовірно і необхідно визначити, чи дійсно об'єкт виконав саме він);
- визначення художньо-естетичної мети виготовлення;
- з'ясування ступеня унікальності об'єкта;
- визначення оригінальності об'єкта (чи є він оригіналом або копією іншого виробу);
- з'ясування наявності переробок або виконаних реставраційних робіт;
- визначення вартості об'єкта станом на певний час.
- з'ясування справжності об'єкта.
- визначення належності (неналежності) об'єкта до порнографічної або еротичної продукції.

Така класифікація стане в пригоді під час розроблення методичного забезпечення СМЕ.

Розділ 25. Судова військова експертиза

Напрями побудови збройних сил (далі — ЗС) держави залежать від багатьох чинників, зокрема: політичного устрою; географічного положення; чисельності населення; можливостей економіки; розвинутої інфраструктури; освітнього рівня населення; рівня воєнних загроз із боку зовнішніх викликів тощо.

До функційних компонентів системи реагування у галузі національної безпеки власне України належать: сили оборони; сили безпеки; недержавні установи, яких за потреби залучають в інтересах безпеки й оборони України. До сил оборони належать Збройні сили України (далі — ЗСУ), до сил безпеки — МВС України, Нацгвардія України, ДПС України, військові підрозділи Управління держохорони України, військові підрозділи СБУ й оперативно-рятувальна служба цивільного захисту⁶⁵⁰.

Зміцнення обороноздатності держави можливе лише за умови суттєвого поліпшення функціонування ЗС, інших військових формувань (далі — ВФ), правоохоронних, розвідувальних і контррозвідувальних органів, налагодження їх дієвої координації та взаємодії в процесі підготовки держави до оборони, а також під час надання відсічі збройній агресії або ліквідації збройного конфлікту.

У сучасних умовах і в майбутньому вирішальна роль у забезпеченні обороноздатності держави належатиме людині — воїнові, якому притаманні високі моральні, бойові та психологічні якості, який досконало знає сучасну бойову техніку й мистецтво підготовки та ведення бойових дій у складних умовах. Водночас постійно підвищуються вимоги до військовослужбовців і працівників ЗС (інших ВФ), що пов'язано з необхідністю забезпечити їх готовність до виконання бойових (службово-бойових) та інших завдань. Командування ЗС (інших ВФ), командири з'єднань, частин і підрозділів мають неупинно зміцнювати військову дисципліну та правопорядок у військах.

Водночас слід зазначити, що в історії ЗС траплялися й до сьогодні трапляються такі негативні моменти, як військові злочини. Це проблема не тільки

⁶⁵⁰ Ліпкан В. А. Національна безпека України : навч. посіб. Київ, 2009. 576 с.

ВФ України: військові злочини не мають кордонів, вони стаються в арміях усіх країн світу.

За давніми літописами, в Україні у боротьбі з військовою злочинністю брали участь посадові особи, навіть було сформовано спеціальні органи, які наглядали за виконанням воїнами військових обов'язків і наказів, дотриманням внутрішнього розпорядку, збереженням майна та зброї. Так, дружинники княжого війська Київської Русі в разі вчинення злочину обов'язково несли покарання, а в розв'язанні таких питань брав участь особисто князь. Запорізьку Січ очолював кошовий отаман (гетьман), який уособлював адміністративну, військову й духовну владу та наглядав за виконанням прийнятих рішень через козацьку старшину. Остання, у межах своїх компетенції та повноважень, наглядала за дотриманням правил у Війську Запорізькому, за потреби доводила справу до суду, який був привселюдним і швидким. Смертю карали за зраду, ненадання допомоги товаришам у бою та ін.⁶⁵¹

Характерна така боротьба з виявами військової злочинності й для ЗС (інших ВФ) сучасної України. У Кримінальному кодексі України військовими злочинами визнано злочини проти визначеного законодавством порядку несення або проходження військової служби, учинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів.

Свого часу в ХНДІСЕ на підставі напрацьованого досвіду акцентували увагу на необхідності для судового експерта додаткових спеціальних знань у воєнній сфері⁶⁵², а також на використанні вузько спрямованих спеціальних військових знань у відповідній галузі воєнної науки для науково обґрунтованого дослідження фактів, які мають доказове значення під час розслідування та розгляду справ, пов'язаних із діяльністю ВФ⁶⁵³.

Потреби слідчої й судової практики у розв'язанні питань, які виникали під час розслідування (судового розгляду) негативних інцидентів під час підготовки та ведення дій (діяльності) ЗС (інших ВФ) нашої держави, недотримання вимог нормативних актів з боку як керівного складу,

⁶⁵¹ Музиченко П. П. Історія держави та права України : навч. посіб. Київ, 2001. С. 317.

⁶⁵² Фокін Д. І., Чупрун В. Т. Актуальні питання судових експертних досліджень обставин нещасних випадків, пов'язаних із діяльністю у воєнній сфері. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2013. Вип. 13. С. 360.

⁶⁵³ Чупрун В. Т. Використання спеціальних знань при проведенні досліджень обставин нещасних випадків, пов'язаних із діяльністю у воєнній сфері. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2014. Вип. 14. С. 306.

так і підпорядкованих їм військовослужбовців, зумовили необхідність формування такого виду експертиз, як судова військова експертиза (далі — *СВЕ*).

Тому цілком закономірно внесення відповідних змін до профільної Інструкції й профільних Науково-методичних рекомендацій⁶⁵⁴ — доповненні їх новим розділом «Військова експертиза».

На підставі чинних нормативних документів у липні 2016 р. в ХНДІСЕ запроваджено нову експертну спеціальність «Військові дослідження». У системах судово-експертного забезпечення правосуддя інших країн донині відсутні аналогічні структури, які б здійснювали військові дослідження.

До сьогодні в цій галузі СЕД існує комплекс нерозв'язаних наукових і практичних проблем. Найбільш суттєвою є проблема дефіциту науково-методичного забезпечення (далі — *НМЗ*). Змушені констатувати, що в науковій літературі (через відсутність донедавна такого виду судових експертиз, як *СВЕ*) немає досліджень питань НМЗ СЕД у військовій сфері.

Аналіз розд. IX «Військова експертиза» профільної Інструкції та порівняння його із сучасним уявленням про воєнне мистецтво свідчить, що основними завданнями військової експертизи є встановлення:

- обставин застосування та дій ВФ;
- обставин, що призвели до настання тяжких наслідків, загибелі людей (військовослужбовців, працівників СБУ, ЗСУ, МВС України, Нацгвардії України та представників інших міністерств і відомств, цивільного населення), утрати озброєння, військової техніки, об'єктів державної влади й інфраструктури, особистого майна громадян через дії ВФ;
- відповідності дій (бездіяльності) посадових осіб вимогам керівних документів (покладених обов'язків).

Орієнтовний перелік питань, розв'язуваних військовою експертизою

- Чи мали (могли мати) негативні наслідки для обороноздатності держави та боєздатності ЗСУ рішення про ліквідацію (розформування, скорочення) окремих родів військ, з'єднань, військових частин і підрозділів?
- У який спосіб керівник (командир, начальник) організував здобуття інформації (її джерел) від міжвідомчих органів щодо обстановки у районі ведення бойових (спеціальних) дій?
- На яких посадових осіб (командирів, начальників) було покладено підготовку підрозділів, залучених до виконання бойових завдань,

⁶⁵⁴ Про внесення змін ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0915-15#n2> (дата звернення: 11.11.2018).

і здійснення контролю за їх готовністю та відповідність такого покладання вимогам керівних документів?

- У який спосіб здійснювали забезпечення бойових дій за видами забезпечення? Чи було складено плани забезпечення військ (сил) за видами забезпечення для угруповань, задіяних у виконанні поставленого завдання?
- У який спосіб здійснювали забезпечення підрозділів, призначених виконувати бойові завдання?
- Які нормативні (керівні) документи застосовано під час планування й організації бойових дій?
- Чи відповідали вимогам нормативних (керівних) документів, а також обстановці бойові документи (плани) за видами забезпечення частин і підрозділів, яких залучали до виконання бойового завдання?
- Чи перебувають виявлені порушення у причиново-наслідковому зв'язку з настанням тяжких наслідків, які призвели до загибелі військовослужбовців (працівників) та інших осіб, втрати озброєння й військової техніки? Якщо так, то які саме та чії дії/бездіяльність їх спричинили?
- Які дії/бездіяльність керівництва (командирів, начальників) призвели до потрапляння в оточення частин і підрозділів, залучених до виконання бойового завдання у районі ведення бойових дій?
- У який спосіб та хто саме (керівники, командири, начальники) визначав можливу загрозу оточення частин і підрозділів, залучених до виконання бойового завдання у районі ведення бойових дій?
- Яких заходів ужито для запобігання оточенню та виведенню з оточення частин і підрозділів, яких задіяли у виконанні бойових завдань та які потрапили в оточення?
- У який спосіб організували взаємодію у районі ведення бойових дій між підрозділами СБ, ЗС, МВС, Нацгвардії й іншими ВФ та державними органами влади України?
- У який спосіб організували вихід (прорив, відхід) частин підрозділів з оточення, хто саме забезпечував вихід (прорив, відхід) цих частин і підрозділів?
- Чи виконано передбачений нормативними актами порядок опрацювання, коригування й виконання бойових завдань?
- Чи відповідають нанесені графічні зображення на робочих мапах командирів усіх рівнів поставленим завданням з ведення бойових дій (виконання бойових завдань)?

- У який спосіб фіксували участь у бойових діях (на всіх рівнях) і відображали щоденну звітність ВФ перед керівництвом антитерористичної операції?
- Чи відповідали фактичні дії відповідних посадових осіб оперативній обстановці, що склалася на момент виконання бойового завдання?
- Дії (бездіяльність) яких посадових осіб, що здійснювали планування та проведення операції щодо розгрому незаконних збройних формувань (противника), перебувають у причинному зв'язку з настанням тяжких наслідків, що призвели до загибелі військовослужбовців (працівників) та інших осіб, втрати озброєння та військової техніки?

До 2015 р. НДУСЕ Мін'юсту України не проводили СВЕ; до сьогодні відсутня будь-яка науково-методична база проведення таких СВЕ.

Останнім часом до державних установ судової експертизи України надходять постанови (ухвали) про призначення експертиз, пов'язаних із дослідженням рівня обороноздатності держави, оцінюванням дій посадових осіб (керівників, командирів, начальників) — суб'єктів боротьби з тероризмом під час антитерористичної операції, застосування та дій ВФ із використанням ракетно-артилерійського озброєння тощо.

Дослідження питань, пов'язаних із дослідженням слідів дії ракетно-артилерійського озброєння, виходить за межі компетенції військових експертів та є предметом досліджень криміналістичних експертиз, зокрема досліджень зброї, вибухотехнічних досліджень тощо.

З'являються нові об'єкти дослідження та завдання під час проведення СВЕ, які вимагають фахової підготовки експертів і знань у військовій сфері.

Так, **новими об'єктами дослідження** військових експертиз, пов'язаних із дослідженням оцінювання дій посадових осіб (керівників, командирів, начальників) — суб'єктів боротьби з тероризмом під час антитерористичної операції, є:

- документи, що містять концептуальні засади, рекомендації та програми боротьби з тероризмом Антитерористичного центру при СБУ (далі — *АТЦ при СБУ*) та його регіональних підрозділів;
- протоколи засідань міжвідомчої координаційної комісії АТЦ при СБУ й координаційних груп при регіональних органах СБУ, а також відповідне листування щодо виконання прийнятих на цих засіданнях рішень;
- матеріали, на підставі яких ухвалювали рішення про проведення конкретної антитерористичної операції, інші документи для залучення сил і засобів СБУ, ЗСУ, МВС України, Нацгвардії України

й інших представників міністерств і відомств, організовували відповідну взаємодію;

- матеріали службової діяльності посадових осіб оперативного штабу з управління конкретною антитерористичною операцією (письмові накази (рішення), плани, схеми, доповіді, запити, звіти, робочі зошити, протоколи нарад тощо);
- матеріали оперативно-розшукових і контррозвідувальних справ відповідних державних органів;
- рішення, прийняті керівником оперативного штабу з управління конкретною антитерористичною операцією про її припинення, та письмові матеріали, на підставі яких їх прийнято;
- особові справи військовослужбовців та інші матеріали.

Аналіз нормативних актів Мін'юсту й Міноборони України свідчить, що основними завданнями СВЕ, пов'язаними з рівнем обороноздатності держави, вважають установлення обставин і дій посадових осіб органів військового управління, державної влади, місцевого самоврядування щодо:

- функціонування, бойової і мобілізаційної готовності, боєздатності і підготовки ЗС, інших ВФ та правоохоронних органів до здійснення покладених на них функцій і завдань;
- здійснення заходів з реформування та розвитку ЗСУ, інших ВФ та правоохоронних органів, їх технічного оснащення, підготовки й усебічного забезпечення, визначення основ їх застосування, а також управління ними;
- застосування і дій ВФ, які призвели до настання тяжких наслідків, загибелі людей (військовослужбовців, працівників СБУ, ЗС, МВС, Нацгвардії та представників інших міністерств і відомств України, цивільного населення), утрати озброєння, військової техніки, об'єктів державної влади й інфраструктури, особистого майна громадян через дії ВФ; з'ясування відповідності дій/бездіяльності посадових осіб вимогам керівних документів (покладених обов'язків).

Водночас методика, яка визначала б алгоритм дій судових експертів із дослідження такої проблематики, відсутня. Перелік видів СЕЕС затверджено наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (із подальшими змінами та доповненнями).

На нашу думку, з таким формулюванням основних завдань СВЕ загалом можна погодитися, чого не можна сказати про перелік орієнтовних питань, які вона має вирішити. Наведений перелік орієнтовних питань не охоплює всього спектру питань, що належать до предмета військового мистецтва та його складових. Такий висновок зумовлено аналізуванням змісту воєнного

мистецтва (далі — *ВМ*) — галузі військової науки, об'єктом дослідження (вивчення) якої є організоване застосування зброї та техніки під час воєнних, антитерористичних і миротворчих дій.

Предметом дослідження ВМ є операції, бої й інші форми воєнних, антитерористичних і миротворчих дій. ВМ містить три складові: стратегічне мистецтво; оперативне мистецтво; тактичне мистецтво. Такий розподіл обумовлено специфічними особливостями ведення воєнних дій різних рівнів, що дає змогу кожній складовій ВМ конкретно й цілеспрямовано досліджувати організоване застосування зброї та техніки на тактичному, оперативному і стратегічному рівнях, яке належить до його предмета.

Воєнні дії — це організоване застосування зброї та техніки особовим складом законно створених ВФ супротивних сторін у збройній боротьбі. Воєнні дії класифікують за:

- рівнями — стратегічний, оперативний, тактичний;
- видами — оборона й наступ.

Під час ведення воєнних дій стратегічного й оперативного рівнів можуть додаватися оперативно-стратегічний і оперативно-тактичний рівні відповідно. Рівень воєнних дій встановлюють за значенням завдань, які виконують за:

- типами (воєнні дії на суходолі, на воді (морі) і в повітрі);
- формами (бій, операція, битва, бойові дії та удар). Форми воєнних дій — це спосіб збереження (розкриття) змісту воєнних дій за їх видами, рівнями й типами.

Наступальні (оборонні) бої та операції характеризуються наступальними (оборонними) діями, діями на суходолі й на всіх рівнях воєнних дій.

Протиповітряні й повітряні бої та операції характеризуються діями у повітрі, на суходолі й на всіх рівнях воєнних дій.

Морські (річкові, озерні) бої та операції характеризуються діями на воді, суходолі й у повітрі та на всіх рівнях воєнних дій.

Миротворчі дії визначають як організоване застосування зброї та техніки особовим складом законно створених ВФ нейтральної сторони між супротивними сторонами у збройній боротьбі.

Під антитерористичними діями розуміють організоване застосування зброї та техніки особовим складом законно створених ВФ проти незаконно створених стороною протидії військових та інших формувань у збройній боротьбі⁶⁵⁵.

⁶⁵⁵ Воєнне мистецтво. *Bikimedia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Воєнне_мистецтво (дата звернення: 11.11.2018).

Сучасну безпеку у воєнній сфері розглядають як одну з найважливіших складових національної безпеки держави, що передбачає створення необхідних умов для сталого функціонування та розвитку ВФ, зниження ймовірності виникнення й зменшення масштабів негативних інцидентів, забезпечення соціальної стабільності. Проблема запобігання виникненню негативних інцидентів, пом'якшення їх наслідків вельми актуальна. Зокрема, це зумовлено збільшенням людських і матеріальних утрат, які негативно впливають на функціонування ВФ. Тому доволі правомірними й актуальними є заходи, спрямовані на виявлення й усунення названих негативних чинників, що актуалізує розширення та вдосконалення експертно-слідчої практики в судовій системі щодо якісного поліпшення розслідувань і запобігання порушенням вимог законодавчих та нормативних актів у військовій сфері. Водночас особлива роль належить класифікації та систематизації об'єктів експертних досліджень, що знаходить своє відображення в об'єктному підході до класифікації судових експертиз.

Військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності (передусім громадян України), пов'язаній з обороною України, її незалежності та територіальної цілісності ⁶⁵⁶. Вступною частиною Статуту внутрішньої служби ЗСУ (далі — *Статут ВС*), у якому визначено загальні права й обов'язки військовослужбовців ЗСУ та їхні взаємини, обов'язки основних посадових осіб, правила внутрішнього порядку у військових частинах і їх підрозділах, регламентовано, що Статутом ВС керуються всі військові частини, кораблі, управління, штаби, організації, установи та військові навчальні заклади ЗСУ (далі — *військові частини*). Також Статутом ВС передбачено, що його дія поширюється на ДПС України, СБУ, внутрішні війська МВС України (сьогодні — формування Нацгвардії України), війська Цивільної оборони України й на інші ВФ, створені відповідно до законів України, а також на Держспецслужбу транспорту ⁶⁵⁷.

Отже, до компетенції експертів за спеціальністю «Військові дослідження» належить діяльність ЗС, ДПС, СБУ, Нацгвардії, військ Цивільної оборони

⁶⁵⁶ Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-ХІІ (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (дата звернення: 03.06.2020) ; Про порядок введення в дію Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» : Постанова ВР України від 25.03.1992 р. № 2233-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2233-12> (дата звернення: 03.06.2020).

⁶⁵⁷ Статут внутрішньої служби Збройних сил України : затв. Законом України від 24.03.1999р. № 548-ХІV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14> (дата звернення: 03.06.2020)

й інших ВФ, створених відповідно до законів України, а також Держспецслужби транспорту.

Зрозуміло, що кожна зі складових силової компоненти держави має свої відмінності. Однак, концептуально всі вони належать до військової системи, під якою необхідно розуміти сукупність функційно-пов'язаних сил і засобів, що взаємодіють і створені для розв'язання певних завдань з необхідним рівнем ефективності.

Для військової системи характерні такі взаємопов'язані специфічні ознаки:

- ієрархічність і послідовна вертикальна підпорядкованість;
- суворий пріоритет дій або право підсистем верхнього рівня втручатися в дії підсистем нижнього рівня;
- залежність дій підсистем верхнього рівня від виконання своїх функцій підсистемами нижнього рівня;
- здатність змінювати свою структуру, а в окремих випадках і мету функціонування залежно від змінених умов обстановки.

Функційними ознаками такої системи мають бути:

- організованість;
- керованість;
- потаємність;
- можливості;
- стійкість;
- інтелект.

Необхідність виконання завдань оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, а також завдань, визначених міжнародними зобов'язаннями України, покладає на військовослужбовців певні обов'язки. Кожний військовослужбовець зобов'язаний виконувати службові обов'язки, що визначають обсяг виконання завдань, доручених йому за посадою. Ці обов'язки визначено статутами ЗСУ, а також відповідними посібниками, порадами, положеннями, інструкціями. Законодавство надає військовослужбовцям під час виконання ними службових обов'язків право застосовувати заходи фізичного впливу, а також носити, зберігати, застосовувати спеціальні засоби та зброю. Залежно від характеру вчиненого правопорушення чи провини військовослужбовці несуть дисциплінарну, адміністративну, матеріальну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність згідно із законом.

Положеннями ст. 28 Статуту ЗС визначено, що одним із принципів побудови й керівництва ЗС є єдиноначальність, що полягає в: наділенні

командира (начальника) всією повнотою розпорядчої влади щодо підлеглих і покладенні на нього персональної відповідальності перед державою за всі сторони життя та діяльності військової частини, підрозділу й кожного військовослужбовця; наданні командирові (начальникові) права одноособово приймати рішення, віддавати накази; забезпеченні виконання цих рішень (наказів), зважаючи на всебічне оцінювання ситуації та керуючись вимогами законів і статутів ЗСУ.

Отже, на військовослужбовців покладено обов'язки із виконання завдань оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, а також завдань, визначених міжнародними зобов'язаннями України.

Виконання покладених службових обов'язків регламентовано статутами ЗСУ, а також відповідними посібниками, порадами, положеннями, інструкціями.

Виходячи з наведеного вище, судові експерти за спеціальністю «Військові дослідження» мають здійснювати свою діяльність з поширення й удосконалення експертної практики з метою якісного поліпшення розслідувань і запобігання порушенням вимог законодавчих та нормативних актів у військовій сфері. Водночас важливо послуговуватися належно систематизованими класифікаційними матеріалами.

Професія судового експерта є унікальною за своїм змістом і поєднує два аспекти — процесуальність та професійність. Процесуальність свідчить про статус (права й обов'язки) судового експерта, який може змінюватися залежно від виду судочинства. Професійність передбачає, що експерт проводить, застосовуючи свої спеціальні знання (із практично необмеженого кола питань — науки, техніки тощо), науково обґрунтоване дослідження для встановлення фактів, які мають доказове значення під час розслідування та розгляду справ у судах ⁶⁵⁸.

Як убачається із зазначеного, вимоги до судових експертів, яких залучатимуть до виконання СВЕ, доволі специфічні. Таку специфіку визначено передусім положеннями ст. 3 Закону України «Про судову експертизу» ⁶⁵⁹, згідно з якими СЕД здійснюють на принципах законності, незалежності, об'єктивності та повноти дослідження. Отже, з одного боку, принцип повноти дослідження є наріжним, що характеризує процес призначення та

⁶⁵⁸ Шепитько М. В. Ложное заключение и ошибки эксперта: размежевание и ответственность. *Криминалистическая и судебная экспертиза: наука, обучение, практика* : сб. науч. ст. 2013. Ч. 1. С. 74—75.

⁶⁵⁹ Про судову експертизу : Закон України

проведення експертизи, з другого — неповнота дослідження завжди залишає сумніви в достовірності висновків ⁶⁶⁰.

Чітке формулювання поняття «завдання судової експертизи», на нашу думку, запропонував Ю. К. Орлов: *завдання експертизи* — це ті питання, які потрібно вирішити у процесі її виконання. Здається, таке визначення завдань не відрізняється від тлумачення предмета експертизи. Насправді, за обсягом ці поняття можуть збігатися. Водночас між ними існують суттєві відмінності, оскільки вони відображають різні аспекти експертизи. *Предмет* — це те, що можна встановити завдяки експертизі, він визначає її можливості, не припускає виходу за її межі. *Завдання* — це те, що потрібно встановити. Завдання не можуть виходити за межі предмета, але можуть бути вужчими. Завдання можна вирішити повністю чи частково або не вирішити взагалі. Предмет від цього не змінюється: він залишається таким самим (беззаперечно, що з розвитком науки він також може зазнати змін, але це вже інший аспект) ⁶⁶¹.

У юридичній літературі існує доволі широкий діапазон суперечливих думок щодо класифікації криміналістичних експертних завдань, які змінюються в міру розвитку судової експертизи ⁶⁶². Так, М. Я. Сегай зауважує, що природу знань кожної науки визначено винятково її предметом як частиною об'єктивної дійсності, яку вивчає конкретна наука. Використання знань інших наук не змінює її предмета: ці знання лише пристосовуються до розв'язання завдань, які на цю науку покладено ⁶⁶³.

Комплекс завдань, які розв'язують із використанням спеціальних знань щодо з'ясування відповідності (невідповідності) підготовки та ведення дій (діяльності) вимогам (принципам) військового мистецтва й обставин, у яких їх здійснено, та їхніх наслідків, дають змогу сформулювати поняття предмета СВЕ. Зважаючи на трактування предмета судової експертизи в судовій

⁶⁶⁰ Захарченко О. В. Реалізація загальних умов судового розгляду при призначенні та проведенні експертизи. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річ. створ. ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 07—08.11.2013). Харків, 2013. С. 81.

⁶⁶¹ Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве. Москва, 2005. С. 33.

⁶⁶² Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика для экспертов : науч.-практ. пособ. Москва, 2007. 225 с. ; Основы судебной экспертизы 431 с. ; Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Энциклопедия судебной экспертизы / под ред. Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. Москва, 1999. 552 с.

⁶⁶³ Сегай М. Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2003. Вип. 3. С. 25—27.

експертології, можна визначити предмет СВЕ як фактичні дані (факти, обставини), установлені фахівцями на підставі застосування спеціальних наукових і практичних знань у галузі військового мистецтва в межах розв'язуваних експертних завдань.

Різновидами об'єктів СВЕ можуть бути: текстові та графічні документи (стандартні (на паперових носіях) і електронні); відео- та аудіозаписи; фото-знімки й інші носії інформації різноманітної природи.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про судову експертизу»⁶⁶⁴ СЕД здійснюють на принципах законності, незалежності, об'єктивності та повноти дослідження. Тобто принцип повноти дослідження є принципом, що характеризує процес призначення та проведення експертизи. Згідно з ним органи, що ініціювали дослідження, провадять усі доступні їм у межах чинних правових норм заходи для забезпечення його повноти. Цей принцип обумовлює застосування експертом усіх методик, які стосуються конкретного випадку. Неповнота дослідження завжди залишає сумнів у достовірності висновків⁶⁶⁵.

Питання розвитку форм і способів застосування військ (сил) за сучасних умов доволі повно розкрито в низці наукових праць та досліджень⁶⁶⁶. Реформування й розвиток ЗСУ, зміни у їх бойовому складі та структурі, перехід до перспективного управління потребують відповідних змін, уточнень і доповнень теорії та практики комплексного застосування як видів, так і родів військ, що, зі свого боку, передбачає їх комплексне судово-експертне дослідження. Комплексом завдань, які фахівці розв'язують із застосуванням спеціальних знань для встановлення відповідності (невідповідності) підготовки й ведення дій (діяльності) вимогам (принципам) ВМ та обставин, у яких їх здійснено, і їх наслідків, зумовлено сутність предмета СВЕ, а саме:

⁶⁶⁴ Про судову експертизу : Закон України

⁶⁶⁵ Захарченко О. В. Реалізація загальних умов С. 81.

⁶⁶⁶ Рибак М. І., Бадах Ю. Г. Воєнне мистецтво в локальних війнах після Другої світової війни : навч. посіб. Київ, 2000. 136 с. ; Толубко В. Б., Бут Ю. І., Косевцов В. О. Основні закономірності сучасних локальних війн та збройних конфліктів : навч. посіб. Київ, 2002. 68 с. ; Радецький В. Г., Руснак І. С., Загорка О. М. та ін. Методологічні засади обґрунтування раціональних форм та способів застосування угруповань військ (сил) : воен.-теорет. пр. / за заг. ред. С. О. Кириченка. Київ, 2007. 288 с. ; Тараканов К. В. Математика и вооруженная борьба. Москва, 1974. 240 с. ; Буряков В., Трушин В. Воздушно-наземная операция будущего. *Военный вестник*. 1994. № 2. С. 75—79 ; Вахрушев В. А. Локальные войны и вооруженные конфликты: характер и влияние на военное искусство. *Военная мысль*. 1999. № 4. С. 20—29 ; Корабельников А. А. Уроки и выводы из войны в Ираке. *Там же*. 2003. № 8. С. 68—80 ; Кларк Уэсли К. Как победить в современной войне : пер. с англ. Москва, 2004. 240 с.

фактичні дані (факти, обставини), надані в матеріалах справи (провадження), які досліджують і встановлюють на підставі застосування спеціальних наукових та практичних знань у галузі військового мистецтва в межах розв'язуваних експертних завдань.

Встановлення обставин застосування та дій ВФ, що призвели до настання тяжких наслідків, загибелі людей, втрати озброєння, військової техніки, об'єктів державної влади й інфраструктури, особистого майна громадян під час застосування ВФ, відповідності дій (бездіяльності) посадових осіб вимогам керівних документів (покладених обов'язків) є одним із доволі складних завдань під час проведення СВЕ, оскільки ці дослідження, поміж іншим, також потребують певної обізнаності у бойовому застосуванні ВФ з усім переліком озброєння та військової техніки, а також технології виробництва, експлуатації й обслуговуванні різних видів військового майна та техніки.

Відповідно до п/п. 1.2.9 профільної Інструкції до класу експертиз, що виникли нещодавно, належить СВЕ.

Сутністю процесу класифікації СВЕ є їх групування за спільністю основних об'єктивних ознак, елементів військової діяльності. Такими загальними об'єктивними ознаками, критеріями відмінності СВЕ за класами, родами, видами, групами, категоріями тощо є: а) бойова техніка і зброя; б) способи збройної боротьби; в) психологічні ознаки військової діяльності; г) умови військової діяльності (географічні, кліматичні, на землі або під землею, на воді або під водою, у повітрі, поодиноці або у складі підрозділу); д) трудові функції; е) знання, навички, уміння.

Класифікація не повинна мати умоглядний характер: її слід будувати на результатах емпіричного вивчення всіх видів військової діяльності, що підлягають порівняльному аналізу та групуванню.

Процедуру побудови класифікації СВЕ здійснюють за трьома етапами:

- вивчення змісту досліджень і складання сукупності ознак (важливих якостей), що характеризують кожен вид діяльності;
- інтерпретування отриманих описів і рознесення їх за групами відповідно до критерію однорідності;
- перевірки розробленої класифікації СВЕ.

Аналізування практики проведення СВЕ свідчить про те, що видається можливим виокремити сталі, характерні для майже всіх експертиз аспекти, які можуть стати підґрунтям для умов визначення деяких критеріїв диференціювання (групування). На нашу думку, військові експертизи доцільно класифікувати у такий спосіб. Судова військова експертиза належить до окремого класу судових експертиз.

У зв'язку зі складністю проведення військових експертиз, що повсякчас зростає, виникає необхідність клас СВЕ (індекс експертної спеціальності 16.1) диференціювати за трьома родами:

- стратегічного рівня;
- оперативного рівня;
- тактичного рівня.

За видами можна диференціювати залежно від різновидів недотримання порядку:

- підлеглості під час перебування на військовій службі;
- дотримання звичаїв і правил війни, виконання військового обов'язку в бою та в інших особливих умовах;
- експлуатації озброєння та військової техніки;
- збереження й користування іншим військовим майном;
- несення спеціальних служб;
- охорони державної таємниці;
- інші.

За сучасних умов судово-експертні дослідження процесу прийняття рішення у військовій сфері є комплексними. Особливості процесу дослідження під час проведення комплексної СВЕ обумовлено спільністю предметів і об'єктів для різних галузей знань, взаємним використанням методів дослідження, термінологічного й понятійного апарату, у зв'язку із чим дослідження у межах різних родів і класів експертиз проводять експерти різних спеціальностей або вузької спеціалізації, які формують спільний висновок.

Запропонована класифікація судових військових експертиз є доволі умовною, може змінюватися, трансформуватися з виокремленням нових, об'єднуватися тощо.

Висновки за розділом 25

СВЕ належить до окремого класу судових експертиз і може бути класифікована у такий спосіб:

- а) за родами, зважаючи на масштаб застосування сил і засобів:
- СВЕ стратегічного рівня;
 - СВЕ оперативного рівня;
 - СВЕ тактичного рівня.

б) за видами можна диференціювати залежно від різновидів недотримання порядку:

- підлеглості під час перебування на військовій службі;
- дотримання звичаїв і правил війни, виконання військового обов'язку в бою та в інших особливих умовах;

- експлуатації озброєння та військової техніки;
- збереження й користування іншим військовим майном;
- несення спеціальних служб;
- охорони державної таємниці;
- інші.

За сучасних умов судово-експертні дослідження процесу прийняття рішення у військовій сфері є комплексними. Особливості процесу дослідження під час проведення комплексної СВЕ обумовлено спільністю предметів і об'єктів для різних галузей знань, взаємним використанням методів дослідження, термінологічного й понятійного апарату, у зв'язку із чим дослідження у межах різних родів і класів експертиз проводять експерти різних спеціальностей або вузької спеціалізації, які формують спільний висновок.

Класифікаційна система експертиз не може бути сталою. Її слід постійно оптимізувати під наявні цілі й завдання з урахуванням перспективності конкретних напрямів або об'єктів досліджень.

Розділ 26. Нові й перспективні види судових експертиз

26.1. Судова гемологічна експертиза

Одним із видів посягання на фінансові інтереси держави є незаконні видобуток, виробництво, використання й обіг природного дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення, напівдорогоцінного та декоративного каміння, їх аналогів тощо.

Правові основи і принципи забезпечення фінансових інтересів держави у цій сфері викладено в Законі України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними»⁶⁶⁷. Особи та суб'єкти господарювання, винні в порушенні порядку видобутку, виробництва, використання і реалізації діамантів, дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення, напівдорогоцінного та декоративного каміння, їх аналогів, несуть цивільно-правову, адміністративну і кримінальну відповідальність згідно з чинним законодавством України⁶⁶⁸.

⁶⁶⁷ Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними : Закон України від 18.11.1997 р. № 637/97-ВР (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/97-вр> (дата звернення: 30.06.2021).

⁶⁶⁸ Див.: Там само. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/97-вр> (дата звернення: 30.06.2021) ; Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02.03.2015 р. № 222-VIII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19> (дата звернення: 30.06.2021) ; Інструкція про порядок одержання, використання, обліку та зберігання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння : затв. наказом Мінфіну України від 06.04.1998 р. № 84 (утрат. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0271-98> (дата звернення: 30.06.2021) ; Правила торгівлі дорогоцінними металами (крім банківських металів) і дорогоцінним камінням, дорогоцінним камінням органогенного утворення та напівдорогоцінним камінням у сирому та обробленому вигляді і виробами з них, що належать суб'єктам господарювання на праві власності : затв. Постановою КМУ від 04.06.1998 р. № 802 (у ред. Постанови КМУ від 25.01.2017 р. № 41). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-98-%D0%BF#n9>

Видобуток, виробництво, використання та операції з діамантами, дорогоцінним, напівдорогоцінним, декоративним камінням і їх аналогами відзначається підвищеною криміногенністю. Останнім часом має місце значне збільшення кількості кримінальних проваджень за фактами викрадення виробів із дорогоцінного каміння, ювелірних виробів зі вставками з дорогоцінного каміння та пошкодження виробів із декоративного каміння (меморіальних об'єктів), контрабанди й конфіскації дорогоцінного каміння органічного походження (бурштину) тощо.

За згаданими фактами органи досудового розслідування та суд раніше призначали судову товарознавчу експертизу, на розв'язання якої ставили питання щодо визначення якісних характеристик наданого на дослідження каміння, його походження (родовища, країни), способу оброблення, вартості каміння, товарних характеристик, відповідності якості виробу з каміння вимогам стандартів і технічним умовам, належності до груп коштовних, напівкоштовних та обробних, визначення складу й технології виробництва їх синтетичних аналогів та імітацій, з'ясування наявності слідів коштовного каміння на об'єктах-носіях, придатності використання каміння у ювелірних виробках, а також джерела походження (родовища) каміння тощо ⁶⁶⁹.

(дата звернення: 30.06.2021) ; Про затвердження Переліку товарів із зазначенням їх кодів згідно з УКТЗЕД, на які Міністерством фінансів України видаються документи, необхідні для здійснення митного контролю та митного оформлення товарів : наказ Міністерства України від 26.03.2007 р. № 402 (утрат. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0331-07> (дата звернення: 30.06.2021) ; Про Митний тариф України : Закон України від 19.09.2013 р. № 584-VII (утрат. чин.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/584-18> (дата звернення: 30.06.2021) ; Порядок вивезення за межі України державних нагород з дорогоцінних металів та/або дорогоцінного каміння : затв. Постановою КМУ від 21.06.2001 р. № 677. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/677-2001-п> (дата звернення: 30.06.2021).

⁶⁶⁹ Андерсон Б. Определение драгоценных камней / пер. с англ. Л. Булгака, М. Герфанова, М. Федькина. Москва, 1996. 456 с. ; Буканов В. Цветные камни. Геммологический словарь. Санкт-Петербург, 2001. 208 с. ; Киевленко Е. Я., Сенкевич Н. Н., Гаврилов А. П. Геология месторождений драгоценных камней. 2-е изд. Москва, 1982. 280 с. ; Смит Г. Драгоценные камни / пер. с англ. А. С. Арсанова, Б. А. Борисова ; под ред. В. П. Петрова. Москва, 1980. 586 с. ; Шуман В. Драгоценные и полудрагоценные камни / пер. с нем. Т. Б. Здорик, Л. Г. Фельдман. Москва, 2008. 312 с. ; ТУ У 36.2-21587162.002:2009. Смарагди, рубіни, сапфіри сині та олександрити. [Чинні від 2009-06-12]. Київ, 2009. 29 с. ; Балицкий В. С., Лисицына Е. Е. Синтетические аналоги и имитации природных драгоценных камней. Москва, 1981. 158 с. ; Баранов П. М. Геммология: диагностика, дизайн, обработка, оценка : учебник. Днепропетровск, 2002. 208 с. ; Солодова Ю. П., Андреев Э. Д., Гранадчикова Б. Г. Определитель

Необхідною умовою проведення такої експертизи є надання об'єктів — каміння, виробів з каміння, ювелірних виробів зі вставками з камінням, а основою дослідження (зважаючи на вимоги ст. 1 Закону України «Про судову експертизу») — спеціальні знання в галузі гемології з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду.

Співробітники ННЦ ІСЕ, де започатковано новий вид судової експертизи, розробили програми підготовки судових експертів за цими експертними спеціальностями. Запровадження нового напрямку експертних досліджень за згаданими вище спеціальностями істотно розширить можливості використання судових експертиз у судочинстві України.

Наказом Мін'юсту України від 10.01.2019 р. № 82/5 ⁶⁷⁰ Перелік видів СЕЕС доповнено, зокрема, гемологічною експертизою.

Відповідно до наказу Мін'юсту України від 26.06.2015 р. № 1087/5 «Про затвердження Порядку організації науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України», з метою належного забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою й об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки та техніки, запропоновано внести відповідні зміни до нормативно-правових актів Мін'юсту України, що було реалізовано 2019 року.

«XI. Гемологічна експертиза

11.1. Об'єктами гемологічної експертизи є дорогоцінне каміння, діаманти, дорогоцінне каміння органогенного походження, напівдорогоцінне каміння, декоративне каміння та вироби з нього, ювелірні вироби зі вставками каміння та сировина (алмазна, бурштинова тощо).

11.2. Основними завданнями експертизи дорогоцінного каміння є визначення:

- класифікаційних характеристик каміння (виробів з каміння та вставок з каміння в ювелірних виробах);

ювелирных и поделочных камней. Москва, 1985. 223 с. ; Индутный В. В., Татаринцев В. И., Павлишин В. И., Индугна Т. В., Манохина Л. В. Як оцінювати коштовності з дорогоцінних каменів і металів / відп. ред. В. І. Павлишин. Київ, 2002. 272 с. ; Патель-Тайсен В. Все об оценке алмазов : практич. пособ. 9-е изд., перераб. и доп. / пер. с англ. Т. В. Калужной. Донецк ; Днепропетровск, 2008. 324 с. ; ТУ У 36.2-21587162.001-2002. Діаманти. [Чинні від 2002-02-15]. Київ, 2002. 93 с. ; Гелета О. Л., Захарченко П. В. Товарознавство та експертна оцінка декоративного каміння : навч. посіб. / за заг. ред. П. В. Захарченка. Київ, 2017. 295 с.

⁶⁷⁰ Про затвердження Змін URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0084-19#n98> (дата звернення: 30.06.2021).

- якісних характеристик каміння, виробів з каміння та ювелірних виробів зі вставками з каміння;
- походження каміння;
- облагородження каміння;
- країни походження для бурштину;
- родовища декоративного каміння;
- відповідності маркування каміння його дійсним товарним характеристикам;
- відповідності маркування та пакування виробів з каміння нормативно-технічній документації;
- відповідності якості виробів з каміння стандартам, технічним умовам.

11.3. Орієнтовний перелік розв'язуваних питань:

- Чи є каміння, зразки якого надано для дослідження, дорогоцінним, декоративним, природним, синтетичним чи імітацією? Якщо так,— яким саме?
- Які якісні характеристики зразків каміння, наданого для дослідження?
- Яким є походження зразків каміння, наданого для дослідження?
- З якого родовища було видобуто декоративне каміння, надане для дослідження?
- Яка країна походження бурштину, наданого для дослідження?
- Чи піддавались зразки каміння, наданого для дослідження, облагородженню?
- Яка вартість каміння, наданого для дослідження?
- Чи відповідають маркувальні дані дійсним товарним характеристикам каміння?
- Чи відповідає якість виробу з каміння вимогам стандартів, технічних умов за органолептичними показниками?

Умовою проведення експертизи є надання об'єктів дослідження (каміння, виробів з каміння, ювелірних виробів зі вставками з камінням)».

Згідно з наказом Мін'юсту від 10.01.2019 р. № 82/5 і Переліком видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям, що не працюють у державних спеціалізованих установах (Додаток 7), додано експертну спеціальність 17.1 «Гемологічні дослідження» за спеціалізаціями:

1. Дослідження дорогоцінного каміння (17.1.1);
2. Дослідження діамантів (17.1.2);

3. Дослідження дорогоцінного каміння органічного походження (17.1.3);
4. Дослідження напівдорогоцінного каміння (17.1.4);
5. Дослідження декоративного каміння (17.1.5).

Запровадження названих видів гемологічних досліджень потребує диференціювання програм підготовки судових експертів. Водночас для підготовки всіх категорій фахівців за цими п'ятьма експертними спеціалізаціями необхідні знання й навички, спільні для всіх спеціалізацій у галузі гемологічних досліджень. До означеної групи знань належать:

- *теоретико-правові засади судової гемологічної експертизи* (поняття, предмет, об'єкт, завдання й методи судової гемологічної експертизи; правові підстави й умови прийняття рішення та проведення судової гемологічної експертизи; підстави й порядок призначення судової гемологічної експертизи; суб'єкти, що призначають судову гемологічну експертизу, взаємини із суб'єктами проведення комплексних експертиз);
- *загальні організаційно-тактичні основи проведення судової гемологічної експертизи* (підготовка матеріалів для проведення судових гемологічних експертиз, зокрема комплексних, із залученням судових експертів інших спеціальностей: ознайомлення з постановою (ухвалою, зверненням) про призначення експертизи, з'ясування експертного завдання, вивчення матеріалів справи, підбір і вивчення спеціальної літератури, складання плану досліджень; етапи (стадії) досліджень: підготовчий, аналітичний, порівняльний, оцінний; місце проведення експертизи; збереження матеріалів справи й речових доказів; термін виконання експертизи та шляхи оптимізації строків її проведення);
- *методологічні засади гемологічних експертиз* (методи гемологічного дослідження: візуальний огляд, вимірювання, математичні розрахунки, моделювання, експеримент, висунення гіпотез, сучасні інструментальні методи та засоби досліджень, теоретико-правові засади формування методик гемологічних досліджень; оцінювання результатів досліджень, принципи оцінювання; випадки й умови участі спеціаліста-гемолога у слідчих діях);
- *вимоги до висновку судової гемологічної експертизи* (зміст, структура та форма висновку судової гемологічної експертизи; характеристика вступної, дослідницької частин і висновків, ілюстрації висновків; умови та форма повідомлення експерта про неможливість надати висновок).

Підготовка фахівців у межах конкретної експертної спеціальності 17.1.1 (дослідження дорогоцінного каміння) передбачає здобуття навичок і знань щодо:

- тлумачення понять і термінів (гемологія, дорогоцінне каміння, дорогоцінне каміння облагороджене, дорогоцінне каміння синтетичне, дорогоцінне каміння штучне, дорогоцінне каміння складене);
- визначення основних чинників, що впливають на характеристики дорогоцінного каміння (маси, виду та форми огранювання, геометричних параметрів, чистоти, кольору, якості фінішного оброблення);
- загальних відомостей про походження, родовища, видобуток, поширеність дорогоцінного каміння;
- природи й оптичних властивостей дорогоцінного каміння. Походження та класифікація дорогоцінного каміння залежно від типу гірських порід, родовища, видобутку, поширеності дорогоцінного каміння. Фізичні властивості мінералів: твердість, спайність, лам, окремість, густина;
- роботи з гемологічними приладами й обладнанням. Вимоги до обладнання робочого місця експерта-гемолога. Технічні характеристики обладнання;
- методів визначення характеристик дорогоцінного каміння, його маси та походження;
- знань про поняття, об'єкти, суб'єктів комплексної експертизи.

Підготовка фахівців у межах експертної спеціальності 17.1.2 (дослідження діамантів) передбачає здобуття навичок і знань щодо:

- діамантів і їх властивостей (загальних відомостей про природу діамантів, хімічний склад, структуру, хімічні, фізичні й оптичні властивості діамантів, алмазну сировину, основні типи алмазної сировини; міжнародних правил торгівлі алмазною сировиною; країн — учасниць Кімберлійського процесу);
- методів діагностування діамантів (визначення маси, густини діамантів), алгоритмів визначення діагностичних ознак діамантів (розміру, виду та форми огранювання, геометричних параметрів, чистоти, кольору, якості фінішного оброблення), вимог і процедур оформлення протоколів атестації діамантів, ідентифікації діамантів шляхом порівняння наданого для дослідження каміння із сертифікатом на каміння, класифікаційних ознак діамантів (розміру, виду та форми огранювання, геометричних параметрів, чистоти, кольору,

якості фінішного оброблення діамантів і їх визначення), особливостей визначення характеристик діамантів у закріпленому (оправленому) стані;

- характеристик (діагностування) синтетичних діамантів, методів виявлення їх діагностичних ознак (будови, включень, складу);
- імітації діамантів, їх визначень і різновидів (фабуліт, рутил, фіаніт, шпінель синтетична, циркон, фенакіт, топаз, скло); засоби виявлення імітації діамантів за допомогою гемологічних приладів (рефрактометра, полярископа, мікроскопа);
- загальних засад проведення комплексних досліджень із встановлення вартості діамантів і ювелірних виробів зі вставками з діамантів (методів та оцінних процедур); узагальнення й оцінювання результатів у синтезуючому розділі дослідницької частини висновку комплексної експертизи; особливостей складання й оформлення висновків комплексних експертиз.

Підготовка фахівців у межах експертної спеціальності 17.1.3 (дослідження дорогоцінного каміння органогенного походження) передбачає здобуття навичок і знань щодо:

- тлумачення понять та термінів (гемологія, дорогоцінне каміння органогенного походження, дорогоцінне каміння органогенного походження облагороджене, дорогоцінне каміння органогенного походження штучне); визначення основних чинників, що впливають на характеристики дорогоцінного каміння органогенного походження (діаметра, маси, середовища та способу утворення, виду й форми огранювання);
- загальних відомостей про походження, родовища, видобуток, поширеність дорогоцінного каміння органогенного походження; класифікації дорогоцінного каміння органогенного походження залежно від типу органічних утворень;
- загальних відомостей про перли, спосіб утворення, різновиди та критерії їх оцінювання; методів дослідження, які дають змогу визначити різновид перлів за походженням; способів утворення перлів (натуральний, культивування); внутрішньої будови, хімічного складу; фізичних властивостей перлів (твердості, густини); різновидів перлів (за походженням, середовищем і способом утворення, типом ядра); визначення оптичних ефектів перлів; критеріїв оцінювання перлів (колір, блиск, товщина перламутру); практичного оцінювання прийнятих і неприйнятих недоліків поверхні перлів; методів

дослідження, які дають змогу визначити походження перлів (дослідження зубами, дослідження текстури поверхні, дослідження просвердленого отвору, дослідження недоліків поверхні); основних типів імітацій перлів (порожністі скляні намистини, тверді скляні намистини, пластмасові намистини, «Перли Анжело», *Shellpearl*);

- загальних відомостей про бурштин (походження викопних смол і їх властивості: прозорість, колір, густина, показник заломлення, стійкість до нагрівання, твердість; основні декоративні різновиди бурштину; хімічна формула та фізичні властивості: маса, текстура, уміст органічних й неорганічних включень, тріщинуватість; сукупність характеристик бурштину; класифікація бурштину в сировині);
- загальних питань проведення комплексних досліджень із визначення вартості дорогоцінного каміння органогенного походження; виробів, виготовлених із дорогоцінного каміння органогенного походження (методи й оцінні процедури); дослідження характеристик, що впливають на вартість дорогоцінного каміння органогенного походження (природи походження, середовища/родовища, способу утворення, розмірних характеристик), і характеристик якості дорогоцінного каміння органогенного походження та виробів із нього (товщини перламутрового шару, наявності поверхневих дефектів); поняття комплексної експертизи; об'єктів комплексної експертизи; особливостей дослідження під час проведення комплексної експертизи; узагальнення й оцінювання результатів у синтезуючому розділі дослідницької частини висновку комплексної експертизи; особливостей складання і оформлення висновків комплексних експертиз.

Підготовка фахівців у межах експертної спеціальності 17.1.4 (дослідження напівдорогоцінного каміння) передбачає здобуття навичок і знань щодо:

- визначення основних чинників, що впливають на характеристики напівдорогоцінного каміння (маси, виду й форми огранювання, геометричних параметрів, кольору, якості фінішного оброблення); тлумачення понять і термінів (гемологія, напівдорогоцінне каміння, напівдорогоцінне каміння облагороджене, напівдорогоцінне каміння синтетичне, напівдорогоцінне каміння штучне, напівдорогоцінне каміння складене);
- загальних відомостей про напівдорогоцінне каміння (походження, родовища, видобуток, поширеність, природу, класифікацію залежно від типу гірських порід) і фізичні властивості мінералів (твердість, спайність, злам, окремість, густину);

- діагностичних ознак напівдорогоцінного каміння (забарвлення та текстурного рисунка, блиску, прозорості, оптичних ефектів: «котячого ока», люмінесценції, астеризму, іризації), визначення понять (світлозаломлення, двозаломлення, дисперсія, спектри поглинання, плеохроїзм, люмінесценція) і їх застосування під час діагностування;
- методів визначення маси й густини напівдорогоцінного каміння (визначення маси каміння розрахунковим методом; визначення густини напівдорогоцінного каміння за допомогою ваг із гідростатичною приставкою та використання цього показника як однієї з діагностичних ознак);
- визначення характеристик (діагностування) напівдорогоцінного каміння (алгоритм визначення діагностичних ознак напівдорогоцінного каміння, методика визначення діагностичних ознак природного напівдорогоцінного каміння (кольору, текстурного рисунка, світлозаломлення, спектрів поглинання, будови, поверхневих оптичних ефектів, включень, природи походження), оформлення протоколів атестації напівдорогоцінного каміння);
- визначення характеристик (діагностування) облагородженого напівдорогоцінного каміння (облагородження напівдорогоцінного каміння, методи облагородження напівдорогоцінного каміння (заповнення, фарбування, покриття оболонкою / поверхнєве забарвлення, термообробка / термічне забарвлення, опромінення / радіаційне забарвлення), особливості діагностування облагородженого напівдорогоцінного каміння, визначення діагностичних ознак облагородженого напівдорогоцінного каміння);
- визначення характеристик (діагностування) штучного напівдорогоцінного каміння (штучне напівдорогоцінне каміння, особливості діагностування штучного напівдорогоцінного каміння, методика визначення діагностичних ознак (поверхні, будови, спайності, люмінесценції штучного напівдорогоцінного каміння), користування гемологічними приладами — мікроскопом та УФ-лампою);
- загальних питань проведення комплексних досліджень із визначення вартості напівдорогоцінного каміння, виробів, виготовлених із напівдорогоцінного каміння, і ювелірних виробів зі вставками з напівдорогоцінного каміння (методів та оцінних процедур);
- поняття комплексної експертизи (об'єкти комплексної експертизи, особливості дослідження під час проведення комплексної експертизи, узагальнення й оцінювання результатів у синтезуючому розділі

дослідницької частини висновку комплексної експертизи, особливості складання й оформлення висновків комплексних експертиз).

Підготовка фахівців у межах експертної спеціальності 17.1.5 (дослідження декоративного каміння) передбачає здобуття навичок і знань щодо:

- визначення основних чинників, що впливають на характеристики декоративного каміння (якості морфології та поверхні, декоративності, блочності), груп гірських порід за генезисом (магматичних, осадових, метаморфічних);
- геологічної будови родовищ декоративного каміння та їх належності до геоструктурних регіонів;
- петрографічної класифікації гірських порід, які використовують як декоративне каміння; вимог до обладнання робочого місця експерта-гемолога; технічних характеристик обладнання; навичок роботи з вимірювальним інструментом; визначення параметрів якості декоративного каміння та виробів із нього;
- визначення параметрів якості за фізико-механічними та споживчими властивостями, а також фізико-механічних властивостей декоративного каміння (дійсної густини (об'ємної маси), густини, міцності, межі міцності породи в разі стискання, морозостійкості, стирання, водопоглинення, пористості);
- визначення критеріїв декоративності (забарвлення, просторової витриманості кольору, світлоти, текстурно-структурного рисунка);
- технологічних і споживчих властивостей декоративного каміння (наявності ознак відтворення, здатності приймати полірування, хімічної та термічної витривалості, екологічної чистоти й радіоактивності, тріщинуватості), визначення категорії комерційної класифікації декоративного каміння (гірських порід, що складають групу декоративного каміння з комерційним визначенням «граніт»: граніт, грандіорит, діорит, габро, лабрадорит, базальт, гнейси, конгломерати; гірських порід, що складають групу декоративного каміння з комерційним визначенням «мармур»: мармур, мармуровий онікс, мармуризований вапняк, вапняк, доломіт, травертин);
- стандартів на продукцію із декоративного каміння.

Отже, у класі судової гемологічної експертизи можна виокремити такі роди:

- експертиза дорогоцінного каміння;
- експертиза діамантів;
- експертиза дорогоцінного каміння органічного походження;

- експертиза напівдорогоцінного каміння;
- експертиза декоративного каміння.

Висновки за підрозділом 26.1

1. Із наведеного можемо констатувати, що гемологічна експертиза (відповідно до вимог практики та теоретичних здобутків) перебуває в постійному розвитку, що потребує постійних змін її класифікації та диференційних чинників.

2. Судово-гемологічна експертиза потребує поділу на п'ять напрямів (заочно від груп каміння, що є об'єктами цього виду експертизи), а саме:

- експертиза дорогоцінного каміння;
- експертиза діамантів;
- експертиза дорогоцінного каміння органогенного походження;
- експертиза напівдорогоцінного каміння;
- експертиза декоративного каміння.

26.2. Судова ветеринарна експертиза

Доволі новий для нас клас судової ветеринарної експертизи, який ґрунтується на знаннях у галузі судової ветеринарної медицини, насправді сягає своїм корінням сивої давнини. Іще на ранніх стадіях суспільного розвитку під час полювання на диких тварин, а потім їх одомашнювання, у період виникнення та розвитку скотарства, на початку використання прирученої худоби як робочої сили, особливо з появою приватної власності, обміну та торгівлі тваринами, виникали суперечливі питання. Цивілізовані народи в різні часи запроваджували правила для розв'язання суперечок, пов'язаних із тваринництвом. Так, юдейські землероби віддавна мали окремі закони, які стосувалися питань поранення рабів і свійських тварин: *«Якщо хтось украде вола або вівцю, або їх заб'є на м'ясо чи продасть, то повинен повернути господарю цих тварин 5 волів за вола, або 4 вівці за вівцю»*⁶⁷¹. У Давньому Римі існували едикти (судові закони) про торгівлю свійськими тваринами. Ці закони перебували під контролем спеціальних чиновників нижчого рівня, які, крім нагляду за реалізацією тварин, виконували обов'язки базарних поліцейських (базарних суддів). Пізніше едикти стали складовою цивільного права. Їх мав дотримувати кожний реалізатор тварин.

У той час, коли ветеринарії як науки не існувало, усі суперечки, що стосувалися тварин, розглядали звичайні судді, звертаючись по допомогу до м'ясників, конюхів, пастухів, чабанів, ковалів та інших фахівців,

⁶⁷¹ Образцов В. П. Судебно-ветеринарная экспертиза. 2-е изд., доп. и перераб. Киев, 1986. 176 с.

адже розв'язання таких суперечок потребувало не тільки знання законів, а й теоретичних і практичних знань у галузі тваринництва та ветеринарії.

У ті далекі часи практика розв'язання суперечок і взаємних претензій мала емпіричний, тобто ненауковий характер. Головним доказом вважали зізнання винної особи. Провину встановлювали суб'єктивно, що почасти спричиняло хибні рішення та звинувачення.

Від моменту виникнення в Античний період і до Петрівського часу гуманна й ветеринарна медицина (зокрема, судова) розвивалися як єдина наука. Уперше судову медицину як самостійний розділ медичної науки виокремив Іоганн Бонн у монографії *Specimen primum medicinae forensis* («Перший зразок судової медицини») ⁶⁷², виданій у Лейпцизі 1690 р.

Від початку XVI й до середини XVII ст. відбувалося становлення судової медицини та тісно пов'язаної з нею судової ветеринарії. У Російській імперії й решті держав світу видавали відповідні законодавчі постанови, спрямовані на боротьбу з хворобами людей і тварин, запобігання загибелі коней та інших свійських тварин, а також на притягнення до відповідальності причетних до цього людей. Про необхідність дотримання санітарних правил (як засобу профілактики заразних хвороб у тварин і людей) згадано ще в допетрівський період розвитку судової ветеринарної медицини, за часів правління другого московського царя з династії Романових — Олексія Михайловича.

Офіційне застосування судово-медичної експертизи в Російській імперії запроваджено 1716 р. Військовим статутом Петра I (артикул 154 передбачав обов'язковий розтин трупів у разі насильницької смерті), із 1746 р. — обов'язкове дослідження трупів померлих у разі раптової смерті, а 1842 р. ухвалено Статут судової медицини, у якому систематизовано чинні законодавчі акти, присвячені питанням судової медицини, що регламентували організацію ветеринарної справи. Так, сукупність законів передбачала покарання за поширення заразних хвороб свійських тварин. Лікарський статут зобов'язував фахівців ветеринарної медицини сповіщати органи державної влади про кожний випадок захворювання тварин у підпорядкованій ним місцевості. Таку відповідальність було передбачено і для власників цих тварин. Зазначалося, що «*хто навмисне занесе заразну хворобу на чужих тварин або використас будь-яку речовину для отруєння корму, той відповідатиме згідно з чинним законом*».

⁶⁷² Bohn J., Banckmanniano S. Specimen primum medicinae forensis, qvod superiorum praescitu & assensu publico eruditorum examini submittit Johannes Bohn, ... respondente Joh. Gabriele Rudolff, Halo-Saxone. D. 5. Septembris. Lipsiae, 1690. 16 s.

Наукова судова ветеринарія рахує свою історію із 1864 р.: з моменту реформування судочинства та започаткування гласного суду й ухвалення Судового статуту, коли судові функції відокремили від адміністративних. Питання про наділення лікарів ветеринарної медицини обов'язками судово-ветеринарних експертів обумовлено циркуляром Медичного департаменту внутрішніх справ (у складі якого тоді перебував і Ветеринарний комітет) від 04.08.1875 р. № 1784. До проведення лікарської медичної експертизи залучали також лікарів ветеринарної медицини.

У російськомовному «Стислу довіднику ветеринарного лікаря» місце застосування ветеринарної медицини визначено так: *«ветеринарна експертиза дає висновки про причину загибелі або захворювання тварин, про характер захворювання, правильність режиму ізоляції, використання й утримання хворих і підозрілих на захворювання тварин, а також про придатність... у їжу або для використання сировини тваринного походження»* ⁶⁷³.

Із появою вищих навчальних закладів судово-ветеринарну медицину на всіх факультетах ветеринарних інститутів викладали видатні тогочасні науковці-природознавці. Так, наприклад, лекції із судово-ветеринарній медицині на ветеринарному відділенні Петербурзької імператорської військово-медичної академії з 1871 р. читав Й. І. Равич, у Харківському ветеринарному інституті — професор М. І. Петропавловський.

Перший самостійний посібник із судово-ветеринарної медицини на теренах України видав друком професор Харківського ветеринарного інституту Ф. Т. Попов. 1907 р. він оприлюднив «Стислий курс судової ветеринарії для студентів і лікарів» ⁶⁷⁴, де зазначив, що в жодній іншій галузі сільського господарства немає такої кількості фальсифікацій, обманів і шахрайства, як у тваринництві. Значний внесок у розвиток вітчизняної судово-ветеринарної медицини зробив професор М. М. Марі, який оприлюднив «Керівництво до огляду м'яса. Для лікарів і студентів» ⁶⁷⁵. У цьому посібнику розкрито питання щодо визначення видової належності м'яса різних видів тварин, що до сьогодні є актуальним.

⁶⁷³ Образцов В. П., Кунаков А. А. Судебная ветеринарно-санитарная экспертиза / Н. М. Алтухов, В. И. Афанасьев, Б. А. Башкиров и др. Краткий справочник ветеринарного врача. Москва, 1990. 562 с.

⁶⁷⁴ Поповъ Ф. Т. Краткій курсъ судебной ветеринаріи для студентовъ и врачей. Харьков, 1907. 216 с.

⁶⁷⁵ Мари Н. Н. Руководство къ осмотру мяса. Для врачей и студентовъ. С.-Петербургъ, 1912. VIII, 479 с.

За радянських часів (1951) у Ленінградському ветеринарному інституті вперше в СРСР видано друком книгу ветеринарних патологоанатомів — професорів В. З. Черняка, М. А. Добіна, П. І. Кокуричева — «Основи судово-ветеринарної експертизи» (нова редакція 1977, за авторством двох останніх)⁶⁷⁶.

Цього самого року в Україні вийшло друком друге видання книги доцента Ф. Я. Сизоненка «Судово-ветеринарне акушерство»⁶⁷⁷. 1986 р. оприлюднено друге видання книги доцента Харківського зооветеринарного інституту В. П. Образцова «Судово-ветеринарна експертиза», а в Казанському ветеринарному інституті — посібник із судово-ветеринарної експертизи м'яса диких тварин за авторством професорів В. В. Власенка та В. П. Фролова (1987)⁶⁷⁸.

З 1981 р. на ветеринарних факультетах вишів Радянського Союзу за типовою навчальною програмою **викладали самостійний курс із судово-ветеринарної експертизи** (Алма-Ата — проф. М. Ф. Шуклін, Вітебськ — проф. М. С. Жаров, Москва — проф. К. І. Вертинський, проф. В. П. Шишков, Ставрополь — проф. А. М. Смирнов, Харків — доцент В. П. Образцов та ін.).

Самостійні розділи, які склали «Довідник ветеринарного лікаря» та виходили друком 1990-го та 1996 р. у видавництві «Колос», присвячені питанням судово-ветеринарної експертизи, розробили доценти В. П. Образцов та А. О. Кунаков. Як самостійний курс судову ветеринарну експертизу з 1990 р. у вищих навчальних закладах факультетів ветеринарної медицини України не викладали. Водночас на факультетах ветеринарної медицини Росії існує самостійний предмет із судової ветеринарії, що є складовою навчальних планів під час підготовки фахівців ветеринарної медицини. Для вивчення цього предмета послуговуються підручником «Судова ветеринарна медицина» О. В. Жарова⁶⁷⁹.

Судово-ветеринарна експертиза охоплює широке коло знань і досліджень, що стосуються живих тварин, трупів, тваринницької сировини, ліків, які використовують у ветеринарній медицині, документації тощо.

Отже, **судово-ветеринарна експертиза** — це проведене судовим експертом дослідження наданих компетентним органом (особою) об'єктів із

⁶⁷⁶ Кокуричев П. И., Добин М. А. Основы судебно-ветеринарной экспертизы : учеб. пособ. Ленинград, 1977. 264 с.

⁶⁷⁷ Сизоненко, Ф. Я. Судебно-ветеринарное акушерство : монография. 2-е изд., перераб. и доп. Киев, 1977. 166 с.

⁶⁷⁸ Фролов В. П., Власенко В. В. Ветеринарно-санитарная экспертиза мяса диких промысловых животных : учеб. пособ. Казань, 1987.

⁶⁷⁹ Жаров А. В. Судебная ветеринарная медицина : учебник. 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2014. 464 с.

використанням спеціальних (ветеринарних) знань для з'ясування фактичних даних, результати якого відображено у висновку експерта.

В іншому сенсі під судово-ветеринарною експертизою слід розуміти інститут доказового і процесуального права, систему процесуальних відносин, форму використання спеціальних (ветеринарних) знань, слідчу дію і оформлений після її завершення документ — висновок експерта.

Судово-ветеринарна експертиза є найбільш поширеною формою застосування спеціальних (ветеринарних) знань у судочинстві, а її призначення є процесуальною дією із залучення судового ветеринарного експерта для дослідження наданих слідчим, прокурором чи судом об'єктів із метою встановити факти, що мають значення для правильного розв'язання справи. Судово-ветеринарна експертиза є джерелом доказів.

Сферою дослідження ветеринарного експерта є широке коло питань. Так, порушення ветеринарних правил спричиняє інфекційні хвороби у тварин; незадовільні умови утримання й годівлі — підвищену смертність: зокрема, недбале збереження отрутохімікатів зумовлює масові отруєння тварин, а неправильне збереження кормів — розвиток токсикоінфекцій (стахіботріотоксикозу, фузаріотоксикозу та ін.). Саме тому проведення судово-ветеринарної експертизи потрібні в разі порушення умов карантину та купівлі-продажу тварин, неправильне використання тварин із племінною й іншою метою, браконьєрства, жорстокого поводження з тваринами, а також порушення правил утилізації загиблих тварин.

Результатом судово-ветеринарної експертизи є висновок про придатність для використання в їжу сировини тваринного походження, про причину загибелі чи захворювання тварин, що часто є наслідком порушення зоогігієнічних умов їх утримання, зокрема: протяги, підвищена вологість через порушення температурних режимів, підвищення концентрації аміаку в повітрі у тваринницьких приміщеннях тощо, порушення режиму ізоляції, використання й утримання хворих і підозрілих на захворювання тварин.

Унаслідок утрат продукції з різних причин господарства зазнають економічних збитків. Такого роду судові справи виникають через загибель або захворювання тварин, у разі вимушеного забою їх і втрати м'ясної продуктивності. У таких випадках виявляють винних осіб і подають проти них позов до судових органів.

Судово-ветеринарна експертиза обов'язкова у разі розгляду справ про злочини, пов'язані із загибеллю домашніх тварин, вимушеним забоєм, спричиненим порушеннями зооветеринарних правил з їх утримання, годівлі й експлуатації та іншими порушеннями.

Предметом судового розгляду можуть бути питання, пов'язані із завданням шкоди домашнім тваринам, які перебувають у приватній власності, а також суперечки, що виникають між організаціями чи громадянами у зв'язку з обміном, купівлею і продажем тварин, а також під час розгляду справ, пов'язаних із браконьерством, тощо.

Для з'ясування кількості загиблих тварин і причини загибелі судові чи слідчі органи приділяють пильну увагу аналізуванню актів обстеження господарств, протоколів розтину трупів тварин та інших документів, раніше складених різними фахівцями. Проте, останні не можуть замінити собою висновок судового експерта, оскільки мають відомчий характер і їх часто складають фахівці, відповідальні за стан тваринництва у цьому господарстві, через що такі документи можуть бути необ'єктивними.

Зазначені вище питання, поставлені судовими чи слідчими органами на розв'язання судовому експертові, свідчать про їх багатогранність і вимагають відповідних знань та досвіду для розв'язання. Тому, вивчаючи сутність поставлених питань за матеріалами справи, експерт усебічно аналізує обставини кримінального провадження та на підставі наукових даних дає висновок.

У такий спосіб судово-ветеринарна експертиза покликана встановити причиновий зв'язок між захворюванням чи загибеллю тварин і створеними для них несприятливими умовами. Із цією метою проводять: клінічне обстеження тварин, розтин трупів загиблих і огляд туш забитих тварин, а також інші дослідження за потреби.

У разі виявлення в процесі експертного дослідження обставин, що спричинили захворювання та загибель тварин, експерт має змогу внести пропозиції щодо усунення цих обставин, у такий спосіб попереджаючи виникнення аналогічних злочинів.

Профілактичне значення судово-ветеринарної експертизи полягає в тому, що вона виявляє причини й умови, які сприяли здійсненню злочину, на підставі чого розробляють пропозиції спеціального характеру, покликані усунути і/або попередити ці причини й умови.

Значення судово-ветеринарної експертизи у провадженні полягає в тому, що висновок експерта є джерелом доказів під час досудового розслідування та судового розгляду справи.

Під час розслідування злочинів, пов'язаних із браконьерством, цілком зрозумілі труднощі в процесі провадження судової експертизи щодо з'ясування видової належності тварин і доведення шляхом застосування судової експертизи протиправних дій підозрюваних.

Отже, певні судово-ветеринарні дослідження дають змогу вирішити конкретні експертні завдання:

1) оцінювання тяжкості спричинених пошкоджень, ступеня розладу здоров'я і працездатності тварин, втрати продуктивності, своєчасності й повноти проведення лікувально-профілактичних, протиепізоотичних, санітарно-гігієнічних, карантинних та інших заходів (експертиза живих тварин);

2) визначення насильницької смерті внаслідок вогнепальних пошкоджень чи отруєння або в разі підозри на застосування насильства, жорстокого поводження з тваринами (експертиза трупів тварин);

3) виявлення й аналізування лікарських помилок, що мали місце під час догляду, лікування, профілактичних заходів і вибракування тварин (своєчасність та адекватність надання ветеринарної допомоги тварині; правильність дій фахівця ветеринарної медицини під час проведення лікувальних заходів);

4) з'ясування відповідності ветеринарних документів вимогам нормативної бази в галузі ветеринарної медицини.

До об'єктів судово-ветеринарної експертизи належать:

1) тварини (живі свійські, дикі, мисливські, зоопаркові (екзотичні));

2) трупи тварин (анатомічно-цілі, фрагментовані, скелетизовані);

3) сировина для ветеринарно-біологічної промисловості (ендокринна, ферментна);

4) корми тваринного походження, кормові добавки;

5) інші речові докази (блювотні маси, сліди крові, послід тощо; похідні шкірних покривів тваринного походження (волосся, пір'я, луска тощо); шматки хутра та шкури);

6) продукти переробки тваринних організмів (корми для тварин і птахів, борошно, та ін.);

7) документи (матеріали досудових і судових справ: протоколи розтину, акти епізоотичного обстеження господарства, журнал реєстрації та лікування хворих тварин, журнал видачі ветеринарних документів, декларація виробника, експлуатаційний дозвіл тощо).

У галузі ветеринарної експертизи напрацьовано окремі методики проведення судово-ветеринарних досліджень; деклараційні патенти на корисну модель України; створено комп'ютерні програми (*Discriminant*, *Osteo*, *ManusVacca*, *PesVaccae*, *SkullCattle*); видано навчальні посібники, монографії, науково-практичні рекомендації тощо, тобто розроблено науково-методичну базу судової ветеринарної експертизи.

Започаткування в системі судово-експертних установ Міністерства юстиції України нової експертної спеціальності сприяло розв'язанню багатьох

питань, які виникають у правоохоронних органів під час розслідування правопорушень, пов'язаних з об'єктами ветеринарної медицини та тваринництва, збагатило новими можливостями вітчизняну СЕД, створило актуальні перспективи для наукової діяльності в цій сфері.

Отже, судова ветеринарна експертиза є класом судової експертизи, який можна розподілити на такі роди:

- судова ветеринарна експертиза живих тварин (для оцінювання тяжкості спричинених пошкоджень, ступеня розладу здоров'я і працездатності тварин, втрати продуктивності, своєчасності й повноти проведення лікувально-профілактичних, протиєпізоотичних, санітарно-гігієнічних, карантинних та інших заходів);
- судова ветеринарна експертиза трупів тварин (визначення факту насильницької смерті внаслідок вогнепальних пошкоджень чи отруєння або в разі підозри на застосування насильства, жорстокого поводження з тваринами);
- судова ветеринарна експертиза з оцінювання своєчасності та повноти проведення лікувально-профілактичних, протиєпізоотичних, санітарно-гігієнічних і карантинних та інших заходів;
- судова ветеринарна експертиза лікарських помилок, що мали місце під час догляду, лікування, профілактичних заходів і вибракування тварин (своєчасність та адекватність надання ветеринарної допомоги тварині; правильність дій фахівця ветеринарної медицини під час проведення лікувальних заходів);
- судова ветеринарна експертиза документів з метою з'ясування їх відповідності вимогам нормативної бази в галузі ветеринарної медицини.

Висновки за підрозділом 26.2

Судова ветеринарна експертиза є класом судової експертизи, який можна розподілити на такі роди:

- судова ветеринарна експертиза живих тварин (для оцінювання тяжкості спричинених пошкоджень, ступеня розладу здоров'я і працездатності тварин, втрати продуктивності, оцінювання своєчасності й повноти проведення лікувально-профілактичних, протиєпізоотичних, санітарно-гігієнічних, карантинних та інших заходів);
- судова ветеринарна експертиза трупів тварин (визначення факту насильницької смерті внаслідок вогнепальних пошкоджень чи отруєння або в разі підозри на застосування насильства, жорстокого поводження з тваринами);

- судова ветеринарна експертиза з оцінювання своєчасності та повноти проведення лікувально-профілактичних, протиепізоотичних, санітарно-гігієнічних і карантинних та інших заходів;
- судова ветеринарна експертиза лікарських помилок, що мали місце під час догляду, лікування, профілактичних заходів та вибракування тварин (своєчасність і адекватність надання ветеринарної допомоги тварині; правильність дій фахівця ветеринарної медицини під час проведення лікувальних заходів);
- судова ветеринарна експертиза документів з метою з'ясування їх відповідності вимогам нормативної бази в галузі ветеринарної медицини.

2. До об'єктів судово-ветеринарної експертизи належать:

- тварини (живі свійські, дикі, мисливські, зоопаркові (екзотичні));
- трупи тварин (анатомічно-цілі, фрагментовані, скелетизовані);
- сировина для ветеринарно-біологічної промисловості (ендокринна, ферментна);
- корми тваринного походження, кормові добавки;
- інші речові докази (блювотні маси, сліди крові, послід тощо; похідні шкірних покривів тваринного походження (волосся, пір'я, луска тощо); шматки хутра та шкури);
- продукти переробки тваринних організмів (корми для тварин і птахів, борошно, тощо);
- документи (матеріали досудових і судових справ: протоколи розтину, акти епізоотичного обстеження господарства, журнал реєстрації і лікування хворих тварин, журнал видачі ветеринарних документів, декларація виробника, експлуатаційний дозвіл тощо).

26.3. Судова релігієзнавча експертиза

Сучасний світ, незважаючи на багатогранність його складових — соціальних, економічних і політичних систем, расових, етнічних, релігійних культурних та інших відмінностей народів,— це спільнота людей, для яких взаєморозуміння та співпраця, засновані на принципах справедливості й не-насилля, є найважливішою передумовою збереження та розвитку людської цивілізації.

Серед багатьох чинників національно-духовного оновлення особливе місце посідає чинник релігійний. Україна завжди була й залишається багатоконфесійною державою.

Першими кроками на шляху здобуття Україною незалежності було створення нових умов для розвитку церкви в державі. Певною мірою цьому

сприяла радикальна зміна ідеологічного спрямування в поглядах населення після краху комуністичної ідеології.

Стихийно й масово суспільство звернулося до нової, близької за змістом, але абсолютно відмінної ідеології — релігії, саме тому рівень довіри до церкви з боку широких кіл громадськості виявився доволі високим.

Водночас постатейтичну ситуацію ускладнили значні проблеми на релігійному ґрунті — складніші, аніж це було можливим спрогнозувати. Виникли й загострилися конфлікти між церковними метрополіями і провінціями (здебільшого на етнічному ґрунті), між православною і католицькою конфесіями, між легалізованою після півстолітньої перерви греко-католицькою церквою і православними церквами.

Поряд із цим Україна зазнала потужного впливу різноманітних місіонерських структур, а також нових релігійних течій як із Заходу, так і зі Сходу, тому протидія закордонним місіям стала одним з пріоритетів церковних адміністрацій і громадських організацій. Оскільки посттоталітарні перетворення супроводжувала політична боротьба в різноманітних формах, то релігійні інститути з їх розвиненою структурою та високим авторитетом серед населення на тлі недорозвинених політичних партій і громадських формувань стали особливо привабливими для жадібних до влади політичних сил.

У Конституції України ⁶⁸⁰ визначено, що релігія є важливою складовою культури народу, а держава сприяє розвитку української нації, її історичної свідомості та традицій. Держава гарантує повагу до прав людини в релігійній сфері, забезпечує сприятливі умови для розвитку суспільної моралі, гуманізму, громадської згоди та співпраці людей незалежно від їх світогляду й віросповідання.

Релігійні об'єднання — це церкви, що діють в Україні (Українська православна церква, Українська греко-католицька церква, Всеукраїнський союз християн віри євангелістських п'ятидесятників та ін.), представлені своїми центрами, які мають власні назви відповідно до зареєстрованих статутів. На всю решту організацій, які хоча і створені за релігійними ознаками, але структурно не належать до релігійних об'єднань (церкви), дія Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» ⁶⁸¹ не поширюється.

⁶⁸⁰ Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 23.06.2020).

⁶⁸¹ Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 р. № 987-ХІІ (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звернення: 30.06.2021).

Законодавство й загальна державна політика України сприяють розвитку релігійних організацій, лояльному ставленню до релігії та церкви. За роки державної незалежності релігійна мережа в Україні збільшилася в півтора раза та продовжує зростати. Розрахунки свідчать, що в середньому в Україні в кожній з областей діють понад 900 релігійних громад (більше третини з них — громади УПЦ різного підпорядкування, на другому місці — ГКЦ). Громади християнських культів у нашій країні складають 97,7 % від загальної кількості.

Релігія як духовна потреба, ідеологічна складова держави є закріпленим конституційним правом на свободу віросповідання. Законодавчо обумовлена діяльність релігійних організацій, зокрема нетрадиційного характеру. Це не тільки визначає актуальність і соціальне значення дослідження проявів релігії та її впливу на суспільство, а й спричиняє певні проблеми в частині дозволеного й забороненого в подібній діяльності, що створює підстави для появи такого явища, як релігієзнавча експертиза.

Державна релігієзнавча експертиза залишилася поза увагою не тільки законодавців, а й науковців, юристів і релігієзнавців. Наразі в Україні такого виду судової експертизи у нормативних актах не визначено. Станом на сьогодні вона практично не має належного теоретичного осмислення. Не досліджено такі важливі питання, як природу й ознаки державної релігієзнавчої експертизи, умови та спеціальні методи її проведення, предмет і об'єкт експертизи, статус експерта під час проведення релігієзнавчої експертизи й межі застосування спеціальних знань, проблеми комплексної та комісійної релігієзнавчої експертизи тощо ⁶⁸².

Релігієзнавча експертиза — незалежне об'єктивне дослідження релігійних подій, предметів, явищ, установчих та інших документів, а також практики зареєстрованої організації, засноване на достовірних і науково-обґрунтованих методиках і здійснюване за рішенням органу реєстрації уповноваженими експертами та спеціалістами в галузі релігієзнавства й державно-конфесійних відношень для визначення релігійного характеру організації та достовірності відомостей про основи віровчення релігійного об'єднання й відповідну йому практику ⁶⁸³.

⁶⁸² Пчелинцев А. В. Государственная религиоведческая экспертиза в системе правовых гарантий свободы совести и вероисповедания. *Религия и право* : инф.-аналит. журн. 2009. № 3. С. 8.

⁶⁸³ Майданевич Л. О. Релігієзнавча експертиза: сутність і її особливості. *Українське релігієзнавство* : зб. установ НАН України. 2011. № 59. С. 155—163.

Метою релігієзнавчої експертизи є встановлення відповідності змісту об'єктів релігійного призначення законодавству України⁶⁸⁴.

Для досягнення поставленої мети під час проведення релігієзнавчого дослідження експерт має:

- визначити, чи дійсно організація є релігійною;
- ідентифікувати конфесійну належність релігійної організації;
- встановити коло основних цінностей, соціально значущих настанов і практик досліджуваного релігійного напрямку, а також ступінь достовірності відомостей про представлені віровчення та культові практики;
- зазначити негативне ставлення до решти релігій (за наявності).

У релігієзнавчій експертизі необхідно з'ясувати відповідність системи цінностей досліджуваного релігійного напрямку соціально значущим цінностям суспільства загалом. Необхідно визначити, чи не суперечать норми, установлені для послідовників релігійного вчення, відповідним положенням країни. Експерт повинен оцінити певні погляди й культові дії (не заборонені законом, але соціально небажані), можливість негативного впливу цих поглядів і культових практик на послідовників такого вчення.

Також експерт має зважати не тільки на соціальні, а й на правові аспекти діяльності нових релігійних феноменів, пов'язаних з особистим добровільним рішенням, вибором людини (наприклад, із вибором методів лікування — офіційної чи альтернативної медицини), доходячи висновку про релігійну літературу щодо наявності/відсутності в ній ознак нетрадиційних методів, пропонує релігійними вченнями.

Готуючи висновок, оцінюючи погляди й норми нового релігійного феномена, експерт-релігієзнавець заради об'єктивності висновку має право звернутися за консультацією до інших спеціалістів (юристів, психологів, лікарів, філософів), чийі знання допоможуть з'ясувати фактичні цінності, норми, правила поведінки релігійного руху.

Дослідження об'єктів релігійного характеру можна представити як діагностичні та класифікаційні рівні розв'язання завдань.

Діагностичний рівень — визначення змісту й загальної спрямованості досліджуваних об'єктів.

Класифікаційний рівень — визначення наявності/відсутності в об'єктах дослідження ознак агітації, пропаганди.

⁶⁸⁴ Титаренко В. Методологічні особливості релігієзнавчої експертизи як механізму регулювання відносин у суспільстві. *Релігія та Соціум* : міжнар. часопис. 2013. № 1 (9). С. 77—83.

Правове оцінювання відповідності заявлених у статутних документах релігійного об'єднання завдань і цілей реальним діям із їх досягнення не належить до компетенції експертів. Визначення кваліфікації перебуває у винятковому веденні правоохоронних органів та суду.

Об'єктами дослідження під час проведення експертизи є: вироблена, набута, імпортована та розповсюджена релігійна література; друковані, аудіо- та відеоматеріали; статутні й інші документи релігійних об'єднань; духовні релігійні навчальні програми; предмети релігійного призначення; матеріали, які містять відомості про огляд культових будівель і споруд, інших об'єктів, спеціально призначених для богослужіння, молитовних і релігійних зборів; приміщень, предметів, відомостей про наявність богослужбових та інших релігійних обрядів і церемоній, тобто предмети матеріального світу, у яких у різні прийоми, засоби та способи реалізовано задум релігійного об'єднання (можливий заклик до протиправних дій; задум розпалити міжнаціональну, родову, расову, релігійну, соціальну ворожнечу).

Отже, безпосередніми об'єктами експертизи є матеріали, у яких за допомогою різноманітних технічних засобів відображено суб'єктивне ставлення автора інформації до певного об'єктивного факту дійсності.

Суб'єктом релігієзнавчої експертизи, тобто особою, що досліджує такі матеріали, може бути будь-який експерт, що має базову освіту в конкретній галузі — релігієзнавстві, юриспруденції тощо, чи особа, яка завдяки досвіду професійної діяльності має навички виконання релігійної експертизи⁶⁸⁵. Оскільки подані на дослідження тексти можуть містити інформацію як експліцитного (відкритого), так і імпліцитного (прихованого) характеру, то виникає потреба залучити фахівців у спеціальних наукових галузях знань — філології, психології, політології, філософії, соціології.

Найважливіше значення релігієзнавчої експертизи полягає в тому, що цей вид експертизи дає змогу здійснювати профілактику правопорушень на релігійному ґрунті, адже має змогу виявити невідповідність декларованих цілей організації реальній практиці. Водночас релігієзнавчу експертизу слід розглядати не як використання спеціальних знань у діяльності влади для викорінювання небажаних релігійних організацій, а як спеціальний метод об'єктивного знання релігійної сфери із застосуванням професійних знань і вважати складовою інструментальних гарантій свободи совісті та свободи віросповідання.

⁶⁸⁵ Даниленко Л. М., Шауметов А. Ф., Акбарова Р. А. Методическое пособие по вопросам проведения религиоведческой экспертизы ; глав. ред. Г. Е. Шлымова. Астана, 2013. 152 с.

Отже, інститут державної релігієзнавчої експертизи сприяє реалізації конституційного права на свободу совісті та свободу віросповідання й конституційного принципу відділення релігійних об'єднань від держави, відповідно до якого держава не втручається у внутрішню канонічну діяльність релігійних об'єднань, якщо та не суперечить закону. Зважаючи на те, що право на свободу совісті й на свободу віросповідання не є абсолютним правом, держава за допомогою цього інституту, з одного боку, має змогу попередити потенційне правопорушення на релігійному ґрунті, з іншого боку, гарантує законотриманням (які не є небезпечними для суспільства) релігійним об'єднанням безперешкодно реалізацію конституційного права на свободу совісті та свободу віросповідання.

Принципи релігієзнавчої експертизи можна розподілити на дві групи:

1) загальні правові, закріплені в Конституції України (дотримання права на свободу совісті та свободу віросповідання, інших прав і свобод людини та громадянина, а також прав релігійних організацій: цей принцип обумовлює дотримання норм Конституції України під час виконання експертних задач. Опосередковано впливаючи на життя людей, експерти мають дотримуватися прав і свобод людини та громадянина, проголошених Конституцією. Реалізація принципу дотримання прав на свободу совісті та свободу віросповідання є необхідною передумовою свободи світоглядного вибору, самовизначення людини у своєму ставленні до релігії. Водночас така свобода має перебувати в межах правомірної поведінки та потребує заходів щодо захисту громадян і їх об'єднань від перешкод в реалізації ними своїх свобод, а також щодо запобігання зловживанням свободою, вираженим у різноманітних формах антисуспільної поведінки, екстремізму. Принцип дотримання прав і свобод людини та громадянина, а також прав релігійних організацій передбачає дотримання рівних прав громадян і рівності релігійних об'єднань перед законом, неприпустимість будь-якої дискримінації за релігійними ознаками);

2) професійні:

- принцип незалежності експерта (передбачає особисту незацікавленість експерта в результатах дослідження: експерт має бути передусім світоглядно нейтральним, толерантним і зобов'язується керуватися у своїй діяльності тільки науковими знаннями та правовими нормами, що регулюють відповідну сферу громадських відносин. Інакше оцінювання матеріалів чи віровчень під час проведення експертизи замість наукової обґрунтованості може мати упереджений неадекватний характер, забарвлений конфесійною ангажованістю. Під час проведення експертизи експерт є незалежним у виборі методів,

способів і джерел досліджуваного ним об'єкта. Важливою передумовою незалежності експерта є той факт, що ніхто не має права схилити експерта до ухвалення певного висновку. Слід особливо зазначити, що будь-яка форма залежності експерта (адміністративна, політична, моральна, релігійна) може спричинити ймовірний тиск на нього з боку зацікавлених осіб з метою отримання необхідного висновку. Зважаючи на те, що релігієзнавча експертиза стосується сфери державно-конфесійних відносин, передавання представникові будь-якої конфесії функцій державного експерта не тільки порушує принципи незалежності експерта, світськості держави, а й може спровокувати межконфесійний конфлікт);

- принцип об'єктивності, усебічності й повноти досліджень (принцип об'єктивності передбачає використання експертом об'єктивних методів і засобів дослідження, цілковиту відсутність суб'єктивізму під час формування висновків за результатами дослідження. Кожне експертне дослідження має базуватися на сучасному науковому чи практичному підґрунті. Об'єктивність є обов'язковою для будь-якої експертизи та гарантією незалежності її проведення. Відповідно до цього принципу будь-яку інформацію, що її містить дослідження, експерт має отримати й інтерпретувати винятково шляхом застосування науково обґрунтованих і верифікованих методів. Для цього повинні існувати різноманітні методики, розроблені науково-дослідними структурами й самими експертами (що мають значний досвід роботи за цим напрямом). Станом на сьогодні жодної методики в галузі проведення релігієзнавчої експертизи в Україні не існує, що є суттєвою проблемою в проведенні цього роду експертиз ⁶⁸⁶. Принцип усебічності дослідження полягає в тому, що на всіх етапах дослідження під час формулювання висновків необхідно вивчити експертне дослідження з усіх боків. Принцип повноти дослідження передбачає застосування експертом усіх доступних йому об'єктів, методик і засобів дослідження, необхідних для надання висновку. Відповідно до цього принципу експерт зобов'язаний відповісти на всі поставлені перед ним питання. Ігнорування цього принципу під час проведення експертного дослідження може спричинити призначення повторної експертизи).

⁶⁸⁶ Томаева Т. В. Методологические принципы религиозной экспертизы. *Религия, политика и права человека* : мат-лы конф. Москва, 2002. С. 276.

Також релігієзнавча експертиза повинна мати комплексний характер, тому у складі експертної групи (комісії) мають перебувати фахівці із різних галузей наукового знання (філософи, що спеціалізуються саме на вивченні релігій; правознавці (зокрема, ті, хто спеціалізується на вивченні відносин між державою та релігійними об'єднаннями, питань профілактики релігійної ворожнечі); лінгвісти, а також історики та психологи, які спеціалізуються на вивченні релігійного феномена й релігійного життя суспільства).

Висновки за підрозділом 26.3

Сьогодні діяльність релігійних організацій не завжди відповідає цілям діяльності, заявленим у статутній документації, а також не завжди має конструктивний характер. Засоби масової інформації все частіше рясніють інформацією про злочини, скоєні на релігійному підґрунті, про дії екстремістського характеру, про заклики до сепаратистських дій. Під час розслідування подібних злочинів виникають питання, що потребують застосування спеціальних знань у галузі релігієзнавства, однак у системі судово-експертних установ такого класу експертиз не передбачено.

Започаткування релігієзнавчої експертизи має важливе суспільне значення для поліпшення державно-конфесійних відносин в Україні. Правове регламентування релігієзнавчої експертизи дасть змогу запобігти зловживанням і сприятиме забезпеченню права на свободу совісті в Україні.

Суттєвою ознакою проведення релігієзнавчої експертизи в судочинстві є дотримання наріжних принципів академічного релігієзнавства, а саме: історизму; об'єктивності; позаконфесійності; правочинності; рівноправності громадян незалежно від їх ставлення до релігії; відокремлення церкви (релігійної організації) від держави; відокремлення школи від церкви (релігійної організації); неприпустимість використання релігії для розпалювання міжконфесійної та міжнаціональної нетерпимості а/або ворожнечі.

Релігієзнавчу експертизу можна розглядати як новий клас судової експертизи — за умови дотримання всіх необхідних процедур щодо її започаткування в системі судово-експертних установ Мін'юсту України.

Розділ 27. Комплексна судова експертиза ⁶⁸⁷

Розглянемо класи, роди й види судової експертизи, інтеграційні процеси в яких найбільш дієві. Уже друга половина XX ст. в судовій експертизі позначена активним застосуванням методів растрової електронної мікроскопії, емісійного спектрального, рентгено-флуоресцентного, атомно-абсорбційного аналізів, тонкошарової й газорідинної хроматографій, методів вимірювання твердості, електропровідності, хімічних реакцій тощо, а також використання методів криміналістики під час досліджень матеріалів, речовин і виробів із них ⁶⁸⁸. На цьому етапі науковці фактично не приділяли уваги тео-

⁶⁸⁷ Цей розділ підготовлено за матеріалами дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Е. Б. Сімакової-Єфремян, результати досліджень якої оприлюднено у виданні: Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика : монографія. Харків, 2016. 456 с.

⁶⁸⁸ Див., наприклад: Вареникова С. П. Теоретические и методические основы исследования механизма слеодообразования в криминалистических экспертизах материалов, веществ и изделий : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1986. 178 с. ; Ласкау-скене Б. И. О понятии микроследов и микрочастиц в трасологии. *Вопросы судебной экспертизы и криминалистики*. 1982. Вып. 16. С. 51—55 ; Митричев В. С. Научные основы и общие положения криминалистических идентификационных исследований физическими и химическими методами : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. 1971. 30 с. ; Его же. Актуальные вопросы криминалистической экспертизы материалов, веществ и изделий. *Современные тенденции развития судебной экспертизы вещественных доказательств и пути внедрения новых физических, химических и биологических методов в экспертную практику* : мат.-лы Всесоюз. науч. конф. Москва, 1972. Ч. 3. Вып. 1. С. 3—9 ; Его же. Структура объектов идентификации при установлении принадлежности частей целому. *Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы* : межвуз. науч. сб. Саратов, 1978. Вып. 2. С. 9—16 ; Эйсман А. А., Николайчик В. М. Указ. соч. ; Пучков В. А. Судебное материаловедение. *Социалистическая законность*. 1979. № 7. С. 61—63 ; Садомсков Е. И. О возможностях идентификации целого по частям объектов растительного происхождения в судебно-биологической экспертизе : мат.-лы науч. конф., посвящ. вопр. установлен. групп-й принадл. веществ. док-в в практике судебн. эксперт. Киев, 1963. С. 154—156 ; Сегай М. Я. Идентификация материалов и веществ в криминалистической экспертизе : мат.-лы 3-й расшир. науч. конф., посвящ. памяти засл. деят. науки, проф. М. И. Райского / под ред. А. М. Гамбург. Киев, 1958.

ретичному обґрунтуванню інтеграційних процесів, що відбувалися в судовій експертизі, хоча це не завадило збагатити емпіричний досвід, що надалі позитивно вплинуло на розвитку теоретичних положень судової експертизи.

Узагальнення спеціальної літератури свідчить про таке. Якщо звернутися до витоків, то для розвитку судової експертизи та криміналістики загалом характерний певний аналіз інтеграційних процесів. Зокрема, 1902 р. Є. Ф. Буринський звертав увагу на обов'язок експерта опрацьовувати завдання з усіх боків ⁶⁸⁹, по суті пропонуючи впровадження комплексного виконання завдань із судово-експертного дослідження документів шляхом застосування знань у графічному мистецтві, фотомеханіці, виробництві паперу, чорнил тощо. Щодо використання фізичних методів у криміналістиці рекомендації сформулювали М. В. Терзієв зі співавторами (1948) ⁶⁹⁰. В. М. Ніколайчик і О. О. Ейсман (1961), узагальнивши й систематизувавши здобутий досвід, розробили рекомендації із застосування фізичних методів виявлення невидимих текстів ⁶⁹¹. М. М. Зюскін (1962) приділив увагу фотографічним і фізичним методам дослідження речових доказів ⁶⁹². О. Р. Шляхов (1962) наголошував на тому, що судова експертиза як наука поєднує загальні логічні, фізико-технічні та хіміко-біологічні методи дослідження ⁶⁹³. Заслуга О. О. Ейсмана та В. М. Кудрявцева полягає в тому, що вони (1964) довели й обґрунтували необхідність інтеграції кібернетики в судову експертизу ⁶⁹⁴.

С. 102—107 ; Седова Т. А. Проблемы судебной идентификации некоторых видов вещественных доказательств : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ленинград, 1967. 23 с. ; Её же. Применение спектроскопии внутреннего отражения в судебной экспертизе. Ленинград, 1978. 108 с. ; Её же. Проблемы методологии и практики нетрадиционной криминалистической идентификации. Ленинград, 1986. 105 с. ; Спивак Г. В., Сапарин Г. В., Быков М. В. Растровая электронная микроскопия. *Успехи физических наук*. 1969. Т. 99. Вып. 4. DOI: <https://doi.org/10.3367/UFNr.0099.196912d.0635>. URL: <https://ufn.ru/tu/articles/1969/12/d> (дата звернення: 09.06.2016).

⁶⁸⁹ Буринский Е. Ф. Указ. соч. С. 12.

⁶⁹⁰ Терзиев Н. В., Киричинский Б. Р., Эйсман А. А., Геркен Е. Б. Физические исследования в криминалистике. Москва, 1948. 224 с.

⁶⁹¹ Эйсман А. А., Николайчик В. М. Указ. соч.

⁶⁹² Фотографические и физические методы исследования вещественных доказательств : пособ. для эксперт., работн. органов дознания, прокуратуры и суда / под ред. Н. М. Зюскина, Б. Р. Киричинского. Москва, 1962. 542 с.

⁶⁹³ Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы. *Некоторые вопросы теории судебной экспертизы* : тез. науч. сообщ. на 7-м теорет. семинаре — криминалист. чтениях 26 июня 1975 г. Москва, 1975. С. 3.

⁶⁹⁴ Кудрявцев В. Н., Эйсман А. А. Кибернетика в борьбе с преступностью. Москва, 1964. 78 с.

В. І. Шиканов (1967)⁶⁹⁵ та І. М. Зельдес (1968)⁶⁹⁶, незважаючи на те, що кримінально-процесуальне законодавство не містило відповідної норми, яких, до речі, КПК України не містить і зараз, виконали дисертаційні дослідження з питань теорії та практики комплексної експертизи в кримінальному процесі й довели потребу в подальшому розвитку комплексних досліджень. З. І. Кірсанов також активно пропагував інтегрування різних видів спеціальних знань, зокрема, з метою ототожнення особи за фотопортретом із застосуванням математичних методів у криміналістиці⁶⁹⁷. 1971 р. вийшла друком монографія В. С. Митричева, у якій автор розробив наукові засади й загальні положення криміналістичних ідентифікаційних досліджень фізичними та хімічними методами⁶⁹⁸. Г. Л. Грановський 1974 р., ґрунтуючись на впровадженні в криміналістичну експертизу методів статистики, запропонував методiku визначення слідоутворювальної ділянки папілярного узору⁶⁹⁹. М. М. Шульга (1977) оприлюднив роботу щодо ідентифікаційної експертизи слідів колюче-ріжучого знаряддя⁷⁰⁰, що відкрило нові можливості для розв'язання завдань на підставі комплексних підходів. Однією із масштабних робіт, присвячених комплексному судово-експертному дослідженню властивостей людини, є монографія В. Є. Корноухова (1982)⁷⁰¹. В. В. Липовський і Т. О. Дроздова (1991) проаналізували проблеми використання методів технічного дослідження документів і почеркознавства в експертизі підписів, що зазнали змін⁷⁰².

Стосовно питань інтеграції спеціальних знань під час проведення комплексних експертиз, які розглядали науковці XXI ст., то привертають увагу

⁶⁹⁵ Шиканов В. И. Комплексная экспертиза в советском уголовном процессе (некоторые вопросы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук. Ленинград, 1967. 391 с.

⁶⁹⁶ Зельдес И. М. Комплексные исследования в судебной экспертизе : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1968. 186 с.

⁶⁹⁷ Кирсанов З. И. Экспертное отождествление личности по фотопортретам с применением математических методов исследования / под ред. В. П. Колмакова. Москва, 1968. 150 с.

⁶⁹⁸ Митричев В. С. Указ. соч.

⁶⁹⁹ Грановский Г. Л. Статистические методы определения слепообразующего участка папиллярного узора руки. Москва, 1974. 44 с.

⁷⁰⁰ Шульга Н. Н. Комплексная идентификационная экспертиза следов колюще-режущих орудий : дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1976. 167 с.

⁷⁰¹ Корноухов В. Е. Комплексное судебно-экспертное исследование свойств человека. Красноярск, 1982. 184 с.

⁷⁰² Липовский В. В., Дроздова Т. А. Указ. соч. С. 74—80.

такі наукові дослідження: Т. Е. Сухової⁷⁰³ щодо інтеграційних процесів як чинника розвитку судової експертизи; М. С. Шуваєвої з правових та організаційних засад призначення і проведення комплексної експертизи⁷⁰⁴; О. Ю. Горошко щодо теоретичних і прикладних аспектів комплексних експертних досліджень у кримінальному процесі Республіки Білорусь⁷⁰⁵. У цих наукових працях здебільшого проаналізовано питання призначення і проведення комплексних експертиз, їх організаційні та процесуальні проблеми.

Положення, викладені в цих та інших працях науковців, свідчать про те, що інтеграція знань у судовій експертизі — це закономірний процес її розвитку, один із головних важелів впливу на формування основ СЕД. Сьогодні вона набуває все більшого поглиблення й поширення. Експертна практика доводить, що під час проведення експертиз обізнана особа, яка має знання в галузі фізики, хімії, медицини, біології, мистецтвознавства, інженерної техніки тощо, послуговується також знаннями з криміналістики, теорії судової експертизи, теорії доказування та ін. Це пов'язано передусім із тим, що неможливо правильно оцінити результати будь-якого експертного дослідження без урахування положень теорії криміналістичної ідентифікації, криміналістичного діагностування, ситуалогічного аналізу, механізму слідотворення, причиново-наслідкових зв'язків тощо. Усі ці окремі теорії та вчення, що виникли в надрах криміналістики, згодом було вдосконалено під час розроблення теоретичних і методичних положень судової експертизи. Нині на базі тільки однієї науки процес розв'язання питання про індивідуальну totoжність (біології, хімії та ін.) гальмується на рівні з'ясування родових (таксономічних), групових ознак, аналіз яких реалізовано у встановленні родової (групової) належності. Ця обставина не може повною мірою задовольнити потреб слідчих (судових) органів, тому що питома вага інформації, яку вони

⁷⁰³ Сухова Т. Э. Указ. соч. 174 с.

⁷⁰⁴ Шуваева М. С. Правовые и организационные основы назначения и производства комплексной экспертизы : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006. 198 с.

⁷⁰⁵ Див., наприклад: Горошко Е. Ю. Комплексные экспертные исследования в уголовном процессе: теоретические и прикладные аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Минск, 2010. 23 с. ; Её же. Методологические теории комплексных экспертных исследований. *Вестник Академии МВД Республики Беларусь*. 2009. № 2. С. 127—131 ; Её же. К вопросу об оформлении заключений комплексных экспертных исследований. *Эксперт-криминалист*. 2009. № 3. С. 13—16 ; Дулов А. В., Горошко Е. Ю. Методологические принципы комплексных экспертных исследований. *Вестник Гродненского государственного университета им. Я. Купалы*. 2009. № 4 (6). С. 65—71 ; Их же. Принципиальные основы проведения комплексных исследований в судебной экспертизе. *Право.бу*. 2010. № 1 (7). С. 98—105 та ін.

хотіли б отримати від експерта, стосується виявлення ознак, які індивідуалізують будь-що (речі, речову обстановку, речовини, знаряддя, ділянку місцевості тощо) або конкретну особу, а також причин події, механізму слідоутворення, установлення наявності чи відсутності факту й механізму контактування тощо. Такі завдання можна вирішити шляхом інтеграції знань різних наук (природничих, технічних, криміналістики). Оцінювання результатів спектрального, фотометричного, хроматографічного й решти методів дослідження потрібно здійснювати, зважаючи на властивості об'єкта конкретного експертного дослідження, які визначають завдяки ознакам (стійким, випадковим) з урахуванням певних обставин кримінального провадження чи цивільної, господарської, адміністративної справи. Звичайне констатування даних про якісний, кількісний тощо склад досліджуваних об'єктів (наприклад, у процесі ідентифікаційних досліджень), здобутих завдяки аналізу, може призвести до того, що такі дані не можна синтезувати та правильно оцінити через значну їх відмінність чи навіть протилежність.

Розглянемо рівні інтеграції знань в експертизі матеріалів, речовин і виробів. Л. Д. Беляєва називає ними проведення комплексного трасолого-матеріалознавчого дослідження слідів із метою визначити факт і механізм контактної взаємодії за відсутності відображення одним чи двома об'єктами ознак їх зовнішньої будови ⁷⁰⁶. На підтвердження цієї думки слід зазначити, що практично всі види комплексних експертиз є певним рівнем розв'язання інтеграційних завдань. Наприклад, перспективами розвитку судово-грунтознавчої експертизи в результаті різноманітних форм інтеграції знань В. В. Тюрикова та Е. П. Козинер слушно назвали тенденції розвитку її предмета в суміжних галузях. Як приклад такого дослідження вони наводять експертизу із визначення механізму утворення нашарувань ґрунту на різних об'єктах, для чого недостатньо знати механізм слідоутворення: тут необхідні знання в галузі ґрунтознавства (про властивості ґрунтів), а також про здатність матеріалів і поверхонь різних предметів утримувати ґрунт ⁷⁰⁷. Виходячи з необхідності комплексного дослідження слідів ґрунту чи на ґрунті, розроблено теоретичні основи й загальні положення методики комплексної

⁷⁰⁶ Беляева Л. Д. Проблемы дифференциации и интеграции знаний в области криминалистического исследования материалов, веществ и изделий. *Современное состояние и перспективы развития новых видов судебной экспертизы*. Москва, 1987. С. 4—12.

⁷⁰⁷ Тюрикова В. В., Козинер Э. П. Судебно-почвоведческая экспертиза: итоги и перспективы развития. *Современное состояние и перспективы развития новых видов судебной экспертизы* : сб. науч. тр. Москва, 1987. С. 12—18.

грунтознавчо-трасологічної експертизи, а в подальшому досліджено інші проблемні питання з'ясування обставин і ФКВ⁷⁰⁸. Зауважимо, що питання визначення фактів і обставин контактної взаємодії розв'язують щодо відкритих ділянок місцевості, приміщень, транспортних засобів, одягу, взуття, тіла осіб та інших об'єктів, у зв'язку із чим можна дійти висновку про тісний

⁷⁰⁸ Див., наприклад: Ефремян Э. Б. Некоторые теоретические и методические вопросы экспертизы по установлению механизма образования почвенных наслоений. *Роль судебной экспертизы в социалистическом правовом государстве* : тез. науч.-практ. конф. Минск, 1989. С. 319—322 ; Её же. Об экспертном исследовании механизма образования почвенных наслоений на предметах-носителях. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1992. Вып. 44. С. 100—105 ; Её же. Некоторые вопросы программирования решения типовых задач комплексной почвоведческо-трасологической экспертизы. *Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики* : тез. науч.-практ. конф. Киев, 1993. С. 163—164 ; Её же. О классификации задач комплексных криминалистических почвоведческо-трасологических исследований. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1993. Вып. 46. С. 98—104 ; Тюрикова В. В., Алексеев А. А., Хлесткова Е. А., Ефремян Э. Б., Данышина О. И. и др. Судебно-почвоведческая экспертиза. Ч. 2 (особенная) : Методы комплексного криминалистического исследования почв. Москва, 1993. Вып. 1. С. 64—80 ; Ефремян Э. Б., Хлесткова Е. А. Возможности комплексной криминалистической почвенно-трасологической экспертизы. *Экспертная техника*. 1994. Вып. 119. С. 18—22 ; Ефремян Э. Б. Об объектах комплексной криминалистической почвоведческо-трасологической экспертизы. *Роль судебной экспертизы и криминалистики в раскрытии и профилактике преступлений*. Одесса, 1994. С. 166—168 ; Ефремян Э. Б. Теоретичні основи та загальні положення методики комплексної криміналістичної ґрунтознавчо-трасологічної експертизи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1994. 24 с. ; Симакова-Ефремян Э. Б. Актуальные проблемы экспертного исследования факта контактного взаимодействия объектов ДТП. *Актуальные проблемы исследования обстоятельств дорожно-транспортных происшествий* : сб. тр. 1-й Междунар. конф. (Санкт-Петербург, 05—08.02.2001). Санкт-Петербург, 2001. С. 133—141 ; Её же. Дискуссионные вопросы судебно-экспертного установления контактного взаимодействия объектов. *Новые направления криминалистических исследований в практике судебной экспертизы* : тез. науч.-практ. семинара (Киев, 24—25.04.2001). Киев, 2001. С. 4—9 ; Её же. О теоретических и методологических основах производства экспертиз по установлению факта контактного взаимодействия объектов. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. мат.-лів Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 19—20.06.2002). Харків, 2002. Вип. 2. С. 79—82 ; Сімакова-Ефремян Э. Б. Інтеграція спеціальних знань — основа проведення комплексних експертиз контактної взаємодії об'єктів. *Сучасні судово-експертні технології в кримінальному і цивільному судочинстві* : мат.-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 14—15.03.2003). Харків, 2003. С. 170—178 та ін.

зв'язок предмета експертизи контактної взаємодії з предметом експертиз, родовим об'єктом яких є ґрунт, транспортні засоби, обладнання, приладдя, зброя, рослини, тварини, людина та їх похідні, а також матеріали, вироби, речовини тощо. Отже, у цьому разі має йтися про якісно новий міжгалузевий предмет комплексної експертизи, що є абсолютно своєрідною системою як сукупність досліджуваних об'єктів і розв'язуваних завдань, окремими елементами якої є завдання судових трасологічної, медичної, автотехнічної, біологічної, хімічної, фізичної, балістичної й інших видів експертиз. Тому існує потреба в розробленні новітніх методик, у структурі яких має відображатися предмет і завдання (підзавдання) комплексного дослідження.

Під час реалізації міждисциплінарного підходу відбувається взаємопроникнення знань різних наук і утворюється нова міждисциплінарна парадигма. Тут доречною є метафора О. Л. Каменської, яка порівнює процес утворення нової міждисциплінарної парадигми із розчиненням цукру в чаї, — немає колисьного несолодкого чаю, немає цукру, а є солодкий чай ⁷⁰⁹. Інакше кажучи, первинні вихідні складові втрачають самостійне значення, їх функції переходять до нової структури, яка є носієм нової міждисциплінарної парадигми. У сучасному наукознавстві до міждисциплінарних належать дослідження загальних властивостей предметних галузей окремих наук: наприклад, синергетику можна успішно вважати такою міждисциплінарною наукою ⁷¹⁰. Інтерполюючи цей умовивід на галузь судової експертизи, слід зазначити, що в судовій експертизі інтегрування знань відбувається передусім за предметом певного експертного дослідження, тому однією з головних цілей цього розділу є аналіз предмета комплексних експертних досліджень, який пов'язаний із розв'язуваними завданнями. Оскільки завдання судової експертизи вирішують, досліджуючи її об'єкти, то необхідно також дослідити ці категорії із метою виявити їх особливості в аспекті комплексних досліджень.

Не менш важливу роль у процесі інтеграції знань відіграють методичні підходи до розв'язання завдань судової експертизи, які, по суті, реалізовано в методиках комплексних досліджень. Так, А. І. Вінберг справедливо наголошує, що криміналістичній експертизі відповідно до її природи та зважаючи на потребу всебічного дослідження речових доказів, узагалі притаманний комплексний характер ⁷¹¹. Наприклад, щодо методик

⁷⁰⁹ Каменская О. Л. Гендергетика — наука будущего. *Гендер как интрига познания* : альманах. Москва, 2002. С. 14.

⁷¹⁰ Там же.

⁷¹¹ Винберг А. И. Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе. Москва, 1956. С. 27.

почеркознавчих досліджень — у період їх становлення загальні методичні положення будували за такою схемою: установлювали загальну характеристику, загальні ознаки почерку, потім — окремі ознаки, що характеризують особливості рухових навичок певної людини, тобто фахівці здебільшого послуговувалися якісно-описовими методами відображення рухових навичок людини під час письма. Якщо говорити про сучасні методичні підходи до дослідження почерку, то поряд із раніше використовуваними якісними методами експерти-почеркознавці широко застосовують комп'ютерні програми, моделювання, кількісні методи, засновані на математичному аналізі. Зокрема, під час досліджень підписів, виконаних під впливом збивальних чинників, використовують комп'ютерну програму ДІА; математичні методи й електронно-обчислювальна техніка є поширеними під час досліджень почерку осіб старечого, похилого віку, під час з'ясування статі особи за ознаками почерку.

Українські фахівці розробили методику комплексного дослідження малооб'ємних почеркових об'єктів (підписів, коротких літерних і цифрових записів), яка послуговується системою автоматизованого введення, оброблення, аналізування графічних зображень та алгоритмізованих методів їх дослідження, що дає змогу оцінити апріорну інформативність, динамічні характеристики об'єктів. На базі проведених досліджень створено пакет програм, який автоматизує процес ідентифікації.

Сьогодні неможливо уявити виконання судової почеркознавчої, як і будь-якої іншої експертизи, без застосування комп'ютерної техніки. Тобто приклад судової почеркознавчої експертизи підтверджує той факт, що в цю галузь активно інтегровано математичні методи, методи інформатики, чого не спостерігалось раніше, у період становлення системи ознак почерку. Це свідчить на користь перспективності інтеграції математичних знань у судову почеркознавчу експертизу. Крім того, під час розв'язання завдань з ідентифікації виконавця підпису, відповідно до чинних методичних підходів, обов'язково проводять технічне дослідження підпису з метою з'ясувати спосіб його виконання, що свідчить про активне застосування в почеркознавчій експертизі методів технічної експертизи документів. Наприклад, 2016 р. у КНДІСЕ і ХНДІСЕ 96 % експертиз, де досліджували підписи, виконували як комплексні, у результаті чого майже у 2 % проведених досліджень було встановлено факт виконання підписів за допомогою технічних засобів.

Розглянемо динаміку процесів інтеграції в судово-технічній експертизі документів. Під час її становлення основними інструментальними методами

в цій галузі були оптичні методи ⁷¹², зокрема фотографічні (із застосуванням світлофільтрів, фотографування в інфрачервоних або ультрафіолетових променях, мікрофотографування). Крім того, доволі активно застосовували хімічні (наприклад, дифузно-копіювальний) і фізичні (люмінесцентний аналіз, спектрофотометрія) методи. На початку 1960-х рр. для визначення абсолютної давнини виготовлення документів ще не було розроблено ефективних методів дослідження ⁷¹³. Нині поряд із зазначеними хімічними, фізичними й технічними методами використовують методи фотознімання в інфрачервоній люмінесценції, адсорбційно-люмінесцентний метод, дослідження за допомогою портативних телевізійних установок і електронно-оптичних перетворювачів. Стало можливим установити відносну давнину складання документа в результаті розроблення нових методів дослідження штрихів, що перетинаються, а також визначити абсолютний вік документів і цінних паперів. Для з'ясування послідовності нанесення штрихів рекомендовано застосовувати растровий електронний мікроскоп і радіографію, а для визначення абсолютного віку документів, виконаних пастами для кулькових ручок, розроблено рекомендації щодо застосування методів оптичної мікроскопії, мікрохімічного якісного аналізу, сканувальної електронної мікроскопії, електронного флуоресцентного та дифракційного аналізів, спектроскопічних методів (мікроспектрофотометрія поглинання і відбиття, раманівська і інфрачервона спектроскопія), хроматографічного аналізу (газова, тонкошарова та високоефективна рідинна хроматографія, хромато-мас-спектрометричні й інші комбіновані методи) і капілярного електрофорезу з метою вивчення закономірностей змін складу, властивостей матеріалів письма та їх компонентів залежно від умов зберігання документів і дії на них техногенних чинників. Для дослідження органічних речовин, що належать до складу матеріалів документів, застосовують сукупність методів: тонкошарову, газорідинну й паперову хроматографію, електрофорез, краплинний аналіз, спектрофотометрію. Узагалі дослідження із визначення давнини створення документів і їх реквізитів рахують свій вік від 1970—1980-х рр. За інформацією, наведеною у звіті про науково-дослідну роботу «Розробка методики визначення абсолютного віку документів і цінних паперів» ⁷¹⁴, саме в той період розпочато розроблення методики визначення віку штрихів,

⁷¹² Докладніше про оптичні методи під час дослідження мікрооб'єктів див.: Неня О. В. Оптичні методи експертних досліджень мікрооб'єктів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 20 с.

⁷¹³ Шляхов А. Р. Указ. соч.

⁷¹⁴ Розробка методики визначення абсолютного віку документів і цінних паперів : звіт про НДР (закл. заключ.) / МІОУ, КНДІСЕ ; кер. О. Цимбал. Київ, 2001. 73 с.

виконаних чорнилом, нарізний принцип якої — чим давніший штрих, тим менш помітна зміна його кольору⁷¹⁵. У 1980-ті рр. проведено науково-дослідну роботу із розроблення методики визначення віку записів, виконаних пастами для кулькових ручок вітчизняного виробництва⁷¹⁶. Цю методику застосовували для вузького кола рецептур, досліджених її розробниками.

У деяких міжнародних журналах із питань судової експертизи оприлюднено інформацію щодо експериментальної роботи зі з'ясування часових чинників впливу специфіки рецептури паст пишучих приладів на кінетику їх «старіння» за допомогою методів тонкошарової хроматографії, сканувальної денситометрії, комбінації газової хроматографії та спектрофотометрії, мікроспектрофотометрії, мікроденситометрії тощо⁷¹⁷.

Методичні підходи до розв'язання завдань із визначення давнини виконання штрихів рукописних текстів у практиці судової експертизи держав далекого зарубіжжя базуються на застосуванні методів якісного хімічного аналізу, ІЧ-Фур'є спектроскопії, газової та тонкошарової хроматографій тощо⁷¹⁸. Отже, розглянувши напрями інтегрування досягнень різних галузей

⁷¹⁵ Агинский В. Н., Дмитриев Е. Н., Сорокина Г. Н. и др. Современные методы установления внесенных в текст дописок : пособие. Москва, 1989. 40 с.

⁷¹⁶ Тросман Э. А., Бежанишвили Г. С., Даллакян П. Б. и др. Определение относительного содержания фенолгликоля в штрихах паст для шариковых ручек. *Экспертная практика и новые методы исследования*. 1989. Вып. 12. С. 1—8.

⁷¹⁷ Див., наприклад: Aginsky V. N. Some New Ideas for Dating Ballpoint Inks — A Feasibility Study. *Journal of Forensic Sciences*. 1993 (Sept.). Vol. 38. № 5. Pp. 1134—1150 ; Ibidem. Dating and Characterizing Writing, Stamp Pad and Jet Printer Inks by Gas Chromatography. *Mass Spectrometry, International Journal of Forensic Document Examiners*. 1996. Vol. 2. № 2. Pp. 103—115 ; Ibidem. Determination of the Age of Ballpoint Pen Ink by Gas and Densitometric Thin-Layer Chromatography. *Journal of Chromatography*. 1994. Vol. 678. Is. 1. Pp. 119—125.

⁷¹⁸ Див., наприклад: Humecki H. Experiments in Ballpoint Ink Aging Using Infrared Spectroscopy : in Proceedings of the International Symposium on Questioned Documents, FBI Academy, Quantico, VA, U. S. 1985. P. 131—135 ; Stewart L. F. Ballpoint Ink Age Determination by Volatile Component Comparison — A Preliminary Study. *Journal of Forensic Sciences*. 1985 (April). Vol. 30. Is. 2. DOI: <https://doi.org/10.1520/JFS11819J> (дата звернення: 12.07.2021) ; Cantu A. A., Prough R. S. On the Relative Aging of Ink — the Solvent Extraction Technique. *Ibid*. 1987 (Sept.). Vol. 32. Is. 5. Pp. 1151—1174. DOI: <https://doi.org/10.1520/JFS11168J> (дата звернення: 12.07.2021) ; Brunelle R. L., Breedlove C. H., Midkiff C. R. Determining the Relative Age of Ballpoint Inks Using a Single-Solvent Extraction Technique. *Ibid*. 1987 (Nov.). Vol. 32. Is. 6 ; Brunelle R. L., Crawford K. R. Advances in the Forensic Analysis and Dating of Writing Ink. 2003. 236 p. ; Brunelle R. L. Ink Dating the State of the Art. *Journal of Forensic Sciences*. 1992. Vol. 37. № 1. Pp. 113—124. DOI: <https://doi.org/10.1520/JFS13218J> (дата звернення: 12.07.2021).

науки й техніки в процес проведення криміналістичних експертиз зі з'ясування давнини виконання документів, слід зазначити, що українські науковці на підставі використання згаданих вище досягнень зарубіжних науковців і розроблення власних підходів до розв'язання цього завдання розробили комплексну методику криміналістичних і фізико-хімічних досліджень із визначення абсолютного віку створення реквізитів документів, виконаних пастами кулькових ручок. Опрацьована методика дає змогу отримувати кількісні показники давнини виконання реквізитів документів, використовуючи інструментальні методи фізико-хімічних досліджень ⁷¹⁹.

Слід зазначити, що розширення кола об'єктів криміналістичної судово-технічної експертизи документів (виготовлення документів за допомогою нових засобів — струминних, лазерних принтерів, сканерів, нових електрофотографічних, багатофункційних апаратів, обладнання факсимільного зв'язку, поліграфічної техніки тощо) потребує застосування знань у галузі комп'ютерної техніки під час проведення судово-технічних досліджень документів.

У галузі судової балістики на сучасному етапі її розвитку також відбувається інтегрування знань різних наук. У цьому аспекті слід акцентувати увагу на розроблених українськими науковцями обладнанні й методиках: апаратно-програмному комплексі криміналістичних досліджень балістичних об'єктів (куль і гільз) за слідами пострілу з метою ідентифікації вогнепальної зброї; комплексній методиці балістичної експертизи куль і гільз методами голографічної інтерферометрії; методиці з ідентифікації зброї за стріляними кулями та гільзами методом реєстрації розсіяного корпускулярного випромінювання тощо ⁷²⁰.

Судова трасологія також зазнає активних інтеграційних процесів під час розроблення нових методів досліджень. Підтвердженням цього є метод побудови телевізійно-машинних апаратно-програмних комплексів для введення в ПЕОМ зображень папілярних узорів із метою їх оброблення, визначення системи ознак та ідентифікації шляхом порівняння з набором еталонних зображень ⁷²¹. Традиційно ідентифікацію людини за потожировими слідами проводять як морфологічне дослідження слідів пальців рук у межах трасологічної дактилоскопічної експертизи. Проте, значна частина

⁷¹⁹ Розробка методики визначення абсолютного віку документів ...

⁷²⁰ Див.: Галузева науково-технічна програма боротьби із злочинністю Міністерства юстиції України : зб. анот. мат-лів з наук.-дослід. розроб. Київ, 1996. Вип. 1. С. 9—12.

⁷²¹ Там само. С. 12.

слідів рук, вилучених з місця події, є непридатною для традиційного дослідження (сліди у вигляді плям, мазків — через обмеженість ділянок, які не містять достатнього обсягу дактилоскопічної інформації тощо). Спроби створити методику дослідження динамічних слідів рук аналогічно методикам механоскопічної ідентифікації за слідами ковзання не мали успіху. Широкого впровадження поро- й еджескопічних методів у практику дактилоскопічної експертизи також не відбулося через як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Водночас у галузі біології, біохімії, антропології, медицини й генетики за останні десятиліття накопичено значний обсяг нової інформації про закономірності секреції потових і сальних залоз на шкірних покриттях людини, про склад потожирової речовини людини та її зміни, про будову папілярного узору та наявність певних його ознак у різних груп населення. Сукупність усіх цих нових даних з урахуванням можливостей застосування сучасних інструментальних методів дослідження дала змогу звернутися до проблеми комплексного дослідження потожирових слідів людини з метою розв'язання ідентифікаційних і діагностичних завдань. Наприклад, принципово новий підхід до експертного дослідження потожирових слідів людини, заснований на аналізі складу речовини сліду, дає змогу розв'язувати завдання з ідентифікації особи. Результати експериментальних досліджень свідчать про значну інформативність складу потожирової речовини для ідентифікації й діагностування людини, зіставну з узором папілярних ліній шкіри пальців і долонь рук. Дослідження в галузі дерматогліфіки, доволі широко використовувані в медичній діагностиці, можна застосовувати в криміналістичній практиці, що, безумовно, підвищить якість і розширить можливості дактилоскопічних досліджень потожирових слідів рук людини ⁷²².

Розвиток судово-біологічної й судово-грунтознавчої експертиз також переконливо свідчить про позитивний досвід інтегрування в судову біологію та ґрунтознавство методів інших наук, оскільки без їх застосування проблематично розв'язувати завдання з ототожнення ділянки місцевості за нашаруваннями біологічного та ґрунтово-мінерального походження на об'єктах-носіях, установлення єдиного джерела походження часток тваринного, рослинного походження, ґрунту тощо. Саме інтегрування досягнень криміналістики, технічних, фізико-математичних та решти наук відкрило нові можливості для впровадження сучасних методів дослідження у галузь судової біології та ґрунтознавства. Наприклад, 1996 р. фахівці ХНДІСЕ у межах галузевої науково-технічної програми з боротьби зі злочинністю

⁷²² Див.: Моисеева Т. Ф. Комплексное криминалистическое исследование потожировых следов человека ; науч. ред. Н. П. Майлис. Москва, 2000. С. 5—6.

Мін'юсту України розробили методичний посібник із виявлення, вилучення, фіксування макро- й мікрооб'єктів біологічного та ґрунтового походження, експрес-методів їх дослідження на місці події. Актуальність цієї комплексної методики полягає в можливості опрацьовувати на місці події об'єкти, які швидко втрачають свої первинні властивості. У посібнику наведено експресметоди дослідження рослинних, ентомологічних, ґрунтово-мінеральних макро- й мікрооб'єктів і слідів ґрунту (на ґрунті) із застосуванням методів судової трасології, математичної статистики, хімічних та фізичних методів тощо ⁷²³.

У процесі проведення судової експертизи матеріалів, речовин і виробів та об'єктів біологічно-ґрунтового походження фахівці використовують ефективні методи й інструментально-технічні засоби, причому пріоритет віддають тим, що не порушують цілісності об'єктів. Складність структури об'єктів експертного дослідження та диференційований розвиток спеціальних знань у цих галузях потребують комплексного підходу до розв'язання деяких експертних завдань. Однією із форм комплексного підходу під час дослідження об'єктів є проведення комплексної експертизи (за умови збереження експертиз на рівні класу, роду або виду). Комплексну експертизу призначають тоді, коли дослідження потребує застосування різних спеціальних знань для визначення індивідуальної totoжності (коли речовини (пально-мастильні матеріали, лакофарбові матеріали, волокна, об'єкти рослинного чи тваринного походження тощо) утворюють сліди в результаті взаємодії елементів матеріальної обстановки) або з'ясування родової, групової належності; для виявлення станів і властивостей складних утворень та об'єктів; для визначення механізму контактування тощо. Сутність цих різних спеціальних знань, методологію досліджень під час проведення комплексної експертизи, питання організації її проведення тощо,— розглянуто в монографії Е. Б. Сімакової-Єфремян, присвяченій методичним підходам до розв'язання завдань і процесуальним та організаційним проблемам комплексної експертизи як особливої форми комплексного (інтеграційного) підходу до застосування спеціальних знань у судочинстві ⁷²⁴.

Розвиток судової автотехнічної експертизи у класі інженерно-технічних досліджень останнім часом доволі тісно пов'язаний із використанням знань у галузі математичного моделювання. Так, упродовж декількох років кінця минулого й початку нинішнього століть розроблено методи, алгоритми та програмне забезпечення для оцінювання процесів зіткнення транспортних

⁷²³ Див.: Галузева науково-технічна програма С. 20.

⁷²⁴ Сімакова-Єфремян Е. Б. Знач. твір.

засобів. Базовими для створення комплексу програм, що реалізують це завдання, є проєкційно-мережеві методи (скінченних елементів і скінченних розбіжностей), методи й алгоритми розрахунку напружено-деформованого стану масивних тривимірних елементів конструкцій під дією статичних і динамічних навантажень, розроблення графічного програмного інтерфейсу з метою автоматизації процесів спілкування користувача з програмами моделювання. Науковці розробили програмний комплекс із виявлення причин утрати курсової стійкості руху під час гальмування за результатами дослідження гальмової системи пошкодженого автомобіля. На підставі створених математичних моделей вивчення даних щодо кількісного оцінювання гальмівних властивостей розраховують траєкторію руху автомобіля в конкретній дорожньо-транспортній ситуації. Крім того, активного розвитку набувають комплексні інженерно-транспортні, фототехнічні, відео- та звукозаписувальні дослідження, які дають змогу з'ясувати механізм дорожньо-транспортної події за допомогою відеозаписів із камер зовнішнього спостереження.

Інтеграція знань відбувається в судово-економічній експертизі та виявляється через її різновиди. Наприклад, на думку О. Р. Россинської та інших фахівців ⁷²⁵, судова економічна експертиза містить такі види: бухгалтерську, товарознавчу, фінансово-економічну ⁷²⁶. Судові економічні експертизи диференціюють також як бухгалтерську, фінансово-кредитну, фінансово-економічну ⁷²⁷; документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності; документів про економічну діяльність підприємств і організацій; документів фінансово-кредитних операцій; економічні дослідження, пов'язані з використанням прав на об'єкти інтелектуальної власності ⁷²⁸ тощо. Під час виконання економічних експертиз фахівці використовують загальні й окремі методи документальної перевірки, для чого необхідні знання бухгалтерського, банківського, податкового обліку, економічної (зовнішньоекономічної) діяльності підприємств, математики, інформатики тощо.

До проведення комплексних судових товарознавчих та інших видів експертиз (хімічних, біологічних, трасологічних, балістичних, технологічних тощо) часто застосовують загальний методичний підхід, коли на окремих етапах дослідження кожний із судових експертів вивчає відповідні

⁷²⁵ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза 224 с.

⁷²⁶ Див., наприклад: Михайлов В. А., Дубягин Ю. П. Назначение и производство судебной экспертизы в стадии предварительного расследования : учеб. пособ. Волгоград, 1991. 260 с. ; Ромашов А. М. Судебно-бухгалтерская экспертиза. Москва, 1981. 128 с.

⁷²⁷ Див.: Экспертизы у судебной практике С. 227—239.

⁷²⁸ Див.: Шерстюк В. Н. Указ. соч.

характеристики досліджуваного об'єкта, а за сукупністю встановлених ознак і здобутих результатів дослідження фахівці виокремлюють показники якості товару, відображають вплив цих показників на формування його вартості та на кінцевий результат (величину вартості) ⁷²⁹.

Науковці та практики обговорюють проблеми використання знань із галузі юриспруденції під час проведення судових експертиз узагалі й судово-економічної експертизи зокрема. Так, М. Я. Сегай та В. К. Стринжа підкреслюють, що на сучасному етапі розвитку судової експертизи склалися передумови для формування загального вчення про судово-експертну документалістику, яка вивчає закономірності утворення й пізнання наявної в документах інформації, що виникла в «ситуації позначення», яка в семантичній формі відображає соціально-економічні та правові відносини, досліджувані класом судово-економічних експертиз (судово-бухгалтерською, планово-економічною, фінансово-економічною) і класом, що тільки формується,— так званих *судово-правових експертиз* ⁷³⁰.

Практичний досвід дає нам змогу констатувати доволі непоодинокі випадки, коли на розв'язання судовим експертам ставлять питання щодо встановлення фактів порушень норм чинного законодавства в галузі економіки, безпеки життєдіяльності, охорони праці, техніки безпеки, інтелектуальної власності тощо, а також щодо визначення кола осіб, які допустили правопорушення, та ін. Це можна пояснити доволі складною й об'ємною регуляторною нормативно-правовою базою відносин у цих сферах. Через те, що приписи сучасних нормативних актів почасти не кореспондують один з одним і навіть інколи містять протилежні тлумачення, слідчому (судді) стає все складніше ухвалити правильне рішення для з'ясування істини у справі. Саме тому слідчі (судді) звертаються по допомогу до обізнаних осіб — фахівців у цих сферах, на жаль, забуваючи про те, що розв'язання правових питань не належить до компетенції експертів. Це змушує судового експерта згідно з вимогами процесуального законодавства або відмовитися від виконання дослідження, оскільки питання перебуває за межами його компетенції, або, якщо це можливо, переформулювати питання відповідно до меж спеціальних знань.

Певною мірою на практиці судові експерти розв'язують суміжні завдання, що виникають на межі юридичних і спеціальних знань. Тому важливо чітко відмежувати компетенції судового експерта від компетенцій особи

⁷²⁹ Див.: Основи судової експертизи : навч. посіб. ... 928 с.

⁷³⁰ Сегай М. Я., Стринжа В. К. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии). Киев, 1997. С. 16.

(органу), яка (який) проводить досудове розслідування чи судовий розгляд. Це, наприклад, стосується питань судової інженерно-транспортної експертизи щодо відповідності дій учасників дорожнього руху вимогам ПДР, визначення причиново-наслідкового зв'язку між діями водія та ДТП; судової експертизи в галузі охорони праці з оцінювання дій осіб щодо відповідності їх правилам техніки безпеки; судової економічної експертизи з питань визначення відповідності чинному законодавству відображення в податковому обліку податкових зобов'язань і податкового кредиту з податку на додану вартість, оформлення операцій з надання кредитів, а також решти видів експертиз, якими широко послуговуються в практиці розслідування й судового розгляду кримінальних, адміністративних, цивільних і господарських справ.

Коли, наприклад, на розв'язання судової автотехнічної експертизи виносять питання: «*Чи порушив Правила дорожнього руху водій?*», то (згідно з вимогами профільної Інструкції) після відповідних роз'яснень експерт має викласти його в редакції, що відповідає профільним Науково-методичним рекомендаціям⁷³¹, а саме: «*Чи відповідали дії водія технічним вимогам Правил дорожнього руху?*».

Сутність розв'язуваного експертом питання полягає в тому, що воно стосується меж спеціальних технічних знань експерта, а не аналізування об'єктивного боку складу злочину, кримінальна відповідальність за який передбачена ст. 286 КК України («Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами»). Тобто експерт не має компетенції встановити факт порушення правил безпеки руху конкретною особою. Він може визначити відповідність або невідповідність (із технічних позицій) дій водія Правилам дорожнього руху. Установлення ж факту порушення базується на правовому аналізуванні всіх обставин справи прокурором, слідчим або судом. Так, невживання водієм заходів до зниження швидкості руху транспортного засобу аж до повної його зупинки може бути пов'язане з тим, що водій у момент виникнення безпеки для руху перебував у неpritомному стані й не міг керувати своїми діями. Ці обставини встановлює й оцінює особа (орган), що призначила (призначив) експертизу, у сукупності з аналізуванням висновку експерта щодо відповідності (невідповідності) дій водія технічним вимогам ПДР.

⁷³¹ Про затвердження Інструкції ... та Науково-методичних рекомендацій ... судових експертиз та експертних досліджень URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.06.2020).

Ще один приклад. Підроблення документів містить склад злочину, кримінальна відповідальність за який передбачена ст. 366 КК України («Службове підроблення»). Саме тому розв'язання питання про з'ясування факту підроблення конкретного документа не належить до компетенції судового експерта. У межах спеціальних знань експерт розв'язує питання щодо визначення фактів і способів унесення змін у досліджуваний документ (підчисток, виправлень, дописування, переклеювання фотокарток, літер тощо) і виявлення їх первинного змісту. На підставі висновку судового експерта про факти та способи внесення змін у документи в сукупності з іншими фактичними даними й обставинами справи прокурор, слідчий або суддя встановлює факт службового підроблення документів.

Водночас варто зважати й на той факт, що в науковій літературі, особливо останнім часом, активно обговорюють питання щодо обґрунтувань виправданості використання саме судовим експертом юридичних знань. Так, А. О. Селіванов у низці публікацій наводить аргументи на користь необхідності запровадження в практику СЕД правової (юридичної) експертизи⁷³². На його думку, юридичну судову експертизу слід розуміти як експертне дослідження матеріальних і процесуальних ознак актів (документів), які підлягають дослідженню в суді за їх змістом і формою та ґрунтуються на висновках судових експертів, залучених судом (прокурором, слідчим), що допомагає суду досягти об'єктивності в доказуванні, дотримати принципів рівних можливостей у процесі, презумпції невинуватості, повноти дослідження прав сторін, забезпечити змагальність у доведенні дійсного стану фактів та захисту своїх прав і свобод. Однак законодавством України, зокрема ч. 1 ст. 242 КПК України «не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права»⁷³³. Ця норма свідчить про те, що в кримінальному провадженні є неприпустимим розв'язання судовим експертом правових питань: сьогодні такого виду (роду, класу) судової експертизи в розроблених класифікаціях не передбачено. Судову експертизу потрібно проводити винятково на базі

⁷³² Див.: Селіванов А. О. Проблеми запровадження в судовому процесі правової експертизи як умови досягнення об'єктивного та обґрунтованого судового рішення. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2002. Вип. 2. С. 167—170 ; Його ж. Проблема запровадження в судовий процес правової експертизи. *Право України*. 2002. № 8. С. 32—34 ; Його ж. Судова правова експертиза — шлях до істини в правосудді. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2003. № 4. С. 13—20.

⁷³³ Кримінальний процесуальний кодекс України *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 9—10, 11—12, 13. Ст. 88.

чинного законодавства. Із урахуванням зазначеного можна дійти висновку про те, що в межах судової експертизи (економічної, інженерно-транспортної, з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності, інтелектуальної власності та ін.) судовий експерт може аналізувати нормативно-правові акти тільки за умов, якщо правова складова таких досліджень не містить правового аналізу конкретних обставин справи (це є компетенцією органів досудового розслідування, суду), а охоплює коло питань щодо відповідності вимогам певних нормативно-правових актів, конкретних дій осіб або обставин справи, установлення яких потребує застосування спеціальних знань (з технічних, економічних та інших позицій).

Інтегрування знань різних галузей науки у судову експертизу можна простежити, аналізуючи формування нових видів експертиз. Наприклад, під час створення методик дослідження об'єктів інтелектуальної власності з метою з'ясувати відповідність певних зразків вимогам, які висувають до ліцензійної продукції, крім базових знань за спеціальністю «Інтелектуальна власність», застосовують методи криміналістичних (трасологічних, технічного дослідження документів тощо), комп'ютерно-технічних та інших видів експертиз.

Отже, на підставі зазначеного можна констатувати, що основні тенденції інтеграційних процесів у судовій експертизі виокремлюються в такі положення:

- глобалізація як будь-яке складне й багатоаспектне явище має певні наслідки. Особливе місце водночас належить впливу глобалізації на європейські інтеграційні процеси в судовій експертизі, які передусім виявляються через адаптацію законодавства України про судову експертизу до європейського законодавства, а крім того, через уніфікацію методик експертних досліджень для всіх судово-експертних установ шляхом їх акредитації відповідно до міжнародних стандартів якості;
- судова експертиза за своєю сутністю виникла й розвивається на підставі інтеграції знань різних наук — суспільних (юридичних, філософських), технічних і природничих, — тобто на впровадженні ідей та уявлень однієї галузі в іншу, використанні понятійного апарату, методів і засобів різних наук;
- комплексність (інтегрування) є однією з найголовніших складових утілення інтеграційних процесів у судову експертизу та наявна у будь-якому судово-експертному дослідженні. Проте, форми інтегрування є різними, що пов'язано із такими чинниками: взаємозв'язком і взаємодією знань різних за предметом дослідження та

типом наук; виникненням на перетині різних галузей знань суміжних дисциплін, які є фундаментом для виокремлення експертних спеціальностей, заснованих на базі інтегрування спеціальних знань; призначенням комплексів судових експертиз, проваджуваних за однією справою в межах предмета доказування; комплексними дослідженнями з однієї галузі знань у межах однієї експертизи; проведенням комплексних судових експертиз.

За результатами анкетування з'ясовано, що 78 % респондентів-експертів зазначили основною формою інтегрування під час проведення експертних досліджень комплексну експертизу; 12 % — призначення комплексу експертиз за однією справою (провадженням); 7 % — комплексні дослідження з однієї галузі знань у межах однієї експертизи; 3 % — експертні спеціальності, засновані на базі інтегрування різних спеціальних знань (транспортно-грасологічні дослідження тощо).

Багато науковців розглядали підстави використання комплексності в судовій експертизі у гносеологічному аспекті цієї проблеми. Водночас відзначали, що поняття «комплексна експертиза», «комплекс експертиз», «комплекс досліджень у межах однієї експертизи» гносеологічно рівнозначні, тому правильним рішенням є залучення під час проведення експертиз усіх трьох форм інтегрування. Зауважимо, що запропонований перелік форм інтегрування містить підстави різного рівня для виокремлення кожного з наведених понять. На нашу думку, сутність поняття «комплексна експертиза» має передусім процесуальний характер, хоча сама дефініція у процесуальному законодавстві України передбачена не в усіх видах судочинства. Поняття «комплекс експертиз» тісно пов'язане з методикою й тактикою розслідування різних видів злочинів, оскільки рекомендації щодо комплексів експертиз, які слід призначати за певною категорією злочинів, розроблено під час проведення наукових досліджень у галузі криміналістики з питань методики і тактики розслідування конкретних видів злочинів для підвищення ефективності виявлення, розслідування та розкриття протиправних діянь залежно від їх складу і криміналістичної характеристики. Щодо поняття «комплекс досліджень у межах однієї експертизи», то цей комплекс завжди присутній у будь-якому експертному дослідженні, яке проводять як у формі комплексної експертизи, так і однорідної. За результатами узагальнення експертної практики ми з'ясували, що комплекс досліджень у межах однієї експертизи є найпоширенішим видом інтегрування, адже в кожному висновку експерта спостерігаємо застосування комплексу методів відповідно до методики експертного дослідження.

Виокремлюючи форми інтегрування в судовій експертизі, необхідно спиратися на аналізування предмета, завдань, об'єктів, суб'єктів і методик комплексних досліджень, оскільки інтеграційні процеси реалізуються в розвитку судової експертизи саме за цими категоріями, які тісно взаємопов'язані та є елементами системи комплексних експертних досліджень.

Найскладнішим під час розроблення класифікацій судових експертиз є створення субпідрядної системи комплексних експертиз. Ця складність пов'язана з тим, що інтеграційним є не тільки об'єкт комплексної експертизи, а й її предмет, завдання, суб'єкт і сукупність методів (тобто спеціальні знання), які застосовують для розв'язання завдань комплексної експертизи шляхом їх інтегрування. Без інтеграції спеціальних знань виконання комплексної експертизи, а отже — пізнання об'єкта, — стає неможливим. Саме тому слід мати на увазі, що не тільки комплексний об'єкт зумовлює підстави для класифікації комплексних судово-експертних досліджень, а й суб'єкт (тобто розподіл першого рівня) має відбуватися на підставі виокремлення того суб'єкта (судового експерта), якому належить провідна роль у розв'язанні завдань комплексних судово-експертних досліджень.

На цьому підґрунті ми розробили багаторівневу класифікацію комплексних судових експертиз, здійснюваних як із залученням фахівців одного відомства, так і різних:

1. Комплексні дослідження матеріальних (матеріалізованих) об'єктів на підставі використання криміналістичних та інших спеціальних знань.

1.1. Комплексна судова почеркознавча та судово-технічна експертиза документів (дослідження: записів (підписів) за копіями документів; записів (підписів) із застосуванням попередньої технічної підготовки; дописування окремих рукописних записів, цифр, літер, коли тільки технічним дослідженням документа це встановити неможливо).

1.2. Комплексна судова технічна експертиза документів і комп'ютерно-технічна експертиза (дослідження документів, виконаних із застосуванням програмного забезпечення та комп'ютерного обладнання, коли тільки методами технічної експертизи документів це встановити неможливо).

1.3. Комплексна судово-трасологічна та судово-хімічна (біологічна, ґрунтознавча) експертиза (дослідження механізму виникнення слідів хімічної (біологічної, ґрунтової) природи, об'єктів, що їх залишили, належності частин об'єктів хімічної (біологічної, ґрунтової) природи до одного цілого, коли тільки трасологічними методами це встановити неможливо).

1.4. Комплексна судова балістична та матеріалознавча (біологічна) експертиза (дослідження слідів і обставин застосування вогнепальної зброї та боеприпасів).

1.5. Комплексна судово-балістична та судово-медична експертиза (дослідження слідів пострілу з вогнепальної зброї, що спричинили поранення (загибель) людини).

1.6. Комплексна судова вибухотехнічна та матеріалознавча експертиза (дослідження вибухових пристроїв; боєприпасів; вибухових речовин; засобів підриву; предметів, що імітують вибухові речовини та вибухові пристрої; інструментів; матеріалів і пристосувань, використаних під час їх виготовлення; обставин підготовки та вчинення вибуху).

1.7. Комплексна судова експертиза відео-, звукозапису (дослідження відеофонограм (фонограм) за допомогою застосування комплексу інженерно-технічних, фізико-математичних, інформаційних і лінгвістично-мовленнєвих технологій із метою виявити семантичний зміст відеофонограми (фонограми), ідентифікувати особу, а також схарактеризувати диктора за голосом і усним мовленням, установити немовленнєві джерела звукових сигналів, їх природу, характеристики й визначити ситуацію (її елементи), у якій вони утворилися).

1.8. Комплексна судова фототехнічна (портретна), комп'ютерно-технічна експертиза та експертиза відео-, звукозапису (дослідження предметів, ділянок місцевості, приміщення, особи тощо за зображеннями, зафіксованими на аналогових і цифрових носіях).

1.9. Комплексна судова транспортно-трасологічна та судово-медична експертиза (дослідження обставин ДТП, пов'язаних із визначенням механізму контактування транспортного засобу й пішохода; механізму травмування пішохода; осіб, що перебували за кермом, або пасажирів транспортного засобу).

1.10. Комплексна судова трасологічна, автотехнічна та металознавча експертиза (дослідження причин, характеру, механізму виникнення несправності (пошкодження) деталі, вузла транспортного засобу, часу їх виникнення щодо моменту ДТП, а також можливості їх виявлення до ДТП).

1.11. Комплексна судова експертиза факту контактної взаємодії (дослідження слідів та інших матеріальних і матеріалізованих носіїв інформації про контактну взаємодію).

2. Комплексна судова експертиза матеріальних і матеріалізованих носіїв інформації на підставі застосування інженерно-технічних та інших спеціальних знань.

2.1. Комплексна судова інженерно-транспортна, транспортно-трасологічна та автотоварознавча експертиза (дослідження технічного стану, характеристик транспортних засобів і механізму та причин їх пошкоджень, що впливають на придатність транспортних засобів до подальшої експлуатації;

визначення розміру матеріальної шкоди, завданої власникові транспортно-го засобу, через диференціювання пошкоджень від контактування кількох транспортних засобів між собою або з іншими перешкодами).

2.2. Комплексна судова пожежно-технічна й електротехнічна експертиза (дослідження взаємозв'язку (взаємозалежності) аварійного режиму в електроустановці та пожежонебезпечної події (пожежі)).

2.3. Комплексна судова пожежно-технічна й інженерно-транспортна експертиза (дослідження причинового зв'язку між виникненням пожежі на транспортному засобі та його технічним станом).

2.4. Комплексна судова пожежно-технічна й інженерно-технологічна експертиза (дослідження причиново-наслідкового зв'язку між виникненням і розвитком пожежі та порушенням технологічного процесу).

2.5. Комплексна судова пожежно-технічна та з дослідження обставин вибуху експертиза (дослідження причиново-наслідкових зв'язків пожежі з вибуховими явищами).

2.6. Комплексна судова пожежно-технічна, матеріалознавча та трасологічна експертиза (дослідження місця, часу виникнення пожежі та її тривалості за слідами пошкодження матеріалів, речовин і виробів).

2.7. Комплексна судова пожежно-технічна та медична експертиза (дослідження місця й часу виникнення пожежі за слідами впливу небезпечних чинників на тіло людини).

2.8. Комплексна судова пожежно-технічна та біологічна (хімічна) експертиза (дослідження причин утворення джерела запалювання мікробіологічної (хімічної) природи).

2.9. Комплексна судова електротехнічна та трасологічна експертиза (дослідження механізму впливу сторонніх предметів на елементи електроустановки, електротехнічного виробу).

2.10. Комплексна судова електротехнічна та судово-медична експертиза (дослідження механізму травмування людини небезпечними чинниками електричної природи).

2.11. Комплексна судова з охорони праці, безпеки життєдіяльності та електротехнічна експертиза (дослідження впливу на умови праці, середовище життєдіяльності людини небезпечних чинників електричної природи).

2.12. Комплексна судова з охорони праці, безпеки життєдіяльності та пожежно-технічна експертиза (дослідження впливу небезпечних чинників пожежі на людину в умовах праці або іншої сфери життєдіяльності).

2.13. Комплексна судова будівельно-технічна та пожежно-технічна експертиза (дослідження осередку пожежі на об'єкті нерухомості (будівництва);

визначення ступеня вогнестійкості будівель, споруд і меж вогнестійкості їх конструктивних елементів; дослідження відповідності технічного стану об'єкта нерухомості протипожежним нормам; визначення вартості об'єктів нерухомості разом із засобами протипожежного захисту).

2.14. Комплексна судова будівельно-технічна, у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності експертиза (дослідження причин нещасного випадку (аварії) на будівництві, під час експлуатації об'єкта будівництва; дослідження причинового зв'язку між діями посадових та інших осіб будівельної (експлуатаційної) організації (підприємства) під час будівництва (або технічній експлуатації) будівельного об'єкта й нещасним випадком; дослідження причинового зв'язку між відхиленням від вимог технічних норм, проєктів, технології виконання будівельних робіт, незадовільним (аварійним) технічним станом будівельних конструкцій у процесі будівництва чи експлуатації будівельних об'єктів і нещасним випадком (аварією)).

2.15. Комплексна судова будівельно-технічна й електротехнічна експертиза (дослідження технічних причин виникнення аварій (аварійних ситуацій) електротехнічних мереж та устаткування на об'єкті нерухомості (будівництва); дослідження відповідності технічного стану будівельного об'єкта технічним нормам і правилам улаштування електроустановок; визначення вартості об'єктів нерухомості разом із системами електропостачання).

2.16. Комплексна судова будівельно-технічна та товарознавча експертиза (дослідження якості, обсягів і вартості виконаних будівельних робіт, зважаючи на використані матеріали, вироби й конструкції (їх вид, марку та вартість); диференціювання об'єкта за належністю до рухомого чи нерухомого майна).

2.17. Комплексна судова будівельно-технічна, технологічна та біологічна (хімічна) експертиза (дослідження виду будівельного матеріалу, будівельної конструкції; дослідження способу чи технології виготовлення виробу, конструкції; установлення загальної родової чи групової належності (за природою, способом виготовлення, типорозміром, призначенням, складом тощо) виробів із будівельних матеріалів, конструкцій; дослідження природи, характеру (біологічної, фізичної, хімічної) пошкоджень (руйнувань) і дефектів будівельних матеріалів, конструкцій (зокрема, металевих); визначення розміру збитку, завданого власникові будівельного об'єкта внаслідок пошкодження біологічної (фізичної, хімічної тощо) природи).

2.18. Комплексна судова будівельно-технічна та економічна експертиза (дослідження відповідності вартості різного роду будівельних робіт, їх обсягів фактичному витрачання коштів, відображеному в бухгалтерському обліку, договірній і проєктно-кошторисній документації).

3. Комплексна судова економічна та товарознавча (матеріалознавча та ін.) експертиза.

3.1. Комплексна судова економічна, товарознавча та матеріалознавча експертиза (дослідження документальної й нормативної обґрунтованості здійснення господарської та фінансово-економічної діяльності підприємств і організацій усіх форм власності, пов'язаної з придбанням та реалізацією товарно-матеріальних цінностей, нарахуванням податків і обов'язкових платежів до бюджету під час продажу або імпортування конкретних видів товарів).

3.2. Комплексна судова економіко-технологічна експертиза (дослідження фінансових наслідків порушень технологічного процесу виробництва або технологічних аварій).

3.3. Комплексна судова товарознавча та матеріалознавча (біологічна) експертиза (дослідження споживчих властивостей готової продукції, умов і чинників, що впливають на формування показників якості й вартості товарів народного споживання; дослідження природи сировини, домішок і властивостей матеріалів пакування, використаних для виготовлення готової продукції, з метою визначити якість і вартість товару).

3.4. Комплексна судова товарознавча та трасологічна експертиза (дослідження впливу пошкоджень (механічних та інших) на якість і вартість товарів народного споживання, обладнання, машин тощо; відповідність пакування (маркування) товару нормативним вимогам).

3.5. Комплексна судова товарознавча та балістична експертиза (дослідження якості й вартості зброї та набоїв (боєприпасів) із урахуванням їх технічного стану й дефектів).

3.6. Комплексна судова товарознавча та інженерно-технічна експертиза (дослідження споживчих властивостей (якості, вартості) електропобутових товарів, приладдя, обладнання, теле-, відео-, радіоелектронної техніки, засобів зв'язку тощо з урахуванням їх технічного стану й експлуатаційних дефектів).

3.7. Комплексна судова товарознавча та технологічна експертиза (дослідження якості й вартості товарів, напівфабрикатів і сировини з урахуванням відповідності їх вимогам технології виробництва, зберігання та наявності виробничих дефектів).

4. Комплексна судова експертиза об'єктів інтелектуальної власності та комп'ютерно-технічна.

4.1. Комплексна судова експертиза, пов'язана з дослідженням комп'ютерних програм і компіляцій даних (дослідження відповідності програмних продуктів, установлених на жорсткі магнітні диски або на змінні носії

інформації, вимогам до ліцензійного програмного забезпечення; визначення наявності авторських програмних пакетів або їх складових у наданому для дослідження програмному забезпеченні).

5. Комплексна судова психологічна та медична (психіатрична й інша) експертиза.

5.1. Комплексна судова психолого-психіатрична експертиза (дослідження нозологічної природи та ступеня вираженості психічних відхилень і їх впливу на психічну діяльність особи).

5.2. Комплексна судова медична, психіатрична та психологічна (сексолого-психологічна) експертиза (дослідження впливу психічної діяльності людини, яка страждає на розлади в галузі сексуального розвитку, на її поведінку).

5.3. Комплексна судова медико-психологічна експертиза (дослідження виявів, характеру та взаємодії психологічних і соматопатологічних чинників певної нозологічної належності, що відображаються в особливостях психічної діяльності людини).

5.4. Комплексна судова психологічна й інженерно-технічна експертиза (дослідження взаємозв'язку між виникненням дорожньо-транспортної події, надзвичайної події техногенного характеру й індивідуально-психологічними особливостями поведінки людини в цих умовах).

5.5. Комплексна судова психолого-почеркознавча експертиза (дослідження взаємозв'язку між індивідуально-психологічними особливостями, емоційним станом людини, яка написала рукописний текст, і їх відображенням у рукописному тексті).

5.6. Комплексна судова психолого-лінгвістична експертиза (дослідження взаємозв'язку мовленнєвої діяльності людини з індивідуально-психологічними особливостями й емоційним станом особи (аудиторії)).

5.7. Комплексна судова психолого-мистецтвознавча експертиза (дослідження впливу на соціально-психологічні особливості особи споживача наявної в друкованій, аудіо-, відеопродукції тощо інформації еротичного, порнографічного характеру, або такої, що пропагує культ насильства та жорстокості).

Цей перелік не є вичерпним і може бути вдосконалений із розвитком інтеграційних процесів у судовій експертизі.

Висновки за розділом 27

Отже, аналіз впливу інтеграційних процесів у судовій експертизі на розроблення її класифікацій дав змогу розробити першу в теорії судової експертизи класифікацію комплексних судово-експертних досліджень. Маємо

констатувати, що ця класифікація ґрунтується на правилах розподілу понять та експертної практики, на найбільш поширених категоріях комплексних досліджень. Її можна вдосконалювати паралельно подальшому розвитку судової експертизи. Розподіл комплексних судових експертиз здійснено без урахування такої категорії, як клас, оскільки сам характер комплексних досліджень не дає змоги застосувати цей рівень. Розроблена класифікація позитивно позначиться на розвитку теоретичних основ судової експертизи і, як результат,— на практиці проведення конкретних видів комплексних експертиз, а також сприятиме формуванню методичної бази комплексних судово-експертних досліджень.

Обов'язковою умовою розроблення класифікації судової експертизи є врахування основних принципів побудови класифікацій. Варто пам'ятати, що утворення нової класифікаційної категорії в судовій експертизі не може відбуватися без вироблення чітких уявлень про предмет, завдання, об'єкти, методи й суб'єктів цих досліджень.

Щодо офіційно-організаційних форм закріплення нових видів (класів, родів) судових експертиз, то їх поява в нормативних документах, які передбачають класифікаційні аспекти, має відбуватися лише за умови розроблення прийнятних науково-обґрунтованих положень цих категорій. Це стосується вироблення положень про предмет, об'єкти досліджень, завдання й орієнтовні переліки розв'язуваних питань і рекомендацій із загальних методичних підходів до їх розв'язання.

Найскладнішим під час розроблення класифікацій судових експертиз є створення субпідрядної системи комплексних експертиз. Ця складність пов'язана із тим, що інтеграційним є не тільки об'єкт комплексної експертизи, а й її предмет, завдання, суб'єкт і сукупність методів (тобто спеціальні знання), які застосовують для розв'язання завдань комплексної експертизи шляхом їх інтегрування. Без інтеграції спеціальних знань виконання комплексної експертизи (отже — пізнання об'єкта) стає неможливим. Саме тому слід мати на увазі, що не тільки комплексний об'єкт зумовлює підстави для класифікації комплексних судово-експертних досліджень, а й суб'єкт (тобто розподіл першого рівня) має відбуватися на підставі виокремлення того суб'єкта (судового експерта), якому належить провідна роль у розв'язанні завдань комплексних судово-експертних досліджень. На цьому підґрунті ми розробили багаторівневу класифікацію комплексних судових експертиз, здійснюваних як із залученням фахівців одного відомства, так і різних.

Висновки

1. Класифікація судових експертиз має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Класифікувати експертизи — це розподілити їх на структурні елементи, визначити зв'язок і відмінності окремих класів, родів, видів і підвидів експертиз.

Від правильного визначення роду й виду судової експертизи та її можливостей залежать безпомилкове призначення експертизи, вибір експертної установи й експерта, а відтак — належне використання експертизи у процесі судочинства. Класифікація судових експертиз — це сформована наукою та практикою система уявлень про галузь експертного знання. Наука виявляє об'єктивні критерії, що дають змогу виокремити наукові знання, які використовують у судочинстві як спеціальні. Практика зумовлює структурні елементи, що сприяють реалізації наукових знань в експертній діяльності.

Існують різні підстави для класифікації судових експертиз, зокрема — організаційно-процесуальні, науково-методичні й інші (залежно від того, теоретичні чи практичні завдання потрібно розв'язати та хто має їх розв'язувати). Найбільшого поширення в науці набула позиція, відповідно до якої судові експертизи класифікують за двома основними аспектами: організаційно-процесуальним та за характером спеціальних знань (на таких підставах, як предмет, завдання, об'єкт і метод).

Класифікація за характером спеціальних знань має чотири рівні: класи, роди, види, підвиди.

Класом експертиз є експертні дослідження, об'єднанні спільністю спеціальних знань, що слугують джерелом формування теоретичних і методичних основ судових експертиз та об'єктів, які досліджують на базі цих знань.

Рід експертиз — множина експертиз певного класу, об'єднана загальним для них предметом, об'єктом, методикою експертного дослідження й відповідною галуззю науки про судову експертизу.

Вид експертиз — підмножина експертиз певного роду, яка відрізняється специфікою предмета дослідження (експертних завдань) у загальному для роду об'єкті, особливими методиками та завданнями дослідження.

Підвиди експертиз — складові виду, що відрізняються завданнями, характерними для предмета цього виду експертизи, і комплексами методів дослідження окремих об'єктів.

Під час класифікації судової експертизи за класами, родами, видами й підвидами застосовано такі правила розподілу обсягу поняття:

- розподіл має бути розмірним, тобто повинні бути перераховані всі види діленого поняття;
- розподіл слід робити тільки за однією підставою, тобто у процесі розподілу обрана ознака має залишатися такою самою й не підмінюватися іншою ознакою;
- учасники розподілу не повинні містити один одного, тобто конкретний предмет або явище мають перебувати тільки в обсязі одного видового поняття й не належати до обсягу іншого видового поняття;
- розподіл має бути безперервним, тобто у процесі розподілу слід переходити до найближчих видів, не пропускаючи їх.

2. У судово-почеркознавчій експертизі, яка традиційно є самостійним родом у межах класу криміналістичних експертиз, сьогодні існує чітка система розв'язуваних завдань, об'єктів дослідження й експертних методик, призначених для вирішення експертних завдань. Елементами цього роду експертизи є певні види експертизи, які різняться за об'єктом (видом рукописів), розв'язуваними завданнями й методиками дослідження.

Підвид судово-почеркознавчої експертизи — це складова її виду, що відрізняється не тільки за розв'язуваними завданнями та видом рукопису, а й за обсягом почеркового об'єкта, умовами його виконання й іншими чинниками, які впливають на процес письма, а також за відповідними методиками дослідження.

Залежно від об'єкта дослідження судові почеркознавчі експертизи розподіляються:

- за складом (текст і короткий рукописний запис можуть мати літерний, цифровий або змішаний (літери і цифри) склад; підпис може бути літерної, безлітерної або змішаної транскрипції);
- за обсягом (текст великого, середнього, малого обсягу; короткий запис; підпис може бути неінформативним, малоінформативним та інформативним);
- за умовами виконання (рукописи, виконані у звичних умовах; рукописи, виконані в незвичних умовах, не пов'язаних зі зміною свого почерку; рукописи, виконані в незвичних умовах, пов'язаних зі зміною свого почерку).

Види судово-почеркознавчої експертизи:

- дослідження текстів (літерних і цифрових);
- дослідження підписів;
- дослідження коротких записів.

3. Виокремлення роду судової лінгвістичної експертизи, яку сьогодні вважають складовою класу криміналістичних експертиз (як засобу використання спеціальних знань у галузі лінгвістики) потребує визначення її місця у класифікації судової експертизи та розроблення нових і вдосконалення наявних методик дослідження писемного й усного мовлення.

За видами судову лінгвістичну експертизу мовлення можна диференціювати залежно від об'єкта: писемне або усне мовлення. Розвиток лінгвістичної експертизи мовлення супроводжується низкою проблем методологічного й організаційного характеру.

Лінгвістична експертиза мовлення розподіляється на два види:

- авторознавчу експертизу писемного мовлення;
- семантико-текстуальну експертизу усного та писемного мовлення.

Лінгвістичну експертизу усного мовлення розподіляють на три підвиди:

- експертиза з ототожнення особи за лінгвістичними ознаками усного мовлення;
- експертиза щодо визначення типу висловлювання (спонтанне, неспонтанне мовлення, читання тексту тощо);
- експертиза щодо визначення в мовленні ознак імітування, рідної мови тощо.

Дискусійним є питання щодо належності судової лінгвістичної експертизи мовлення (семантико-текстуальної) до класу криміналістичних експертиз, які базуються на даних криміналістики.

4. Судову технічну експертизу документів (як роду у класі криміналістичних експертиз) можна класифікувати в наведений спосіб.

Вид — експертиза реквізитів документів за підвидами:

- експертиза зі з'ясування підчисток, травлення, змивання, дописування, додруковування, заміни фото;
- експертиза із визначення змісту залитих, замазаних текстів, вицвілих, слабовидимих або невидимих текстів, способів нанесення відтисків печаток (штампів), з'ясування тексту обгорілих (згорілих) документів, визначення монтажу документа;
- експертиза з ідентифікації приладів письма; з ідентифікації особи, яка надрукувала текст чи виготовила кліше; з'ясування цілого за частинами документа;
- експертиза із визначення послідовності нанесення штрихів.

Вид — експертиза матеріалів документів за підвидами: експертиза зі з'ясування якісного й кількісного складу матеріалів документів (паперу, матеріалів письма, друку та штампів (печаток, факсиміле), клеїв, полімерних матеріалів), елементний склад матеріалів (усіх згаданих).

Вид — експертиза друкарських форм та інших засобів виготовлення документів за підвидами:

- експертиза із визначення особливостей виготовлення друкарських форм і відображення їх у відтисках (відбитках) друкованих документів;
- експертиза зі з'ясування типу, системи, моделі й інших характеристик друкованої продукції, ідентифікація їх за відтисками друку;
- експертиза із визначення первинного тексту документів, виконаних на друкарській машинці;
- експертиза зі з'ясування типу й ідентифікація засобів поліграфії (документів), виготовлених за допомогою комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки;
- експертиза із визначення давності виготовлення документа;
- експертиза зі з'ясування способу друку документа (високий, плоский, глибокий) і їх різновидів;
- експертиза із визначення елементів захисту документа.

Основним критерієм належності технічних експертиз документів до певних родів і видів (підвидів) є характеристики й ознаки об'єктів дослідження.

5. Судова експертиза зброї є родом у класі криміналістичних експертиз.

У роді експертизи зброї виокремлюють такі види:

- експертиза стрілецької вогнепальної зброї та конструктивно схожих із нею виробів, бойових припасів до стрілецької зброї та конструктивно схожих із ними виробів;
- експертиза слідів зброї, слідів пострілу та ситуаційних обставин пострілу;
- експертиза холодної зброї та конструктивно схожих із нею виробів;
- експертиза зброї з некінетичним принципом ураження та конструктивно схожих із нею виробів (об'єкти: пристрої для розпилювання газу (аерозольні балончики, пристрої дозованого аерозольного розпилювання на базі одноразових малогабаритних балончиків (БАМів, або БАМПів), окрім газо-шумових пістолетів і револьверів, і конструктивно схожі із ними вироби; електрошокери; конструктивно схожі із ними електророзрядні пристрої; струменеві вогнемети та конструктивно схожі з ними вироби; зброя на базі лазерного

випромінювання; звукова (акустична) зброя; мікрохвильова електромагнітна зброя тощо);

- експертиза гранатометів;
- експертиза ракетної, артилерійської зброї.

Під час подальшої класифікації експертизи зброї слід також мати на увазі перспективні напрями дослідження зброї, заснованої на інших фізичних принципах ураження біологічних об'єктів або матеріальних цілей.

6. Судову трасологічну експертизу можна класифікувати у такий спосіб:

- клас: судова криміналістична експертиза;
- рід: судова трасологічна експертиза;
- вид: експертиза слідів людини;
- підвиди:
 - експертиза слідів папілярних узорів пальців і долонь рук (дактилоскопічна експертиза), слідів тильної сторони кисті руки, нігтів тощо;
 - експертиза слідів босих ніг (слідів папілярних узорів пальців та стопи ніг);
 - експертиза слідів лоба, носа, губ, вух, ліктів, колін тощо;
 - експертиза слідів одягу (рукавичок, панчіх, шкарпеток тощо);
 - експертиза слідів зубів;
 - експертиза слідів взуття;
 - експертиза слідів протезів (ніг, рук, зубів);
 - експертиза слідів динамічного стереотипу (рухових навичок) людини (за вузлами і петлями, ручними і зварювальними швами тощо);
- вид: експертиза слідів знарядь зламу, інструментів, виробничого обладнання (механізмів, агрегатів);
- підвиди:
 - експертиза слідів на замках (циліндрових, сувальдних, кодових, магнітних, гвинтових, рейкових, комбінованих тощо) та інших запірних пристроях;
 - експертиза слідів на пломбувальних і запірно-пломбувальних пристроях (канатних (тросових), стрижневих (болтових), замкових, дровових, стрічкових, плівкових, комбінованих тощо);
 - експертиза слідів зміни маркувальних (рельєфних) позначень (на металевих, полімерних, дерев'яних, скляних виробках);
- вид: експертиза слідів транспортних засобів (слідів шин, коліс тощо);
- вид: експертиза нашарувань на об'єктах (грунту, фарби, плям зелені, рідини тощо);
- вид: експертиза пошкоджень на об'єктах;

- вид: експертиза слідів розділення цілого на частини (слідів розділення монолітного цілого, складового цілого й комплектного цілого);
- вид: експертиза слідів тварин (слідів ніг (лап, копит), підків, зубів (дзьоба), рогів тощо);
- вид: експертиза слідів тавра.

7. У класі криміналістичних експертиз пропонуємо класифікувати рід вибухотехнічної експертизи за такими видами:

- експертиза вибухових речовин, продуктів вибуху й пострілу;
- експертиза вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху;
- експертиза обставин і механізму техногенних вибухів.

Диференціювання вибухотехнічної експертизи за видами дає змогу вдосконалити практику призначення й виконання досліджень та активно розвивати новий вид судової експертизи обставин і механізму техногенних вибухів. Слід зауважити, що належність експертизи цього виду до класу криміналістичних експертиз має дискусійний характер, оскільки, на думку певного кола науковців, цей вид експертизи належить до класу інженерно-технічної.

8. У класі криміналістичних експертиз виокремлено такі роди:

- фототехнічна експертиза (яка містить вид — експертиза фотозображень і технічних засобів їх виготовлення);
- фотопортретна експертиза (яка містить вид — експертиза з ідентифікації особи за ознаками зовнішності за матеріальними зображенням);
- експертиза голографічних зображень.

9. Експертиза відео-, звукозапису є родом у класі криміналістичних експертиз і розподіляється на такі види:

- експертиза матеріалів та засобів відео-, звукозапису (основними завданнями цієї експертизи є з'ясування технічних умов і технології отримання відео-, звукозапису);
- експертиза диктора за фізичними параметрами усного мовлення, акустичних сигналів і середовищ. Основними завданнями цієї експертизи є ототожнення особи за фізичними параметрами голосу;
- лінгвістична експертиза усного мовлення.

10. У класі криміналістичних експертиз сформувався рід експертизи матеріалів, речовин і виробів, до якого належать 13 видів (один з яких має один підвид експертизи):

- експертиза лакофарбових матеріалів і покриттів;
- експертиза полімерних матеріалів, пластмас і виробів з них;
- експертиза волокнистих матеріалів і виробів з них;

- експертиза нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів;
- експертиза скла, кераміки та виробів з них;
- експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів;
- експертиза спиртовмісних сумішей;
- експертиза ґрунтів;
- експертиза металів і сплавів та виробів з них (зокрема, металографічна експертиза);
- експертиза наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі (підвид — експертиза наявності пестицидів у навколишньому середовищі);
- експертиза речовин хімічних виробництв і спеціальних хімічних речовин;
- експертиза харчових продуктів;
- експертиза сильнодіючих і отруйних речовин.

Під час роботи над цією темою вдосконалено найменування деяких видів експертиз, що знайшло відображення у наведеній вище класифікації.

11. Судову біологічну експертизу виокремлено як рід у класі криміналістичних експертиз. Цей рід розподіляється за такими видами:

- судова ботанічна експертиза (об'єктів рослинного походження);
- судово-зоологічна експертиза (об'єктів тваринного походження).

Наведені види можуть розподілятися на підвиди залежно від класифікації галузей ботаніки та зоології. На підставі цього виокремлюють також судово-експертні спеціальності. Слід зауважити, що належність експертизи цього виду до класу криміналістичних має дискусійний характер, оскільки, на думку певного кола науковців, цей вид експертизи належить до окремого класу.

12. Інженерно-транспортна експертиза є родом у класі інженерно-технічних експертиз і розподіляється на види й підвиди. Із урахуванням видів транспорту та характеру розв'язуваних завдань запропоновано таку класифікацію інженерно-транспортних експертиз за видами (підвидами):

- судова автотехнічна експертиза (підвиди: судова експертиза обставин і механізму ДТП, судова експертиза технічного стану колісних і гусеничних ТЗ);
- судова експертиза деталей ТЗ;
- судова транспортно-трасологічна експертиза;
- судова залізнично-транспортна експертиза (основні положення цієї експертизи наведено у розділі 13 цієї роботи);

- судова електротранспортна експертиза (підвиди: судова експертиза технічного стану електротранспорту; судова експертиза інженерного обладнання контактної лінії тролейбуса (трамвая); судова експертиза рейкової колії (стрілочного переводу) трамвая).

13. залізнично-транспортну експертизу запропоновано вважати окремим видом роду інженерно-транспортних експертиз, що належить до класу інженерно-технічних експертиз, виокремлено чотири підвиди залізнично-транспортних експертиз: технічного стану рухомого складу; технічного стану залізничної колії; технічного стану пристроїв керування рухом; обставин і механізму ЗТП.

14. Будівельно-технічна, оціночно-будівельна, земельно-технічна та оціночно-земельна експертизи є окремими родами класу інженерно-технічних експертиз.

У роді будівельно-технічної експертизи виокремлено вид: експертиза об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій і відповідних документів.

У роді оціночно-будівельної експертизи виокремлено такі види:

- експертиза з оцінки об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій і відповідних документів, які містять інформацію про визначення вартості об'єкта оцінки.
- експертиза із визначення вартості (ринкової, ліквідаційної та ін.) будівель і споруд.

У роді земельно-технічної експертизи виокремлено вид: експертиза із визначення відповідностей нормам і правилам фактичного розташування будівель, споруд та інших об'єктів щодо меж земельних ділянок, визначення порядку користування земельними ділянками.

У роді оціночно-земельної експертизи виокремлено вид: експертиза зі з'ясування ринкової вартості земельних ділянок різного цільового призначення.

Ураховуючи зазначене вище, названі роди експертиз мають доволі складну й різноманітну систему підвидів.

Так, в оціночно-будівельній експертизі можна виокремити такі підвиди експертиз:

- квартир;
- житлових будинків, господарських будівель і споруд;
- домоволодінь;
- будівель тимчасового проживання;
- індивідуальних гаражів;

- колективного гаражного будівництва;
- будинків дитячих дошкільних закладів;
- будинків навчальних закладів;
- будинків і споруд для охорони здоров'я та відпочинку;
- фізкультурно-оздоровчих і спортивних будинків та споруд;
- культурно-видовищних будинків, закладів дозвілля та культурних закладів;
- будинків для підприємств торгівлі та громадського харчування;
- будинків підприємств побутового обслуговування;
- будинків закладів соціального захисту населення;
- будинків науково-дослідних установ, проектних і громадських організацій та управлінь;
- будівель для транспорту, призначених для безпосереднього обслуговування населення;
- будинків для комунального господарства;
- багатофункційних будинків і комплексів, що мають приміщення різного призначення.

15. Дорожньо-технічна експертиза є родом у класі інженерно-технічних експертиз. Так само цей рід можна розподілити на два основні види:

- дорожньо-технічна експертиза, пов'язана із безпекою дорожнього руху (дослідження техніко-експлуатаційного стану складових автомобільної дороги (вулиці), розташування й експлуатаційного стану технічних засобів та інженерного облаштування щодо їх впливу на безпеку дорожнього руху);
- дорожньо-технічна експертиза, пов'язана із будівництвом доріг (дослідження відповідності робіт із будівництва, реконструкції, ремонту, експлуатаційного утримання складових автомобільної дороги, технічних засобів та інженерного облаштування вимогам безпеки руху).

16. Судова електротехнічна експертиза є родом у класі інженерно-технічної. Судові електротехнічні експертизи доцільно класифікувати за видами у такий спосіб:

- експертиза із визначення технічних обставин електротравмування (в електроустановках до 1000 В і вище 1000 В);
- експертиза зі з'ясування обставин зовнішнього впливу на прилади обліку електричної енергії;
- експертиза із визначення достовірності й обставин обліку електричної енергії в електроустановках споживачів;

- експертиза зі з'ясування за елементами електроустановок ознак аварійних (нештатних) режимів обставин виникнення таких режимів;
- експертиза із визначення обставин і наслідків зовнішнього негативного впливу на електроустановку споживача, що є об'єктом нерухомості;
- експертиза зі з'ясування функційного призначення електротехнічного виробу та визначення його технічних характеристик (найменування, марки тощо).

17. Судова інженерно-екологічна експертиза є родом у класі інженерно-технічної.

Рід судових інженерно-екологічних експертиз доцільно класифікувати за видами у такий спосіб:

- за довкіллям, де спричинено шкоду (атмосфера, біосфера, гідросфера, надра, ґрунт тощо);
- за галуззю господарства, якому завдано шкоду (сільське господарство, важка промисловість, видобувна промисловість, будівництво тощо);
- за характером виникнення надзвичайної техногенної ситуації (у процесі виробничої діяльності, унаслідок техногенної аварії);
- за класифікацією небезпечності речовин, що забруднюють навколишнє середовище.

18. Експертизи з безпеки життєдіяльності й охорони праці є родом у класі інженерно-технічних експертиз. Цей рід доцільно класифікувати за видами експертиз у такий спосіб:

- з охорони праці (випадки, пов'язані з виконанням трудових обов'язків);
- з безпеки життєдіяльності (випадки, не пов'язані з виконанням трудових обов'язків) тощо.

Подальший розподіл за підвидами класифіковано за місцем виникнення нещасного випадку, характером виконуваних робіт, галуззю господарства (виробництва), відповідно:

- на підприємстві, в установі, організації; у побуті; під час відрядження, виконання підрядних робіт тощо;
- під час виконання робіт з підвищеною небезпекою; під час виконання робіт, що не належать до категорії робіт з підвищеною небезпекою; під час застосування (використання) устаткування чи механізмів підвищеної небезпеки тощо;

- у будівництві; у сільському господарстві; пов'язані з електробезпекою; деревообробна промисловість; видобувна промисловість; підприємства загальноекономічної діяльності тощо.

Пожежно-технічна експертиза є родом у класі інженерно-технічних експертиз. Цей рід доцільно класифікувати за видами (підвидами) у такий спосіб:

- експертиза обставин виникнення та розвитку пожежі (за місцем пожежі: на відкритому просторі, у приміщеннях, транспортних засобах, на промислових об'єктах і в житлових приміщеннях);
- експертиза протипожежного стану об'єкта.

Гірничотехнічна експертиза є родом у класі інженерно-технічних експертиз. Цей рід доцільно класифікувати за видами у такий спосіб:

- за місцем виникнення нещасного випадку;
- за сферою нормативного регулювання;
- за характером виконуваних робіт.

19. Комп'ютерно-технічна та телекомунікаційна експертизи — самостійний рід судових експертиз, що належить до класу інженерно-технічних, який розподіляється на види у такий спосіб:

- експертиза комп'ютерної техніки;
- експертиза програмних продуктів.
- експертиза телекомунікаційних систем (обладнання) і засобів.

Водночас родова класифікація на підставі забезпечувальних компонент будь-якого комп'ютерного засобу (апаратного або технічного, програмного й інформаційного забезпечення) дає змогу виокремити такі види експертиз у роді:

- апаратно-комп'ютерна;
- програмно-комп'ютерна;
- інформаційно-комп'ютерна (даних);
- комп'ютерно-мережева.

20. Зважаючи на предмет, завдання, об'єкти й методи експертного дослідження, на рівні класу судово-економічної експертизи запропоновано виокремити такі роди:

- експертизу стану бухгалтерського обліку;
- експертизу з оподаткування;
- фінансово-кредитну експертизу;
- експертизу фінансового стану підприємств;
- експертизу оплати праці;
- експертизу з визначення розміру пенсійних виплат;

- експертизу цільового використання бюджетних коштів;
- експертизу операцій з цінними паперами;
- експертизу розрахунків під час приватизації й оренди;
- експертизу розрахунків частки майна в разі виходу учасника зі складу засновників;
- експертизу розрахунків недоотриманого доходу й упущеної вигоди.

На рівні родів судово-економічної експертизи запропоновано виокремити наведені далі види (підвиди) судово-економічної експертизи.

1) Експертиза стану бухгалтерського обліку:

- експертиза стану обліку операцій з активами підприємства;
- експертиза стану дебіторської та кредиторської заборгованості;
- експертиза стану розрахунків з бюджетом і позабюджетними фондами.

2) Експертиза з оподаткування:

- експертиза прямих податків;
- експертиза непрямих податків;
- експертиза інших обов'язкових платежів.

3) Фінансово-кредитна експертиза:

- експертиза документальної обґрунтованості видачі кредитів;
- експертиза з визначення заборгованості за кредитами;
- експертиза цільового використання кредитів.

4) Експертиза фінансового стану підприємств:

- експертиза з визначення показників оцінювання ліквідності, фінансової стійкості, рентабельності;
- експертиза бізнес-планів.

5) Експертиза оплати праці:

- експертиза операцій із нарахування та виплати заробітної плати;
- експертиза з визначення індексації заробітної плати й інших компенсаційних виплат.

6) Експертиза з визначення розміру пенсійних виплат:

- експертиза з визначення розміру пенсійних виплат за віком на загальних умовах;
- експертиза з визначення розміру пенсійних виплат з інвалідності;
- експертиза з визначення розміру пенсійних виплат у разі втрати годувальника;
- експертиза з визначення розміру пенсійних виплат за вислугу років;
- експертиза з визначення розміру пенсійних виплат окремим категоріям пільговиків.

7) Експертиза цільового використання бюджетних коштів:

- експертиза цільового використання бюджетних коштів бюджетними організаціями;
- експертиза цільового використання бюджетних коштів, наданих не-бюджетним організаціям для виконання державних програм і замовлень.

8) Експертиза операцій із цінними паперами:

- експертиза операцій, що пов'язані з емісією цінних паперів;
- експертиза операцій, що пов'язані з обігом цінних паперів.

9) Експертиза розрахунків під час приватизації й оренди:

- експертиза розрахунків під час приватизації;
- експертиза операцій оренди.

10) Експертиза розрахунків частки майна в разі виходу учасника зі складу засновників:

- експертиза розрахунків частки майна в разі виходу учасника зі складу засновників;
- експертиза розрахунків частки майна в разі виходу учасника зі складу засновників з урахуванням ринкової вартості основних засобів товариств.

11) Експертиза розрахунків недоотриманого доходу й упущеної вигоди:

- експертиза з визначення вартості втрачених активів;
- експертиза з визначення недоотриманих доходів.

21. Судова товарознавча експертиза є окремим класом судової експертизи. Станом на час написання цієї праці в Україні налічується 5 родів судової товарознавчої експертизи:

- із визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів;
- із визначення вартості КТЗ та розміру збитку, завданого власникові транспортного засобу;
- судноплавних засобів;
- з оцінювання літальних апаратів;
- з оцінювання майна та техніки військового призначення й озброєння.

Нагальна потреба у проведенні судових експертиз із визначення вартості, а також розміру матеріального збитку, завданого державі внаслідок пошкодження або знищення майна та техніки військового призначення й озброєння виникла, зокрема, через збройний конфлікт на Сході України.

Аналіз законодавчих актів, експертної практики та думок науковців свідчить про те, що судову товарознавчу експертизу військового майна, техніки й озброєння за видами можна розподілити за трьома основними напрямками:

- судова експертиза з оцінювання техніки військового призначення;
- судова експертиза з оцінювання озброєння;
- судова експертиза з оцінювання іншого військового майна.

Запропоновано таку класифікацію класу судової товарознавчої експертизи за родами:

- судова експертиза продовольчих товарів;
- судова експертиза непродовольчих товарів;
- судова товарознавча експертиза сировини;
- судова експертиза машин та обладнання;
- судова експертиза не наданих для дослідження товарів;
- судова транспортно-товарознавча експертиза (види: судова автотоварознавча експертиза; судова експертиза з оцінювання плавзасобів; судова експертиза з оцінювання літальних апаратів);
- судова товарознавча експертиза військового майна, техніки й озброєння (види: судова експертиза з оцінювання техніки військового призначення; судова експертиза з оцінювання озброєння; судова експертиза з оцінювання іншого військового майна).

22. Внутрішню побудову (структуру) класу судової експертизи з питань інтелектуальної власності можна диференціювати за критеріями об'єктів права інтелектуальної власності й експертними спеціальностями:

- 1) судова експертиза літературних, художніх творів;
- 2) судова експертиза комп'ютерних програм і компіляцій даних (баз даних);
- 3) судова експертиза виконань, фонограм, відеограм, програм (передач) організації мовлення;
- 4) судова експертиза винаходів і корисних моделей;
- 5) судова експертиза промислових зразків;
- 6) судова експертиза сортів рослин;
- 7) судова експертиза комерційних (фірмових) найменувань, торговельних марок (знаків для товарів і послуг), географічних зазначень;
- 8) судова експертиза, пов'язана з комерційною таємницею (ноу-хау) і раціоналізаторськими пропозиціями;
- 9) судово-економічна експертиза в галузі інтелектуальної власності.

23. Судова психологічна експертиза є окремим класом. Доцільно розподілити СПЕ за предметними галузями психологічних досліджень:

- емоційних станів;
- індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного, обвинуваченого;
- здатності неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого повною мірою усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними;
- здатності свідка або потерпілого правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, і надавати про них правильні свідчення;
- потерпілих у справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканності особи;
- психічного стану особи, що покінчила життя самогубством (по-смертна СПЕ);
- соціально-психологічних особливостей членів злочинної групи;
- комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозаписі;
- у справах про відшкодування моральної шкоди;
- у справах про визнання недійсними угод, укладених дієздатною особою;
- у справах про спірні питання щодо виховання й визначення місця проживання дитини;
- з питань заподіяння психологічного впливу.

24. Судова мистецтвознавча експертиза — це самостійний клас судових експертиз, оскільки для її проведення потрібні спеціальні знання в такій самостійній науковій галузі, як мистецтвознавство. Розподіл за родами СМЕ можна здійснити за родами об'єктів досліджень:

- 1) твори пластичних і прикладних мистецтв або предмети антикваріату;
- 2) зображення (відео, фото, тексти), що стосуються суспільної моралі.

Зі свого боку, роди СМЕ пропонуємо розподілити на такі види експертиз:

- творів живопису;
- творів графіки;
- творів скульптури;
- художніх творів народних промислів;
- антикварних виробів;
- особливо цінних музикальних інструментів;
- друкованої продукції;
- художніх фотознімків;
- кінофільмів і відеозаписів тощо.

25. Судова військова експертиза належить до окремого класу судових експертиз і може бути класифікована у такий спосіб:

а) за родами, зважаючи на масштаб застосування сил і засобів:

- стратегічного рівня;
- оперативного рівня;
- тактичного рівня.

б) за видами диференціювання (залежно від різновидів недотримання порядку):

- підлеглості під час перебування на військовій службі;
- дотримання звичаїв і правил війни, виконання військового обов'язку в бою та в інших особливих умовах;
- експлуатації озброєння та військової техніки;
- збереження й користування іншим військовим майном;
- несення спеціальних служб;
- охорони державної таємниці;
- інші.

26. Класифікація нових і перспективних видів експертних досліджень.

26.1. Судова гемологічна експертиза є окремим класом та диференційована за п'ятьма родами, залежно від груп каміння, що є об'єктами цього класу експертиз, а саме:

- експертиза дорогоцінного каміння;
- експертиза діамантів;
- експертиза дорогоцінного каміння органогенного походження;
- експертиза напівдорогоцінного каміння;
- експертиза декоративного каміння.

26.2. Судову ветеринарну експертизу слід вважати класом судової експертизи, який можна розподілити на такі роди експертиз:

- живих тварин (для оцінювання тяжкості завданих пошкоджень, ступеня розладу здоров'я і працездатності тварин, утрати продуктивності, своєчасності й повноти проведення лікувально-профілактичних, протиєпізоотичних, санітарно-гігієнічних, карантинних та інших заходів);
- трупа тварини (з'ясування факту насильницької смерті внаслідок вогнепальних пошкоджень чи отруєння або у разі підозри на застосування насильства; жорстокого поводження з тваринами);
- з оцінювання своєчасності та повноти проведення лікувально-профілактичних, протиєпізоотичних, санітарно-гігієнічних і карантинних та інших заходів;
- лікарських помилок, що мали місце під час догляду, лікування, профілактичних заходів і вибракування тварин (своєчасність та

адекватність надання ветеринарної допомоги тварині; правильність дій фахівця ветеринарної медицини під час проведення лікувальних заходів);

- документів з метою визначення їх відповідності вимогам нормативної бази в галузі ветеринарної медицини.

26.3. Започаткування релігійнознавчої експертизи має важливе суспільне значення для поліпшення державно-конфесійних відносин в Україні. Суттєвою ознакою релігійнознавчої експертизи є дотримання наріжних принципів академічного релігійнознавства, а саме: історизму; об'єктивності; позаконфесійності; правочинності; рівноправності громадян незалежно від їх ставлення до релігії; відокремлення церкви (релігійної організації) від держави; відокремлення школи від церкви (релігійної організації); неприпустимість використання релігії для розпалювання міжконфесійної та міжнаціональної нетерпимості і/або ворожнечі.

Релігійнознавчу експертизу можна розглядати як новий клас судової експертизи (за умови виконання всіх необхідних процедур щодо її започаткування в системі судово-експертних установ Мін'юсту України).

27. Аналіз інтеграційних процесів у судовій експертизі дав змогу розробити першу в теорії судової експертизи класифікацію комплексних судово-експертних досліджень. Пропоновану класифікацію побудовано за правилами розподілу поняття й експертної практики, на основі найбільш поширених категорій комплексних досліджень, її можна вдосконалювати відповідно до подальшого розвитку судової експертизи. Розподіл комплексних судових експертиз здійснено без урахування такої категорії, як клас, оскільки сам характер комплексних досліджень не дає змоги застосовувати цей рівень. Застосування розробленої класифікації позитивно позначиться на розвитку теоретичних основ судової експертизи та, як результат, — на практиці проведення конкретних видів комплексних експертиз і сприятиме формуванню методичної бази комплексних судово-експертних досліджень.

Найскладнішим під час розроблення класифікацій судових експертиз є створення субпідрядної системи комплексних експертиз — через те, що інтеграційним є не тільки об'єкт комплексної експертизи, а також її предмет, завдання, суб'єкт і сукупність методів (тобто спеціальні знання), які застосовують для розв'язання завдань комплексної експертизи шляхом їх інтегрування. Без інтеграції спеціальних знань виконання комплексної експертизи (отже — пізнання об'єкта) стає неможливим. Саме тому слід мати на увазі, що не тільки комплексний об'єкт зумовлює підстави для класифікації

комплексних судово-експертних досліджень, а й суб'єкт (тобто розподіл першого рівня) має відбуватися на підставі виокремлення того суб'єкта (судового експерта), якому належить провідна роль у розв'язанні завдань комплексних судово-експертних досліджень. На цьому підґрунті ми розробили багаторівневу класифікацію комплексних судових експертиз (здійснюваних як із залученням фахівців одного відомства, так і різних), яку з розвитком інтеграційних процесів судової експертизи доречно доповнювати й удосконалювати.

Наукове видання

**СИМАНОВА-ЄФРЕМЯН Елла Борисівна,
ФЕДОРЕНКО Владислав Леонідович,
СВИРИДОВА Людмила Вікторівна
та ін.**

КЛАСИФІКАЦІЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Монографія

Редакторське опрацювання — *Т. В. Кінушева*

Верстальник — *І. В. Луцик*

Дизайн обкладинки — *Ю. Б. Шпак, А. С. Тяпкін*

Підп. до друку 15.12.2021. Формат 60×90/16.

Ум. друк. арк. 35,4. Обл.-вид. арк. 35,5.

Наклад 100 прим. Замовл. № 16

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз

ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»,

вул. Золочівська, 8-А, м. Харків, 61177, Україна

Тел.: +38 (057) 370-91-94

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції —
серія ДК № 7423 від 09.08.2021

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80-А, м. Харків, 61002, Україна

Тел./факс: +38 (057) 716-45-53

E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua

E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції —
серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Віддруковано у друкарні ТОВ «Промарт»,

вул. Весніна, 12, м. Харків, 61023, Україна

Тел.: +38 (057) 717-28-80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції —
серія ДК № 5748 від 06.11.2017